

**A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI
MÚZEUM KÖZLEMÉNYEI**

1990-1991

**A MAGYAR
MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM
KÖZLEMÉNYEI
1990–1991**

BUDAPEST, 1991

FŐSZERKESZTŐ
SZAKÁCS SÁNDOR

SZERKESZTŐK
FEHÉR GYÖRGY
PINTÉR JÁNOS

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

FELELŐS KIADÓ: A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUM FŐIGAZGATÓJA

Készült 700 példányban, 50 db különnyomattal
27,37 (A/4) ív terjedelemben

Formaelőkészítés: **ARTIFEXMŰCSARNOK KFT**

**MITTEILUNGEN
DES UNGARISCHEN
LANDWIRTSCHAFTSMUSEUMS
1990–1991**

**HERAUSGEBER
SÁNDOR SZAKÁCS**

**SCHRIFTLEITUNG
GYÖRGY FEHÉR
UND
JÁNOS PINTÉR**

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

LEKTOROK

Balassa Iván
Bartha Dénes
Bartosiewicz László
Bodó Imre
Csöre Pál
Kisbán Eszter
Selmeczi Kovács Attila
Somkuti Gabriella
Stemlerné Balog Ilona
Süttő László
Szabó Ferenc
Takács Imre
Tóth Béla

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Tartalomjegyzék – Inhalt

SZAKÁCS SÁNDOR: A fordulat éve és az ötvenes évek	7
GYULAI FERENC – HERTELENDI EDE – SZABÓ ISTVÁN: Frühmittelalterliche Pflanzenfunde und ihre Datierung vom Gebiet des Plattensees	17
TAKÁCS ISTVÁN: The history of pig (<i>Sus scrofa dom L.</i>) butchering and the evidence for singeing on subfossil teeth	41
CSOMA ZSIGMOND: Der Einfluss und die Verbreitung der deutschen und deutschsprachigen Weinbauliteratur in Ungarn, während der Landwirtschaftlichen Revolution	57
SZÖLLŐSY GÁBOR: Wellmann Oszkár szakértői tevékenysége Törökországban 1932–33-ban	75
BALASSA IVÁN: A henger és használata	95
BALÁZS GYÖRGY: Élőerővel működő malmok a Kárpát-medencében a XVIII-XIX. században. III. Szárazmalmok	127
RÉZ GYULA: A hazai mezőgazdasági gépbemutatók kezdeti időszaka. Az első gépkiallítások	149
OROSZI SÁNDOR: A szalvón tölgyesek legendája és valósága	173
BÁNYAI JÓZSEF: Adatok a gróf Forgách Károly-féle Ghymes-i uradalomban folytatott vadgazdálkodáshoz és vadászathoz, különös tekintettel híres agancsgyűjteményére	193
TAKÁCS IMRE: Földművelésügyeink a magyar közigazgatás rendszerében a XVIII. századtól	219
PINTÉR JÁNOS: Adalékok a Mezőhegyesi Állami Gazdaság történetéhez 1945–1948	243
KNÉZY JUDIT: Die Naturalien als Feudalleistungen und die Ernährungsgeohnheiten im Komitat Somogy (Ungarn) in dem XVIII. Jahrhundert	263
MÁRTHA ZSUZSANNA: Az állati eredetű fehérjehordozó élelmiszerek fogyasztása Magyarországon az 1880-as évektől a második világháborúig	277
TARABA MÁRIA: A 'magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete' című kiadvány létrejöttének története. III. rész	299
VAJKAI ZSÓFIA: Egy falusi fotografus (Életképek Bácsbokodról 1928–1970)	323
KOVÁCS JUDIT: Kisiskolások nyári tábora a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban	345
FEHÉR GYÖRGY: Tendenciák a magyar mezőgazdaság műszaki fejlődésében. Egyezések és eltérések a fejlett ipari országoktól (1848–1914)	357

CSOMA ZSIGMOND: Kertészeti terményvásárok, mint a XIX. századi nagytáji munkamegosztás eredményei	381
DEÁKY ZITA: Vásári sokadalom – füvesek, foghúzóok és társaik	409
PÁLMÁNY BÉLA: Városok, mezővárosok – országos és hetivásárok Magyarországon (1686–1870)	421
VAJKAI ZSÓFIA – WOHLNÉ NAGY ÁGOTA: Fejezetek a hazai növénytermesztési és kertészeti kiállítások történetéből. (1879–1990)	429

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

A fordulat éve és az ötvenes évek *

SZAKÁCS SÁNDOR

Tisztelt Osztályülés!

Megállapodás, vagy inkább elhatározás kérdése volt egykor, hogy mit tekintettek fordulat évének, jöllehet inkább a fordulatok, vagy forgolódások éveiről kellett volna szólni: nem csupán 1947-1948 viszonylatában, hanem a negyvenes évek háború utáni egész időszakára nézve. A fordulat ebben a keretben a nagyhatalmi és társadalmi egyeztetések politikájáról az ütköztetés és az erőhatalmi kényszer technikájára való áttérést jelentette mind a kül-, mind a belpolitikában. Az ötvenes évek – az erőhatalmi kényszer technikája kezdete – pedig a következményt, a katasztrófa első felvonását hozta, amire következett a többi, maga a több évtizedes folyamat: a múlt még élő, illetve időleg újra fakasztott forrásainak, társadalmilag és gazdaságilag a szerves fejlődés lehetőségének szinte teljes szétvetése (vele a mai helyzet).

Az egykori egyeztetési politika nemzetközi maximáit és közvetlen belpolitikai következéseit még Jalta előtt 1945. február 8-án elvtársai számára a legfelsőbb vezetés megbízásából RÉVAI József így formulázta: "A teheráni értekezleten a szocialista Szovjetunió a polgári Angliával és Amerikával hosszantartó egyetértésre és szövetségre rendezkedett be. Ez a teheráni politika meg kell, hogy szabja a mi politikánkat is. Nem tekinthetünk el a Szovjetunió nemzetközi politikájától, amikor Magyarországon, ezen a kis magyar földön meg akarjuk szabni a mi politikánkat. A kommunisták mindig nemzetközi politikát csináltak és nemcsak a maguk kis hazai szemétdombjából indultak ki. Mi nemzetközi párt voltunk, amikor volt kommunista Internacionále és ma is azok vagyunk, amikor nincs kommunista Internacionále. Mit jelent nemzetközi politikát folytatni? Ez elsősorban azt jelenti: támogatni a Szovjetunió nemzetközi politikáját. Ha mi most Magyarországon arra törekednénk, hogy proletárdiktatúrát csináljunk, akkor az nem nemzetközi, hanem szűk nacionalista politika volna, akkor nem törődnénk a Szovjetunió nemzetközi politikájával. Sőt, közönséges provokáció volna, mert alkalmas volna arra, hogy ellentéteket provokáljon ki a Szovjetunió és nagy szövetségesei, Anglia és Amerika között." Különösen a pártot opportunizmussal vádoló tizenkilenceseknek címezve még azt is hozzátette: "Proletárdiktatúrát csinálni, Elvtársak, nem lehet, ha a munkásosztály, a dolgozó nép többsége nem támogatja a kommunistákat."

Az egyeztetési politika ekkor tágabb értelemben azt jelentette, hogy demokrácia lesz, többpártrendszer és koalíció lesz, megántulajdoni rendszer lesz, nem önállótlanító és elszegényítő, hanem önállósító jóléti politika lesz; fordítva viszont: nem lesz tanácsköztársaság, azaz szovjetrendszer, nem lesz proletárdiktatúra, vele kolhoz,

* Előadás a Magyar Tudományos Akadémia II. osztályának 1989. május 4-i ülésén

társadalmilag érvényesíthetetlen tulajdonnélküliség, általában erőhatalmi egypárturalom és ráalapozott állami önkény, nem lesz értéktermelést szétvető, vállalkozói készséget szétíró – történetileg ázsiai típusú – adógazdaság, amelyben a piaccal együtt a fogyasztási cikk is eltűnik. Hanem igenis fordítva: jólét, szabadság és demokrácia lesz, s szabad választások alapján a nép ad felhatalmazást kormányzati politikára.

Ismert, hogy lényegileg 1946-tól a konfrontáció, azaz a mind nyilvánvalóbb ütközés erői erősödtek fel a második világháború vezető, illetve győztes keleti-nyugati hatalmainak viszonyában. Ezzel egyidejűleg veszítették érvényüket a hosszú távra – alaprakólag 20-25, illetve 40 évre elgondolt – együttműködésre vonatkozó, részben a háború alatt, részben az európai háború végén tett nagy koalíciós egyeztetések és tervek.

A győztes blokk szövetséges főhatalmai eredetileg tehát olyan békemű elvei körvonalazása felé haladtak, amelyben a kölcsönös érdekek kompromisszuma lett volna a garancia. Egyetértettek a nemzeti szocializmus, a faszizmus, a japán nagy térrpolitika vagy küldetésstudat, általában a fasisztáknak, illetve hasonműeknek minősített irányzatok teljes felszámolásában, úgyszintén a világ országai, nemzeti demokratikus – nagyhatalmi koalíciós – elvek alapján felügyelt világszövetségének létesítésében. Ennek normái szerint indult Európa politikai, gazdasági, társadalmi rekonstrukciója, vele a vesztes országok (köztük Magyarország) új békerendbe illesztésének munkája is, az ideiglenesség, a fegyverszüneti állapot, azaz a megszállás idejére létesített, úgynevezett szövetséges ellenőrző bizottságok (szuverén) felügyelete alatt. Ebbe a keretbe illeszkedtek a közvetlen háború utáni hazai folyamatok is (koalíciós együttműködés, földosztás, választások, az első részleges államosítások, illetve állami kezelésbevételek stb.).

Az a nagyhatalmi megítélés, hogy ez eredeti (egyeztető) elgondolás érvényesítésének megszűntek adottságszerű feltételei, új helyzetet teremtett. Lefagyott a nemzetközi légkör. Az együttműködés helyébe – nemzetközi s függő nemzeti szinten – az ellenségeskedés, az egyeztetés helyébe az érdekek kizárólagosságának érvényesítése, öncélú ütköztetése lépett. Kikiktatták az együttműködés politikai, intézményi garanciáinak kölcsönösségét, likvidálták ezek rekvizitumait (a kommunistákkal való együttműködést Nyugaton, s egyoldalúan az együttműködés politikáját Keleten).

A szövetséges főhatalmak, melyek az egykorú helyzetmegítélés és fogalmazás szerint "a Németország és Japán elleni" háborúban "egy tábor" alkottak, most maguk váltak két ellenséges tábor szervezőinek fő erőivé és létrehozóivá. Az e térfélen 1947 őszén megalakított Tájékoztató Iroda már ebben a keretben értelmezte a viszonyokat és viszonylatokat, s jelölte meg a tennivalókat. A történetformáló képességekkel e térségben akkor felruházottak úgy látták, hogy a részben már kreált, részben pedig példának veendő létező rendszer jegyében kell meggyorsítani a "társadalmi haladás ügyét", ami a Nagy Ferenc vezette kiscgazda többség szétvetése után már formailag sem lehetett ("nyugati") demokrácia, s a paraszti többség által elfogadott, illetve elfogadhatónak ítélt "szövetkezeti társadalom". A "társadalmi haladás" terminusa ekkor e körben szocializmust, ez pedig sztalin szovjet rendszert, vagyis az ő és köre

módján "felülről" végrehajtott "forradalmat", s mint eredetileg is: sztalini típusú önkényuralmi szisztéma létesítését jelentette.

Elvileg ez volt a fordulat lényege, lényegét tekintve viszont a gyakorlat sem tért el ettől.

Az elvi alapok tekintetében, mint gyakran citálták, már LENIN egyértelműen fogalmazott: "...egyáltalán semmi elvi ellentmondás nincs a szovjet (azaz szocialista) demokratizmus és egyes személyek diktátori hatalmának alkalmazása között."

SZTALIN is őt idézte: "A diktatúra tudományos fogalma nem jelent egyebet, mint senki által nem korlátozott, semmiféle törvény, semmiféle abszolút szabály által nem akadályozott, közvetlen erőszakra támaszkodó hatalmat."

Más – rövidebb, mégis beszédesebb – változatban: "A diktatúra ... korlátlan hatalmat, erőre, nempedig törvényre támaszkodó hatalmat jelent. Polgárháború idején minden győztes hatalom csak diktatúra lehet."

SZTALIN mindezt a maga rendszerére így formulázta, s avatta a praxis vezérelvévé profanizálva: "A proletárdiktatúra jelenti (:) a párt ... útmutatásait, plusz (:) ezeknek az útmutatásoknak a végrehajtását a proletariátus által, plusz (:) megvalósításukat a lakosság által".

Mindebből nyilvánvalóvá válnak fontos alaptételek.

1. Eleve nincs ellentmondás az úgynevezett szocialista demokrácia és egyes személyek nem úgynevezett, hanem tényleges diktátori hatalmának alkalmazása között. (Ezt méltán nevezhetnénk az "eleve nincs ellentmondás" elvének, s olyan mutatóvannak, amely az ellentmondások tanát az eleve nincs ellentmondás axiómájára építi.)

2. A korlátlan diktatúra elve, miszerint a diktatúra senki és semmiféle törvény által nem akadályozott, közvetlen erőszakra támaszkodó hatalmat jelent. (Polgárháború idején ez normális állapot, ilyen normális állapotot viszont polgárháborús helyzetterméssel lehet létrehozni: ilyképpen győztes hatalom korlátlan diktatúrájának is lehet előfeltétele polgárháború.)

3. Az utasítók és utasítottak hierarchiájának elve, mint a proletárdiktatúra ugyancsak „eleve nincs ellentmondás” elvre épített elve, gyakorlatilag: Proletárdiktatúra eszerint pártutasítást jelent, + az utasítások végrehajtásának megvalósítását a lakosság által.

A rendszer így egész. S egészéből következik, hogy a törvénytelenések nem torzították, hanem jellemezték lényegét.

A sztalini rendszer kiterjesztését az egész térségre többféleképpen magyarázzák. Bizonyos, hogy a Tájékoztató Iroda létesítése nem oka, hanem következménye volt a döntésnek. Az első ülés fő feladata nem az volt, hogy a meghívottak kicseréljék tapasztalataikat, hanem, hogy értésükre adják, hogy megváltozik, sőt már meg is változott a stratégia.

A két külön hatalmi centrumot (mint perifériákat is) már évek óta foglalkoztatta a fegyverszüneti állapotból a békeállapotba való átmenet nagy kérdése. Lényegileg az, hogyan lehet veszteség nélkül, sőt előnyökkel átmenni egy háború utáni, átmeneti jellegű felügyeleti rendszerről békeállapotba.

A pozicionálisan legelőnyösebb helyzetű Egyesült Államoknak erre kész filozófiája volt: liberalizált magánvállalkozásra épülő, vámkorlátokat leépítő, diszkrimináció mentes világgazdaság, vagy ennek praktikus változata: piacok kellenek, nagy piacok szerte a világon, piacok, melyeken jól lehet eladni és venni, piacok, ahol szabadon áramolhatnak értékek, s érvényesülhetnek képességek.

Hát igen. Ismét, de most már valóban egyedül került világméretű kihívás elé a szovjet vezetés, azaz SZTALIN és köre. Tud-e jobbat ajánlani? Természetesen nem tudott. Elfogadni sem tudta, hiszen s naturalizált és inkább elvonó mint újraosztó jellegű szovjet gazdaság lényegét tekintve volt ellentéte a szabad vállalkozásra alapozott s ennek eredményessége alapján egyénileg haszonelvű piaci szisztémának. (Nálunk ugyanezt a problémát az elvileg közel hasonlóan működő kisgazda-kommunista politikára vetítve fogalmazták így: "Ki izolál, kit?" "Ők bennünket, vagy mi őket?")

Expanzió és izoláció tehát nem azonos alternatívák voltak, hanem adottságként merültek fel még az előtt, hogy a felügyeletiből a békeállapotba az átmenet megvalósult volna. Magyarán szólva: térrendszerű meghatározottságok adtak lehetőséget az erőhatalmi képességek szabályai szerint, Nyugaton a gazdasági expanzióra és integrációra, Keleten SZTALIN és köre filozófiájának és praxisának lényegét tekintve izolációs képviselőre.

Ebben a keretben bármely (viszonylag megbízható és kellően részletes) kronológia segítségével is lépésről lépésre lehet regisztrálni a különelvű és öncélú lépéseket, egészen a szakítási politika 1947. évi nyilvánosságra hozásáig. Kevésbé lehet tisztán látni a Magyarországon működő kommunista vezetés akcióinak közvetlen indítékait és mozgató erőit. De dokumentálható, hogy az 1945. évi választások után "revánsot" kívántak venni az abszolút győztes többségi párton, s hogy nagyjából még ebbe a sorba illeszthetők a Baloldali Blokkhoz csatolt akciók és "néptételek". De lényegileg már koalíciót szétvető szándékot mutatnak a Magyar Közösség-i per, KOVÁCS Béla elhurcoltatása, illetve más a többségi párt szétzúzására szervezett és egyéb akciók. Elméleti, így lényegileg stratégiai önállóságuknak nyilvánvaló jele volt, hogy helyzetelemzéseiket is jobbára a szomszéd pártok vezetőinek szótárából vették (új demokrácia, népi demokrácia, népi demokrácia mint külön út, mint proletárdiktatúra szovjet forma nélkül, majd azzal együtt stb.), vagy közvetlen SZTALIN útmutatásaira építették. Rutinosan fogadták a rajtaütésszerűen beterjesztett helyzetelemzést a nemzetközi helyzetről a Tájékoztató Iroda első ülésén, s vették tudomásul az "egy"-ből "két" tábor elvét és az ehhez kapcsolt "egyeztetéseket" és elhatározásokat.

A hazai realitásoktól való teljes elszakadásuk tényét formailag is tisztázzák 1948/49 fordulóján, kezdetben némileg habozva és bizonytalankodva, végül azonban teljes határozottsággal. Ennek kétségtelenül lökést ad a Tájékoztató Iroda első ülése, külön keretet a 2. vagy bukaresti ülése, amikor elvetik a több út lehetőségét, s egyben – stílszerűen egy Bukarest melletti királyi kastélyban – pártjaik és népeik háta mögött, egy újabb rajtaütésszerű szovjet előterjesztésre az egész térségre vonatkozóan megszavazzák a kolhozosítást.

Az MDP vezetői az egy út tételét különféle módon, lényegileg azonban egybe-

hangzón meg is fogalmazzák. RÁKOSI Mátyás 1948 novemberében pl. így: "Most, amikor a szocializmus építésének kérdései nálunk is sorra napirendre kerülnek, egyre világosabb, hogy a Szovjetunió szocialista építésének... alapvonalai általános érvényűek." Majd külön hangsúlyozva tette hozzá: "az alapban, a lényegben, a döntő kérdésekben" nincs külön út. SZAKASITS Árpád pedig a következő megfogalmazásban variálta ugyanezt: "A mi pártunknak ... hűségesen követnie kell a Szovjetunió példáját és útmutatásait mert igaza van RÁKOSI elvtársnak: nincs külön magyar út, amiként nincs külön szabadalmazott jugoszláv út sem és semmiféle más külön út. Csak egy út van: a Szovjetunió vérrel megszentelt és dicsőséges útja... Minden más út – tette hozzá különös látnoki képességgel – a gyalázatba, a háborúba, a szolgaságba vezet."

Ugyanakkor GERŐ Ernő (egy BÍRÓ Zoltán megbízásából RÁKOSI Mátyás számára készített sillabusz szerint) "A munkásosztály új helyzete és szerepe a népi demokráciákban" címmel már 1948. április 3-án így értekezett: "A proletárdiktatúrában a hatalom birtokosa a munkásosztály, amely szövetségben van ugyan ... a dolgozó parasztsággal, de vele a hatalmat meg nem osztja, hanem azt egymaga gyakorolja" ... Hazai viszonylatokra fordítva közli: "A munkásosztály" – valójában tehát az MDP vezetése – "kezében van lényegileg a fegyveres erő és a karhatalom: a honvédség és a rendőrség, a Belügyminisztérium." Kézbentartja "az államgépezetet és a gazdasági élet döntő csúcspozícióit: a közlekedést, a távközlést, a GF-et, a Tervhivatalt és a hitelszervezetet." "Májusban – ugyancsak szűk körben – azt is tudatja: Magyarországon (is) "állami szocialista gazdaság lesz és nem szövetkezet"...

Ennek ellenére a szemléleti fordulat számos elemének általánosítására a vezetői csúcson is csak 1948 végén, valójában azonban inkább csak 1949 tavaszán kerül sor. Így ősszel még tartja magát az a nézet, hogy "a többpártrendszer szükséges", mivel a politikai partnerek "még az önálló pártot tekintik a munkássággal való szövetkezés legalkalmasabb keretének." Ekkor még úgy látják "áradikalizmus és öncsalás" volna a pártok felszámolása az "osztálykülönbségek felszámolása, vagy elmosódása előtt."

Tavasszal (vagyis néhány hónap múlva) viszont éppen ellenkezőleg, azt állítják: az osztályszövetség, vele a többpártrendszer végleg elveszítette létjogosultságát s a hatalom megosztása nem feltétele, hanem éppen, hogy gátja az előrehaladásnak, vagyis hogy az osztályszövetség – nem mint addig – az osztályérdek külön pártképviselése, hanem éppen ellenkezőleg: mindennemű külön képviselő felszámolása, vagy mint RÁKOSI Mátyás fogalmazta: a "szövetségek likvidálása" révén valósul meg.

A hazai adottságoktól való teljes elidegenedettségnek, a társadalmi többséggel való nyílt szembeségülés elretentő megnyilvánulásaként kell kezelni, ha nem éppen nép és nemzet ellen való politikának, hogy egyrészt elhatározzák, majd megvalósítják a társadalmi többség, a parasztság kivetését a hatalomból, másrészt felerősítik a "munkás-paraszt szövetség" jelszavát, az eredeti sztalinai értelemmel, miszerint: a parasztsággal a "megegyezés (vagy szövetség) csak akkor megengedhető és ... lehetséges, ha az a munkásosztály diktatúráját támogatja."

A hatalomból azonban a parasztságot, sőt ennek minden rétegét mindenképpen ki

kell zárni. A hatalmat azért nem lehet megosztani a parasztsággal (és annak egyetlen rétegével sem), "mert akkor – hangzott az egykori indoklás – az állam megszűnne a szocializmus" vagyis, amit ez akkor mint gyakorlat jelzett: a sztalinizmus "megvalósításának fegyvere lenni". Szovjet tapasztalatból is tudták, hogy a sztalinizmus enélkül nem megy. Ezért "nem lehet rábízni a parasztságra" a mezőgazdaság átalakítását a kollektívizálás (egykori megfogalmazással: "a szocializmus vágányára"). Ezért kell – állították – "felszámolni azt a felfogást, hogy a munkásosztály" (itt a vezető csoport) "megosztja a hatalmat más osztályokkal" (vagy rajta kívül akárki-vel). Azért kell felszámolni, indokolták, mert ebben a felfogásban még maradt maradványa annak a nézetnek, miszerint a "népi" demokrácia "nemcsak formájában, hanem lényegében ..., funkcióiban is különbözik a szovjetállamtól." – Noha erről szó se lehet.

S ez az a pont, ahol megragadható az igazi fordulat a hazai adottságok semmibe vevésére, a hazai társadalmi érdekeknek a sztalinizmus külön érdekei alá rendelésére, a múlt s vele a belőle fakadó társadalom, műveltség, tudás, közösségi normák és intézményeik teljes semmibe vételére. A nemzeti jelleg feladására. Ettől kezdve érvényesített felfogás, vagy inkább utasítás szerint a résznek úgy kell az egészet szolgálnia, hogy feladja magát benne. Vonatkozik ez osztályra és népre, nemzetre, és minden nemzedékre. És minden a nemzetköziség jegyében egységesül, annak pontos végrehajtása szerint, ahogy SZTALIN definiált (fogalmak közé szervezett) értelmezési rendet: nem esetként, hanem a dolgok végső értékeként. Ez esetben így: "Internacionalista az, aki fenntartás nélkül, ingadozás nélkül, feltételek nélkül kész megvédeni a Szovjetuniót, mert a Szovjetunió a forradalmi világmozgalom bázisa, ezt a forradalmi mozgalmat pedig lehetetlen védelmezni és előbbre lendíteni, ha nem védelmezzük a Szovjetuniót. Mert aki a világ forradalmi mozgalmát a Szovjetunió megkerülésével és a Szovjetunióval szemben szándékozik védelmezni, az a forradalommal kerül szembe, az okvetlenül a forradalom ellenségeinek táborában köt ki. (És – persze – úgy is kell bánni vele.)

A kör ezzel lényegileg be is zárult. (Szabadon lehetett választani ugyan "helyes" és "helytelen" között, de előre megmondták, hogy választani – valami okból – mégsem ajánlatos, s ha mindennek ellenére megtenni mégis szándékodban állna: magadra vess!)

Az ötvenes évekre – a katasztrófafolpolitika első magában is katasztrófális szakaszára – való átmenet, mindennek ellenére nem látszott símának. Annyira ellentétes volt ugyanis a korábbi politikával és pártprogrammal, hogy legalább formailag némi átváltási időre volt szükség. Egyrészt azért, hogy rutinszerű technikával ki lehessen mutatni, az újakkal összhangba nem hozható korábbi megítélés egyike, másika, vagy – szükség szerint – maga az egész, miért volt hibás. Másrészt, hogy az új elgondolásokat törvénybe lehessen foglalni: így aki nem fogadja el őket, nem valami politikai ellenzék, hanem törvénszegő, akivel – propagandisztikus és megfélemlítési okokból – jogszerűen is (azaz formáljogszerűen is) el lehet járni. A hagyományos burzsoá jog oktalan részleteivel pedig a proletariátus öklének – azaz az öklöt megtestesítő egész intézményi rendszernek és elnyomó apparátusnak – a proletárdiktatúra jelzett jellegéből következőleg eleve nem kell bajlódnia.

A magyar történetben (vagy a történet ötvenes évekbeli első felszámolási kísérletében) az első öt éves terv, mint törvény, a fent fogalmazott funkciót volt hivatott betölteni.

Az – mint ismert – célul tűzte a szocializmus építését a város mellett falun is, vagyis a szovjet politika, az akkori sztalini rendszer teljes átvételét – már ami a lényegét, az alapokat, a részleteket, velük a nüanszokat is illeti.

A történeti problémák jelzésére néhányat, ami alkalmasnak tetszik a rendszerbeli jellegzetességek érzékeltetésére is, kiragadunk ebből.

A szocializmus lenini terve sztalini kivitelezésének hazai megfelelője (is) külön emelte ki a "szocialista iparosítást", a mezőgazdaság "szocialista" átszervezését, a népjólét állandó emelését, a kulturális forradalmat, a honvédelmet – több más közt.

A szocialista jelzőnek mindegyik esetben azonban kb. akkora értéke volt, mint mondjuk, ha szocialista matematikáról, szocialista villanykörtéről, s hasonlókról beszélünk.

Iparosítani ugyanis mindenféle ideológiától függetlenül érdemben azt jelenti, hogy ipari fejlesztéssel fokozzuk az ország, a nép jólétét, jóléti versenyképességét, s mindennek – főleg pedig szuverenitása – biztonságát. Rég kimutatták, hogy hazai vonatkozásban ilyenről, vagy erről szó nem volt. A lényegét tekintve – szabadon improvizálva – az úgynevezett szocialista iparosítás az ötvenes években valójában a magyar iparfejlődés XIX. századra való visszavetésének volt olyan esete, ami összességét és csúcstechnikát termelő képességét tekintve sem érte el a századforduló, jó fél századdal korábbi iparosító politikájának fent jelzett értékszintjét. Ellenkezőleg, inkább ez az "iparosítás": hásztalanul nyelte el a más területeken termelt nemzeti jövedelem és lehetséges nemzeti jólét túlnyomó részét. Ez az iparosítás nem számolt azzal az adottsággal, hogy az ország nyersanyag- és energiaszegény. Ez az iparosítás kezdettől a katasztrófa politika egyik első, ilyenként is megkülönböztetett eleme volt.

A következő kérdésre térve:

Valóban át kellett volna szerveződni hagyni a negyvenes évek (földreform utáni) mezőgazdaságát – üzemileg, technikailag, sőt termelési struktúráját, szervezeti, önszerveződési módjait tekintve is. De nem a társadalmi, gazdasági és természeti erők – általában is a termelési tényezők összhangja – sikerének szempontja vezérelte az átszervezést, s nem a sztalinit. Itt is egy jellegtelenítő, tragikus oktalanság egykori és részben máig ható következményéről kellene szólni.

Statisztikai adatok igazolják, hogy a magyar mezőgazdaság (struktúrájától szinte függetlenül, de az oroszától jellegében eltérő agrikultúrája miatt) a cári időktől mindmáig felette állt viszonyítási partnerének. A hagyományt és annak társadalmi erejét képező hazai rendszer vitalitását és értéktermelő képességét mutatja, hogy éhínség nélkül vezette át az országot a háború utáni ellátatlanságból (amellett volt mikor milliós szovjet haderőt is élelmezett) a földreform után az újjáépülés fázisába. (Azaz 1945-1948 viszonylatában európai léptékben is egyedülállónak tekinthető sikert, sikereket tudott felmutatni.)

Erre az európai mércével mérve is megkülönböztethető értéktermelő struktúrára

telepítettek rá egy eredetileg a szakirodalom által "ázsiai típusú"-nak nevezett, elvonó jellegű olyan adórendszert, amihez képest a cári – az akkori körülményeket tekintetbe véve – relative határozottan méltányosnak volt tekinthető (később publikált szovjet források szerint is).

A kolhoz – vagyis a "közös gazdaság" – elnevezésű elvonási rendszer ugyanis olyan "eredeti" sztalini találmány, amit LENIN is, élete végén, szövetségi leveleiben nemcsak nem is említett, de mint olyan kényszerformát, ami szükségként is polgárháborús, egyértelműen elvetett.

SZTALIN viszont azért nem vetette el, mert különben indokolhatatlan külön hatalmának egyedül valaminő polgárháborús kényszer tudott ésszerű látszatot adni. Legjobb tudásunk szerint azért látta meg, de teljesen más okból tudta "megoldani" a 20-as, 30-as évek Szovjetuniója akkor legnagyobbként tekintett dilemmáját: Egyrészt a NEP-kori parasztgazdaság és az ehhez kapcsolt hagyományos falusi igazgatás – a falu sikeres új árútermelői – egyértelmű tényerését a szegényparasztból, vagy az alatt levőkből verbuvált (eredetileg rekvirálásra vagy hason feladatokra összeállított) szovjetekkel szemben. Főként pedig azt, hogy – lényegileg már a földosztással, különösen pedig az ennek értelmet adó NEP-pel – a hatalom két ágra szakadt: bolsevikok bírták a puskát, a paraszt a gazdasági alapot, az akkori szovjetgazdaság közgazdaságilag számító egyetlen fondját, tényleges halmozásra alkalmas bázisát. A sztalini rendszer a kettőt (a hatalom e két ágát, az értékszerzésre alkalmas puskát és az értéktermelő falugazdaságot) úgy egyesítette, hogy az utóbbit egyértelműen az előbbinek, vagyis az értéktermelést az értékszerzés katonai technikája hatálya alá helyezte.

Rákosiék ezt vették át, s ezzel vetették szét az élelemtermelés, minden társadalom belsőleg főereje legjobb történelmi energiáját, s kezdték el pusztítani vele a történelmileg kialakult társadalmi újratermelődség tömegbázisát.

Csak két adat kell mindehhez. Agrárexportőről ettől kezdett az ország aktív és masszív agrárimportőrré válni (azaz vált képtelenné a társadalmilag elengedhetetlen ellátási minimum biztosítására). A másik, hogy a termelési tényezők addig jól működő hagyományos összhangjának teljesen kalandor jellegű szétvetése, és a hozzá kapcsolt: ázsiai-típusú elvonás kíméletlen érvényesítése miatt az 1952/1953 (egyéb-ként általános térségi) ellátás mélypontján példátlanra vált a földtől való menekülés és 1,2 millió parasztcsalád kétharmada (erre sem maradt korábról feljegyzett példa) kenyér- és vetőmag nélkül maradt, vagyis minden remény nélkül nézett a (különben rózsaszínűre pingált) ínséges időbe.

A mezőgazdaságban sztalini típusú ún. szocialista átszervezése történelmileg, üzemileg, technikailag, eredményesség, főleg pedig társadalomtörténeti következményei tekintetéből a katasztrófa, itthon az ötvenes évektől érvényesített, másik fő eleme volt (a sztalini típusú iparosító politikáé mellett).

A gazdaság és társadalom produkcióképességének eddig körvonalazott feldúlása természetesként adta a jóléti visszaesést. Az eredetileg ötven százalékos (ötévre tervezett) életszintnövekedést a bérből élőknel már 1953-ban hivatalosan is 20-22 százalékos reálbércsökkenés, a parasztságnál 40-50 százalékos (rétegenként ennél is nagyobb) – a tervezetthez képest 50-70 százalékos – jövedelemvisszaesés mérte: a

csőd. (1948-ban már nem volt birtokkategória, amelyik kevesebb adót fizetett volna, mint a Horthy-rendszerben, 1953-ra ez újabb két-háromszorosra bővült.)

A "kulturális forradalom" orosz genezise eredetileg egy 80 százalékban analfabéta népesség írás-olvasás tudományába való fordulatszerű átvezetését célozta meg.

Magyarországon viszont mint köztudott, már a háború előtt (vagyis az ún. Horthy-korszakban) megszűnt – azaz technikai minimumára szorult vissza – az analfabetizmus. A sztalini kulturális forradalom nálunk ekkor már csak a hagyományos és egészében sikeres iskolarendszer új céloknak megfelelő átalakítását, mindenekelőtt ideológia átállító, átnevelő, illetve agyátmosó funkciójú átalakítását jelentette.

Egyszerre jelentette a kapuk tágra nyitását, politikai szempontok előtérbe helyezését a kiválasztásnál, tehetségnyitást és nem kevésbé hatékony kontraszelekcziót, az értelemnek, az önálló gondolkodásnak leértékelését, egyoldalúan az ideológia hatálya alá vetve az iskola természetes szocializációs képességét, visszavetve minden tanítási, tanulási mód legfőbb értékét a kreativitást, az önálló, a független gondolkodásra való nevelést, főleg pedig ennek ügyét. (Amiből ma legnagyobb talán a szükség.)

A védelmi képesség vagy a háborúra való felkészülés kérdéskörét tekintve – ugyancsak rövidre fogva – merülnek fel a következők:

1. Ezt a célt eredetileg a többi feltételeként állították a tervbe. Gyakorlatilag azonban – végeredményben – minden más célt ennek rendelték alá, vagyis így paralizáltak.

2. Már (legkésebb) 1953-ra újraértékelődött a hagyományos és a minőségi fegyverkezés stratégia funkciója. A tömeges selejttel gyártott és tömegesen használhatatlan tömegeszközök jó része ezért is feleslegessé, végeredményben teljesen tékozló jellegűvé vált.

Végeredményben az úgynevezett ötvenes évek, amelyek sok következésükben a későbbi évtizedekre is vagy változatlan hatással, vagy változó körülmények közt, de hasonló hatállyal iktatták ki a gazdasági racionalitás nem egy, ma is hiányolt fontos elemét, már 1953-ig oly káros és kóros tömegegyüttest működtettek, aminek előbb vagy utóbb a csődnek ilyen vagy olyan változataiba kellett torkollnia.

Ilyen volt 1952 vége és 1953 eleje.

Ilyen 1956 nyara. És a hason okokra visszavezethető összes többi.

Visszatekintve történeti távból, úgy tetszik, az ötvenes évek nem egyszerű zsákutcát képeztek, hanem egy történelmi – egyszerre nemzeti és egyszerre térségi – katasztrófát, vagy elgalámbis annak egyik első, alaprakó fázisát. Míg ez alaprakó fázisnál is súlyosabb következményekkel járt, hogy ennek jellegére és következményszerű szerepére szinte mindmáig nem ébredt tudatára a katonai hatalmat és ennek térségi képességeit magára vállaló politikai vezetés.

Főként atekintetben nem, hogy a zsákutcából jószerencsével legalább vissza lehet fordulni, a katasztrófából viszont, legalább is abba az irányba, ahonnan az ismét sújthat, nem érdemes, sőt nem is szabad.

A házat (vagy hazát), amire hegy omlott rá, úgy kell – kellene végre – újra építeni, nehogy ugyanaz a hegy omolhassék rá megint és újra.

DAS JAHR DER WENDE UND DIE FÜNFZIGER JAHRE

Der am Beginn Mai 1989 an der Ungarischen Wissenschaftlichen Akademie gehaltene Vortrag beschreibt die Machtübernahme und die auf Ungarn gezwungene, vor 1956 gültige Variante, des stalinistischen Systems. Der Vortrag versucht indem er die internationalen Beziehungen, Kraftblöcke, die Aspirationen um die Macht zu erreichen und die tatsächlichen Geschehnisse analysiert, ein gewisses "Modell" für das Geschehen zu geben.

Der Vortrag weist auf die Übereinstimmungen und auf die Gegensätze der sowjet-angelsächsischen Kooperation. Er erschliesst die Zusammenhänge und Konsequenzen des "kalten Krieges" der aus einem Lager zwei, von einander völlig abweichende Lager entstehen liess. Er legt ins Klare was über die sogenannte Dialektik der bolschevistischen Rabulistik gesagt werden kann. Mit Hilfe von Dokumenten veranschaulicht er die bewusste Mischung des Begriffes "sozialistischen Demokratismus" mit der Praxis der "diktatorischen Macht einzelner Personen". Er erschliesst den eigengesetzlichen Charakter der Macht, die von keinem Gesetz beschränkt wird und die sich unmittelbar auf die pure Gewalt stützt. Das ist die wahre Bedeutung der Diktatur und der Proletardiktatur in "leninistisch-stalinistischem" Sinne.

Der Vortrag charakterisiert weiterhin die sowjetischen bzw. amerikanischen strategischen Erwägungen in Bezug der Spaltung der Welt in zwei Teile.

Binnen dieses Rahmens untersucht der Vortrag die auf Ungarn gezwungene stalinistische Machtstruktur (auch System genannt) mit all seinen Kennzeichen: Entfremdung und Isolierung von den progressiven, aus historischer Sicht unbedingt progressiven Vorgängen, die verschwenderische "sozialistische Industrialisierung", die Kollektivisierung, die Lebensstandardpolitik samt ihrer destruirenden Auswirkung, die kulturelle Revolution, bzw. die Militärpolitik. Die Tatsachen summierend, versucht der Vortrag auf Grund der ungarischen Variante die geschichtliche Rolle der katastrophalen Politik in dieser recht grossen Region zu veranschaulichen, Konsequenzen und Lehre zu ziehen.

Frühmittelalterliche Pflanzenfunde und ihre Datierung von Gebiet des Plattensees

Ferenc Gyulai-Ede Hertelendi-István Szabó

Abstract: During the excavation of a lake-dwelling settlement at Fonyód-Bélatelep/Balaton (7th-9th century AD) several types of weeds and vegetation belonging to that period were found in the peat. Based on the geographical and phytosociological analysis it could be ascertained that the vegetation of that period was of a mixed mediterranean and european-urasian character. In addition the biotope was damper than today.

1. Einleitung

Das Gebiet von Fonyód-Bélatelep gehört zur Nagybereregion, die von den Basalt-Zeugenbergen Várhegy (Burgberg, 233 m ü.d.M.) und Siposhegy (Pfeifenberg, 207 m ü.d.M.) umgeben ist (Abb.1). Die Nagybereregion war zur Zeit der Bildung des Balatons (vor ungefähr 20.000 Jahren) die grösste Bucht des Sees. Im Verlauf eines lange währenden Verlandungsprozesses trennte zuerst eine Nehrung die Bucht ab, die sich langsam mit Sediment auffüllte und sich dann zu einem Moor umbildete. Nachdem der Wasserspiegel des Balatons durch den Bau des Siokanals (1863) stabilisiert worden war, konnte mit der Entwässerung des Mooregebietes begonnen werden. Heute ist der in Richtung des Balatons liegende Teil der Nagybereregion vollständig bebaut und zu einem Erholungsgebiet umgestaltet worden.

2. Die Ausgrabungen

Beim Torfabbau in der Nähe der heutigen Gemeinde Fonyód-Bélatelep, westlich des Burgberges, stiess man auf eine aus dem Frühmittelalter stammende Moorsiedlung. In dem von Schilf und Morast umgebenen Gebiet fanden 1934, 1964 und 1981 Ausgrabungen statt. 1934 wurden durch Archäologen des Ungerischen Nationalmuseums 100m² der inselartigen Erhebungen freigelegt. Im Moor stiessen sie auf die Reste von vier Gebäuden, die auf Holzpfählen standen und eine Grundfläche von 5 bis 7m² besaßen. Neben unzählig vielen Keramikscherben fanden sich Stücke von

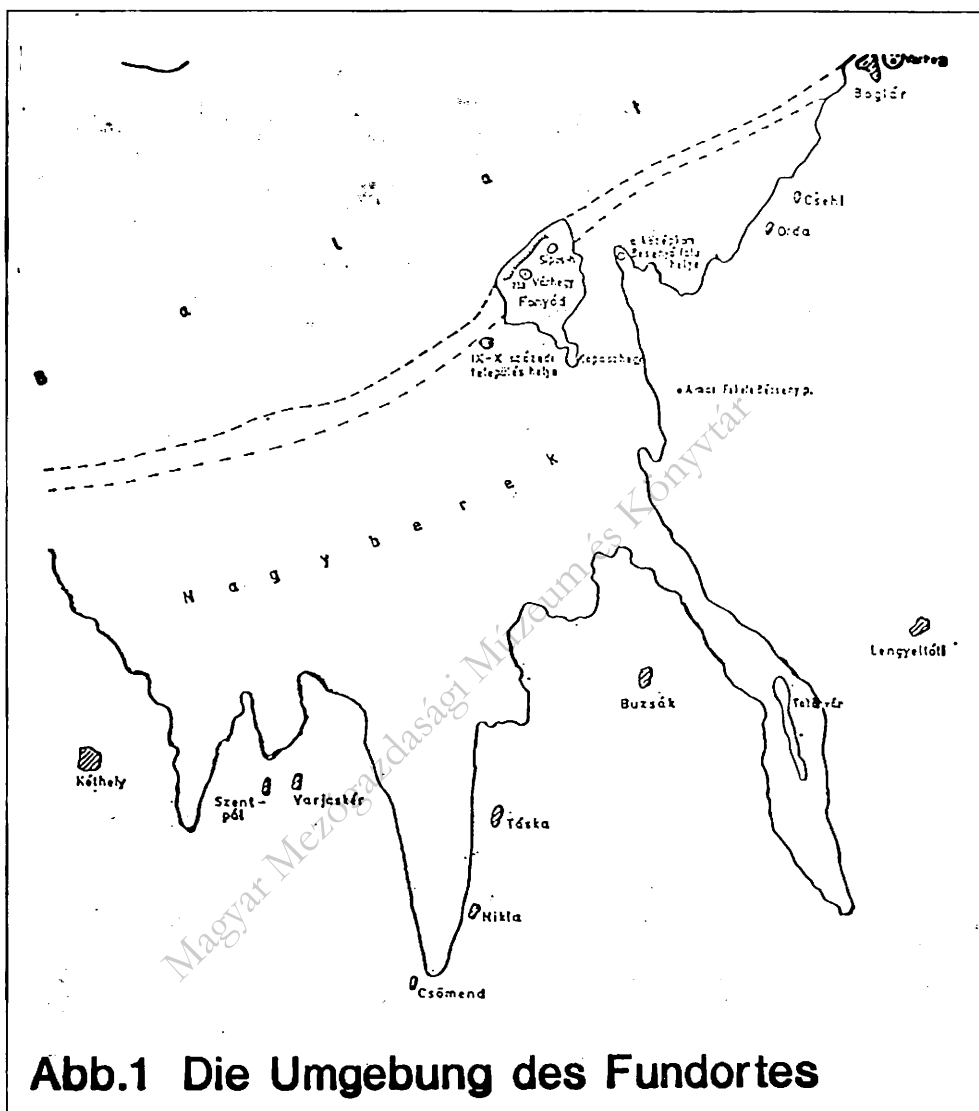

Abb.1 Die Umgebung des Fundortes

Mahlsteinen, Halsjoche, Holzräder, Tierknochen und ein Bronze-Ohring aus der Mitte des 10. Jahrhunderts. In den Aufzeichnungen des Ungarischen Nationalmuseums sind ebenfalls Angaben über Funde von Haselnuss- und Walnusschalen, von Süßkirschen- und Pfirsichfruchtsteinen sowie von Weinkernen aufgeführt. Leider ist der grösste Teil der Funde im 2. Weltkrieg vernichtet worden (HORVÁTH 1968).

Im Jahre 1964 führten das Ungarische Landwirtschaftliche Museum, das Ungarische Nationalmuseum und das Balatoni-Museum Keszthely gemeinsam die Ausgra-

bungen fort. Dabei wurde ein Holzbau mit einem davor liegenden Wirtschaftshof freigelegt (Abb.2).

Es fanden sich unter anderem Bruchstücke von Mahlsteinen, Reste von Holzleimern, Knöpfe und Reste von Schuhen. Die in grossen Mengen aufgetretenen Tonscherben datiert der Archäologe A. KRALOVÁNSZKY (1965) in die sogenannte Arpadenzeit (10-13. Jahrhundert). Bei diesen Grabungen wurden Schalen von Wasserschnecken (*Planorbis* sp., *Planorbarius* sp., *Anisus* sp.) und Muscheln (*Unio pictorum* L. ssp. *balaticus* Küsf.) gefunden. Die Tierknochenfunde (Ziege, Schaf, Schwein, Hund, Vögel, Wels) hält der Archäozoologe J. MATOLCSI für Speiseabfälle. Man fand ferner die Spuren von drei Feuerstellen, deren Steine merkwürdigerweise keine besonderen Brandspuren zeigen (Fundkomplex X, XVI, XXII). Aus ihrer Umgebung kamen – ausser Holzkohlestücken – die meisten archäobotanischen Funde zum Vorschein (Abb.3). Die Pflanzenfunde sind im Balatoni Museum sehr sorgfältig konserviert worden.

Man nimmt an, dass die Siedlung nur kurze Zeit bestanden hat. Auf Grund der geringen Zahl der Fundstücke kann die ethnische Zugehörigkeit der damaligen Bevölkerung nicht eindeutig und zufriedenstellend ermittelt werden. CS. BÁLINT reiht die Siedlung in die frühmittelalterliche slawische "Bjelo-Brdo-Kultur" ein (HAJDU et al. 1976). Nach der Meinung von R. MÜLLER (mündlich) bewohnte ein slawischer Stamm die Siedlung.

Bei den Ausgrabungen von 1964 konnte auch eine Klärung über die Seespiegelhöhe während der Awarenzeit herbeigeführt werden (BENDEFY and NAGY 1969, SÁGI 1971). Die Siedlung liegt 103,4 m u.d.M. Die ehemaligen Einwohner haben damals auf dieser Insel grosse Mengen Getreide gelagert. Also musste das Bodenniveau trocken gewesen sein. In Kenntnis der Torfkapillarität konnte man feststellen, dass, als diese Insel bewohnt war, der Wasserstand des Plattensees niedriger als 102,4 m ü.M. gewesen sein musste (heute: 104,5 m ü.M.) (SÁGI – FÜZES 1973).

Auf Grund pollenanalytischer Ergebnisse vermutet man eine klimatisch recht günstige Phase in der Zeit vor 1220 mit einem gegenüber heute niedrigeren Wasserstand. Anschliessend wurde es feuchter und kühler und der Seespiegel stieg an (ZÓLYOMI 1952).

Da ausser den Samen und Früchte sehr wenige archäologische Funde auf den Pflanzenbau hinweisen, wurde die Bearbeitung der Samen und Früchte besonders wichtig. Die bereits erwähnten Archäologen, welche im Jahre 1964 bei der Ausgrabung teilgenommen haben, übergraben uns das pflanzliche Material zur Untersuchung und stellten alle Ausgrabungsdokumente zur Verfügung. Wir haben insgesamt 29 Proben aus 14 Funkomplexen bearbeitet (Tabelle 1). Die Samen und Früchte wurden am Balatoni-Museum Ungarn ausgelesen und bestimmt. Die EDV-gestützte Auswertung konnte in verdankenswerter Weise am Botanischen Institut der Universität Basel unter der Leitung von Frau Dr. Stefanie JACOMET durchgeführt werden. Die Samen und Früchte waren zum grössten Teil infolge von Feuereinwirkung verkohlt, oder blieben infolge von Feuchtlagerung und Luftabschluss auch unverkohlt in ausgezeichnetem Zustand konserviert. Dank der sorgfältigen Probenent-

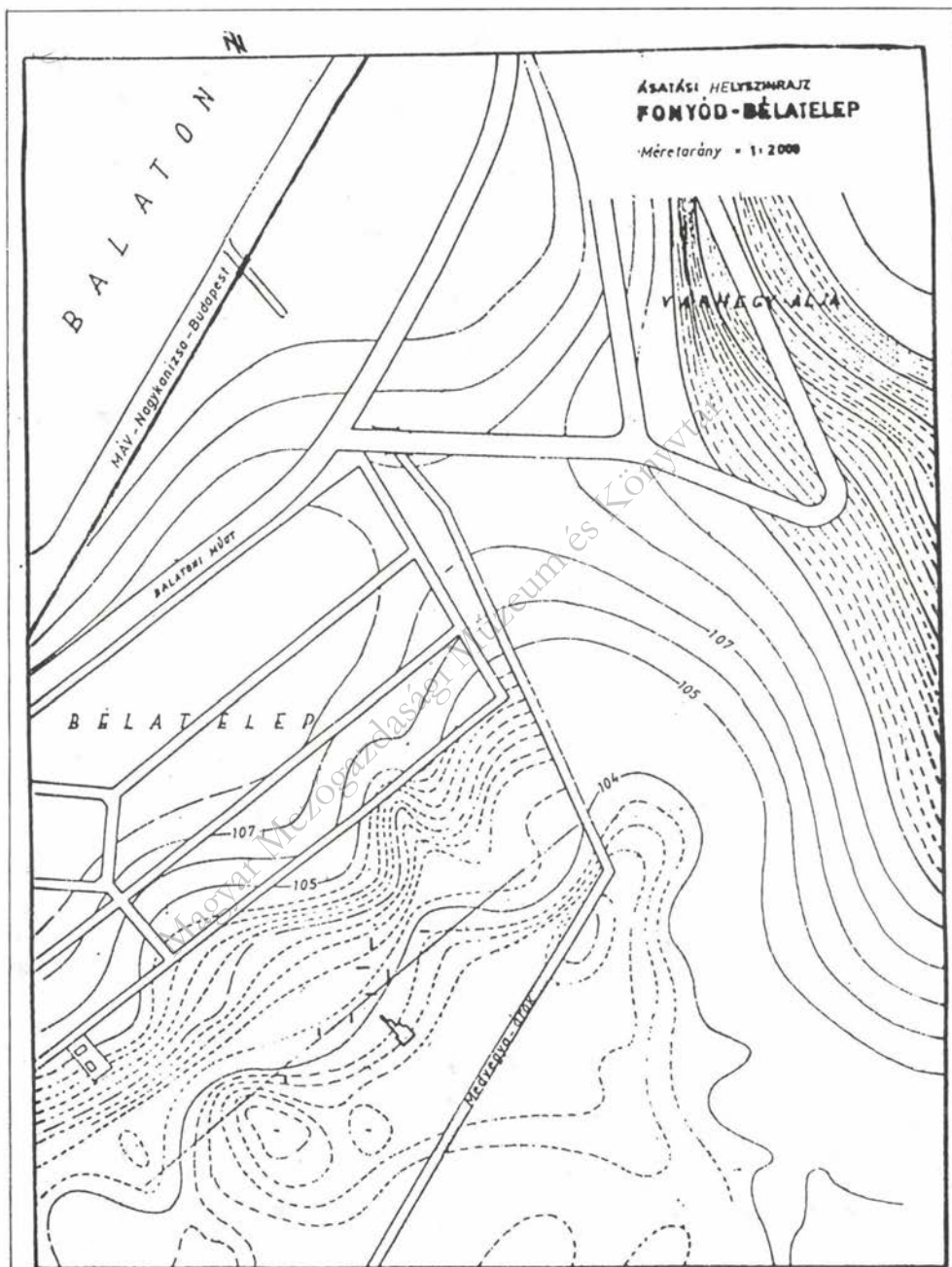
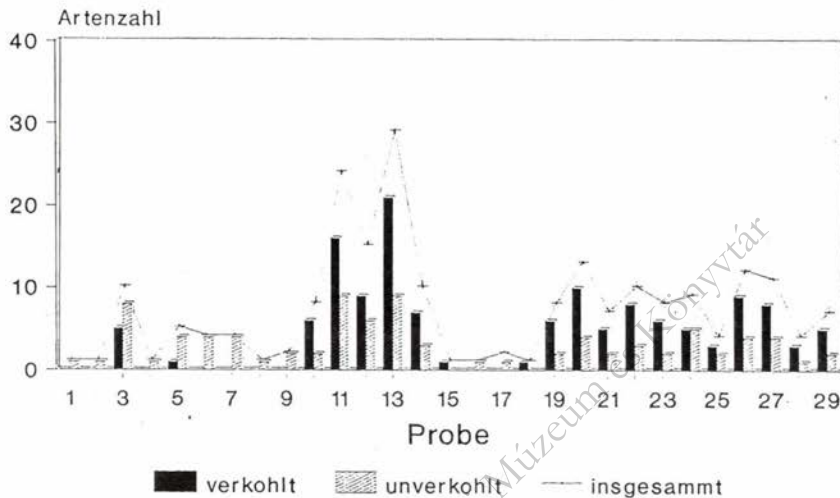

Abb.2 Die Ausgrabungsdokumentation

Abb.3 Fonyód-Bélatelep
Anzahl der Arten

Total: 77 Arten

nahme und der gewissenhaften Aufbewahrung am Balatoni-Museum sind die typischen Bestimmungsmerkmale der Samen und Früchte weitgehend erhalten geblieben.

Neben den Kulturpflanzenresten mit total 22 Arten kamen auch Reste von 47 Wildpflanzarten zum Vorschein. Beide Gruppen können nach verschiedenen Kriterien wie Verwendung, Unkräuter oder Ökologische Zeiger geordnet werden (Tab.1, Abb.5). In Abb. 6 wird die relative Häufigkeit dargestellt. Die im Torf gefundenen Pflanzenreste stammen teilweise aus dem damaligen lokalen Feuchtbiotop, teilweise höchstwahrscheinlich aus dem Wirtschaftsgebiet aus der unmittelbaren Umgebung der Siedlung.

3. Die C-14 Untersuchungen

3.1. Die Methodik

Pflanzen und Pflanzenreste können hauptsächlich durch vom Grundwasser eingeschleppte Karbonate verunreinigt sein. Ferner können sie Huminsäuren, die aus

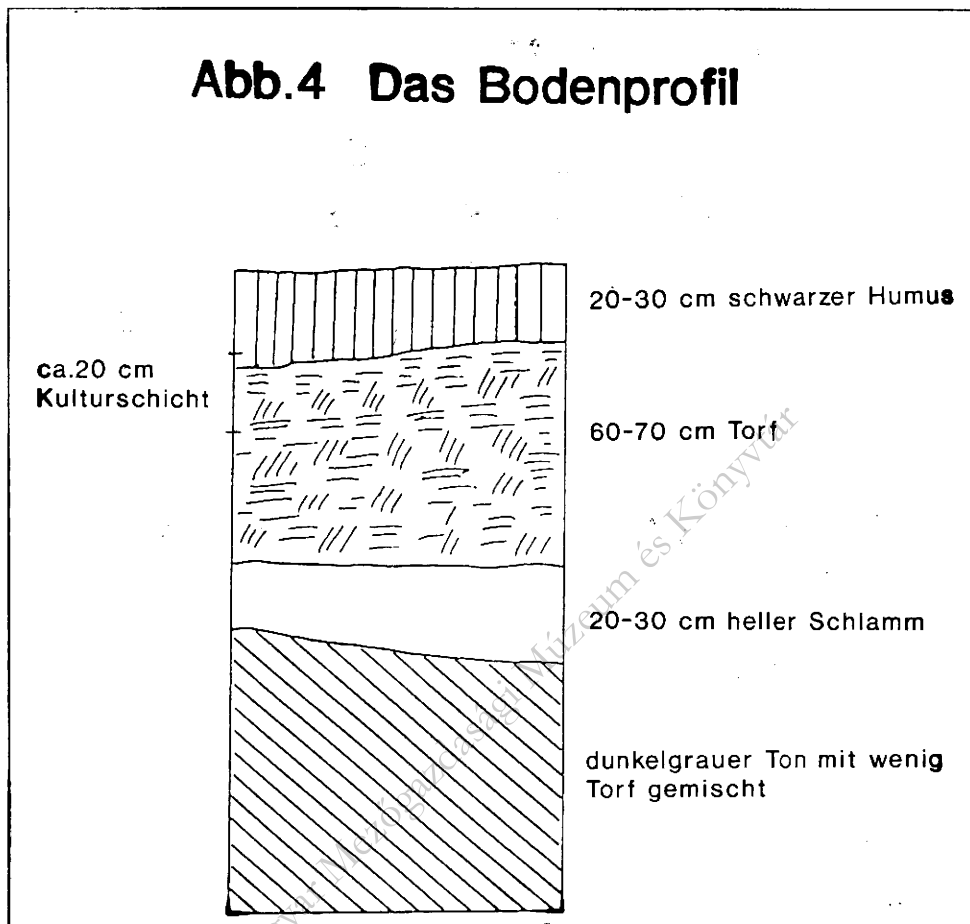
Tabelle 1 Die Auswertungen

Probe	Fund.k	Art	Azv	Azu	Azw	Azu	Azwa	Azs	Azwr	Azwi	Azss	Azsw	Azr	Azk	Samtotv	Samtotu
FBU1	IX.	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	1
FBU2	X.	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	4
FBU3	X.	10	5	8	1	2	1	0	0	1	3	1	1	1	137506	224
FBU4	X.	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2
FBU5	X.	5	1	4	0	0	0	0	1	0	0	0	0	1	1	29
FBU6	X.	4	0	4	0	0	0	0	1	0	1	0	0	0	0	11
FBU7	X.	4	0	4	0	0	1	0	1	0	0	0	0	1	0	7
FBU8	XI.	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	3
FBU9	XV.	2	0	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	11
FBU10	XV.	8	6	2	0	0	0	0	0	0	2	0	0	5	410	24
FBU11	XVI.	24	16	9	1	1	1	1	1	1	1	1	1	7	11129	161
FBU12	XVI.	15	9	6	0	0	1	0	1	0	0	1	1	7	8111	110
FBU13	XVI.	29	21	9	0	4	1	1	0	0	5	3	2	8	13623	982
FBU14	XVII.	10	7	3	0	0	0	0	0	0	0	0	1	7	127	14
FBU15	XVII.	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0
FBU16	XVII.	1	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	0	21
FBU17	XIX.	2	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1	0	26
FBU18	XX.	1	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1	1	0
FBU19	XXI.	8	6	2	0	0	0	0	0	0	0	1	0	6	387	2
FBU20	XXII.	13	10	4	0	0	0	0	1	0	2	0	0	7	3405	25
FBU21	XXII.	7	5	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	6	420	3
FBU22	XXII.	10	8	3	0	0	0	0	0	1	1	1	0	7	837	18
FBU23	XXII.	8	6	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	7	243	26
FBU24	XXIV.	9	5	5	0	0	0	0	0	1	0	0	0	6	176	23
FBU25	XXIV.	4	3	2	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	47	3
FBU26	XXVI.	12	9	4	0	0	0	1	0	1	2	1	0	7	1930	17
FBU27	XXVI.	11	8	4	0	1	0	0	1	0	1	0	1	6	576	8
FBU28	XXVIII.	4	3	1	0	0	0	0	0	0	0	1	0	2	8	5
FBU29	XXIX.	7	5	2	0	0	0	0	1	0	0	1	0	5	303	4

Die Abkürzungen:

Fund.k	=	Fundkomplex
Art	=	Artenzahl
Azv	=	Artenzahl verkohlt berechnet
Azu	=	Artenzahl unverkohlt berechnet
Azw	=	Artenzahl Wasserpflanzen berechnet
Azu	=	Artenzahl Uferpflanzen berechnet
Azwa	=	Artenzahl Waldpflanzen berechnet
Azs	=	Artenzahl Schlagpflanzen berechnet
Azwr	=	Artenzahl Waldrandpflanzen berechnet
Azwi	=	Artenzahl Wiesenpflanzen berechnet
Azss	=	Artenzahl Segetalpflanzen/Sommergetreide berechnet
Azsw	=	Artenzahl Segetalpflanzen/Wintergetreide berechnet
Azr	=	Artenzahl Ruderalpflanzen berechnet
Azk	=	Artenzahl Kulturpflanzen berechnet
Samtotv	=	Anzahl Samen/Früchte verkohlt berechnet
Samtotu	=	Anzahl Samen/Früchte unverkohlt berechnet

Abb.4 Das Bodenprofil

anderen Schichten stammen, enthalten. Um das Karbonat zu entfernen, wird die Probe zerkleinert und 24 Stunden mit verdünnter Salzsäure (4%) im Trockenschrank erhitzt. Hierbei wird auch alles während der Lagerung evtl. adsorbierte CO_2 -freiem destilliertem Wasser über einer Nutsche bis zur Neutralität gewaschen. Die Huminsäuren sind hochmolekulare alkalilösliche Verbindungen. Um sie zu entfernen wird das Material 24 Stunden mit verdünnter Natronlauge (4%) im Trockenschrank erhitzt und filtriert. Wenn bei sehr feinkörnigem Material, wie bei Torf, das Filtrieren zu lange dauert kann man die Probe stattdessen zentrifugieren und die Lösung abdekantieren. Zum Schluss wird die Probe bis zu $\text{pH}=3$ gewaschen und im Trockenschrank bei 80°C getrocknet.

Um die schwache Beta-Aktivität des Radiokohlenstoffs nachweisen zu können, muss der zu untersuchende Kohlenstoff in eine gasförmige Verbindung für die

Abb.5 Fonyód-Bélatelep
Einteilung

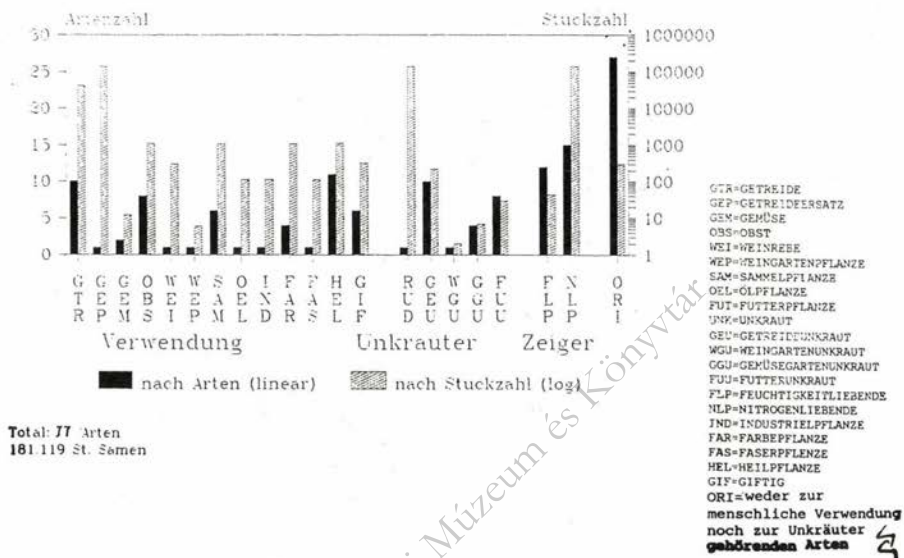
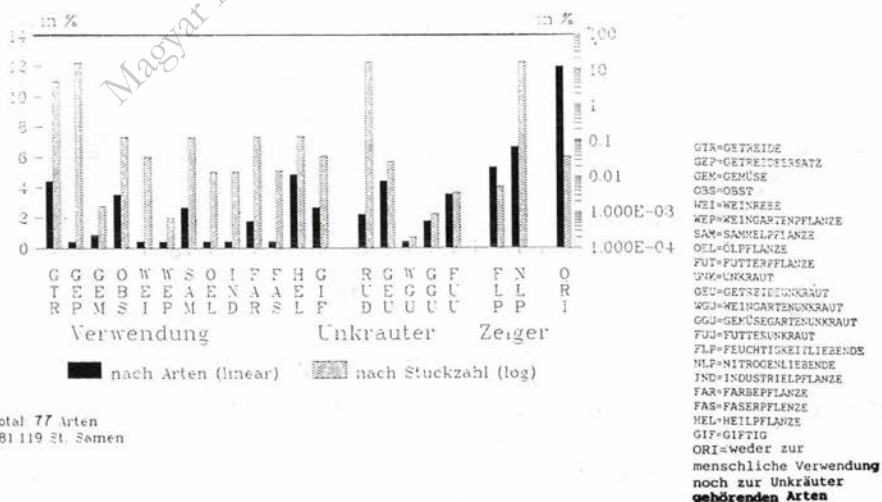

Abb.6 Fonyód-Bélatelep
Relative Häufigkeit

Füllung eines Zählrohres ungewandelt werden. Die Probe wird zuerst im Durchströmungsverfahren im Quarzrohr im Sauerstoffstrom verbrannt. Das Verbrennungsgas wird über 600 °C heisse Kupfernadeln geleitet, um evtl. noch vorhandenes CO zu CO₂ zu oxydieren. Anschliessend strömt es durch Silberwolle zur Bildung von Halogenen. Danach wird es in einer mit Trockeneis (-78,5 °C) gekühlten Kühlfalle getrocknet und das CO₂ in einer doppelten Kühlfalle mit flüssigem Stickstoff (-195,8 °C) ausgefroren. Im Debrecen ¹⁴C-Labor wird die Nachreinigung des CO₂ nicht chemisch gefällt, sondern mit Aktivkohle bei -195 °C adsorbiert und bei Zimmertemperatur wieder freigesetzt. Die Fremdgase werden bei diesen Temperaturen noch vollständig festgehalten. Lediglich Stickoxide lassen sich so nicht entfernen. Um sie abzutrennen wird das Gas über heisse Kupfernadeln (700 °C) geleitet. Das Kupfer reduziert, ohne das CO₂ anzugreifen, die Oxide zu Stickstoff, der anschliessend abgepumpt werden kann. Zur Herstellung von Methan geht man von dem gereinigten CO₂ aus, das durch Wasserstoff in Gegenwart eines mit Ruthenium auf Aluminiumoxid-Katalysator zu Methan reduziert wird.

Nach 4 Wochen Lagerung wird die ¹⁴C-Radioaktivität des Methans mit einem Zählrohr gemessen. Um das Zählrohr gegen die Umgebungsstrahlung abzuschirmen, ist es von einer 30 cm starken Bleischicht umgeben. Diese Abschirmung absorbiert gleichzeitig die weiche Komponente der Höhenstrahlung, die aus Gamma-Quanten und Elektronen besteht. Die Verbleibenden Impulse werden grösstenteils durch die Myonen der Höhenstrahlung erzeugt. Um diesen Anteil zu verringern sind die ¹⁴C-Zählrohre von einem Kranz von Zählrohren umgeben die eine Sperrimpuls für das Zählwerk den Zentralzählrohrs liefern, wenn sie von einem Höhenstrahlteilchen getroffen werden.

Das Alter der Probe ergibt sich aus dem Verhältnis ihrer heutigen spezifischen Aktivität A und Spezifischen Aktivität A⁰ bei ihrer Entstehung

$$T = t \ln A_0/A$$

Dabei ist t die mittlere Lebensdauer des Radiokohlenstoffs (t=8033 Jahre). Die einheitliche Anfangsaktivität A₀ und die konventionelle oder Libby-Halbwertszeit (T_{1/2} = 5568 Jahre) sind durch Definition festgelegt. Das so errechnete Alter wird als konventionelles ¹⁴C-Alter bezeichnet und üblicherweise publiziert. Wenn man ein ¹⁴C-Alter mit einer absoluten Chronologie vergleichen will, ist es erforderlich das ¹⁴C-Alter auf die z.Z. beste Schätzung der Halbwertszeit umzurechnen. Diese Umrechnung ist sehr einfach: man muss lediglich entsprechend dem Verhältnis

$$\frac{5730-5568}{5568} = 0.029$$

das "Libby Alter" um 2.9% erhöhen.

Für genaere Altersbestimmungen muss man berücksichtigen, dass der ¹⁴C-Gehalt der Luft in der Vergangenheit nicht konstant gewesen ist. Entsprechend ist auch der

Rezentwert aller terrestrischen Proben Schwankungen unterworfen, die zwischen konventionellem ^{14}C -Alter und wahren Alter führen, die durch denrochronologische Eichung bestimmt worden war.

3.2. Die Auswertungen

Der Siedlungsplatz lässt sich aufgrund des archäologischen Fundmaterials in das 9-13. Jahrhundert datieren. Dank der ^{14}C -Untersuchungen des Atomkernforschungsinstitutes Debrecen im Jahre 1987 konnte man das Alter des botanischen Fundmaterials auf ein frühere Zeit festlegen.

Die Kulturschicht lag zwischen 5-15 cm unter der heutigen Oberfläche. Diese Schicht ist relativ dünn, demzufolge ist die Siedlung nicht lange bewohnt worden (Abb.4). Die Kulturschicht lag überall auf einer ausgedehnten zusammengedrückten Riedgrassschicht. Der Archäobotaniker Herr M. FÜZES beobachtete unter dieser Riedgrassschicht fehlende Durchwurzelung und stiess nur auf Pfostenlöcher. Er vermutet, dass der Riedgrasstorf vom Menschen hierhergebracht wurde, um den Boden der Siedlung (Fläche ca.600m²) trocken zu halten.

Aus der Kulturschicht wurden drei Holzproben (Pfähle), zwei Holzkohlenproben, eine Getreideprobe, eine Probe aus der oben erwähnten Riedgrassschicht und zwei Torfproben genommen (Tab.2).

Auf grund der xylotomischen Untersuchungen bestehen alle Pfähle aus Eichenholz. Die antrakotomischen Analysen von zwei Feuerstellen zeigen, dass ausser *Quercus* sp. noch weitere Holzarten benutzt wurden. Als Brennholz wurden *Quercus* sp., *Populus* sp., *Alnus* sp. und *Ulmus* sp. verwendet. Diese Arten stammen höchstwahrscheinlich aus der nahen Umgebung der Siedlung. Sie wachsen heute in der Nähe von Fonyód-Bélatelep, und bilden die pflanzensoziologischen Alno-Ulmion, bzw. *Quercion pubescenti* (-petraeae) in der Klasse der *Querco-Fagetea* (Reichere Laubwälder).

Die ^{14}C -Untersuchungen weisen für sämtliche Pfähle etwa das gleiche Alter aus. Berücksichtigt man die ^{14}C -Jahresschwankungen, sowie die Tatsache, dass die Pfähle aus Kernholz verfertigt wurden, dann entspricht die Datierung der Pfähle derjenigen der Holzkohle und des Getreides. Zusätzlich wurde eine jüngere und eine ältere Torfprobe analysiert.

Die ^{14}C -Analysen zeigen eindeutig, dass das Alter der Siedlung in die Spätawarenzeit fällt, also von der zweiten Hälfte des 7.Jh. bis Ende des 9. Jh.

Jüngere Keramikfunde könnten darauf hinweisen, dass die Siedlung bis zum Ende des 13. Jh. noch mehrmals besucht wurde. Dass die Siedlung aus der Awarzenzeit stammt, ist besonders deswegen so interessant, weil von dieser Zeit sehr wenig über die Pflanzenbaukultur bekannt ist. Dies ist umso bedauerlicher,

Tabelle 2 Die ¹⁴C-Untersuchungen

Kode	Schicht m.ü. M.	Probentyp	Art *	$\delta^{13}\text{C}$ (PDB) [‰]	Konventionelles Alter [BP] ± 1σ	Wahres Alter ** [AD] (1σ)
Deb-724	Fonyód-Bélatelep X. Schicht 103.73-103.40	Pfahl	Quercus sp.	-26,83	1470 ± 40	556-626
Deb-691	Fonyód-Bélatelep XII. Schicht 103.73-103.20	Pfahl	Quercus sp.	-27.06	1280 ± 40	678-726 734-770
Deb-726	Fonyód-Bélatelep XXX. Schicht 103.79-103.42	Pfahl	Quercus sp.	-25.92	1440 ± 40	570-572 594-650
Deb-694	Fonyód-Bélatelep XIII. Schicht 103.40	Torf		-	1160 ± 40	798-846 848-896 920-942
Deb-732	Fonyód-Bélatelep XV. Schicht 103.70-103.57	Torf		-25.94	1270 ± 40	682-772
Deb-725	Fonyód-Bélatelep XIII. Schicht 103.70-103.40	Riedgras- schicht		-27.58	3360 ± 60	1740-1608 1556-1536
Deb-731	Fonyód-Bélatelep IX. Schicht 103.77-103.41	Holzkohle	Quercus sp. Populus sp.	-26.63	1270 ± 40	682-772
Deb-733	Fonyód-Bélatelep XVI. Schicht 103.40-103.30	Holzkohle	Alnus sp. Ulmus sp.	-26.00	1190 ± 40	790-882
Deb-734	Fonyód-Bélatelep XVI. Schicht 103.57-103.90 Gerstenkorn	Getreide	Hordeum vulg. ssp. hexastich.	-23.09	1230 ± 40	716-742 762-859

* Die xylotomischen und antrakotomischen Untersuchungen wurden in verdankenswerter Weise von Herrn M. Iseli, Botanisches Institut Basel durchgeführt.

** Stuiver & Pearson High-Precision Calibration of the Radiocarbon Time Scale AD 1950-500 BC, **Radiocarbon 28 No. 2B/1986/805-883**

als dass Pflanzenfunde nicht nur archäobotanische Fragen beantworten können, sondern auch der Archäologie, der Geschichte und der Linguistik behilflich sein können.

4. Die Kulturpflanzen

4.1. Die Getreidearten

Die Getreidekörner verkohlten nicht dort wo sie gefunden wurden. Es fanden sich nämlich auf dem Boden keine Brandspuren. Wahrscheinlich stammte das verkohlte Getreide von der Reinigung eines abgebrannten Dreschplatzes. Aus dem

Zustand der gefundenen Getreidemenge können wir schliessen, dass es in gedros-

chenem und gereinigtem Zustand war, als die Feuerbrust es vernichtete. Man konnte nämlich keine Druschabfälle Fragmente nachweisen.

Auf Grund des Fundmaterials kann man sagen, dass die Bewohner sich überwiegend mit Ackerbau und Pflanzenbau beschäftigten. Da aber die Häuser der Siedlung auf einer von Sumpf und Schilf umgebenen Anhöhe in Ufernähe standen, war unmittelbar neben der Siedlung, also im Nagyberék genannten Gebiet, kein Ackerbau möglich. Deshalb muss das Ackerland sicher an den Hängen des nahen liegenden Burgberges oder aber auf der Halbinsel zwischen Nagyberék und Plattensee gesucht werden.

Die ehemaligen Bewohner der "Pfahlbauten" haben die folgenden Getreidearten angebaut: *Avena sativa* L., *Hordeum vulgare* subsp. *distichum*, *Hordeum vulgare* subsp. *vulgare* (=subsp. *hexastichum*), *Secale cereale* L., *Triticum aestivum* subsp. *vulgare* (Vill.) MacKey, *Triticum aestivum* subsp. *compactum* (Host)MacKey und *Panicum miliaceum* L..

Nach Meinung der Historiker war in der Frühmittelalter (Awarenzeit, Zeit der Landnahme und die Arpadenzeit) die Hirse die wichtigste Brotpflanze (RAPAICS 1934; GAÁL 1978;). Aber die Archäobotanik ergibt etwas anderes; die Hirse war eine wichtige, aber nur eine der Getreidepflanzen.

Die schnellwachsende Hirse war wahrscheinlich das pflanzliche Grundnahrungsmittel der awarischen Nomaden. Nach der Landnahme hat die Hirse langsam ihre wichtige Rolle verloren. Weizen und Roggen wurden zu den wichtigsten Brotfrüchten. Hirse war nur noch eine Anbaupflanze unter vielen.

Andere Funde von Hirse aus dem ungarischen Mittelalter gibt es in grossen Mengen in Tiszaörvény (11.-13.Jh.). Ein paar Hirsekörner sind ausserdem bekannt aus Kardoskút (10.-13.Jh.), aus Győr-Gabona tér (12.-13.Jh.), hier gemischt mit Roggenkörnern, und aus Budapest-Burg (13.-14.Jh.) (HARTYÁNYI, NOVÁKI and PATAY 1968; HARTYÁNYI and NOVÁKI 1973-1974; HARTYÁNYI 1975-1977).

Die Anzahl der Hirsekörner von Fonyód-Bélatelep ist fast gleich hoch wie die Anzahl der Weizenkörner. Das Verhältnis der Hirse zu weizen ist 1,1 : 1. Ob die Hirsekörner aus Haupt- oder aber einer Nebensaat stammen lässt sich nicht sagen. Dies wäre aber grundlegend, weil man dadurch auf das Niveau des Pflanzenbaus schliessen könnte.

Mindestens so wichtig wie der Hirseanbau war der Weizenbau. Die gefundenen Weizen sind morphologisch die gleichen wie die heutigen, aber sie erreichen nicht deren Grösse. Dabei zeigen sie grosse Ähnlichkeit mit den in der gleichen Zeit vorkommenden Weizensorten Mitteleuropas (TEMPIR 1961; VAN ZEIST 1968-1970).

Die andere wichtige Brotpflanze der damaligen Zeit war der Roggen, dessen Körner auch in grossen Mengen gefunden wurden. Das Verhältnis der Weizen- und der Roggenkörner ist 2,8 : 1. Leider können wir nicht sagen, ob die ehemaligen Bauern die *Triticum* Arten separat anbauten, oder ob sie vermischt mit *Secale cereale* gewachsen sind.

Ausser dem Weizen ein weiteres wichtiges Produkt war die Gerste. Das Verhältnis Weizen-Gerste ist 5,2 : 1. Es kann sein, dass die Bewohner die Gerste und den Hafer ebenso zur menschlichen wie auch zur tierischen Ernährung benutzt haben.

Der Ernteertrag war wahrscheinlich sehr niderig. Auf grund von der Literaturangaben in Quellen war er im Frühmittelalter nur 2-3 mal grösser als die Menge der gesäten Körner (KIRILLY 1968).

Auf den Anbau von Gemüsepflanzen weisen die Samen von *Lens culinaris* Medic. und *Pisum sativum* L. hin. Es ist vorstellbar, dass auch *Cannabis sativa* L. angebaut wurde. Aber das ist nicht sicher festzustellen, da diese Früchtchen auch als Unkraut vorkommen. Es kann sein, dass *Chenopodium album* L. auch angebaut wurde, weil in einem bestimmten Abschnitt des Grabungsareales eine so grosse Menge der Früchtchen dieser Pflanze gefunden wurden, dass man darauf schliessen kann, dass sie hier nicht nur ein Unkraut war, sondern als Getreideersatzpflanze diente.

Mit den wenigen archäologischen Funden kann man keine eindeutigen Aussagen über die ethnische Zugehörigkeit der ehemaligen Einwohner von Fonyód-Bélatelep machen. Aber die archäobotanische Ergebnisse beweisen, dass die unbekanntenen Einwohner diese Siedlungsplatzes in der Awarenzeit den Pflanzenbau auf sehr hohem Niveau betrieben haben müssen. Es können sicher keine Nomaden gewesen sein.

4.2. Die Obstarten

Die hier aufgeführten Pflanzenreste stammen sämtlich von Gewächsen, die für die menschliche Ernährung genutzt wurden. Es ist aber nicht immer eindeutig zu klären, ob diese Pflanzen kultiviert oder lediglich gesammelt wurden.

Interessant ist besonders eine ganze verkohlte Aprikose (*Prunus armeniaca* L.), die noch den Stengel besitzt. Auf der Oberfläche der Frucht, um den Pedunculus herum, sind asymmetrische, ovale bis kreisförmige Ringe zu sehen. Diese ringförmigen Zonen rühren von einem Befall von Pilzen der Gattung *Monilia* her. Wahrscheinlich ist die Frucht gemeinsam mit dem Zweig in das Feuer gelegt worden. Dies zeigt sich daran, dass die infizierte heutige Fruchtummie nur schwer vom Stengel abgetrennt werden kann.

Weitere Funde: ein unversehrter, unverkohelter Steinkern von Süsskirsche (*Prunus avium* L.), einer Schale von Haselnuss (*Corylus avellana* L.), eine unverkohelten und vollständigen Steinkerne von Eingrifflicher Weissdorn (*Crataegus monogyna* Jacq.), viele unverkohlte Walnusschalen (*Juglans regia* L.) Bruchstücke, eine stark beschädigte, unverkohlte Frucht von Holzapfel (*Malus silvestris* (L.) Mill.), mehrere unverkohelten Steinkerne von Schlehe (*Prunus spinosa* L.), von Sauerkirschen (*Prunus cerasus* L.) und von Pfirsichen (*Prunus persica* (L.) Batsch), eine verkohlte Pflaume (*Prunus domestica* L.), ein langer Stengel und eine ganze unverkohlte Birne (*Pyrus* sp.), ein unverkohelter Samen von Speierling (*Sorbus domestica* L.).

Alle Kerne von Weinrebe (*Vitis vinifera* L.) sind unverkohlt. Die meisten Kerne besitzen einen langen Schnabel, sind kreislinienförmig abgerundet und ihre Form ähnelt einer Birne. Aber es kommen auch Kerne vor, die einen kurzen, ausgeprägten Schnabel aufweisen. Die Bauchseite ist abgerundet bucklig. Die morphologischen Kriterien sprechen eindeutig dafür, dass es sich um Kerne von kultivierten Wein handelt. Die Weinsorte lässt sich allerdings nicht bestimmen. Heute gibt es um Plattensee herum bedeutendste Weinbaugebiete.

Der Obstbau hatte grosse Bedeutung! Die Funde geben erstens ein direktes Bild über den Obst- und Weinbau der Awarenzeit und liefern Belege für das Weiterleben der auf römischer Grundlage aufgebauten pannonischen Gartenbautradition.

In der Römerzeit war am Plattensee eine hochentwickelte Obst- und Weinbaukultur etabliert worden. Im Gebiet um Fonyód-Bélatelep kamen viele Gebäudereste aus der Römerzeit zum Vorschein. In Fonyód wurden die Grundmauern einer Villa rustica freigelegt. Auf dem Burgberg stiess man auf die Reste einer römischen Befestigungsanlage (MAGYAR 1985).

Unsere Fundstätte liegt westlich des Burgberges bei der Siedlung Bélatelep. Die Wein und Obstanbauflächen können auf den Westhängen des Burgberges gelegen haben. Vor der Entwässerung des Nagyberék-Moores (1914) war dort nämlich eine landwirtschaftliche Nützung nicht möglich.

Auf Grund der Funde können wir auf einen umfangreichen Obstverbrauch schliessen. Die Früchte der wildwachsenden, im Karpatenbecken einheimischen Haselnuss und Schlehe wurden ebenfalls gegessen. Der Schluss, dass die Früchte dieser Pflanzen gesammelt wurden, ist aber nicht zwingend. Zum Schutz der Obstgärten empfiehlt nämlich J. Lippay (1966), stechende Pflanzen in Hecken anzupflanzen, z.B. Weissdorn, Schlehe und Strauchweichsel. Es gibt Quellen dafür, dass in Weinärten auch Obst angebaut wurde (ERMÉNYI 1981-1983), was auch für die hier behandelte Siedlung angenommen werden kann.

Obwohl die Römer in ihren Provinzen die Süsskirsche anbauten, so z.B. in Germanien (Körber-Grohne 1979) und auch in Pannonien (Patay and Póczy 1964), ist der Schluss nicht zwingend, dass sie ausschliesslich als Kulturpflanze betrachtet werden muss. Sie ist nämlich im Karpatenbecken eine heimische Pflanze (Soó 1966). In unserer Gegend (Sümege) wurde sie schon im Spätneolithikum nachgewiesen (SÁGI and FÜZES 1967).

Der leicht verwildernde Speierling (*Sorbus domestica* L.) ist im grössten Teil Ungarns eine verbreitet vorkommende Waldpflanze (Soó 1966). Obwohl ihr ältestes Vorkommen bei uns für die Römerzeit belegt ist (Hartyányi, Nováki und Patay 1967-1968), muss sie doch als heimische Pflanze angesehen werden. Speierling, Apfel und Birne wurden, wie man aus alten Quellen weiss (Rapaics 1940), als geschätzte Wildobstbäume beim Wald-Roden geschont und in der Ackerlandschaft oder in der Nähe der Gehöfte stehengelassen.

Die Walnuss ist zwar im Karpatenbecken heimisch (GREGUSS und SZALAI 1950), aber der heutige Nussanbau basiert auf römischen Grundlagen.

Auch die Pflaume kam durch die Vermittlung der Römer nach Pannonien. In

Balatonberény fanden sich Fruchtsteine von *Prunus domestica* L.cf. *oekonomica* Schneid. aus römischer Zeit (SÁGI und FÜZES 1967).

Der Anbau von Pfirsich und Apricose wurde ebenfalls von der Römern in der Umgebung des Balatons begonnen. Aus Budapest (Aquincum) und Győr (Arrabona) sind römerzeitliche Funde ihrer Steinkerne bekannt (PATAY, und PÓCZY 1964; HARTYÁNYI, NOVÁKI und PATAY 1967-68). Weil die Transportmittel damals sehr langsam waren, kann ein Import dieser Früchte nicht in Betracht gezogen werden, und so muss man folgern, dass sie an Ort und Stelle angebaut wurden.

Die Frage, ob auch Wein angebaut wurde, ist viel schwieriger zu beantworten. Die Weinkultur am Balaton hat zwei Ursprünge: Grundlagen schuf der römische Anbau, die die Stürme der Völkerwanderung in der Gegend des Balatons überlebte. Ihre Methoden wurden durch die Kenntnisse ergänzt, die die Ungarn aus dem Osten mitbrachten. Es gibt zahlreiche archäologische Beweise dafür, dass die Römer den Wein in Pannonien mit einer hochentwickelten Agrotechnik anbauten. Man fand Weinkerne (*Vitis vinifera*) z.B. in der römischen Siedlung Tác/Gorsium (HARTYÁNYI, NOVÁKI und PATAY 1967-1968).

Die Obst- und Weinsorten, die die Römer in Pannonien anbauen hatten, waren jedenfalls dort auch in der Völkerwanderungszeit bekannt. Dafür gibt es viele Beweise. Ein Fund von Walnusschalen in Keszthely stammt vom Ende des 9. Jahrhunderts (SÁGI und FÜZES 1967). Weinkerne wurden in Gräbern des 6./7. Jahrhunderts in Keszthely-Fenekpuszta (HARTYÁNYI und PATAY 1967-1968) und des 9. Jahrhunderts in Balatonszentgyörgy (BAKAY, KALICZ und SÁGI 1966) entdeckt. Dort wurde auch ein Aprikosen-Fruchtstein gefunden. In der Siedlung Főnyed-Szegerdő (9. Jahrhundert) liess sich in der Flechtwand eines abgebrannten Hauses ein Stück Weinrebe identifiziert (SÁGI und FÜZES 1967).

Die botanischen Funde von Fonyód-Bélatelep belegen nun, dass der in römischer Tradition stehende Obst- und Weinbau auch in der Awarenzeit erhalten blieb.

5. Rekonstruktionsversuch der Siedlungsumgebung

Die Pflanzensoziologie und die Ökologie ermöglichen es, dass die subfossilen Pflanzenfunde verschiedenen Einheiten zugeordnet werden können (JACOMET, BROMACHER und DICK 1989) und schliesslich eine sogenannte tanatozöologische Gliederung aufgestellt werden kann (WILLERDING 1986) (Tab. 3-4, Abb.7).

Auf dem Grund des Arealspektrums kann man feststellen (Abb.8), dass die ehemalige Vegetation in der Umgebung der Fundstelle von eurasiatisch verbreiteten Arten dominiert war, wobei ein starker submediterraner-mediterraner Einfluss zu erkennen ist. Die eurasiatisch-submediterranen Arten haben einen Anteil von 20%, die eurasiatisch-mediterranen Arten kommen mit 18% vor. Die rein eurasiatischen Arten erreichen 13%. Die kontinentalen Typen erreichen 18%. Die Einteilung entspricht den heutigen Anteilen, eventuell war es etwas wärmer als heute.

5.1. Wasserpflanzen. Prozentanteil: 3%.

Aus der Gruppe Schwimmblattgesellschaften konnten 2 Arten nachgewiesen werden:

- *Trapa natans*
- *Polygonum amblyium*

Wegen der nur wenigen gefundenen Pflanzenreste kann man diese Assoziation nicht sicher nachweisen, aber ihre Existenz als wahrscheinlich annehmen.

5.2. Uferpflanzen. Verlandungsgesellschaften (Eulitoral). Prozentanteil: 10%.

Aus dem Röhricht konnten folgenden Verlandungspioniere gefunden werden:

- *Phragmites australis*
- *Rumex hydrolapathum*

Obwohl die Zahl von *Phragmites australis* in Fundmaterial sehr niedrig ist, war Schilf als Baumaterial sehr wichtig. Auf der Grabung wurden nämlich aus Schilfruten gebaute Wände (mit Lehm verputzt) gefunden! Sicher war schon damals ausgedehntes Schilfröhricht am Ufer vorhanden.

Kein eindeutiger Nachweis eines Gross-Seggen-Riedes, da *Carex*-Früchte schwer bestimmbar.

Hinweise auf zeitweise trockenfallende, schlickige eutrophierte Uferstreifen geben die Nachweise von:

- *Bidens cernua*
- *Polygonum mite*
- *Polygonum lapathifolium*

Die letzt erwähnten Art kann allerdings auch in der Sommerfruchtunkrautgesellschaften vorkommen. Wahrscheinlich wuchsen diese Arten in der Siedlung selbst.

Ebenfalls in dem Bereich der Uferpflanzengesellschaft gehören die auch gefundenen *Euphorbia palustris* und *Iris pseudacorus*. Beide haben eine breite ökologische Amplitude und können in verschiedenen Pflanzengesellschaften der Uferzone vorkommen.

5.3. Waldpflanzen. Wälder feuchter Standorte. Prozentanteil: 8%.

Aus Bruch- und Auenwäldern stammen sichern die gefundenen Früchte von *Prunus padus*, eventuell auch von *Malus silvestris* und *Pyrus spec.*

Wälder ausserhalb der Uferzone wurde ebenfalls begangen. Von dort stammen die folgenden nachgewiesenen Arten:

- *Stellaria holostea*
- *Oxalis acetosella*
- *Tilia platyphyllos*

Warscheinlich handelte es sich um +/- lichte Laubmischwälder, über deren genaue Zusammensetzung aber nichts genaues gesagt werden kann.

5.4. Waldschläge, Waldränder und xerophile Buschwälder.

Die Gruppe Waldschläge besteht hier nur aus *Sambucus ebulus*. Ihre Prozentanteil ist: 1%, eventuell auch ruderal!

Aus Waldrandgeschellschaften stammen 7% der Arten:

- *Prunus spinosa*
- *Crataegus monogyna*
- *Prunus mahaleb*
- *Rhamnus catharticus*
- *Sorbus domestica*

Diese Pflanzenarten weisen darauf hin, dass die Waldrandstandorte vorhanden sind, und zwar auch an trockenen Stellen, haben doch *Prunus mahaleb*, *Rhamnus catharticus* und *Sorbus domestica* ihren Verbreitungsschwerpunkt in xerothermen Waldrandgesellschaften un Buschwäldern wie Flaumeneichen-Buschwald.

5.5. Wiesen. Ihre Prozentanteil ist 6%.

Nur 4 Arten wurden gefunden. Dabei weisen *Scorzonera humilis* und *Myosotis palustris* auf wiesen feucht-nasser Standorte hin, während *Stellaria graminea* und *Lotus corniculatus* eher durchschnittlichen Standorte bevorzugen. Die Existenz von Wiesen ziemlich wahrscheinlich, aber nicht ganz sicher!

5.6. Ackerland

Die Segetalpflanzen wachsen vor allem auf Äckern, können aber zum Teil auch Ruderalstandorte besiedeln. Sie wurden in Sommer- und Winterfruchtunkrautgesellschaften gegliedert. Der Prozentanteil beider Gruppen beträgt je 13%.

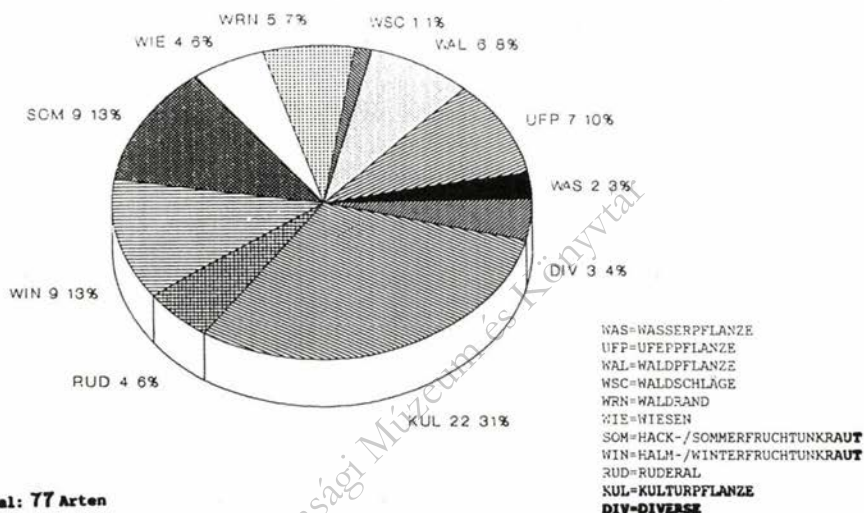
Die Gruppe Hack-/Sommerfruchtunkrautgesellschaften umfasst:

- *Setaria viridis*
- *Aristolochia clematitis*
- *Polygonum persicaria*
- *Vicia grandiflora*
- *Avena fatua*
- *Vicia villosa* (aber kann auch in Kulturpflanze zugeordnet werden)

Die Gruppe Halm-/Winterfruchtunkrautgesellschaften umfasst:

- *Agrostemma githago*
- *Papaver rhoeas*

Abb.7 Fonyód-Bélatelep
Einteilung nach Ökogruppen

- *Melampyrum arvense*
- *Raphanus raphanistrum*
- *Convolvulus arvensis*
- *Vicia tetrasperma*
- *Bromus* sp.

Stachys annua und *Secale silvestre* können in allen beiden Gruppen zugeordnet werden.

Damit kann der Anbau von Sommer- und von Winterfrüchten nachgewiesen werden. Die gefundenen Unkrautarten lassen Rückschlüsse auf den Pflanzenbau zu. Bedeutend war vor allem die Infizierung des Getreides durch die Wintergetreideunkräuter *Agrostemma githago* L. und *Avena fatua* L.. Diese Arten lassen sich trotz Reinigungsverfahren, die es schon damals auch schon gab, nur schwer aus dem Getreide entfernen. Die Samen von *Agrostemma githago* bei größeren Mengen in Getreidekörnern wegen ihren Saponin-Inhaltstoffe könnten sogar sehr giftig sein. Für andere Arten gelingt dies besser, weshalb sie viel seltener auftraten z.B. *Bromus* sp., *Melampyrum arvense* L., *Papaver rhoeas* L., *Polygonum pesicaria* L., *Raphanus raphanistrum* L., *Triticum monococcum* L.

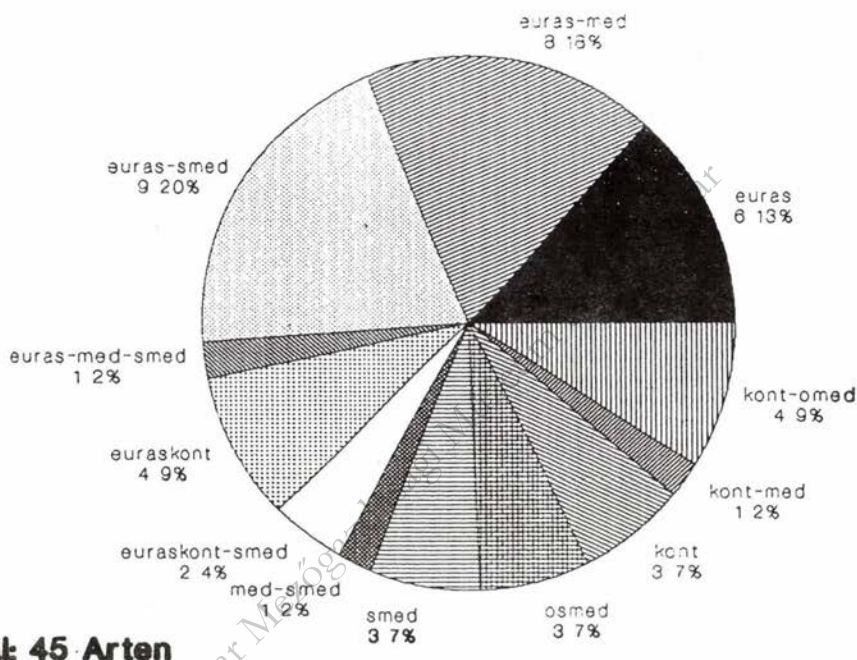
Tabelle 4

Pflanzenrest	regia	L.	unv.	(inkl. Bruchstücke)	Verwendung	Ötogruppe	Lebensform	Area	Zönologie
Juglans	regia	L.	unv.	(inkl. Bruchstücke)	KP				
Prunus	cerasus	L.	unv.		KP				
Prunus	avium	L.	unv.		KP				
Prunus	armeniaca	L.	ganze	Früchte vk.	KP				
Pyrus	spec.	pomum	unv.		KP/SP				
Prunus	persica	(L.)Batsch	unv.		KP				
Vitis	vinifera	L.	ssp.	vinifera unv.	KP				
Prunus	domestica	L.	ganze Frucht	vk.	KP				
Pyrus	spec.	ganze	Frucht	unv.	SP				
Trapa	natans	L.	vk.		SP	1.2	HH	euraskont-smed, z.T. verschleppt	NYMPHAEION
Polygonum	amphybium	L.	unv.			1.2	HH	no-uras, circ	INDIFFERENS
Phragmites	australis	(Cav.) Trin. ex Steud.		Nodus vk.		2.1	H	no-uras-smed	PHRAGMITETEA
Rumex	hydrolapathum	Huds.	unv.			2.1	H - HH	eurassubozean bzw. subatl(-smed)	PHRAGMITETEA
Rumex	hydrolapathum	Huds.	vk.			2.1	H - HH	eurassubozean bzw. subatl(-smed)	PHRAGMITETEA
Polygonum	mite	Schrank	unv.			2.3	Th	subatl(-smed)	INDIFFERENS
Bidens	cernua	L.unv.				2.3	Th	euras(kont), circ	BIDENTEA
Euphorbia	palustris	L.	vk.			3.	HH	gemässkont(-osmed)	INDIFFERENS
Iris	pseudacorus	L.	unv.			2./3.	G	euras(subozean)-smed	PHRAGMITETEA
Stellaria	holostea	L.	vk.			4.	Ch	euras(subozean)-smed	ARRHENATHERETEA
Malus	silvestris	agg.	ganze/halbe	Früchte unv.	SP	4.	M - MM	euras(-med)	QUERCO-FAGEA, QUERCETEA
Prunus	padus	L.	unv.			4.	M - MM	no-uras(kont)	ALNO-PADION
Oxalis	acetosella	L.	unv.			4.-6.	H	no-uras, circ	FAGETALIA
Tilia	platyphyllos	Scop.	unv.			4.-6.	MM	subatl-smed	FAGETALIA
Corylus	avellana	L.	vk.			5./7.2/7.3	M	subatl(-smed)	QUERCO-FAGEA, QUERCETEA
Sambucus	ebulus	L.	unv.			7.1	H	sz3d(-subatl)	ARCTION
Prunus	spinosa	agg.	unv.			7.2	M	eurassubozean-smed	QUERCO-FAGEA, QUERCETEA
Crataegus	monogyna	Jacq.	unv.			7.2	M	smed(-subatl)	QUERCO-FAGEA, QUERCETEA
Rhamnus	catharticus	L.	vk.			7.3	M	euras-med	QUERCO-FAGEA, QUERCETEA
Prunus	mahaleb	L.	unv.			7.3	M	smed	QUERCO-FAGEA, QUERCETEA
Sorbus	domestica	L.	unv.		SP/KP	7.3	M	smed	QUERCO-FAGEA, QUERCETEA
Scorsonera	humilis	L.	unv.			8.1	H	gemässkontsmed	CARICION DAVALLIANAE
Myosotis	palustris	agg.	unv.			8.1	H	gemässkont	INDIFFERENS
Stellaria	graminea	L.	unv.	(-Typ) (inkl. S. pal.) vk.		8.2	H	no-eurassubozean	SECALIETEA
Lotus	corniculatus	agg.	vk.			8.2/8.3	H	eurassubozean-smed	INDIFF. (FERE INDIFF.)
Panicum	miliaceum	L.	Körner	bespelzt vk.	KP	9.1			
Hordeum	distichon	L.	Körner	vk.	KP	9.1			
Hordeum	vulgare	L.	Spelzgerste	hexastich. Körner vk.	KP	9.1			
Panicum	miliaceum	L.	Körner	unbespelzt vk.	KP	9.1			
Pisum	sativum	L.	Same	vk.	KP	9.1			
Triticum	aestivum	L.	s.l.	Körner vk.	KP	9.1			
Cannabis	sativa	L.	unv.		KP	9.1			
Triticum	aestivum	L.	/ durum	Desf. Körner vk.	KP	9.1			
Hordeum	distichon	L.	Nachtgerste	Körner vk.	KP	9.1			
Avena	sativa	L.	Körner	bespelzt vk.	KP	9.1			
Avena	sativa	L.	Deckspelzen	vk.	KP	9.1			
Lens	culinaris	Medikus	vk.		KP	9.1			
Triticum	monococcum	L.	Körner	vk.	KP	9.1			
Avena	TOTAL	Spindelgl.	etc.	vk.	KP	9.1			
Triticum	aestivum	L.	ssp.	compactus Körner vk.	KP	9.1			
Avena	TOTAL	Körner	vk.		KP	9.1			
Secale	cereale	L.	Körner	vk.	KP	9.1			
Avena	sativa	L.	Körner	(nackt) vk.	KP	9.1			
Setaria	viridis	(L.)PB.	unv.			9.2	Th	euras-med	CHENOPODIO-SCLERANTHEA
Setaria	viridis	(L.)PB.	vk.			9.2	Th	euras-med	CHENOPODIO-SCLERANTHEA
Aristolochia	clematitis	L.	unv.			9.2	H	smed, verschleppt	INDIFF. (FERE INDIFF.)
Polygonum	persicaria	L.	vk.			9.2	Th	euras	INDIFFERENS
Chenopodium	album	agg.	vk.			9.2/10.2	Th	no-uras(-med)	CHENOPODIO-SCLERANTHEA
Polygonum	lapathifolium	L.	unv.			9.2/2.3	Th	eurassubozean	INDIFFERENS
Vicia	grandiflora	Scop.	vk.			9.2	Th	osmed	INDIFFERENS
Vicia	villosa	Roth	vk.		/KP	9.2/9.1	Th	osmed(gemässkont)	INDIFFERENS
Avena	fatus	L.	Körner	vk.		9.2	Th	osmed, in gemäss.Zonen weltweit	SECALIETEA
Agrostemma	githago	L.	vk.			9.3	Th	euras-med, Herkunft verm. osmed	SECALIETEA
Papaver	rhoeas	L.	(-Typ)	vk.		9.3	Th	euras-med, weltweit verschleppt	SECALIETEA
Melampyrum	arvense	L.	vk.			9.3	Th	gemässkont(-osmed)	SECALIETEA
Raphanus	raphanistrum	L.	vk.			9.3	Th	med-smed, in gemäss.Zonen weltweit	CHENOPODIO-SCLERANTHEA
Convolvulus	arvensis	L.	unv.			9.3	H	med-smed-uras, weltweit	CHENOPODIO-SCLERANTHEA
Vicia	tetrasperma	(L.)Schreb.	(inkl. V. tenuissima) vk.			9.3	Th	smed-eurassubozean	INDIFFERENS
Bromus	spec.	vk.				9.3	Th	euras-med	SECALIETEA
Secale	silvestre	Host	vk.			9.3/9.2	Th	kont(uras)	SECALIETEA
Stachys	annua	(L.)L.	vk.			9.3/9.2	Th	osmed, verschleppt	BROMION TECTORUM
Trifolium	hybridum	L.	unv.			10.1	H	gemässkont, durch Anbau verschleppt	INDIFF. (FERE INDIFF.)
Polygonum	aviculare	agg.	vk.			10.2	Th	med-uras-no, in gemäss.Zonen weltweit	INDIFFERENS
Xanthium	strumarium	L.	unv.			10.2	Th	osmed-kont	CHENOPODIETEA
Arctium	tomentosum	Mill.	unv.			10.2	Th	euraskont, verschleppt	ARCTION
Carex	spec.	tricepsellat	vk.						
Prunus	spec.	drupa	unv.		SP				
Rumex	spec.	unv.							

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Abb.8 Fonyöd-Bélatelep Einteilung der Wildpflanzenarten nach Arealtyp

5.7. Die Ruderalgesellschaften kamen auch damals vor. Die Prozentanteil ist 6%.

Ruderalpflanzengesellschaft gibt es auf Schuttplätzen, unbebauten Orten, Wegrändern, Brachen, vor allem dort, wo die Böden stickstoffreich, eventuell gedüngt sind, also auf vom Menschen beeinflussten Standorten.

Aus der Gruppe Ruderalgesellschaften feuchter Standorte wurde *Trifolium hybridum* gefunden, auf Ruderalgesellschaften durchschnittlicher Standorte weisen hin:

- *Polygonum aviculare*
- *Xanthium strumarium*
- *Chenopodium album*

Chenopodium album kann auch als Sommerfruchtunkraut vorkommen.

Die Gruppe Diverse, nicht näher zuweissbare Taxa umfasst:

- Carex spec. tricarpellat
 - Prunus spec.
 - Rumex spec.
- Ihre Prozentanteil ist 4%.

6. Heutige Vegetation des Fundortes

Beim Besuch des Fundortes im Jahre 1987 haben wir die aufgeführten Arten in sehr schlechtem Zustand vorgefunden. Die Ursache der Änderung liegt bei der ab 1964 regelmässig durchgeführten Wasserstandregulation und bei der Planierung des betreffenden Gebietes für eine Erholungszone.

Tabelle 5 Die heutigen Vegetation des Fundortes

Arten	AD	Notizen	SCHUTTBEEICHTETE AUSGEBREITUNGSBEREICHFLÄCHE
ABGESCHAUTES SCHILFWOOR		100% bedeckt	Agrostis stolonifera
Phragmites australis	1		Amaranthus chlorostachys
Ambrosia elatior	5		Amaranthus retroflexus
Calystegia sepium	3-4		Arctium lappa
Rumulus lupulus	1-2	in Flecken massenhaft	Artemisia vulgaris
Mencha aquatica	1-2	in Flecken massenhaft	Bidens tripartitus
Cirsium arvense	+		Calystegia sepium
Pulicaria dysenterica	+, 1-2		Cannabis sativa
Eupatorium cannabinum	+		Carex hirta
Phaleroides arundinaceae	+		Centaurea jacea
Malachium aquaticum	+/-1		Chenopodium album
Polygonum mite	+/-1		Chrysanthemum vulgare
Cirsium canum	+		Cichorium intybus
Chrysanthemum vulgare	+		Cirsium vulgare
Sambucus nigra	r		Datura stramonium
Picris hieracioides	r		Daucus carota
Solidago gigantea	-	eingedrengt v. Richtung Weg	Digitaria sanguinalis
Echynocystis lobata	-	eingedrengt v. Richtung West	Echinochloa crus-galli
			Equisetum ramosissimum
			Eragrostis pooides
ENTWESSERUNGSGRABEN		100% bedeckt	Erigeron canadensis
Phragmites australis	1		Lactuca serriola
Alisma plantago-aquatica	4		Matricaria maritima subsp. inodora
Typha latifolia	1		Medicago lupulina
Salix alba juv.	1		Medicago sativa
Lythrum salicaria	+		Melandrium album
Schoenoplectus lacustris	2-3		Pelliotus albus
Mencha aquatica	1		Odontites rubra
Calystegia sepium	+/-1		Plantago major
Rumulus lupulus	+		Polygonum aviculare
Odontites rubra	+		Polygonum convolvulus
Pulicaria dysenterica	+		Polygonum sp.
Eupatorium cannabinum	+		Populus sp. juv.
Juncus subnodulosus	3		Portulaca oleracea
Typhoides arundinacea	+		Potentilla anserina
Samolus valerandii	-		Pulicaria dysenterica
			Salix alba juv.
			Setaria lutescens
			Setaria lutescens
			Solanum nigrum
			Solidago gigantea
			Stenactis integrifolia
			Tussilago farfara
			Verbena officinalis
			Vicia cracca
			Xanthium strumarium

Schätzungsskala (kombiniert für Abundanz/Dominanz)
nach Braun-Blanquet (etwas verändert)

Abundanz	Dominanz
r 1-2	sehr gering
- spärlich	sehr gering
+ reichlich	unter 5%
1 = zahlreich	5 - 10%
2 sehr zahlreich	10 - 25%
3 " "	25 - 50%
4 " "	50 - 75%
5 " "	über 75%

Die Wassersenkung des Plattensees im Laufe der vergangenen Jahrtausende und Jahrhunderte bot die Möglichkeit, um "Pfahlbauten" zu konstruieren. Seit dem Ende des 19. Jahrhundert ändern sich die hydrologischen Verhältnisse des Gebietes grundsätzlich wegen der permanenten Wassersenkung.

Wegen der langsamen Abtrocknung haben sich die dort gelagerten mineralischen und organischen Nährstoffe immer besser und besser aufgetan. Diese Prozesse und die zwischenzeitlich immer intensiver werdende Ackerbaudüngung waren für die Unkrautentwicklung besonders günstig. So hatte der Fundort langsam die damalige charakteristische Vegetation verloren und so wurde auf den zerstörten Territorien die heutige überall vorkommenden, in Neophyten reichen Pflanzengesellschaften entwickelt (Tab.5).

LITERATURVERZEICHNIS

- BAKAY, KALICZ und SAGI 1966: K. BAKAY, N. KALICZ und K.SAGI, Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Magyarország régészeti topográfiája I, Budapest 1966.
- BENDEFY und V.NAGY 1969: L. BENDEFY und I.V.NAGY, A Balaton évszázados partvonálváltozásai. Budapest 1969.
- CSONGOR, SZABÓ und HERTELENDI 1982: E. Csongor, I.Szabó und E.Hertelendi, Preparation of Counting Gas for Radiocarbon Dating. Radiochemical and Radioanalytical Letters 55, 1982, 303.
- ERMÉNYI 1981-1983: M.PERMÉNYI, Obstanbau in den Grossgütern im 18. Jahrhundert. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981-1983, 113-145.
- GAÁL 1978: L. GAÁL, A magyar növénytermesztés múltja. Budapest 1978.
- GREGUSS und SZALAY 1950: P. GREGUSS und I. SZALAY, A "mélyvölgyi kőfülke" pleisztocen faanyagának xylotomiai vizsgálata. Földtani Közlöny 1950, 1-5.
- HAJDU et al. 1976: P. HAJDU, GY. KRISTO und A. RONA-TAS, Bevezetés a magyar őstörténet kutatásainak forrásaiba I, Budapest 1976.
- HARTYÁNYI, NOVÁKI und PATAY 1967-1968: B.P. HARTYÁNYI, GY.NOVÁKI und A. PATAY, Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Jungsteinzeit bis zum 18. Jahrhundert. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1967-1968, 5-82.
- HARTYÁNYI und NOVÁKI 1973-1974: B. HARTYÁNYI und GY.NOVÁKI, Samen- und Fruchtfunde in Ungarn von der Jungsteinzeit bis zum 18. Jahrhundert II. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1973-1974, 13-75.
- HARTYÁNYI 1975-1977: B. HARTYÁNYI, In der Nebengründe eines mittelalterlichen Wohnhauses in Buda vorgefundene Pflanzenreste. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1975-1977, 15-50.
- HERTELENDI et al. im Druck: E. HERTELENDI, E.CSONGOR, LZÁBORSZKY, J. MOLNÁR, J.GÁL, M.GYÖRFFI und S.NAGY, Counter System for High Precision ^{14}C Dating. 13th Int.Radiocarbon Conference Dubrovnik June 20-25 1988 (to be published in Radiocarbon)
- HORVÁTH 1968: B. HORVÁTH, Árpád-kori faépitkezés nyomai Fonyód-Bélatelepen. Folia Archaeologica 19, 1968, 113-114.
- JACOMET, BROMBACHER und DICK 1989: S. JACOMET, CH. BROMBACHER und M.DICK, Archäobotanik am Zürichsee. Zürich 1989.
- KIRILLY 1968: ZS. KIRILLY, A jobbágyság gabonatermelésének vizsgálata a maghozam szempontjából. Agrártörténeti Szemle 10, 1968, 70-78.

- KÖRBER-GROHNE 1979: U. KÖRBER-GROHNE, Nutzpflanzen und Umwelt im römischen Germanien. Stuttgart 1979.
- KRALOVÁNSZKY 1965: A. KRALOVÁNSZKY, Fonyód-Bélatelep. Az 1964. év régészeti kutatásai. Régészeti Füzetek 18, 1965, 49.
- LIPPAY 1666: J. LIPPAY, Posoni kert I, Poson 1666.
- MAGYAR 1985: K. MAGYAR, Fonyód története az őskortól a középkorig. In J. KANYAR (ed.), Fonyód története 1985, 25-104.
- PATAY und PÓCZY 1964: A. PATAY und K.SZ.PÓCZY, Obstrelikte im Mumiengrab von Aquincum. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1964, 135-147.
- PLICHT und MOOK im Druck: J. PLICHT und W.G. MOOK, Calibration of Radiocarbon Ages by Computer. 13th Int. Radiocarbon Conference Dubrovnik Juni 20-25 1988 (to be published in Radiocarbon)
- RAPAICS 1934: R. RAPAICS, A kenyér és táplálékot szolgáltató növényeink története. Budapest 1934.
- RAPAICS 1940: R. RAPAICS, A magyar gyümölcs. Budapest 1940.
- SÁGI und FÜZES 1967: K. SÁGI und M. FÜZES, Archäologische und archäobotanische Angaben zur Frage der Kontinuität von Pannonien. Agrártörténeti Szemle 9, 1967, 79-99.
- SÁGI und FÜZES 1973: K. SÁGI und M. FÜZES, Újabb adatok a Balaton a Balaton 1863 előtti vízállásához. Somogyi Múzeumok Közleményei 19, 1973, 247-261.
- SOÓ 1966: R. SOÓ, A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve II, Budapest 1966.
- TEMPİR 1961: Z.TEMPIR, Archeologické nálezy obilnin na uzemi Ceskoslovenska. Vedekce prace Ceskoslovenského Zemedelského Muzea, Praha 1961, 157-200.
- WILLERDING 1986: U. WILLERDING, Erste paläo-ethnobotanische Ergebnisse über die mittelalterliche Siedlungsanlage von Dina. Arbeitshefte zur Denkmalpflege in Niedersachsen 6, 1986, 69-70.
- van ZEIST 1968-1970: W. van ZEIST, Prehistoric and Early Historic food plants in the Netherlands. Palaeohistoria 14, 1968-1979, 146.
- ZÓLYOMI 1952: B. ZÓLYOMI, Magyarország növénytakarójának fejlődéstörténete az utolsó jégkortól. Magyar Tudományos Akadémia Biológiai Osztályának Közleménye 1952, 491-530.

A Balaton környékéről való koraközépkori növényi leletek és kormeghatározásuk

A fonyód-bélatelepi 1964-es ásatások alkalmával megszenesedett növényleletek kerültek elő: gyümölcs, szőlő, gabona és egyébek között hydato- és helophytonok maradványai.

A lelőhely a – Balaton egykori legnagyobb kiterjedésű öbléből turzás által leválasztott – Nagyberék szélén található telep, melyet évszázadokon keresztül használhattak: régészeti anyaga X – XIII. sz-i, archaeobotanikai leletanyaga, radiokarbon vizsgálat alapján, azonban VII. – IX. sz.-i.

A cölöppéptményes telep három tüzelőhelyének körzetében több gabonafaj nagy mennyiségű, szenesedett szemtermése került elő. Magas gyomfertőzöttsége szegélyes gyomtársulásokra utal. A legközelebbi szántóterület a fonyódi Várhegyen lehetett.

A korabeli vízi-, lápi- és mocsári környezetet jelzik az ásatási szelvények tőzegéből előkerült turfikálódott növényi maradványok.

Az alacsony- és magasártéri, valamint a környező dombvidéki erdőkre több termésmaradvány utal.

Az 1987. évi reambulálás során a régészeti anyagból megismert vízi- és mocsári fajok egy részét erősen degradálódott nádasban és mocsárréten találtuk meg.

Feldolgozásunk nem teljes, következtetési lehetőségeink korlátozottak, mert az ásatásnak nem volt tanatócönológiai indittatása. Ugyanekkor jelezzük e tudományterület régészeti és történeti-növényföldrajzi jelentőségét.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

The history of pig (*sus scrofa dom.L.*) Butchering and the evidence for singeing on subfossil teeth.

István Takács

Pig keeping practices in the Carpathian Basin have changed continuously since prehistoric times. Their development and relative significance were primarily influenced by diversity in the environment and lifeways rather than by variant ritual.¹ Nomadic peoples kept few or no pigs and these were of a primitive type. Sedentary populations kept more and relatively improved individuals of this species. The level of pig keeping may also be seen in the manner of processing. While rare animals, whose meat was consumed opportunistically, were dismembered almost haphazardly (as is shown by the bone remains), remains of animals slaughtered systematically in great numbers also show signs of patterned butchering.

It seems likely that evidence for random dismemberment practices reflect occasional consumption at one or only a few times, while signs of systematic meat processing may be associated with some kind of preservation and subsequent storage. The way pork is treated is significantly influenced by the degree to which the animal has been fattened, in other words, the proportion between lean meat and fat.

In pigs, whose subcutaneous fat is not consumed in the form of bacon (although the fat may still be melted, for example) skinning the animal was the simplest method. While the hide from animals with no major subcutaneous fat deposits might not have had dietary value, the skinning must have had a practical purpose; the leather could be used as a secondary product. In this case, the rough and bushy hair (Fig. 1) may easily be removed by hot water.

Animals with a thick layer of subcutaneous fat present a different problem. In this case, the skin covering the bacon has a culinary role as well. Skin is an indispensable structural element in bacon prepared for long term storage by smoking or salting. In meat parts preserved by similar methods (such as hams, legs, knuckles and head etc.) the skin becomes a tasty component which is easy to digest.

Damage seen on prehistoric and early historical osteological materials (e.g.

* The short form of this work was presented as a poster at the 6th Conference of the International Council for Archaeozoology in Washington D.C. (1990).

Fig. 1: Pig of the coarse haired bakonyi breed.
Prepared and stuffed in the XIX. century.
/photo: G. Szegvári/

scratching, splitting and cutmarks) reflect the method of butchering. Evidence for singeing off the hair, however, has not yet been identified to date.

Incisor and canine teeth of pigs in a number of early settlement assemblages from Hungary show traces of burning and cracks on the enamel caused by heat may also be seen. These deformations are not apparent or only rare in the more aborally located premolar and molar teeth of the cheektooth row. When investigating the sources of this phenomenon, the effect of singeing off the hair offers an obvious solution. This suggestion is supported by evidence of modifications on two modern pig skulls in the collections of the Hungarian Agricultural Museum. As part of the acquisition procedure I took part at the slaughtering and singeing of these animals.

Personal observations could thus be integrated into the odontological study of their macerated skulls.

Before the detailed discussion of relationships between hair singeing and dental alterations the process of singeing itself should be briefly reviewed.

Originally, dry plant materials were used in hair singeing (today a special gas burner is usually available). Of the traditional materials, the straw from domestic Graminae has been most widely applied recently. The straw was spread out to form a medium thick bedding on which the slaughtered pig was placed. The body was covered by straw as well and set on fire (Fig. 2). Depending on the thickness of the hairy coat, straw may be added several times to the fire². (Sometimes improperly slaughtered pigs, revitalized by pain have been known to run away causing major fires).

Because of the high and even temperature to which the carcass is exposed under the burning straw, in addition to the loss of hair, the epithel of skin also roasts and becomes loose. After singeing off of the hair, the pig's body is washed with cold water (in earlier times the animal was smeared with mud following singeing). As a result, the roasted loose layer of the epithel may be scraped off using a knife or any similar sharp object. Following this operation the skin becomes evenly bare and light in color (Fig. 3). During the course of singeing the hair off, both the upper and lower lip shrink under the influence of heat. Thus, incisors, canines and sometimes even premolar teeth are directly exposed to the fire.

During the procedures described here, the tip of the uncovered incisors and canines

Fig.2: Singeing off hair After the weekly "Vasámapi Újság", 1868. /Archive for the history of implements of the Hungarian Museum of Agriculture/

are effected by a significant amount of heat which causes irreversible changes on them. The elasticity of teeth under increasing heat is small. They do not resist sudden and large oscillations in temperature, so that the enamel cracks easily.

When hair is singed off, the fire first effects the tips of the teeth to such an extent that in many cases marks of actual burning are left behind. At this time, capillary cracks occur on the enamel which may open even wider. A sudden decrease in temperature occurs when the carcass is washed with cold water, and the cracked, loosened up enamel surfaces split off. This, the tip of the tooth becomes brownish, cracked, and irregularly chipped.

The evidence of modern skulls, which came from individuals slaughtered and processed under nonindustrial, typical household conditions may be summarized as follows:

The first skull (Hungarian Agricultural Museum, Inventory number: 76.1.1-2) belonged to an eight months old castrated white hybrid. Its teeth were affected by hair singeing in the following manner (Fig. 4): in the upper toothrow the deciduous

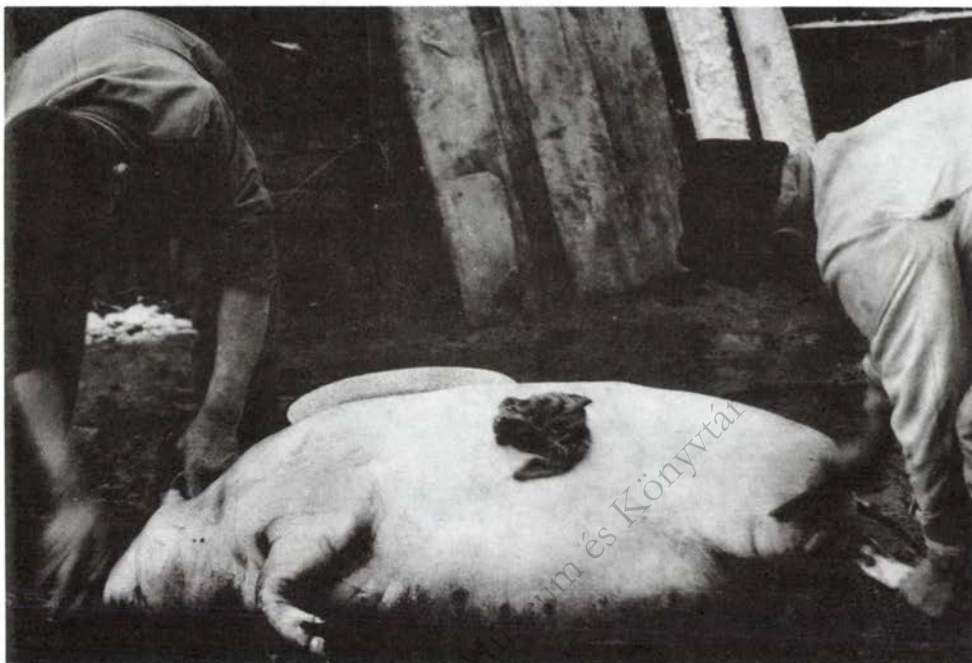
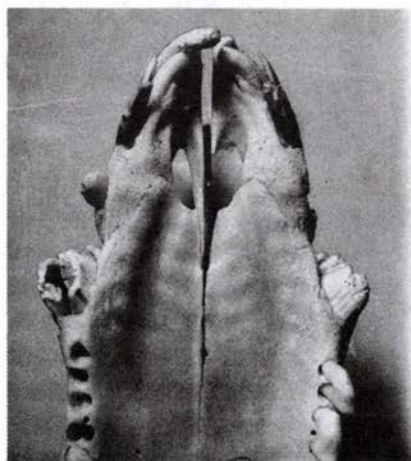

Fig.3: Cleaning the carcass by scraping after singeing (photo: Mrs. M. Bodnár)

third incisors were slightly burnt, while the second incisors were more burnt. These latter were blackly discolored as well. The crowns of the canines were burnt and chipped. In the lower toothrow, the right first deciduous incisor covered the erupting first permanent incisor so that it remained intact. The second incisors, on the other hand, are rather heavily burnt, the left third deciduous incisor suffered minor burning, while no damage is apparent on the right side counterpart of this tooth. Crowns of the canines are split, especially on the left side. Of the bones neither the maxilla nor the mandible display deformation or marks of burning.

The other skull (Hungarian Agricultural Museum, Inventory number: 76.2.1-2) came from an eight months old female from the same litter (Fig. 5). The deciduous first upper incisor was heavily burnt, the permanent teeth, however remained unaltered. Among other teeth of the upper tooth row, the right

Fig.4: Deformations caused by singeing on the teeth of modern pigs /photo: I.Takács/

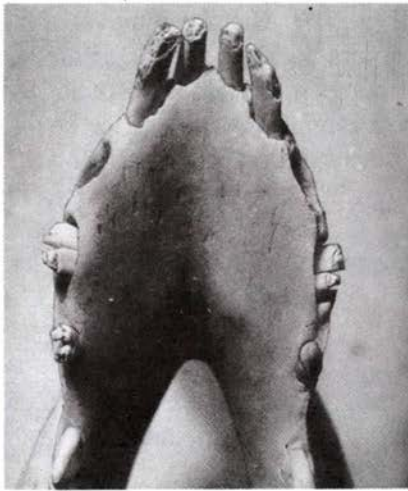

Fig.5: Deformations caused by singeing on the teeth of modern pigs /photo: I. Takács/

second incisor was also burnt (the equivalent of this tooth on the left side is missing; the second and third incisors on the left side were similarly damaged by fire, but unfortunately these two teeth fell apart during maceration). The upper canines are also burnt, although not to such an extent as in the other individual. They are less cracked as well. This is a consequence of sexual dimorphism in dentition: canines are smaller in females and thus are better covered by the gums. In the lower toothrow, first and second deciduous incisors are heavily burnt and cracked on both sides (the deciduous third incisors are missing). The canines and deciduous first premolars are also heavily burnt and cracked. Slight burning and

enamel damage may be seen on the oral portion of the left second premolar.

Hair singeing aims at combining the use of the skin and subcutaneous fat deposits. If this problem is evaluated in light of the described phenomena, it is important to know how far this method can be traced back in the past. The most numerous and abundant data are provided by ethnographic research from the most immediate past.

As was mentioned in the introduction, the removal of the bushy fur from the skin of primitive breeds was of primary importance during carcass processing. This may be achieved in two ways: singeing and hot water treatment. This latter method, however, is apparently relatively new. It seems to have first occurred in Hungary at the end of the 19th century under western, German influence³. Hungarians consider singeing indispensable due to its favorable effect on the quality and taste of bacon. Namely, this method roasts the outermost layers of the skin and softens the underlying fatty tissue. In the traditional procedure, covering the skin with mud mixed cinders also contributes to an improvement in the bacon's taste, peasants, for example at Nádudvar (near the Hortobágy region on the Great Hungarian plain), considered bacon from pigs whose hair was removed using hot water of explicitly bad quality ("bald bacon")⁴. The extraction of fat by melting is also a newly introduced method aimed at decreasing the amount of fat stored in the from of bacon⁵.

Earlier, the primary objective of pig butchering was to obtain the largest possible flitch of bacon from each individual – even at the expense of pork exploitation. This form of bacon included subcutaneous fat from stomach to back and head to tail cut off the carcass together with the attached skin. This large piece required the animal to be split in a peculiar way traditionally called the "spare rib cut". The essence of this method is that following slaughter, the carcass was split all along its ventral side from

the oral end of the mandible to the root of the tail (Fig. 6). After the removal of the intestines the vertebral column is cut out. The corpora vertebrae, however, are not split symmetrically, as would be the case with dismemberment aimed at specialized pork production. In this traditional method the spine is removed in one piece, so that the vertebral column is split off at the capitula costae and sacral bone on both sides (Fig. 7). Thus, the spine may be separated ("spare rib") and is used as the central component of a soup called by the same name (Fig. 8). In the next step, the head is cut off (Fig. 9), and finally the hams (Fig. 10), ribs and other meaty parts (Fig. 11) are "peeled off" from the sheep of flitch attached to the animal's skin. Today the bacon is cut into smaller pieces (Fig. 12) and most of it is fried in order to extract its fat content.

Traces of hair singeing may be easily observed on the osteological remains of pigs. Looking back in time, it is worth noting whether evidence for this method is apparent in the past.

Curiously enough, faunal material from Turkish fortifications in Hungary often contain pig bones on which evidence for singeing may be recognized. Such bones

Fig.6: Opening the carcass after cleaning /photo: Mrs. M. Bodnár/

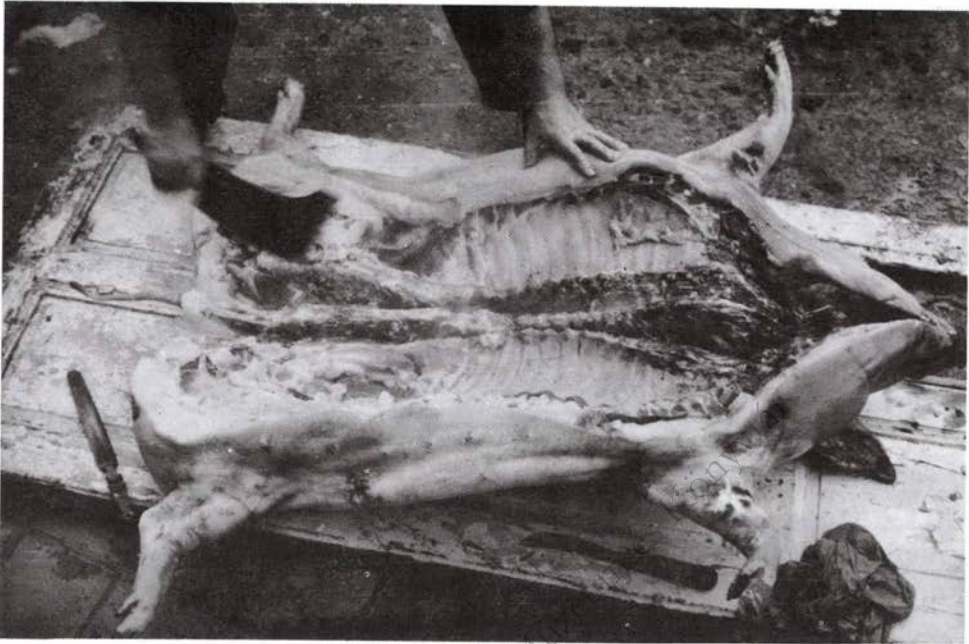

Fig.7: Separating the backbone by cutting along both sides of the vertebrae /photo: Mrs. M. Bodnár/

Fig.8: Removal of the backbone /photo: Mrs. M. Bodnár/

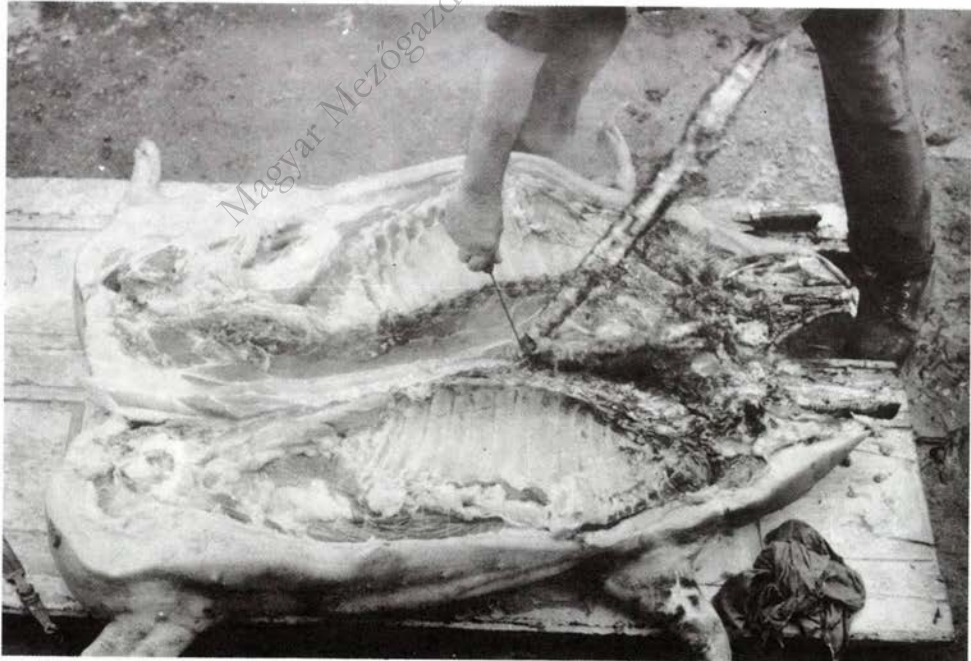

Fig.9: Removal of the head split along its long axis /photo: Mrs.M. Bodnár/

Fig.10: Peeling the fat off the hams /photo: Mrs. M. Bodnár/

Fig.11: Removal of the ribs /photo: Mrs. M. Bodnár/

Fig.12: Dismembering of the bacon fitch /photo: Mrs. M. Bodnár/

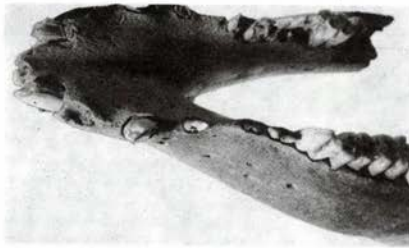

Fig.13: Incisor, canine and premolar teeth cracked and chipped by hair singeing from Lászlófalva /Excavator: A. Pálóczy Horváth; photo: I.Takács/

which originated in the steppic regions. Once settled, however, they developed large scale pig keeping, fattening and exploitation. Perhaps they adopted pig keeping techniques from the neighboring Hungarian population. The faunal material provides evidence of singeing based on the presence of burnt incisors and canines as described previously. The location of cutmarks testify to the way pigs were butchered and support this hypothesis.

Hair removal by singeing can be seen back to the century Árpád period materials as well. Burning marks on teeth could be identified, for example, at Csongrád – Felgyő X-XI. century. (Excavator: Gy. László) and at Gergelyugornya XI-XII. century (Excavator: E. Szimonova Fig. 14).

In this period, pig keeping was widely practiced. On the basis of later ethnographic parallels one may assume that bacon was of primary importance, while pork had more of a seasonal role in nutrition (during the winter months) due to the problems of meat preservation. It is not likely, that conservation by smoking was in general use, although it was certainly a known method. Even the idea of smoked bacon, however, has only recently spread: in earlier times bacon was salted and stored in the form of "white fat"⁶.

Stepping further back in history another ethnic group, the Avars who lived in the Carpathian Basin prior to its late 9th century occupation by the Hungarians, should be discussed. Settlement remains of this people also yielded convincing evidence in the form of burnt teeth, e.g. at the site of Hunya-Csárdavölgy (Excavator: B.M. Szőke; Fig. 15). Cutmarks on the bones support the hypothesis of "bacon centered" butchering at this site as well.

Pig bones contribute an important proportion to Roman period faunal assemblages.

were found in the medieval fortifications at Salgó and Ozora from the XVI. century (Excavator: I. Feld at both sites).

At the site of Lászlófalva use of singeing was identified in the food remains of the Cumanians, a former nomadic steppe people who settled in the Carpathian Basin during the XVI. century (Excavator: A. Pálóczy-Horváth; Fig. 13).

It is interesting that pig keeping was first only of minor importance for this population

Fig.14: Mandible fragments showing signs of hair singeing from the 11-12th century site of Gergelyugornya (Excavator: Eugenia Szimonova photo: I.Takács)

Fig.15: Canine tooth and maxillary fragment damaged during singeing from the Avar period site of Hunya – Csárdavölgy (Excavator: B.M. Szóke; photo: I.Takács)

wrought to light among others at Fenékpusztá, a IV.-V. century site near Keszthely (Excavators: K. Sági and I. Erdélyi; Fig. 16).

Naturally, bacon must have been one of the important ingredients both in a variety of **sophisticated foods and in the everyday meals** of the common people.

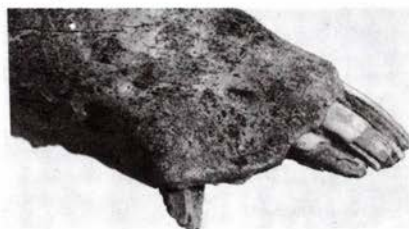

Fig.16: The use of hair singeing is evidenced by a great number of pig teeth brought to light during the course of excavations at a Roman castrum at Keszthely – Fenékpusztá (Hungarian and Soviet excavation directed by I. Erdélyi; photo: I.Takács)

Many of them bear marks suggesting that singeing was carried out as well. In this society, with its highly developed material culture, animal breeding and exploitation went beyond the mundane demands of simple subsistence. At least, the well-to-do strata of society felt that food was supposed to rise to meet additional gastronomic requirements (See for example the feast of Trimalchio as described by Petronius). Burnt teeth were bro-

ught to light among others at Fenékpusztá, a IV.-V. century site near Keszthely (Excavators: K. Sági and I. Erdélyi; Fig. 16). Naturally, bacon must have been one of the important ingredients both in a variety of sophisticated foods and in the everyday meals of the common people. Here the list must be finished, so that we can focus on the question of when singeing as a method for removing hair from the carcass first occurs.

To date, the earliest evidence for hair singeing comes the late Neolithic (Tisza culture: late Neolithic) excavation at Öcsöd – Kovászalom (Excavator: P. Raczky;). The piece in question is a right mandible fragment from a sow: the tip of the canine is burnt (Bökönyi, personal communication). This find suggests, that hair singeing as part of pig processing dates back to earliest pig keeping times.

In addition to osteological evidence, a few written sources and artistic representations are worth noting. These contribute more information to the problem of pig fattening, singeing, i.e. exploitation of bacon. According to Bökönyi, as early as the Neolithic pigs were being fattened, using surplus grain, kitchen refuse or acorns gathered in the forest (Note that pigs fattened with acorn develop fat tissues with a loose structure: it is opalesque and tears easily). In order to support this hypothesis, Bökönyi points out that all Neolithic pig figurines show fat animals⁷. On the basis of the study of several Bronze age pig figurines he arrived at the same conclusion (Fig. 17)⁸. He also quotes from the Odyssey, detailing how Aumaïos kept the pigs (including fattened individuals in his charge. Elsewhere, a reference to singeing may be found in the same work⁹.

In Homer's Iliad, Achilles offers a pig's back on the fork with hot fat to his guests¹⁰.

In the form of figurines and decorated vases Bökönyi found further evidence from Greek and Roman times: "According to representations, the Greeks knew pig

fattening. The pig to be fattened was fed with peas and figs. Pork from piglets was not highly valued, it was mostly eaten by servants... During the Roman period pig fattening was well known. Numerous figurines and vessels depict fattened pigs. There was an effort during this time to meet demands for bacon by local breeding even in the small provincial households. As opposed to the Greeks, Romans appreciated pork from piglets, particularly from sucklings and was considered a delicacy."¹¹

Cato defined richness by the number of fitches of bacon¹². In Trimalchio's feast, Petronius provides a perfect description of sumptuousness, which went beyond the everyday needs of nutrition and attained a status function¹³. In this extreme expression of wealth fattened pigs played an important role.

Fewer records or artistic representations document the fattening of pigs during the Migration period, but as has been previously mentioned, the osteological evidence suggests use of this method.

There is a later date of interest from Hungarian history. In 1051 Endre the First, king of Hungary sent 2000 fitches of bacon to the army of Henrik the Second, German-Roman emperor.

Additional written records are available from the later periods of Hungarian history as well. For example, in the year 1489, Hyppolit, the archbishop of Esztergom, ordered 58 fitches of bacon in addition to the 138 pigs required for his household.¹⁴

Illustrations from Medieval almanacs always contribute important and concrete visual information on contemporary lifestyles. One of these pictures (Fig. 18) depicts the killing of a pig. On the left side one can see the pile of straw prepared for singeing while the man in the middle is preparing to stick the pig. On the right side, a woman brings a dish to collect the animal's blood.

In summary, the method of singeing hair off of pig could be identified using osteological data, and a few, far from complete, examples from written sources as well as representations. At the same time, a relationship could be established between hair singeing and the use of subcutaneous fatty tissues in the form of bacon. In the future, separate studies should be carried out concerning the butchering techniques that followed singeing, in order to see which parts were preserved and in what way. According to ethnographic observations, the two basic ways of butchering (splitting the backbone versus retaining it in one piece, that is spare rib) are preparatory steps in two different types of carcass processing.

In several representations¹⁵ one can easily follow the skinning of the pig and subsequent activities. The central figure in these representations is usually a man

Fig.17: Bronze age figurine from Tószeg – Laposhalom showing a fattened pig (after Bórkóczy 1974, Fig.78)

Fig.18: Picture of pig-sticking from a Medieval almanac /Archive for the history of implements of the Hungarian Museum of Agriculture./

who sticks the pig while sitting or kneeling on it. The pigs shown usually have long, coarse hair. Considering that these primitive forms of domestic pig are rather wild and muscular, the question arises whether a single man could have killed one of them all by himself. I witnessed the slaughter of pigs of a primitive breed. Four experienced caretakers of the pig farm and a professional butcher hired for the job could not control the animals. Although they could prepare the pigs for shipment in special containers (with great difficulty), they could not force them out of these cages, since they were kicking and biting so violently. In the end, they had to be stabbed through the bars of the cages and bled to death in the container. It is not likely that such animals could have been killed by only one person without being tied down or using some sort of stunning. Some representations answer this question as well. On one of them the pig lies on the ground with its hind legs tied to a stake, while the pig-sticker forces one of the front legs backward. On other pictures from contemporary almanacs evidence of stunning is to be found: the man on such pictures often is shown holding a big club in his hand. This way of rendering domestic animals unconscious must be an ancient method. In archaeological bone assemblages much of the damage on pig, horse, sheep, and cattle skulls comes from having been bashed in.

The previously listed representations also illustrate how important pig was in the human diet. In addition to cooking the meat, its blood was also used in sausage making as is shown by the collection of blood depicted in these scenes of pig killing. The importance of the division of labor is also shown by the fact that the blood collection dish is always held by women, who were probably in charge of further processing this product. Today this tradition survives very strongly.

NOTES

- ¹ Bökönyi, S., 1974.201-229.
- ² Bencsik, J., 1971.68-72.
- ³ Balassa, I. - Ortutai, Gy., 1979.281.
- ⁴ Balázs, L., 1968.595.
- ⁵ Balassa, I. - Ortutai, Gy., 1979.281.
- ⁶ Balassa, I. - Ortutai, Gy., 1979.269.
- ⁷ Bökönyi, S., 1973.174., 1977.15.
- ⁸ Bökönyi, S., 1974.212.
- ⁹ Bökönyi, S., 1974.216.
- ¹⁰ Kovácsy, B. - Monostori, K., 1890.22.
- ¹¹ Bökönyi, S., 1974.216-218.
- ¹² Kovácsy, B. - Monostori, K., 1890.22.
- ¹³ T.Petronius Arbitr. Satyricon. 28-87.
- ¹⁴ Kovácsy, B. - Monostori, K., 1890.23.
- ¹⁵ List of the depictions connected with pig saughtering.
 - M.Telegdi s Almanac. 1548. Nagyszombat.
 - Lukács Pécsi s Almanac. 1602. Nagyszombat.
 - Cseprek Almanac. 1630. Cseprek.
 - Kassa Almanac. 1631. Kassa.
 - Dávid Frölich s Almanac. 1640. Trencsén.
 - János Toneki s Almanac. 1640. Wien.
 - Neuer und Alter Scrieb-Kalender sampt der Planeten Aspecten und derselben influensen MDCXLVI.1646. Nünberg.
 - Simeon Prartlicius s Almanac. 1650. Trencsén.
 - Simplicianischer Wunder Geschts Kalender. 1680. Nünberg.
 - Bötlicher Scuss-und Siegs-Calender. 1682.
 - Neuer Haupt-Calender auf das Jahr. 1701. Nünberg.

REFERENCES

- Balassa, I. - Ortutai, Gy. 1979. Magyar néprajz. Corvina Kiadó.
- Balázs, L., 1968. A szalonna és háj szerepe Nádudvaron a XIX. században. Ethnographia. LXXIX.4.593-597.
- Bencsik, J., 1971. Paraszti állattartás Hajdúböszörményben. Közlemények a KLTE Népr. Intézetéből. Debrecen.
- Bökönyi, S., 1973. Stock Breeding. In. Theocharis, D.R.: Neolithic Greece. Athens.
1974. Histori of domestic mammals in Central and eastern Europe. Akadémia Kiadó.
1977. Délkelet-Európa korai állattartásának kialakulása és közel-keleti kapcsolatai. Agrártörténeti Szemle. XIX. 1-24.
- Kovácsy, B. - Monostori, K., 1890. A sertés annak tenyésztése és hizlalása. Kassa.
- T. Petronius Arbitr. Satyricon. Magyar Helikon. 1972. Horváth István Károly fordítása.

Adatok a házi sertés /*Sus scrofa dom.L.*/ feldolgozásának történetéhez és bizonyíték a sertések perzselésére szubfosszilis fogletek alapján.

A Kárpát-medencében a házisertéstartás az Őskor óta változó képet mutat. Fejlettségét és jelentőségét nem annyira rituális mint inkább környezeti és életformabeli különbözőségek befolyásolták. A sertéstartás szintje a feldolgozások módján is jól követhető. Míg a ritkán, alkalmoszerűen fogyasztott állatokat rendszertelenül, ötlet-szerűen darabolták fel, s ez a csontokon jól követhető, addig a rendszeresen és nagy mennyiségben vágott sertések maradványain jól látható egy szisztematikus darabolási mód. A sertések feldarabolásának módja pedig szorosan összefügg a testrészek illetve a szalonna hasznosításának módjával.

A sertések perzselésére ezidáig nem volt bizonyíték. Több hazai telepnyagnál megfigyelehető volt, hogy a sertések metsző-és szemfogain égésnyomok és nagy hő hatására keletkezett zománchiányos repedések találhatók. A jelenség okát kutatva a perzselés hatására gondoltam, s e véleményemet két recens sertés fogazatán megfigyelt elváltozások is bizonyítják. A két állat leölésénél, perzselésénél magam is jelen voltam. A perzselés során a hő hatására a felső és alsó ajkak zsugorodnak így a felső és alsó szemfogak, metszőfogak esetenként az első praemolarisok is érintkeznek a tűzzel, az égő szalmával. A közvetlen hő áthevíti a fogak hegyeit olyannyira, hogy sok esetben égésnyomok is maradnak utánna. Ekkor a zománcretegen hajszálrepedések keletkeznek, melyek szét is nyílhatnak. A hirtelen lehülés /vizes mosás/ hatására a zománcreteg lepattogzik. A fogak hegye így barnás színű, repedezett és szabálytalanul hiányossá válik.

A perzselés a bőr és az alatta lévő zsírréteg /szalonna/ együttes hasznosítását segíti elő. Ezt figyelembe véve alapvetően fontos megtudni, hogy e szőrtelenítési mód időben meddig vezethető vissza. A számos és gazdag néprajzi adatot és a szubfosszilis oszteológiai anyagokat vizsgálva a sertés perzselése napjainktól a korai időszakokig jól követhető. Az égett fogak egyaránt fellelhetőek voltak magyarországi török végvárak /!/, XVI. századi kunok lakta falu, Áprád-kori telepek, római erőd és polgári települések, valamint népvándorláskori telepek állatcsontleletei között. A sort itt lezárjuk, mert lényegesebb, hogy mikor jelent meg a szőrzet eltávolítás ezen módja. Az eddigi legkorábbi adat Öcsöd-Kováshalom késő neolitik, tiszai kulturális régészeti lelőhelye a csont anyagából került elő. Ezek szerint a perzselés a sertéstartás legkorábbi időszakáig vezethető vissza. A csonttani bizonyítékok mellett számos történeti adat irodalmi és művészeti ábrázolás hirdeti a sertéshizlalás és szalonna hasznosítás jelentőségét. A neolitikus sertésszobrocskák nagy része kövér állatot ábrázol. Az Odysseiából megtudhatjuk hogyan tartotta Aumaios a rábfizott sertéseket, melyek között hízők is voltak. Ugyancsak a műben utalás van a perzselésre is. Homeros Iliásában Achilles parázson sült, villára szúrt forrózsíru disznóhátat kínál vendégeinek. A görögök és római vázarajzok és szobrocskák is bizonyítják a sertéshíz-

lalást. Cato a gazdagságot a szalonna oldalak számával határozza meg. Petronius Trimalchio lakomájában szemléletesen írja le a hízott sertés jelentőségét. Magyar vonatkozású adat, hogy 1051-ben I. Endre kétezer oldal szalonnát szállított II. Henrik német-római császár seregeinek. Említhetjük például Hippolit esztergomi érseket is ki 138 sertés mellett 58 oldal szalonnát is igényelt háztartása számára.

A középkori kalendáriumok ábrázolásai megörökítették a sertésvágás menetét hangulatát is. Mindegyik képen szerepel valamilyen éghető anyag, tál a vér felfogására, vizes edény stb.

DER EINFLUß UND DIE VERBREITUNG DER DEUTSCHEN UND DEUTSCHSPRACHIGEN WEINBAULITERATUR IN UNGARN, WÄHREND DER NEUZEITLICHEN "LANDWIRT – SCHAFTLICHEN REVOLUTION" (Ende des XVIII. Jh-s – Anfang des XIX. Jh-s)

Zsigmond Csoma

Im XVIII. Jh. blüht der habsburgische Absolutismus und der Geist der katholischen Restauration ist immer mehr gezwungen, der Ideologie des aufstrebenden Bürgertums und der Aufklärung, zu weichen. In der zweiten Hälfte des XVIII. Jh.-s beginnt sogar der habsburgische Absolutismus sich mit den Farben der Aufklärung zu schmücken.

Der Wegbereiter der ungarischen Aufklärung ist der in Preßburg tätige große Polyhistor Bél Mátyás. Er betrachtete, als Schüler des deutschen Rationalismus, die allseitige wissenschaftliche Beschreibung Ungarns als sein Lebensziel. Die Schüler des von ihm neugegründeten Preßburger evangelischen Gymnasiums verbreiteten begeistert seine Ideen. Bél und sein Kreis beschäftigten sich auch mit den Fragen des ungarischen Weinbaus. Es stammen von ihnen sehr wertvolle Beschreibungen der ungarischen Weingegenden. Das Ziel dieses Kreises war die Hebung der ungarländischen Kultur und Wirtschaft auf das Niveau von Europa. Sie orientierten sich dabei nach den Schätzen der deutschen und österreichischen Kultur, und deren Wirtschaftsergebnissen.

Die Wirtschaftskrise in Ungarn nach den napoleonischen Kriegen, anfang des XIX. Jh.-s stellte die ganze ungarische Grundbesitzerklasse vor die Alternative: entweder geht man zur fortschrittlicheren kapitalistischen Produktionsweise über, oder man geht unter. Der Übergang zur kapitalistischen Produktion forderte präzise, fachgerechte Bodenbearbeitung, Stallung, die Anwendung von wissenschaftlichen Verfahren, Technik und Maschinen und vor allem fachkundige Lohnarbeit, sowie Fachliteratur. Ähnliche Probleme wie in der ungarischen Landwirtschaft bestanden auch im Weinbau.

Bedingt durch die geographischen und geschichtlichen Faktoren hatte für Ungarn die deutsche Weinbauliteratur zu seiner Zeit die größte Bedeutung. Die französische Fachliteratur, und Weinbauergebnisse waren in Ungarn – auch durch die bestehenden Sprachschwierigkeiten – weniger bekannt und lagen nur in der Übersetzung der Arbeiten von CHAPTAL und ROSIER vor. Kenntnisse über die französischen Weinzubereitungsmethoden wurden mit der Vermittlung der deutschen und deutschsprachigen Fachliteratur verbreitet.¹

Das am Anfang des XVIII. Jh.-s erschienene *Georgica Curiosa* hatte auch in Ungarn eine große Wirkung. /Im Jahre 1701. III Band/ Danach entsteht eine Reihe von Fachbüchern, darunter auch die verschiedenen Arbeiten von SPRENGER, BALTHASAR.M. Auf seine praktischen und gut illustrierten Bücher machte die Zeitschrift "Magyar Hírmondó" (Ungarischer Nachrichten) aufmerksam. Diese erste ungarische Zeitung erschien in Preßburg. Ihr Herausgeber, PATZKO August war ein Ungarndeutscher, er konnte nicht einmal ungarisch. Im Jahre 1780 berichtete die Zeitung über die Bücher von SPRENGER, BALTHASAR und bezeichnete sie als zu den neuesten und besten Schriften gehörend. Die große Wirkung der Bücher von SPRENGER in Ungarn kann man daran erkennen, dass die Weinbauer am Anfang des XIX. Jh.-s in den ungarischen Weinbaugenden sich auf seine Arbeiten stützten. So z.B. befolgten sie seine Ratschläge und bauten wenige Rebsorten an, auch die Verbreitung der Sortengruppe in "Proles Occidentalis" sowie das allgemeine Interesse an der Modernisierung und der Verbreitung von neuen Weinbautechniken ist

1. BÉL MÁTYÁS /1684-1749/

auf den Einfluß von SPRENGER zurückzuführen. Die von BRONNER und SPRENGER verfasste Literatur über Deutschland und dem deutschen Weinbau in Süd-Deutschland, Rheinhessen und den Tälern von Nahe und Mosel, und den Rheingau waren schon in den vierziger Jahren des XIX. Jh.-s. in Ungarn verbreitet und wurden von den Weinbauern wie Musterbücher benutzt.²

Noch mehr verbreitet als der deutsche Weinbau war in Ungarn der österreichische. Die Verfasser aus Nieder-Österreich und Steiermark berichteten von eigenen Untersuchungen, ihre Berichte standen unter dem Einfluß der süddeutschen Weinbauliteratur. Die deutsche und deutschsprachige Fachliteratur verbreitete sich in Ungarn auch in verschiedenen Übersetzungen. Der in Ungarn meist bekannter österreichischer Verfasser dieser Literatur war in der zweiten Hälfte des XVIII. Jh.-s WIEGAND, Johann. Er schrieb mehrere Bücher, die in mehreren Ausgaben veröffentlicht wurden. Im Jahre 1766 erschien schon in zweiter Auflage sein Buch, mit dem Titel: "Der wohlverfahrene Landwirth..." In dieser Schrift beschäftigte er sich – im Gegensatz zu dem früheren, 1764 erschienenen Buch – schon mit den Fragen des Weinbaus. Er verurteilte das Rebpflanzen in der Tiefebene, betonte die Bedeutung der Propfung (Veredelung), verurteilte das Läuten gegen Sturm, Gewitter und Hagel. Aber er billigte das Räuchern im Weingarten gegen den Frost. Sein 1796 erschienenes Kalendarium, ist ein in dieser Zeit übliches wirtschaftliches Fachbuch, in dem er von Monat zu Monat Ratschläge erteilt. Sein anderes Buch, mit dem Titel: "Handbuch für die österreichische Landjugend..." wurde ins Ungarische übersetzt. Diese Arbeit erschien – infolge der wiener Wirtschaftspolitik und Wirtschaftspropaganda – in fünf verschiedenen Sprachen. Im Jahre 1780, und später im Jahre 1792 wurde dieses Buch in verkürzter Form ungarisch auch für den Gebrauch der Schulen herausgegeben. Der ungarische Übersetzer war SZILÁGYI Sámuel jun. Er betonte in seiner Vorrede die Wichtigkeit von Veränderungen. Die Erklärung der deutschen Fachausdrücke durch den Übersetzer war auch ein wichtiger Beitrag zur Magyarisierung. Dieses Buch kritisierte das Niveau des Weinbaus und der Winbereitung in den meisten Weingegenden.³

Die Zeitschrift "Magyar Hírmondó" propagierte im Jahr 1780 das Buch von HELBLING. In dieser Schrift untersuchte der österreichische Verfasser die verschiedenen niederösterreichischen Rebsorten. Der unbekannte ungarische Rezensor kritisierte dieses Buch, weil in dieser Zeit in der Umgebung von Sopron (Öbenburg) schon mehr als 40 Rebsorten bekannt waren, und HELBLING beschrieb nur 24 Rebsorten aus der Umgebung von Wien.⁴

Im Bereich der landwirtschaftlichen Fachbuchliteratur im österreichischen Reich waren die 4 Bände von HEINTL, R.Fr. eine große Leistung. Im Jahre 1821 erschien der vierte Band, der sich mit dem Themenkreis "Weinbau" beschäftigte. Fast eineinhalb Jahrzehnte später, im Jahre 1835, erschien der zweite Teil zu diesem 4. Band, er befasste sich ebenfalls mit dem Weinbau. So wurde dieses Buch das fünfte

Glied dieser Reihe. Dieser Band wurde nie in der ungarischen landwirtschaftlichen Bibliographie erwähnt. HEINTL, R.Fr. beschäftigte sich im ersten Band ausführlich mit den verschiedenen Weinbaufacharbeiten, und bearbeitete im Zweiten die Weinbereitung, die Chemie der Gärung und des Weines, erwähnte aber nicht die verschiedenen Weingegenden. Obwohl HEINTL in gleicher Zeit lebte und arbeitete wie der in Ungarn lebende berühmte Verfasser SCHAMS, Franz kann man ihn nicht als Vorläufer von SCHAMS bezeichnen, weil SCHAMS andere Methoden, nämlich die der Weingegenden und der Weinbautechnologie des Österreich – Ungarischen Reiches aufgearbeitet hat.⁵

Die Fachliteratur – besonders die ungarische lesenden Weinbauern kannten die Arbeiten der niederösterreichischen und steiermärkischen Verfasser gut. Z.B. PURMANN, Lőrinc, ein in der Südbanau /Südungarn/ lebender Weinspezialist beschäftigte sich seit 1819 mit der Weinproduktion. Im Jahre 1858 berief er sich auf BABO-s, im Jahre 1844 erschienenes Buch, und gab es den Lesern /der Fachzeitschrift "Falusi Gazda" /Der Landwirt/ bekannt. Aber er kannte auch die Arbeiten von HECHLEY und TRUMMER. In den ungarischen Weingegenden kannten die zeitgemäß arbeitenden Weinbesitzer nie die zeitgenössische Weinbauliteratur. Besonders in den Fragen der Rebsorten und der Weinbereitung. Gibt z.B. ein schomlauer Wirt /Schomlo-Berg, nördlich vom Plattensee in Transdanubien/ im Jahre 1852 in der Zeitschrift, "Gazdasági Lapok" /Wirtschaftliche Blätter/ die Anregung zur Auflösung der Namensvielfalt der Rebsorten die Arbeit der deutschen und österreichischen Verfasser METZGER, BABO, RUBENS, TRUMMER zu gebrauchen.⁶

DIE ERSTE UNGARISCHE WEINBAULITERATUR INITIATIVE UND IHRE VERBINDUNGEN MIT DER DEUTSCHEN UND DEUTSCHSPRACHIGEN FACHLITERATUR

In Ungarn war auch Nordwest – Transdanubien ein Zentrum der Buchdruckerei – infolge seiner günstigen historischen Vergangenheit. Schon Ende des XVII-en Jh.-s, und später im XVIII.-en Jh. finden wir in Győr, Csepreg, Nagyszombat, Sopron, Pozsony Druckereien vor. Trotzdem blieb die ungarische landwirtschaftliche Fachliteratur am Ende des XVII.-en Jahrhunderts hinter der europäischen Entwicklung zurück. In der ersten Hälfte des XVIII.-en Jh.-s erschienen die früher schon veröffentlichten Werke in neuen Ausgaben. So erschienen z.B. bis 1753 noch vier neue Ausgaben des "Calendarium oeconomicum..." von LIPPAY János, und in diesem Jahr wurde zum zweitenmal sein "Pozsony kert" (Preßburger Garten) veröffentlicht. Mehrmal wurde der Kalender "Oeconomia philosophica" vom Verfasser SZENTIVÁNYI Márton herausgegeben. In dieser Arbeit kann man noch die mittelalterliche abergläubische Rechtstellung finden.

Auf die ungarische Weinbauliteratur wirkten in der von uns geprüften Zeit die Ärzte, die West-Europa besucht hatten und Studenten, die an ausländischen Universitäten studierten. Das erste Buch über den Weinbau schrieb KOMÁROMY János Péter, nämlich eine Dissertation über die Soproner (Ödenburg) Weine, zur Erlangung des Doktorgrades im Jahre 1715 in Basel unter dem folgenden Titel: "Dissertatio physico-medica inauguralis de vino soproniensi". In diesem Buch beschrieb er schon die Rebsorten von Sopron, und auch ausbruchfähige Sorten. Nach dieser Arbeit erschienen nacheinander mehrere Werke über den ungarischen Wein. So schrieben z.B. im Jahre 1721 in Halle Melchior, Johann WELSCH, im Jahre 1722 BÉL Mátyás, im Jahre 1726 JAENICHIUS, Petrus und KELER Paul, in den Jahren 1722, 1723, 1724, 1725 und 1726 RAYMANN, Johann Ádám auf deutsch oder lateinisch über physikalische und medizinische Untersuchungen und ihren Ergebnissen Berichte. In der Arbeit von BÉL Mátyás wurden später mit der Beschreibung des Weinbaus und der Weinbereitung nicht nur die landwirtschaftlichen Kenntnisse bereichert, sondern auch dieses Kapital. Sie enthalten auch wertvolle heimatkundliche Darstellungen. In seinem, mit Hilfe seiner ehemaligen Schülern verfassten Werk "De rei rustica" schrieb BÉLA Mátyás wieder über die Systematisierung der herkömmlichen Landwirtschaft. MATOLAY János, einst auch Schüler von BÉL, schrieb in diesem Werk über den Weinbau und der Weinbereitung. BÉL Mátyás wurde als ein Polyhistor von MATOLAY zitiert und er benutzte das von den altertümlichen klassischen Schriftstellern bis zu der von HOHBERG zusammengefassten landwirtschaftlichen "Hausväter" – Literatur angehäuften Wissen.

Bél wollte schon in seinem historischen Buch "Notitia Hungariae novae" über den ungarischen Wein schreiben. Er hatte die Absicht, bei der Beschreibung der Weingegenden drei Aspekte in Betracht zu ziehen. In seinem großzügigen Plan besteht kein Zweifel, denn in seinem früher erschienenen Buch: "Prodromus..." hatte er schon einzelne Kapitel teile ausgearbeitet. Der Schüler von BÉL, MATOLAY János hatte unter der Leitung seines Meisters im "Prodromus" und später im "Notitia Hungariae novae..." die Geschichte der tokajer, köszeger (Güns), soproner (Ödenburg), budaer (Ofen), szentgyörgyer und miskolcer Weingegenden schon bearbeitet.

Mitte des XVIII.-en Jh.-s, in 1761 erschien das Erfolgsbüchlein, das in mehreren Ausgaben seine Leser bis Anfang des XIX.-en Jh.-s instruierte. Es ist kein Zufall, daß dieses Büchlein erstmals in Dresden und in Warschau erschien, denn es war ein Hilfsbuch für die ausländischen, hauptsächlich süddeutschen Aufkäufer ungarischen Weines. Dieses Buch beschrieb und erläuterte von den ungarischen Weinarten die Weine vom Neusiedlersee, aus Szentgyörgy, Preßburg, Tokaj, Miskolc, Nagyvárád (Großwardein).

Der habsburgische Absolutismus und die Wirtschaftspolitik unterstützten die Herausgabe von landwirtschaftlichen und Weinbaufachbüchern. Das Hauptziel der staatlichen Anspornung war seit 1760 die Sicherung der Steuereinnahmen und die

Versorgung der Armee. Aber die Bauern lasen kaum die Fachbücher, trotz der populären Übersetzung. Sie befolgten in ihrer Wirtschaft weiter die Methoden der Väter und Grossväter. Der in der Ungarischen Tiefebene tätige Fachmann, TESSEDIK Sámuel (Teschedik) erwähnte am Ende des XVIII. Jh.-s, dass es gut sei, wenn wenigstens einer von 1000 Bauern diese Fachliteratur kenne. In dieser Zeit (1780) erschien in Pest das Fachbüchlein von PRÓNAY Pál auf ungarisch (Tóth – Prónai) und später, im Jahre 1786 über den Rebanbau, mit vielen deutschen Hinweisen.

In 1780 erschien ein Aufsatz in zwei Teilen in den 86. und 87. Briefen des "Magyar Hírmondó" (Ungarischer Nachrichten) von CONRAD József. Er beschäftigte sich in dieser Schrift mit den Möglichkeiten der Entwicklung des Weinbaus. Dieser Aufsatz erschien in gekürzter Form in dem "Anzeiger" (Allergnädigst privilegierter Anzeiger aus den sämtlichen kaiserlich-königlichen Erbländen). Diese Zeitschrift erschien seit 1771 in Wien. Schon vom nächsten Jahrgang an wurden auch neben den landwirtschaftlichen Rezensionen Ratschläge und Aufsätze veröffentlicht. Über den "Anzeiger" schrieb der Redakteur WINDISCH am 29.07.1783 seinen Mitarbeitern: "Unser Magazin wird überhaupt nach Franken und Schwaben mehr, als nach andere deutsche Provinzen debitiert."⁷

2. TESSEDIK SÁMUEL /1742-1820/

DIE UNGARISCHEN FACHAUTOREN UND IHRE TÄTIGKEIT, IHRE KENNTNISSE ÜBER DIE DEUTSCHEN UND DEUTSCHSPRACHIGEN WEINBAULITERATUR

Am Ende des XVIII Jh.-s und Anfang des XIX. Jh.-s war für die ungarische Fachliteratur und die Tätigkeit der Fachautoren nicht die Beschreibung des Weinbaus charakteristisch, sondern – auf Grund der habsburgischen Wirtschaftspolitik – hatte sie eher einen Lehrbuch – Charakter. So z.B. das Buch von PILLER Matthias-s im Jahre 1778 in zwei Ausgaben erschienen, sowie die Arbeit von PANKL Máté oder am Anfang des XIX.-en Jahrhunderts könnte ich für die fachliterarische Tätigkeit

3. MITTERPACHER LAJOS /1734-1814/

den Namen von TESSEDIK Sámuel (Tessedik) erwähnen. PILLER berührte in einem Lehrbuch für Gymnasien, die Fragen des ungarischen Weinbaus, PANKL untersuchte die Rentabilitätsfragen eines 300 Joch grossen Weinbesitzes, TESSEDIK betonte die Wichtigkeit der zeitgenössischen ausländischen Fachliteraturuntersuchungen. Mehrmals wurden von ihnen, die Mängel des ungarischen Weinbaus und der Weinbereitung in der Fachzeitschrift: "Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen" in 12 Punkten gesammelt und formuliert.

MITTERPACHER, Lajos Professor an der Ofener Universität, lehrte im Sinne der Ratio Educationis (habsburgisches Unterrichtsgesetz) im philosophischen Fachbereich landwirtschaftliche Kenntnisse, so auch Kenntnisse des

Weinbaus und der Weinbereitung. Der Professor hielt schon früher im wiener Theresianum wirtschaftliche Vorträge, deren Zusammenfassung er im Jahre 1773 im "Entwurf" veröffentlichte. In dieser Arbeit beschäftigte er sich doch nicht mit den Fragen des Weinbaus. Erst später, in 1775 – 1776 schrieb er eine, den Weinbau und die Weinbereitung berührende Arbeit. Aber zwischen 1777 und 1794 erschien in den drei Bänden der "Elementa rei Rusticae" schon ein Universitätslehrbuch von europäischem Niveau. MITTERPACHER, Lajos kannte die zeitgenössische europäische Fachliteratur gut. Dies beweisen seine Anmerkungen, aber er bewahrte die Unabhängigkeit in seiner Tätigkeit bis zum Ende. MITTERPACHER übernahm in seinem Buch die Arbeitssystem von BECKMANN, I: Grundsätze der deutschen Landwirtschaft. Dieses System erweiterte er mit einer botanischen und einer Weinbau – Abteilung. In dem Weinbauabschnitt bezog er sich auf die Arbeit von YOUNG, ARTHUR, REICHARDT, CHRISTIAN, von MÜNCHAUSEN, OTTO, KRÜNITZ, de SERRES, OLIVER, SPRENGER, BALTHASAR und auf andere englische, deutsche, italienische und altertümliche Verfasser, beziehungsweise auf ihre Bücher. Er wandte sich nicht nur landwirtschaftlichen Fachbüchern zu, sondern auch verschiedenen chemischen Büchern und Reisebeschreibungen. Den wissenschaftlichen Erfolg des Buches "Elementa..." beweist, dass es in der Lombardei zweimal auf italienisch (1784, 1794) herausgegeben wurde. Im zweiten und dritten Band der "Elementa..." beschäftigte er sich mit den Fragen des Weinbaues. Das Universitäts-

Lehrbuch hatte auch in Ungarn großen Erfolg. Viele Verfasser zitierten und arbeiteten aus dem Buch.⁸

Ein Student MITTERPACHERS, NAGYVÁTHY János, war der erste, der die neuesten Methoden im landwirtschaftlichen Alltag anwendete. In der Frage der Wirtschaft wollte er die indifferenten Adligen aufrütteln. Er gab in seinen Büchern auch viele Beispiele, z.B. bei der Beschreibung des Weinbaues, und der Weinbautechnologie. Neben den heimischen Mustern gab er seinem Leser die ausländischen Ergebnisse bekannt. Er verbarg nicht seine Absicht, daß er das Niveau der ungarischen Landwirtschaft auf das der englischen, belgischen und deutschen heben wolle. Bei dieser schweren Arbeit wollten sie vor allem mit den heimischen

Untersuchungen versuchen Ergebnisse zu erreichen. NAGYVÁTHY János formulierte seine eigene Meinung: "Welche Nation eine andere nachahmt, wird ihren Nationalcharakter verlieren!" NAGYVÁTHY hat nach seiner 1791 erschienenen zweibändigen großen Arbeit 1821 noch ein ähnliches Werk herausgegeben. In der "Szorgalmas mezei gazda" (Der fleißige Landwirt) 1791 schrieb er darüber, wie man besser wirtschaften sollte. In der "Magyar practicus termesztő" /Der ungarische praktische Landwirt/ 1821, wie er und die anderen ungarischen Landwirte praktisch gearbeitet haben.

Auf den Domänen von Graf FESTETICS György waren die Fachkenntnisse und Organisationsfähigkeit Voraussetzung für die erfolgreiche Wirtschaft von NAGYVÁTHY. Die neueste Fachliteratur war ihm bekannt. Er hat auf diese Quellen in seinem ersten Werk, – dem 1791 erschienenen "Szorgalmatos mezei gazda" im Kapitel des Weinbaues mehrfach hingewiesen. So benützte er die Arbeiten seines ehemaligen Professors MITTERPACHER, und die Tätigkeit und Fachbücher von Herrn LÜDER, PRATIE, I.H., SPRENGER, M.B., ROZIER und GERMERSHAUSEN, die eine große Wirkung auf ihn ausübten. In Kenntniss dieser Fachliteratur konnte er im Jahre 1792 – nachdem er die Leitung der "Oeconomica Directio" (Zentralherrschaftliche Verwaltung der Domäne von Graf FESTETICS in Keszthely, neben dem Plattensee) übernehmen. Er schrieb in dieser Zeit eine Instruction, welche handschriftlicher Form aus dem Jahre 1795 stammte und aus drei Hauptkapiteln

4. NAGYVÁTHY JÁNOS /1755-1819/

besteht. Die "Instructio" forderte auch sehr strenge Disziplin von der Weinbau – und Weinbereitungstechnologie. Neben der gewissenhaften und zuverlässigen Arbeit forderte er von Arbeitern der Domäne /Tagelöhner, Fronbauern, Vertragshandwerker, Landarbeiter/ persönliche Arbeitsleistung und Ausdienen der ganzen Arbeitszeit.

Die Anforderungen im Weinbau waren ganz neuartig, die Fachliteratur begann diese Fragen erst am Ende des XVIII.-en Jahrhunderts zu stellen, die NAGYVÁTHY schon in der Domänenpraxis in Interesse der modernen und rentablen Wirtschaft einführen wollte. Diese waren z.B. die schnelle Traubenaufarbeitung, die schnelle Gärung, der Gärkeller mit Luftheizung, das regelmäßige Auffüllen und hermetisches Zusperrern des Fasses, das geschlossene Abziehen des Weines, der Gebrauch eines Abziehröhres usw. So wurde die Produktivkraft des ungarischen Weinbaues durch NAGYVÁTHY János, in Kenntniss der deutschsprachigen Weinbau – Fachliteratur gesteigert.⁹

Am Anfang des XIX.-en Jh.-s beschäftigte sich der bedeutende Fachautor, PETHE Ferenc, mit den Streitfragen des ungarischen Weinbaus. Ihm waren die Arbeiten von SPRENGER, ORTLIEB, RULAND, DUHAMEL, GABRIDEL, WALTHER und BIDET bekannt. Über SPRENGERs Buch "Vollständige Abhandlung" äusserte sich PETHE sehr positiv. Ihn waren die Hypothesen SPRENGERs nachdenkenswert. PETHE veröffentlichte ein dreibändiges Werk "Pallérozott mezei gazda" /Der gebildete Landwirt/. Acht Jahre nach dem ersten erschien der zweite Band, in welchem

5. PETHE FERENC /1763-1832/

er auch den Weinbau berührte. Hier stützte er sich auf die Kenntnisse SPRENGERs. Die Engländer beschäftigten sich nicht mit dem Weinbau, da das Klima dazu kalt und ungünstig war. So konnte der ungarische Verfasser nur von den deutschen Autoren, so z.B. von SPRENGER die neuen Weinbau – Kenntnisse übernehmen. Den zweiten Band konnte man auch einzeln kaufen und er wurde in einer größeren Zahl verlegt, wie die übrigen. Im Jahre 1817 – als der erste und dritte Band schon längst vergriffen war, konnte man in Ungarn noch immer den zweiten Band kaufen. Die von PETHE redigierte landwirtschaftliche Zeitschrift "Nemzeti Gazda" /Der nationale Wirt/ verbreitete auch die Ergebnisse des ausländischen Weinbaus. PETHE Fe-

renc unterrichtete auch an der "Georgikon", der ersten Hochschule der ungarischen Landwirtschaft in Keszthely.¹⁰

Der Direktor des "Georgikon" war seit 1801 ASBOTH János. In 1806 wurde er auch zum Inspektor der Domänen des Grafen FESTETICS ernannt. Sein ehemaliger Schüler aus Késmark /Nordost-Ungarn/ war RUMY Károly György, der in dieser Zeit als bekannte und geliebte Persönlichkeit den verschiedensten deutschen wissenschaftlichen Gesellschaften angehörte. Auf Empfehlung von RUMY wurde im Jahre 1810 ASBOTH auch zwischen die Mitglieder der wissenschaftlichen Gesellschaft von Göttingen gewählt. Auf der Empfehlung von ASBOTH wurde auch Graf FESTETICS György Mitglied dieser Gesellschaft. Damit hat die Wissenschaftliche Gesellschaft in Göttingen das "Georgikon" als europäisches Vorbild anerkannt.

6. RUMY KÁROLY GYÖRGY /1780-1839/

Im Jahre 1813 berief Graf FESTETICS, RUMY Károly György an das Georgikon, als Professor des Lehrstuhles für Wirtschaft, Chemie und Domänenführung. Der ausserordentlich fleißige und produktive RUMY hatte sich schon im Jahre 1811 in einer Abhandlungsreihe mit dem Stand des ungarischen Weinbaues beschäftigt. Diese Arbeit setzte er in den Jahren 1812 und 1814 fort. Sein Hauptinteresse galt der Schicksalsfrage des ungarischen Weinbaus. Ähnlich wie TESSEDIK, fasste er die wichtigsten fragen des Weinbaues in 12. Punkten zusammen. In den Jahren 1814 und 1815, 1816 berichtete RUMY in der Zeitschrift "Nemzeti Gazda" /Der nationale Wirt/ und auf deutsch in den "Vaterländischen Blättern" über die monatlichen Arbeiten des Georgikon. Des Weiteren beschäftigte sich RUMY mehrmals mit den verschiedenen ungarischen Rebsorten. Im Jahre 1819 berichtet die Zeitschrift "Tudományos Gyűjtemény" /Wissenschaftliche Sammlung/, daß RUMY als Korrespondierendes Mitglied in den Bayerischen Königlichen Wirtschaftlichen Verein gewählt wurde. Zu dieser Zeit war er nicht mehr Professor in Keszthely.¹¹

CONRAD, Ludwig Paul berichtete in seinem Buch im Jahre 1819 über den Weinbau am Neusiedler-See. Diese Schrift übte in dieser Zeit eine große Wirkung auf die deutschsprachige Weinbauliteratur aus. Im gleichen Jahr erschien ein von LÜBECK, J.K. verfasstes und von den Weinbauern und Weinhändlern vielbenutztes und beliebtes Büchlein über den Weinbau.¹²

7. SCHAMS FERENC /1780-1839/

In den 1830 – er Jahren war der bedeuteste Experte der Weinbaukunde SCHAMS, Franz. In der zeitgenössischen europäischen Fachliteratur hat einzig er die ungarischen und später auch die Weingegenden des österreichischen Kaiserthums beschrieben. Er berichtete über die Fehler und Mängel im Weinbau und analysierte ihre Ursachen. Seine Arbeit bedeutet für die Volkskunde und Agrargeschichte eine frische, wertvolle und quellenreiche Lektüre.

Das Buch von SCHAMS, "Ungarns Weinbau..." kann man als eine Fortsetzung von BÉL Mátyás-s leider unvollständigen Forschung der Weingegenden betrachten. Die Beschreibungen von SCHAMS stellen die ersten umfassenden Berichte der unterschiedlichen ungarischen Weingegenden, und deren Bewohnern dar. Der Verfasser hatte sein

Hauptwerk "Ungarns Weinbau..." in zwei Bänden, nach mehr als zwölfjährigem Vorstudium geschrieben. SCHAMS gehörte verschiedenen ausländischen landwirtschaftlichen und Weinbau-Vereinen und Gesellschaften als hochgeehrtes Ehrenmitglied an. Den beiden in den Jahren 1832-1833 erschienenen Bänden folgte zwei Jahre später /1835/ ein dritter Band. In seiner Vorrede zum dritten Band weist SCHAMS auf den Erfolg des ungarischen Weinbaus hin. Er berichtete, daß die ungarische Weinproduktion die zweitgrößte nach Frankreich in Europa sei, trotzdem Ungarn kein umfassendes Handbuch des Weinbaus hat.

Mit dem Namen SCHAMS ist die Gründung der ersten Zeitschrift des ungarischen Weinbaus /Zeitschrift für Weinbau.../ eng verbunden. Bis zum Erscheinen dieser Zeitschrift wurden die Problemen des Weinbaus ausschliesslich in den landwirtschaftlichen Zeitschriften und Blättern erörtert. SCHAMS plante eine billige, allgemeinverständliche, mit vielen Zeichnungen versehene Zeitschrift. In seiner Konzeption erscheint schon der Gedanke der gesellschaftliche Verantwortung. SCHAMS wollte auch auf des praktische Leben der armen Weinlandbesitzern und Arbeitern einwirken, und sie zu höheren Erträgen verhelfen. Die Ertragssteigerung der kleinen Weinproduzenten waren für ihn auch von großer Bedeutung.

SCHAMS, Franz gehörte zu den größten Denkern seiner Zeit, da er die Wirklichkeit der verschiedenen Minderheiten in Ungarn aus eigener Erfahrung kannte.

SCHAMS versuchte mit seiner Zeitschrift, die er in deutscher, ungarischer und slowakischer Sprache veröffentlichen wollte, die verschiedenen Volksgruppen in Ungarn zu erreichen. Seine Zeitschrift erschien in der Zeit vor 1836-1838, in drei Jahrgängen nur in Deutsch und Ungarisch.

Durch die Aktivität von SCHAMS, Franz kam es zu einem regen Austausch der Kenntnisse über den Weinbau in der ungarischen und westeuropäischen Fachliteratur. Viele westeuropäische Verfasser konnten nun die Ergebnisse und den Stand des ungarischen Weinbaus kennenlernen. Zu breiter Wirkung der Arbeiten von SCHAMS hat sicher die Tatsache beigetragen, dass sie in deutscher Sprache erschienen und so einem breiten Publikum zugänglich waren.¹³

Mit Hilfe der oben erwähnten Beispielen lässt sich sehr schön der Einfluss der westeuropäischen Weinbauliteratur, in der zweiten Hälfte des XVIII.-en Jh.-s und am Anfang des XIX.-en Jh.-s auf die ungarische Fachliteratur aufzeigen. Die bedeutendste Rolle in diesem Prozess hatte die deutsche und deutschsprachige Weinbauliteratur. Gelesen wurde diese Literatur hauptsächlich von den Weingutsbesitzern.

Die englische Landwirtschaftsliteratur, die in dieser Zeit in Ungarn sehr weit verbreitet war, beschäftigte sich nicht mit dem Weinbau.

Wie konkret die ausländische und inländische Weinbauliteratur auf den ungarischen Weinbau Einfluß genommen hat und in welcher Weise die dort beschriebene neue Technologie von den ungarischen Weinbauern übernommen wurde, soll Gegenstand einer anderen Untersuchung sein.

ANMERKUNGEN

¹ Zu der Wirkung der französischen Fachliteratur in Ungarn siehe: Versuch einer hundertjährigen Weinfuchsungs-Geschichte Oesterreichs zu von 1700 bis 1800 aus Urquellen. Wien. 1803. 31-33.p., Mezei Gazdaságot Tárgyaló Jegyzések /Notizen der Landwirtschaft/. 1802. 79-80.p., Mitterpacher L. 1814., 1815., 1818., die Tätigkeit CHAPTAL-s, ROSIER-s, PÄRMENTIER-s, DUSSIEUX-s in der Übersetzung von FÁBIÁN J. 1813-1814., GÖRÖG D. 1829., Nemzeti Gazda. 1817. II. 224., Tudományos Gyűjtemény 1820.VII.119.

² von HOHBERG, H.W. 1701., SPRENGER, B. 1766-1767, die Rezension in Ungarn in der Zeitschrift "Magyar Hírmondó" 1760. 701.p., BRONNER, Ph. J. 1830., 1833., 1834., 1836.

³ WIEGAND, J. 1764., 1766., 1769., 1771., 1774. Auch ungarisch, die Übersetzung von SZILÁGYI S.

⁴ Die Rezension des Buches von HELBLING in der Zeitschrift "Magyar Hírmondó"/Ungarischer Landbote/ 1780.705.p.

⁵ HEINTL, R. Fr. 1808-1821. I-IV. Von der Ungarischen Landwirtschaftsbibliographie /II.Band/ unbekannter Band: HEINTL, R. Fr. 1835. Die Tätigkeit von SCHAMS, Fr. siehe später

⁶ FÉNYES E. 1837. 145., BORSOS M. 1846.

⁷ Von der allgemeinen Rückständigkeit der ungarischen landwirtschaftlichen Fachliteratur zu der europäischen Literatur siehe BAKÁCS I. 1947. 146.p., BARTA J. 1973. 28-31.p., WELLMANN I. 1979. 180-184.p., KOSÁRY D. 1980. 186.

Zur Hausväterliteratur: GÜNTHER, Fr. – HARTSCHIMMELHOF, H. 1970., SCHRÖDER-LEMBKE, G. 1978. 75-132.p., HARTSCHIMMELHOF, H. 1985./2. 127-142., zum Erfolgbüchlein: Abhandlung... 1761., 1789., 1793., 1802. Auf die Meinung von TESSEDIK über die Wirkung des Buchs von WIEGAND: KOSÁRY D. 1980. 643.p., über die Tätigkeit CONRAD, J. und auf den Brief von WINDISCH: ZUBER M. 1915.38., 50.p. und 51.p., und Bibliographia Litterarum Hungariae Oeconomiarum I. /1505-1805/. 1934.

⁸ Zur Tätigkeit von TESSEDIK: PENYIGEY D. 1980. 196-197.p. zu MITTERPACHER: MITTERPACHER L. 1773., 1775., 1776. 1777-1794., 1814. auf ungarisch im Jahre 1815, 1818. Die Wirkung von MITTERPACHER: PILLER, M. 1778., ADAMOVIČS A. 1778., DOMIN, J. 1783.

⁹ NAGYVÁTI J. 1791.I-II., 1795. NAGYVÁTHY J. 1821., CSOMA ZS. 1976.77-78., 1979.106., 1984.101-104., NAGYVÁTHY K. 1891.24.p.

¹⁰ SÜLE S. 1964., PETHE F: 1808-1813. II. 407, 408, 424.p., Nemzeti Gazda 1817.II.224.p., KURUCZ György. 1988-89.478.p.

¹¹ RUMY K.GY. 1811. 129-133, 1812. 456-457, 465-469, 471-476, 1814. 9-15., 1814/b., 1816. 463-464., 1818. 364-367.

¹² CONRAD P.L. 1819, LÜBECK J.K. 1819, zur Tätigkeit von LÜBECK J.K.: VÁVRA, M. 1971-72. 350.

¹³ SCHAMS, Fr. 1831., 1832-33, 1834, 1835, 1836-37-38.

LITERATUR

Abhandlung von der vortrefflichen Natur, Eigenschaft und Würckung des Ungarischen Weins. 1761. Dresden und Warschau.

Abhandlung... 1789, 1793, 1802. Wien.

Adamovics, A. 1778.: Tentamen publicum ex agrorum, pratorum, et vitium cultura, quod in regia Universitate Budensi... Budae.

Bakács, I. 1947.: Mezőgazdaságunk és az agrárszakirodalom a XVIII. században. /Unsere Landwirtschaft und die Agrarliteratur im 18.-en Jahrhundert/ Századok. Bp.

BARTA J. 1973.: Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században. /Unsere landwirtschaftliche Literatur im 18. Jahrhundert/. Budapest.

BIBLIOGRAPHIA Litterarum Hungariae Oeconomiarum I. /1505-1805/ 1934.: Red. J.Dóczy, I.Wellmann, I.Bakács. Bp.

BORSOS M. 1846.: A borjavításnak és vegyítésnek felfedezett titkai, vagy mesterség veszély nélkül az emberi egészségre nézve rossz borból jót készíteni, valamint... /Die entdeckte geheimnisse der Weinverbesserung.../ Budapest.

BRONNER J, Ph. 1830.: Verbesserung des Weinbaues. Heidelberg

BRONNER J, Ph. 1833.: Der Weinbau in Süddeutschland. Heidelberg

BRONNER J, Ph. 1834.: Der Weinbau in der Provinz Rheinhessen im Nahethal und Moselthal. Heidelberg.

- BRONNER J. Ph. 1836.: Der Weinbau in Rheingau. Heidelberg
- CONRAD P. L. 1819.: Beschreibung des Ruszter Weinbaues. In: *Ährenlese des Georgikons. I. Bd.* Wien.
- CSOMA Zs. 1976.: Kertészeti növénytermesztés a XVIII. század legvégén FESTETICS GYÖRGY keszthelyi uradalmában. /Gartenpflanzenbau in der Domäne von Keszthely GYÖRGY FESTETICS's am Ende des 18.-en Jahrhunderts/ In: *Kertgazdaság 1976/3.*
- CSOMA Zs. 1979.: Adatok NAGYVÁTHY JÁNOS munkásságához és életéhez. /Beiträge zur Arbeit und zum Leben von Nagyváthy János/ In: *Borsodi Történelmi Évkönyv. Miskolc.*
- CSOMA Zs. 1984.: A keszthelyi Georgikon Majormúzeum történeti kertrekonstrukciója. /Historische Gartenrekonstruktion des "Georgikon" Maierhofsmuseums in Keszthely/ In: *Kertgazdaság 1984/2.*
- DOMIN, J. 1783.: *Positiones ex elementia rei rusticae.* Buda.
- FÁBIÁN J. 1813-1814.: Viszsgálódó és oktató értekezés a szőlő-mivelésről. I-II. /Untersuchende und unterrichtende Abhandlung über Weinbau/ Veszprém.
- FÉNYES E. 1837.: Magyarországnak, 's a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. /Statistik von Ungarn.../ Pest.
- GÖRÖG D. 1829.: Azon sokféle szőlő-fajoknak lajstroma, a' melyeket egy érdemes Hazánkfia Európának majd minden nevezetesebb Szőlőhegyeiről 's kerjeiből meghozatott, és a' Grinzingeri Szőléiben Bétshéz egy órányira, a' Cecius hegynek.../ Die Liste die vielerlei Rebsorten, die von einen Ungambürger von den berühmten europäischen Weinbergen und Weingärten gebracht wurde.../ Bécs.
- GÜNTHER, Fr.-HARTSCHIMMELHOF, H. 1970.: Große Landwirte. /Conrad Heresbach, Wolfgang Helmhard von Hohberg, Otto von Münchhausen/ Stuttgart.
- HARTSCHIMMELHOF, H. 1985.: Die Literatur der Hausväter. In: *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. 1985/2. 127-142.*
- HEINTL, R. Fr. 1801-1821.: Die Landwirtschaft des österreichischen Kaiserthums. I-IV. Wien.
- HEINTL, R. Fr. 1835.: Der Weinbau des österreichischen Kaiserthums. Wien.
- HOHBERG, H.W. 1701.: *Georgica Curiosa...* Nürnberg.
- KOSÁRY D. 1980.: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. /Die Kultur in Ungarn im 18-én Jahrhundert./ Budapest.
- KURUCZ Gy. 1988-1989.: Az agrártechnikai megújítás programja Pethe Ferenc "Pallérozott mezei gazdaság" című művében. /Program der Erneuerung des Agrartechnik im Werk von Pethe Ferenc "Pallérozott..." /Mitteilungen des Ungarischen Landwirtschaftsmuseums./ 471-492.
- LÜBECK, J.K. 1819.: *Hellenthals Hülfsbuch für Weinbesitzer und Weinhändler oder der vollkommene Weinkellermeister, enthalten eine Belehrung, wie man den Most so wie man ihn von der Presse erhält.* Pest.
- MITTERPACHER, L. 1773.: Entwurf der ökonomischen Kenntnisse, welche in dem k.k. Theresianum der adel. Jugend beygebracht wurden. Wien.
- MITTERPACHER, L. 1775.: Sätze aus der Naturgeschichte der Pflanzen, des Acker- und Weinbaues. Wien.
- MITTERPACHER, L. 1776.: Sätze aus dem Baue der Farbekräuter, des Wald-Wein- und Gartenbaues. Wien.
- MITTERPACHER, L. 1777-1794.: *Elementa rei rusticae ...* Budae.
- MITTERPACHER, L. 1814.: Auszug aus Chaptal's, Rozier's Parmentier's und Dussieux's Abhandlungen über den Bau des Weinstocks und über die Kunst. Wein, Branntwein und Essig zu bereiten. Ofen.
- MITTERPACHER, L. 1815 und 1818.: Rövid oktatás a szőlő miveléséről és bor, pálinka és etzet készítéséről, mellyet Chaptal, Rosier, Parmentier és Dussieux frantzia írók útmutatása szerint

- készített Mitterpacher Lajos. Fordította: Pósfai J. /Kurzer Unterricht über Weinbau... Übersetzer J. Pósfai./ Buda.
- NAGYVÁTI J. 1791.: A' Szorgalmatos mezei gazda /Der fleißige Landwirt/ Pest.
- NAGYVÁTHY J. 1795.: Közönséges Instructio a Milgos Tolnai Gróf Festetits György Királyi Kamarás Uradalmiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztül. Kézirat 1-438.p. OSZK. Helikon Könyvtár, Keszthely. Oec. 1360. /Allgemeine Instruction... Handschrift. S.1-438. Staatliche Széchenyer Nationalbibliothek, Helikon Bibliothek zu Keszthely. Invn: Oec. 1360.
- NAGYVÁTHY J. 1821.: A magyar practicus termesztő. /Der ungarische praktische Producter/. Pest.
- NAGYVÁTHY K. 1891.: Nagyváthy János élete. /Das Leben von János Nagyváthy/ Pozsony.
- PENYIGEY D, 1980.: Tessedik Sámuel. Agrártörténeti Tanulmányok 9. /Agrarhistorische Abhandlungen 9./ Budapest.
- PETHE F. 1808-1818.: Pallérozott mezei gazdaság /Die Kluge, rationale Landwirtschaft/ Pozsony.
- PILLER, M. 1778.: Elementa historiae naturalis in scholarum grammaticarum et gymnasiorum per regnum Hungariae usam. Budae.
- RUMY K.GY. 1811.: Nur 12 Paragrafer über die Mängel /Lücken zum Ausfüllen/ in der Wein-Cultur in Ungarn. Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen. 129-133.p.
- RUMY K.Gy. 1812.: Nur 12... In: Oekonomische Neuigkeiten und Verhandlungen. 456-457.p., 465-469., 471-476.p.
- RUMY K.GY. 1814.: Nur 12... In: Oek. Neuig. und Verh.9-19.
- RUMY K.Gy. 1814/b.: Von der jetzigen Beschaffenheit des Georgikons zu Keszthely, und den Mitteln, dasselbe den Zwecke landwirtschaftlicher Institute überhaupt näher zu bringen. Oedenburg.
- RUMY K.GY. 1816.: Beantwortung einiger Anfragen über ungarische Trauben Sorten in den schätzbaren 12 Paragrafen über die ungarische Weinkultur in den Oekonomischen Neuigkeiten. In: Oekonomischen Neuigkeiten und Verhandlungen. 463-464.p.
- RUMY K.GY. 1818.: Erinnerungen über Herrn Johann Leibitzer's Beytrag zur Beantwortung einiger Anfragen über ungarische Traubensorten, in den Oekonomischen Neuigkeiten und Verhandlungen 1817... In: Oekonomischen Neuigkeiten und Verhandlungen. 364-367.
- SCHAMS FR. 1831.: Magyar ország' szőlőműveléséről való vizsgálódások vagy tapasztaláson épült oktatások ezen fontos gazdasági ágazatnak lehető jobbítására... /Betrachtungen über den Weinbau Ungarns.../ Pest.
- SCHAMS FR. 1832-33.: Ungarn's Weinbau in seinem ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung sämmtlicher berühmten Weingebirge des ungarischen Reich in statistisch-topographisch-naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht. I-II. Pest.
- SCHAMS FR. 1834.: Kritikai vizsgálódások a' magyarországi szőlőtermesztés gáncsai és fogyatkozássai körül... /Kritische Betrachtungen über den ungarische Weinbau.../ Pest.
- SCHAMS FR. 1835.: Vollständige Beschreibung sämmtlicher berühmten Weingebirge in Oesterreich, Mähren und Böhmen in statistisch-topographisch-naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht. Pest.
- SCHAMS FR. 1836-1837-1838.: Magyarország' bortermesztését 's a készítését tárgyoló folyóírás. I-II-III. /Zeitschrift über den Weinbau und der Weinbereitung Ungarns'./ Pest.
- SCHRÖDER-LEMBKE, G. 1978.: Studien zur Agrargeschichte. /Teil II. Die Hausväter. Quellen und Forschungen zur Agrargeschichte. Bd.31. 75-132.p.
- SPRENGER, B. 1766.: Vollständige Abhandlung des gesammten Weinbaues und anderer daraus entstehenden Producte, nebst einem Praxis des Weinbaues überhaupt besonders aber in Schwaben am

Neckar, an der Rems und Enz für Weingärtner und andere Weinbergsliebhaber beschrieben aus Gründen hergeleitet und mit practischen Anmerkungen erläutert nebst. Stuttgart.

SÜLE S. 1964.: Kisszántói Pethe Ferenc /1763-1832/. Budapest.

VÁVRA, M. 1971-1972.: Die Bedeutung von Ferenc Schams für den Weinbau der Welt und besonders für die mährischen Weinbau. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei /Mitteilungen des Ungarischen Landwirtschaftsmuseums/. Budapest. 349-355.p.

WELLMANN I. 1979.: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században. /Die ungarische Landwirtschaft im 18. Jahrhundert/ Agrártörténeti Tanulmányok 6./Agrarhistorische Abhandlungen 6./ Budapest.

WIEGAND, J. 1764-1766.: Der wohlerfahrene Landwirth, oder vorläufige Anleitung wie die Landwirtschaftsökonomie, nämlich der Feldbau, der Wiewewachs, die Hutweyden, die Waldungen... Leipzig.

WIEGAND, J. 1769.: Anleitung zu einem österreichischen Land-und Hauswirtschaftskalender. Wien.

WIEGAND J. 1771 und 1774.: Handbuch für österreichische Landjugend, zum Unterrichts einer wohlgeordneten Feldwirtschaft. Wien.

ZUBER M. 1915.: A hazai németnyelvű folyóiratok története 1810-ig. /Die Geschichte der heimischen deutschsprachigen Zeitschriften bis 1810./ Budapest.

A NÉMETNYELVŰ ÉS A NÉMET SZŐLÉSZETI-BORÁSZATI SZAKIRODALOM BEFOLYÁSA ÉS ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON, AZ "ÚJKORI MEZŐGAZDASÁGI FORRADALOM" IDEJÉN (18.SZ. VÉGE - 19. SZ. ELEJE)

Az osztrák merkantil gazdaságpolitikának, a felvilágosult abszolutizmus uralkodóinak jó adófizető alattvalókra volt szükségük. Ez a törekvés a szőlészet-borászat területén is megmutatkozott, ami a korabeli szakirodalomban is tükröződött. A racionalizmus polihisztor képviselője, Bél Mátyás volt ebben az időben, az a szerző, aki a magyarországi borvidékek leírásában és ennek a munkának az irányításában óriási vállalkozásba kezdett. Tanítványa, Matolay János, mestere útmutatásai alapján dolgozott fel több magyarországi borvidéket, szakirodalmi ismeretekkel.

A francia Chaptal és Rosier nagyhatású szakkönyvei mellett a német Sprenger, Balthasar, Bronner, Johann Philip, valamint az osztrák-stájer Wiegand Johan, Helbling, Heintl, R. Fr., Hechley, Trummer, Metzger, Babo, Rubens, Trummer szakírói munkásságát ismerték a magyarországi mezőgazdasági /szőlészeti-borászati/ szakírók, Hohberg és Krünitz alapvető munkái mellett. Ortlieb, Ruland, Duhamel, Gabridel, Walther és Bidet is ismert szerző volt Magyarországon ebben az időszakban.

A magyarországi szakírók nemcsak ismertették és megírták szaccikkjeiket, könyveiket a német és németnyelvű szakirodalom alapján, hanem azok megállapításaival vitatkoztak, bírálták eredményeiket és a megújuló magyarországi szőlészet-borászatban állandó példaként, követendő értéként emlegették az ezekben a szakkönyvekben rögzített tudományos eredményeket. Ezért megállapítható, hogy a

magyarországi szőlészet-borászat fejlődésére a 18-19.sz.-i német és német nyelvű szakirodalom volt a legnagyobb, példa erejű hatással. A magyar mezőgazdaságra oly fontos hatással levő angol szakirodalom és példa a szőlészet-borászat területén nem jelentett alapvető és szoros kapcsolatot.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

WELLMANN OSZKÁR SZAKÉRTŐI TEVÉKENYSÉGE TÖRÖKORSZÁGBAN 1932-1933-BAN

(Szöllősy Gábor)

motto:

*"Ne mutlu Türküm diyene"
(Atatürk)*

Ha törökök és magyarok közt szóba kerül az első világháborút lezáró békerendszer általában a magyarok szokták idézni ATATÜRK-nek frásunk mottójául választott mondását: "Milyen boldog aki azt mondja: török vagyok." Értve ezen azt, hogy boldog az a nép, amelyik a kellő pillanatban rendelkezett egy olyan hadvezérrel, politikussal, államférfivel, mint Mustafa Kemal ATATÜRK, aki szembeszállva a győztes nagyhatalmakkal meg tudta akadályozni hazája feldarabolását, az elvesztett háború után talpra tudta állítani az országot.

Az ATATÜRK életét feldolgozó művek a fő hangsúlyt a felszabadító háború hadi eseményeire helyezik. Azok közül a felmérhetetlen horderejű változások közül, amelyek Törökországban 1923-tól kezdődően bekövetkeztek, főleg a látványos intézkedések váltal közismertté. Így a többnejűség eltörlése, a dervisrendek feloszlata, a naptárreform, az arab frásról a latin betűkre való áttérés stb, pedig ekkor mélyreható jogi és gazdasági reformokat is életbe léptettek. Az iszlám bíraskodás helyet svájci mintára polgári törvénykönyvet, német mintára kereskedelmi törvénykönyvet és olasz mintára büntető törvénykönyvet alkottak.¹ A gazdaság fejlesztésének ATATÜRK kiemelt fontosságot tulajdonított.²

Mivel az 1920-as években Törökország lakosságának több mint 80 %-a a mezőgazdaságban dolgozott³ érthető, hogy a nemzetgazdaság legfontosabb ágazata a mezőgazdaság volt. Az elmaradott mezőgazdasági viszonyok felszámolására a 20-as években több központi intézkedést hoztak. 1924-ben állami kezelésbe vették az egyház alapítványi (vakif) birtokokat, 1925-ben eltörölték a természetben fizetendő tized-adót (asar), helyette pénzadót vezettek be.⁴ Átszervezték a mezőgazdasági hitelszövetkezetek működését, 1933-ban már 653 hitelszövetkezet működött és 2500 településen volt képviselőjük.⁵

A szántóföldi növénytermelés 90 %-ban gabonára alapozott volt,⁶ az alacsony termelési szint miatt azonban Törökország 1890-től gabonából importra szorult.⁷ Önként adódott tehát az önellátásra való törekvés.

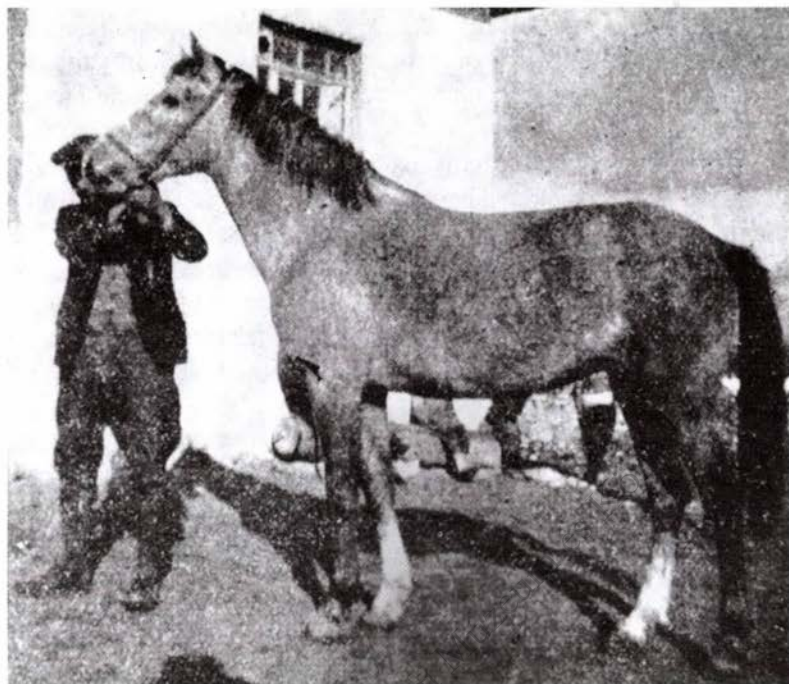
(Törökország állattenyésztése az 1930-as évek elején.)

A mezőgazdaság gépesítését segítő hitelek és támogatások⁸ ellenére nagy jelentőségű maradt az igásállat – ló és szarvasmarha – tenyésztés. Törökországban az a körülmény is fokozta az állattenyésztés jelentőségét, hogy az állam bevételei közt fontos helyet foglalt el az állatok után szedett adó.⁹

Törökország lóállománya 1931-ben 480800 db volt.¹⁰ A tenyésztett fajták és típusok közül létszám tekintetében a különböző helyi fajtáké (pl. uzunyayla, çukorova, malakan) (1. ábra) volt a fő szerep, de jelentős volt az arab telivér és arab félvér tenyésztés is. (2. ábra) Az angol telivér főleg a köztenyésztésre gyakorolt negatív hatása miatt érdemel említést. A lótenyésztés alapirányvonalát 1931-ig nem sikerült tisztázni. Külön úton haladt a gazdasági minisztérium, a hadügyminisztérium és a lóversenyegyesület.¹¹ A mezőgazdasági kormányzat előtt álló legnagyobb feladat a köztenyésztés megfelelő minőségű ménekkel való ellátása volt. Nehezítette a helyzetet, hogy a török nagybirtokosok nem foglalkoztak belterjes állattenyésztéssel, így

1. ábra Uzunyayla kanca

2. ábra 2 éves arab félvér kancacsikó

a köztenyésztés apaállatokkal való ellátása (minden állatfajban) teljes egészében az államra hárult, beleértve a tenyészanyag nevelését is.¹² Az 1930-as évek elején Törökországban mintegy 1300 mén fedezett. Ezeknek kb. 10 %-a volt állami tulajdonú. Ezek minősége megfelelő volt. További 20 % a vilajetek tulajdonában volt. Ezek már hagytak némi kívánnivalót maguk után. A fennmaradó mintegy 70 %-ot a parasztok saját ménjei tették ki, azaz magyar fogalmak szerint zugmének voltak. Ez Törökországban az eltérő szabályozás miatt nem jelentkezett ilyen élesen, de ezek a ménék minőség tekintetében nagyon alatta maradtak az állami tulajdonuaknak.¹³ A jó minőségű ménék hiányának enyhítésére a török mezőgazdasági kormányzat az 1920-as években több ízben vásárolt tenyészállatokat különböző európai és arab országokból. Magyarországról első ízben 1924-ben vettek 12 makói tájfajta nonius mént és 10 kancát.¹⁴

A *szarvasmarha*-állomány 1931-ben 5363000 db volt.¹⁵ Összetételében négy fajta játszott fontos szerepet: az anatóliai fekete, a plevnei szürke, a keleti vörös és a déli vörös, vagy aleppói. A tejelő jellegű anatóliai fekete fajta Közép-Anatoliában, a földközi-tengeri és a fekete-tengeri partvidék nyugati részén volt honos. Az igás jellegű plevnei szürkét a Márvány- és az Égei-tenger partvidékén, továbbá Trákiában tenyésztették. A viszonylag nagy testű keleti vörös fajtát Kelet-Anatoliában, a jó

tejelő képességű aleppói vagy déli vörös fajtát pedig Délkelet-Anatoliában.¹⁶ A török mezőgazdaság akkori szintjén a fő vonóerőt az igásokör adta. A kormányzat azonban az intenzív gazdálkodás irányába kívánván fejleszteni a mezőgazdaságot, a vonóerőszükségletet lóval vagy traktorral akarta fedezni a jövőben. A szarvasmarhatenyésztés területén a tejtermelés irányába tett határozott lépéseket. 1924-ben a Karacabeyi állami ménesbirtokon tehenészetet alapítottak. Ezt követően még három hasonló állami tehenészetet hoztak létre. Ezek betelepítése 1931-re fejeződött be.¹⁷ 1925-ben több európai országból – köztük Magyarországról és Svájcban – vásároltak különböző tejelő fajtákból (szinentáli, montafoni, bonyhádi) tenyészállatokat.¹⁸ Az csekkel végzett keresztezések azonban – a környezeti feltételek javításának hiányában – nem hozták meg a kívánt eredményt. Az európai kultúrfajták gyakorlatilag csak a színüket örököstették át.¹⁹

Törökországban a *juhtenyésztés* különösen nagy jelentőségű, mert a húsfogyasztásban a juhhús napjainkban is meghatározó. Jelentős a juhtejtermékek fogyasztása is. A juhlétszám 1931-ben 1162000 db volt.²⁰ Az állomány fajta szerinti összetételében a karaman, a kivircik, a kara yaka és a daglic fajták voltak a legfontosabbak. Ezek közül a karaman a zsirfarkú fajtacsoportba tartozik. A cigájához hasonló kivircik és a racka jellegű kara yaka a nem zsirfarkú csoport képviselője. A daglic keverék fajta, karaman anyja és kivircik kos keresztezéséből jön létre.²¹ E fajták mindegyike kevert gyapjas. Gyapjútermelésük teljes egészében fedezte a szőnyeggyártás ("perzsa" és kilim) gyapjúszükségletét, de fésűs gyapjúból Törökország szinte teljes egészében behoztalra szorult. A juhtenyésztés fejlesztésének fő célja tehát a fésűsgyapjú-szükséglet hazai termelésből való fedezése volt. Ennek érdekében merino juhokat vásároltak Magyarországról és Németországból.²² Ezeket az egyedeket részben közvetlenül a kivircik fajta keresztezésére, részben a merino tenyészanyag utánpótlást biztosító törzstenyészetek létrehozására használták. A fésűsgyapjas fajták terjedésének egyik legfőbb akadálya a gyapjúárak rendezetlensége volt. A merino gyapjú ára gyakorlatilag azonos volt a helyi fajták durva kevert gyapjájával.²³ A merino helyzetét tovább rontotta, hogy a húsa a helyi fajtákéhoz képest "birkaszagú", ezért a török emberek nem szívesen fogyasztják ma sem.

A tartási és takarmányozási körülmények az 1920-1930-as években távolról sem feleltek meg a belterjes gazdálkodás követelményeinek. Az állatok téli takarmányozása szűkös és kezdetleges volt. Ahol erre a földrajzi adottságok lehetőséget biztosítottak, általános volt az állatok téli legeltetése. A nyári legelők Anatolia fennsíkain, a téli legelők pedig a Földközi tenger partvidékének mediterrán éghajlatú síkságain voltak. Ahol a téli legeltetésre nem volt lehetőség, ott szinte kizárólag gabonaszalmán teleltették ki az állatokat.²⁴

A török mezőgazdasági kormányzat a *baromfitenyésztésben* a tojástermelés fokozására tett jelentős lépéseket. Ankarában baromfitenyésztési intézetet hoztak létre az akkori európai színvonalnak megfelelő technológiával. 1931-ben tenyésztési célra

300 db leghorn és 200 db rhode islandot importáltak. Ezek egy részét az ország 13 mezőgazdasági szakiskolájába helyezték ki. A tenyésztőjásokat magántenyésztőknek adták el.²⁵

A török kormány – ahogy a jogalkotásban nem restellte felhasználni a jól bevált külföldi tapasztalatokat – a mezőgazdaság területén is sok külföldi szakembert alkalmazott. A magyarok közül talán CSIKY Ferenc volt a legjelentősebb, aki éveken át a török állami ménesbirtokok lótenyésztési ügyeit irányította. 1931-ig az ugyancsak a magyar HAJNYI tábornok volt a török kormány lótenyésztési szaktanácsadója. Halála után a német és a francia diplomácia is igyekezett a saját emberével betölteni a helyét. Komolyan szóba került Carl KRONACHER német professzor meghívása de a magyar diplomáciának sikerült elérnie, hogy magyar szakembert hívjanak meg. Ebben része volt CSIKY-nek is, aki Ismet INÖNÜ miniszterelnök barátságát élvezte.²⁶ Így esett a választás WELLMANN Oszkár személyére.

(WELLMANN Oszkár törökországi tevékenysége.)

A meghívás eredetileg huzamosabb ideig tartó állandó kinttartózkodásra szólt volna, legmagasabb szakértői díjjal.²⁷ WELLMANN azonban 1931-ben lett a Budapesti Állatorvosi Főiskola rektora²⁸ így – érthető módon – az állandó kinttartózkodást nem vállalta. Helyette két egymásutáni évben 2-2 hónapos tanulmányútra és szakvélemény kidolgozására vállalkozott (az egész állattenyésztésre).

Az első tanulmányútra 1932. júniusának végén került sor.²⁹ A 7 hetes út során WELLMANN felkereste Törökország állami méneseit, ménesbirtokait, és az ország ménetelepeinek egy részét. A tanulmányút végétével tapasztalatait és javaslatait egy frásos jelentésben adta át a Mezőgazdasági Minisztériumnak.³⁰ (Ez a minisztérium 1932-ben vált külön a Gazdasági Minisztériumtól.)³¹

A jelentés tartalmaz egy általános részt, amelyben WELLMANN a három legfontosabb állatfaj – a ló, a szarvasmarha és a juh – vonatkozásában ismertette a leglényegesebb általános tapasztalatait és következtetéseit. A jelentés további részében részletes értékelést adott a karacabeyi (Bursai vilajet) állami ménesbirtok ló-, szarvasmarha-, és juh ágazatáról, a çifteleri (eskisehiri vilajet) mén-, és méncsikótelepről, az ott működő tehenészetéről és juh minta-tenyészetéről, a sultansuyui (Konyai vilajet) ménes tenyészállatairól, az akcedagi (Malatyai vilajet) ménetelep ménjeiről. Általános és részletes értékelést készített a sivasi (vilajet központ) ménetelepről, részletes értékelést a mecimeki (Adanai vilajet) ménetelepről, a Konyai Tenyésztési Intézetéről, az inanli-i (Tekirdagi vilajet) ménetelepről és tehenészetéről, valamint az edirmei (vilajet központ) és a kirklareli-i vilajet központ) ménetelep ménjeiről.

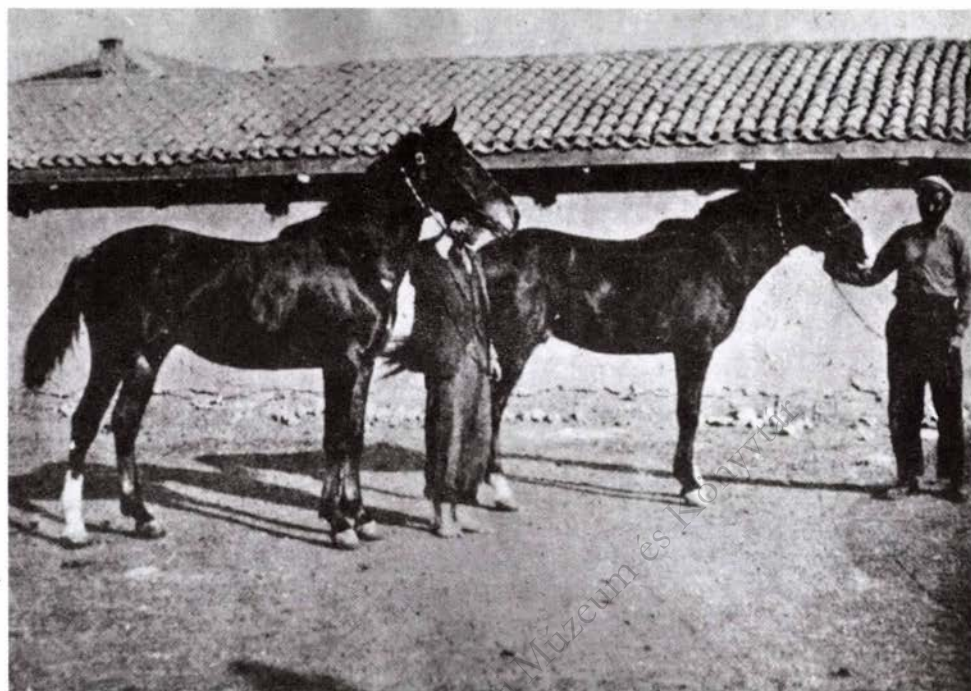
A jelentés általános része a török mezőgazdasági viszonyok alapos megismeréséről tanúskodik. A fajtapolitikát tekintve WELLMANN a helyi rögszilárd fajtákat helyezte előtérbe. Ezek szelekciójával és a környezeti feltételek javításával javasolta fejleszteni a török állattenyésztést. A keresztezést elsősorban a lótenyésztésben

tekintette követhető módszernek, de itt is szigorú következetességet, tervszerűséget és a partner fajta gondos kiválasztását ajánlotta. Törökország állatállományát igen vegyesnek találta, részben a korábbi tervszerűlen keresztezések, részben a helyi fajták egymás közti keveredése miatt. Az egyöntetűség biztosítása érdekében állandó tenyészkörzetek kialakítását javasolta, a ló- és a szarvasmarhatenyésztésében. Ezek konkrét területi beosztására is tett javaslatot.

Törökország lóállományának döntő többségét alkotó helyi fajtákról megállapította, hogy ellenállóak, igénytelenek, nagy munkabírásiúak, de többségükben kicsik. (3. ábra) A török lóállomány javítására a Magyarországon is jól bevált klasszikus módszert ajánlotta: A helyi fajtákat első lépésben arab ménekkel kell homogenizálni, nemesíteni, és küllemi hibáikat kijavítani. A következő fázis a csontozat és a testtömeg növelése. Ehhez a munkához kitenyésztett, genetikailag stabil angol félvér fajtákat célszerű használni. Mivel a Magyarországról importált noniusokkal kapcsolatban 1924 óta folyamatosan igen jók voltak a törökországi tapasztalatok, így elsősorban ezt a fajtát ajánlotta. (4. ábra) WELLMANN tanulmányútja idején a török lóállomány az arabbal való nemesítés stádiumánál tartott, illetve egy jelentős része már túl volt ezen a fázison. Ezért a tenyészkörzeti beosztásban a körzetek nagyobb

3. ábra Çifteleri helyi kanca

4. ábra 3 éves nonius félvér méncsikók

részében csak arab mének felállítását javasolta, a többi körzetben pedig arab és nonius mének együttes alkalmazását, úgy, hogy ha a kancaállomány elérte a kellő nemességet, a nonius fajta kerülne túlsúlyba. (5. ábra) Az angol telivér mének használatát feltétlenül kerülendőnek tartotta két okból is. Egyrészt a kancaállomány az 1930-as évek elején még nem állt azon a kitenyésztettségi szinten, amikor már időszerű az angol telivérrel való nemesítés, másrészt pedig Törökországban a köztenyésztésben az időtájt felhasználható angol telivér mének minősége nem volt megfelelő. A török viszonyok közt nem tulajdonított jelentős szerepet a hidegvérű lovak tenyésztésének. Részben az éghajlati viszonyok nem megfelelő volta miatt, részben azért, mert a hidegvérűekkel végzendő munkák elvégezhetőek noniusszal vagy bivallyal. Amennyiben mégis bekerülnének hidegvérű fajták a török köztenyésztésbe, ezek számára külön, szigorúan zárt tenyészkörzet kijelölését javasolta. A tenyészkörzeti rendszer támogatására és a tenyésztési kedv fokozására az addig is rendszeresen szervezett állatkiállítások és versenyek szorosan tenyészkörzeti beosztás alapján való rendezését tanácsolta.

WELLMANN tapasztalatai szerint a vilajetek tulajdonában lévő mének jórészt nem felelnek meg a megkívánt tenyésztési irányynak. Ezért az ország lótenyésztésének egységes elvek szerint való irányítása végett javasolta a vilajetek méntelepeinek

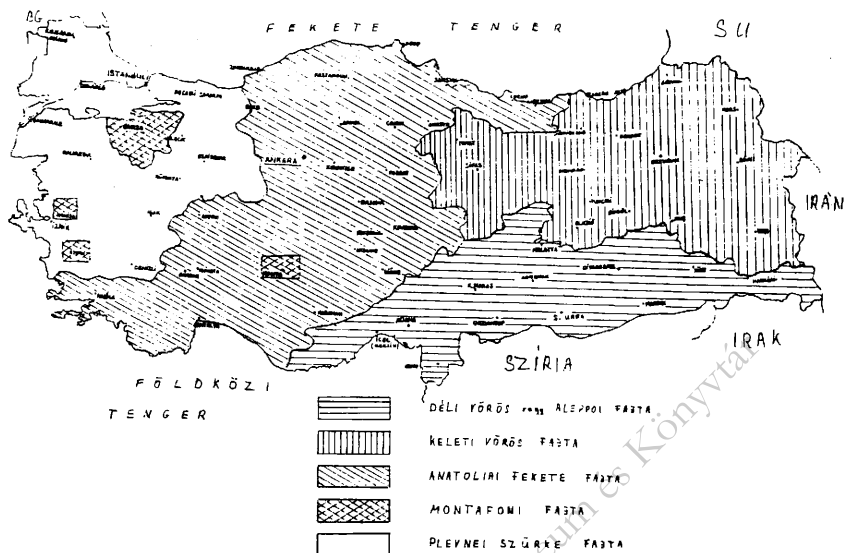

5. ábra A WELLMANN által javasolt tenyészkörzeti beosztás a lótenyésztésben

állami kezelésébe vételét. Ugyanezen egységes elveknek a tenyésztők közt való "spontán terjedése" végett indítványozta, hogy a tenyészmének kiválasztást végző bizottságba 2-3 kis faluból is válogassanak be egy-egy gazdát.

Az állami ménesekben tapasztalt tenyésztési és tartási módszerekkel kapcsolatban kitért a helytelen fedeztetési gyakorlatra. Helyette élettanilag megalapozott és biztosabb vemhesülést eredményező módszert ajánlott. A lovak takarmányozásában kor, ivar, fajta és igénybevétel szerint konkrét takarmányadagokat irányozott elő.

A szarvasmarhatenyésztéssel kapcsolatban hangsúlyozta a környezeti feltételek javításának fontosságát. A török szarvasmarhatenyésztés akkori szintjén a keresztezést mint tenyésztéstechnikai eljárást teljes egészében elvetendőnek tartotta. Fajtatisztán való tenyésztésére alapozta szarvasmarhatenyésztési tenyészkörzet-beosztási javaslatát is. (6. ábra) Ez esetben tehát – ellentétben a lótenyésztéssel – a feltüntetett fajták kizárólagosan értendők. A tenyészkörzeti beosztás célja itt is az állomány homogenizálása volt. Az egyes fajták körzeteinek kijelölésekor WELLMANN következetesen szem előtt tartotta, hogy az illető területen hagyományosan melyik fajtát tenyésztik. Az így létrejött körzetbeosztáson belül az intenzív mezőgazdasággal rendelkező területeken a nagy tejfelvevő piacot jelentő városok körül – Bursa, Konya, Masina, Aydin környékén – szigetszerűen montafoni tenyészkörzeteket javasolt létesíteni. (Az importált kultúrfajták közül a montafoni vált be a legjobban.)

6. ábra A WELLMANN által javasolt tenyészkörzeti beosztás a szarvasmarhatenyésztésben

Tejtermelési szempontból a helyi fajták közül az anatóliai fekete fajtát találta a legértékesebbnek. Véleménye szerint szelekcióval, a tartási körülmények javításával és egyedi takarmányozással gyorsan növelhető lenne a fajta tejtermelése.

Az egyedi takarmányozás, amely az állatok tejtermelésének pillanatnyi szintjéhez igazodik, kiemelt helyet foglalt el WELLMANN-nak a szarvasmarha tartással és takarmányozással kapcsolatos javaslatai közt. Ezt a termelési szintet dekádonkénti tejjel ellenőrzéssel javasolta megállapítani. A konkrét takarmányadagok meghatározásánál igen szellemes megoldást választott: a karacabeyi legelő fűhozamát vette alapul, figyelemmel az évszakok szerinti ingadozásra. Kiszámította, hogy ez a tápanyagmennyiség melyik fajtánál mennyi tej termeléséhez elegendő. Ezt az értéket tekintette alap termelési szintnek, az ehhez tartozó takarmányadagot pedig alaptakarmánynak. Az e fölötti termelési szinthez egy tejelő pótabrak receptet adott és meghatározta, hogy ebből az abrakból mennyi jut egy liter többlet tej termelésére. Pontos és részletes javaslatot adott a borjak takarmányozására is, figyelembe véve a kort az ivart és a fajtát. Külön felhívta a figyelmet a takarmányrépa termesztésének és etetésének fontosságára.

A bivalytenyésztés mindössze néhány igen elismerő sorban említette meg, javasolva a karacabeyi bivaly ágazat bővítését.

A juhtenyésztés fejlesztésében legfontosabb teendőként a legelők javítását jelölte

meg. A tejtermelés növelésnek módszereit nem részletezte, csak utalt a szarvasmarhatenyésztéssel kapcsolatban tett javaslataira. A gyapjútermelést illetően a tényleges tenyésztői munka megindítása előtt megállapodást indítványozott a perzsaszőnyeggyártók és a juhtenyésztők között a gyapjú minőségi osztályok meghatározása végett. Az így megállapított gyapjúosztályok alapján lehet eredményes szelekciót végezni a juhtenyésztésben. A merinokat illetően a legelők javítása mellett fő feladatként a különféle paraziták (kullancs, bélféreg) elleni védekezést jelölte meg. Az aklimatizálódással kapcsolatban megállapította, hogy a nyirósúlyban jelentős csökkenés állt be, amely elsősorban a gyapjúszőr mennyiségének csökkenéséből adódott, vagyis az alacsonyabb nyirósúly magasabb rendment-nal járt együtt. WELLMANN első tanulmányútja idején Törökországban (Karacabeyben és Çiftelerben) a gyapjúvizsgálat csak a szálfínomságra terjedt ki. Ezért javasolta Ankarában, a Mezőgazdasági és Állatorvosi Főiskola állattenyésztési intézetében egy gyapjúvizsgáló laboratórium létesítését, hogy a gyapjú többi értékmérő tulajdonságát is vizsgálhassák.

A merinot alkalmasnak találta a kivircik fajta gyapjúminőségének javítására. A keresztezésre használandó egyedek esetében kiemelt figyelmet javasolt fordítani a has gyapjúval való benőttségére. A keresztezési program kiszélesítése végett azt ajánlotta, hogy az éghajlati szempontból alkalmas területeken – a Bursai, a Balikesiri és a Çanakkalei vilajetekben – a köztenyésztésben is alkalmazzanak merinokat. Felhívta azonban a figyelmet arra, hogy amíg a merino fésűsgyapjának és a kivircik durva gyapjának ára közt mindössze 5 kurus (= 0,135 Pengő)³² a különbség okkánként (1 okka = 1283 gramm)³³, addig nem lesz lehetőség a merino széles körben való elterjesztésére. A gyapjúárak rendezését állami beavatkozással is elképzelhetőnek tartotta.

Mivel a helyi fajták tenyésztését és tartását úgy értékelte, hogy megfelel a fajták igényeinek és a hasznosítási irányoknak, ezért takarmányozási útmutatást és takarmányrecepteket csak a merinokhoz adott kor, ivar és igénybevétel (vemhesség, laktáció, szárazon állás) szerint. Külön felhívta a figyelmet kondíciórömlés okozta szálhűtlenedés veszélyére.

WELLMANN jelentésének az egyes ménesbirtokokat és méntelepeket értékelő részében kiemelt helyet foglalt el a Karacabeyi Ménesbirtok, mint Törökország akkori legjelentősebb állami tenyészállatnevelő bázisa.

A tenyészmének elhelyezését, takarmányozását, ápolását és mozgatását megfelelőnek találta és a pataápolással is elégedett volt. A méneket egyenként értékelte. Ennek során a három angol telivér mén igen gyenge minősítést kapott. Egyiküknek a kiselejtezését javasolta. A négy arab telivér mén – bár az angol telivéreknél lényegesen jobb osztályzatokat kaptak – nem vitta ki WELLMANN elismerését. Az arab méneknek a köztenyésztésben betöltött igen fontos szerepe miatt legalább két elsőosztályú mén beszerzését tanácsolta. A négy nonius mént (mindegyik magyarországi import) is tárgyilagos és kritikus vizsgálatnak vetette alá. A méneket jónak

találta. Különösen nagy elismeréssel nyilatkozott a Nonius 25 ménről, (fekete, szül. 1926, apja: Ménesbirtok Nonius 18, anyja: 47 Ménesbirtok Nonius 10)³⁴ mind testalkatát mind csikóinak minőségét illetően.

Az anyakancákról fajtánként adott értékelést. A 24 angol telivér kancának csak az egy harmadát tartotta alkalmasnak arra, hogy a köztenyésztés számára tenyészméneket neveljenek csikóikból. (Természetesen megfelelő minőségű apamének után.) A hiányosságok mellett azt is megállapította, hogy Karacabey környéke nem igazán alkalmas angol telivér tenyésztésre. A mintegy ötven arab telivér kancának 70 %-át megfelelőnek találta, ezen belül 9 %-ot rendkívül jó minőségűnek értékelt. A karacabeyi arab telivér tenyésztést magas színvonalúnak minősítette. Egyetlen fogyatékoszaként a megfelelő minőségű mének hiányát említette. A ménes kilencven kancából álló arab félvér állományáról a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozott. A kancáknak mindössze 2 %-át ítélte tenyésztésre alkalmatlannak. WELLMANN elismerésének értékét fokozza, hogy akkor még csak nyolc éve folyt arab félvér tenyésztés Karacabeyben, ami a lótenyésztésben igen rövid időnek számít. A nonius kancákat illetően, amelyek közül tizenegy magyar import, huszonhárom pedig már karacabeyi tenyésztésű volt, ugyancsak nagyon pozitív véleményt fogalmazott meg. A Karacabeyben tenyésztett nonius csikók némelyikéről azt állította, hogy érték tekintetében felveszik a versenyt az eredeti noniusokkal.

A csikók tartási körülményeivel kapcsolatban megjegyezte, hogy csak az angol és arab telivér csikók részesülnek kifogástalan bánásmódban. Ennek ellenére az angol telivér csikókat fejletlennek találta.

Edzés és idomítás szempontjából a karacabeyi Ménest Európa élvonalbeli méneseihez mérhetőnek minősítette.

A karacabeyi szarvasmarha állományt fajtánként értékelte. A montafoni fajta tenyésztésének színvonalát megfelelőnek, azaz az import és a helyben tenyésztett állományt jó minőségűnek értékelte. Az alacsony tejhozam okaként a legelők rossz állapotát, és a téli lédús takarmány (takarmányrépa) hiányát jelölte meg. A plevnei szürke fajta bikáit kissé gorombának, de jó minőségűnek, teheneit kissé fejletlennek találta. A testtömeg növelésére a borjú- és a növendékkori intenzív takarmányozást, valamint a kalciumszükséglet pontos kielégítését javasolta. A tejhozam növelésére a tejellenőrzés bevezetését és Bulgáriából tejlő vonalú törzsbika behozatalát ajánlotta. Az anatóliai fekete fajtában megtestesülő tenyésztési kultúra feltétlen megőrzését tanácsolta. Azt tapasztalta, hogy a Karacabeyben tenyésztett fekete tehének a parasztokéinál nagyobb testűek voltak, ami jól mutatja a fajtában rejlő tartalékokat. Nagy lehetőségeket látott a szelekcióban és a tartási feltételek javításában. Indítványozta Karacabeyben a fajta létszámának növelését és a minőség javítását.

A juhtenyésztés témakörében csak a merinokkal és a keresztezett állománnyal foglalkozott. Megállapította, hogy Karacabeyben a merinok jobban aklimatizálódtak mint Çiftelerben, de a gyapjúzsír mennyisége és ezzel együtt a nyíró súly itt is

csökkent. A gyapjú finomságát "AA" és "B" közöttinek találta. A legelők javításának és a parazitáktól való megtisztításának fontosságát a juhtenyésztéssel kapcsolatban hangsúlyozta a legerőteljesebben. Arra is felhívta a figyelmet, hogy meglévő – és korszerűnek értékelt – aklok csak a meglévő merino és keresztezett állomány számára elegendőek. A létszámnövelés feltétele új aklok építése.

A Çifteleri Mén- és Méncsikótelep értékelése során az istállókat korszerűnek, a rendet és a fegyelmet jónak minősítette, csak a pataápolással volt elégedetlen. A takarmányozást megfelelőnek találta, mindössze apró gyakorlati tanácsokat adott az abraktakarmányok darálására, a széna korai kaszálására és rövidebb ideig való szárítására vonatkozóan. A méneket egyenként értékelt. A három angol telivért selejtnak minősítette. Az angol-arabokat a még megfelelő, az arab telivéreket a jó és a megfelelő kategóriákba sorolta. Az arab félvérek mutatták a legkedvezőbb képet. Legtöbbjük a jó kategóriába esett. A noniusok egyöntetűen a jó és a megfelelő minősítés közötti osztályzatot kapták. E mének iránt a nép részéről élénk érdeklődést tapasztalt még a fedezetési idény végén is.

A méncsikótelepen a tartást, a takarmányozást és az idomítást jónak találta, a csikókat testalkat és méret tekintetében megfelelőnek ítélte.

A tehenészetben a plevnei szürke teheneket a fajta tejelő vonalához tartozónak találta, de a Bulgáriából vásárolt bikát értéktelennek minősítette. Javasolta egy javító hatású, a tehenek színvonalánál lényegesen jobb bika beszerzését. A borjak kondícióját jónak minősítette.

A juh- és kecsketenyésztési mintatenyészet értékelése során a merinok nyitósúlyát megfelelőnek, a fürtmagasságot kissé rövidnek találta. A merino-kivircik keresztezett állományban a merino jelleg jó átöröklődését tapasztalta. A gyapjú finomsága "A" és "B" közötti értéket mutatott. Javasolta a tenyésztésre szánt állatoknál a has benőttségének fokozott szem előtt tartását és a kátránnyal való állatjelölés megszüntetését. Az angorakecske állományt jó minőségűnek találta.

A Sultansuyui Ménesbirtok négy ménje és huszonnégy kancája WELLMANN értékelése szerint igen egyöntetű képet mutatott. Az Arábiából vásárolt kancaanyagot nagyon értékesnek minősítette, de javasolta a meglévő közepes mének helyett legalább egy első osztályú arab telivér mén beszerzését.

Az anatóliai fekete szarvasmarha tenyészetet nem értékelt, mindössze az istálló hiányra hívta fel a figyelmet.

Az agrai méntelep ménjeit jó és megfelelő osztályzatokkal minősítette, és megállapította, hogy a nagy területre való tekintettel alacsony a ménlétszám.

A sivasi (más néven uzunyaylai) méntelep istállóit jónak találta. Értékelése szerint az ott álló arab félvér és a nonius mének rendkívül jók voltak. Megállapította, hogy az uzunyayla kancáktól a nonius mének után igen jó csikók születtek. A mének – különösen a noniusok – létszámát azonban kevésnek találta. A méntelep rendjéről, az épületekről, a mének mozgatásáról a legnagyobb elismerés hangján nyilatkozott.

A mercimeki méntelepen a körülményeket megfelelőnek találta, de a mének elég gyenge minősítést kaptak. A két ardeni ménnel kapcsolatban sok problémát tapasztalt. A mének a nagy meleget rosszul bírták, és a parasztok csak nyolc kancát vittek a két ménhez összesen. Ezek közül hat meddő maradt. WELLMANN javasolta a méntelep létszámának növelését, főleg nonius ménekkel. A Mercimeki Ménes állományát meglehetősen jónak értékelte, tökéletesítését javasolta.

A Konyai Tenyésztési Intézet méntelepének ménjeit rossznak találta minden fajtában. Sokat örökletes hibáik miatt selejtezésre javasolt. A gondozást is elégtelennek minősítette. Ugyancsak értéktelennek találta az intézet ménesét, ezért a megszüntetését indítványozta.

Az intézethez tartozó tehenészet állományát fajtajelleg nélkülinek, a tejtermelést alacsonynak találta. Javasolta, hogy a fajtajelleg nélküli montafoniakat cseréljék le anatóliai fekete fajtára. Negatív tapasztalatainak összegzésekképpen az intézetnek vilajeti kezelésből állami irányítás alá vételét tartotta kívánatosnak.

Az inánlii méntelep műszaki színvonalát és a ménállományt megfelelőnek találta. Problémaként a személyzet lakásügyeinek rendezetlenségét és a mének mozgatására szolgáló terület tulajdonjogi gondjait említette.

A tehenészet tehénállományát közepesnek minősítette. A meglévő bikáról azt állapította meg, hogy "nem rossz", de a fejlődés érdekében egy jó bika beszerzését javasolta.

Az edimei méntelep állományát nagy részben selejtezendőnek értékelte.

WELLMANN második tanulmányútjára 1933-ban került sor. Ennek során ismét meglátogatta a Karacabeyi Ménesbirtokot és felmérte, hogy az előző évi javaslatai közül melyeket és milyen eredménnyel valósította meg a ménesbirtok új vezetése. Minden javaslatát természetesen nem lehetett egy év alatt megvalósítani, de második tanulmányútjáról szóló jelentésében rendkívüli eredményekről számolt be. A tehenészetben csupán a takarmányozási rendszer megváltoztatásával ugyanazon tehénállománynál két és félszeresére sikerült növelni a tejtermelést.³⁵ (Ennek az eredménynek a jelentőségét tovább növeli, hogy 1933-ban még nem tudtak takarmányrétet etetni a tehennel.) Ezzel szemben sajnálattal állapította meg, hogy a ménes számára az eltelt egy év alatt nem sikerült megfelelő minőségű arab telivér mént beszerezni. A ménes tenyésztésre szánt négy éves növendék kancáit jó minőségűnek találta. Ugyancsak jelentős eredmény, hogy a ménesbirtokon korszerű gyapjúvizsgáló laboratóriumot létesítettek.

WELLMANN Karacabeyre vonatkozó új javaslatai közt szerepelt a juhok egy részénél a tejellenőrzés bevezetése. A szarvasmarhatenyésztésben egységesítést javasolt, azaz az anatóliai fekete fajtának Çiftelerbe való áthelyezését. Így Karacabeyben csak a montafoni és a plevnei fajta maradnia. Tizenöt tehenet intenzív tejtermelési kísérletre különválasztott. Javasolta továbbá az épülő állatkórház ménesbirtokokon belüli más helyen való felépítését, a félkész épületnek pedig más célra

való hasznosítását. A ménesbirtok pénzügyi helyzetének javítására azt tanácsolta, hogy a méntelepek számára térítés nélkül átadott fedezőménnek ellenértékeként az állam vállalja át a ménesbirtok bérköltéseit.

WELLMANN 1933-as tanulmányútján olyan méntelepeket keresett fel, amelyek nem szerepeltek az 1932-es út programjában. Tapasztalatai még vegyesebbek voltak mint az előző évben. Az istanbuli méntelep tizenkilenc ménje közül három (egy anglo-arab és két angol telivér) bizonyult tenyésztésre alkalmatlannak. A bursai méntelepen megvizsgált kilenc mén közül négy (egy angol telivér és három anglo-arab) volt selejtezendő. Az erzurumi méntelepen tizenhárom mén vizsgált meg. Ezek közül kettőnek (egy arab félvér és egy arab telivér) javasolta a tenyésztésből való kizárását. A karsi méntelepről igen lesújtó véleményt közölt. Ottjártakor az állatok gondozását, a pataápolást és a méntelep rendjét nagyon rossznak találta. A ménnek nagy részét fajtajelleg nélküli értéktelen keresztezési terméknek minősítette. A karakösei (vilajet központ) méntelepen még rosszabbnak találta a helyzetet, úgy az állatok gondozása mint a ménnek minősége tekintetében. A ménnek közül mindössze egyet talált tenyésztésre alkalmasnak. Az előző évben meglátogatott méntelepek közül csak a sivasit kereste fel. Itt az 1932-eshez hasonló nagyon pozitív benyomásokat szerzett. Megvizsgálta a Magyarországról újonnan behozott 20 nonius mént és az egész állományt kiemelkedően jó minőségűnek találta. Hat mént igen kiválónak ítélte. Az ankarai méntelep nyolc ménje közül viszont csak három volt tenyésztésre alkalmas.

Az ország lótenyésztésének színvonalemelésére vonatkozó javaslatai közül a legfontosabb, hogy csikónevelő telepek létesítését indíttványozta.

WELLMANN az 1933. évi jelentésében röviden értékelte Kelet-Anatolia (Kars, Köle, Çildir vidéke) szarvasmarhatenyésztését. Az itt tenyésztett vörös színű, hármashasznosítású fajtát igen értékesnek minősítette és alkalmasnak tartotta Anatolia többi területén az ilyen fajtájú szarvasmarhák javítására. Ezért a fajta tisztavérben való megőrzését egy, mintatehenészet és egy bikanevelő állomás létesítését javasolta.

WELLMANN Oszkár törökországi tanulmányútjait illetve az azokról készült jelentéseket értékelve a legfeltűnőbb a részletekbe menő szakmai alaposág. A korábbi évek tenyészállatimportjai minden bizonnyal erős kísértést jelentettek – különösen a szarvasmarhatenyésztésben – arra, hogy a megrendelőnek egyik napról a másikra látványos eredményt ígérő megoldást ajánljon és egyszersmint piacot szerezzen a magyar tenyészállat feleslegnek. WELLMANN azonban ellenállt a kísértésnek. Nem a török kormányt próbálta rábeszélni a Magyarországon jelentkező tenyészállat felesleg megvásárlására, hanem a magyar kormánynak tett javaslatot borzderes szarvasmarha tenyészkörzet kijelölésére, mert ez a fajtacsoport felelt meg lejobban a török viszonyoknak.³⁶ Egyedül a nonius lovak további terjesztését ajánlotta, ami jelenthetett bizonyos piacbővülést a magyar tenyészmenek számára. Főleg a szarvasmarhatenyésztés területén figyelhető meg az a szándék, amit képletesen úgy

szoktak lenni, hogy az éheznek nem süthalat ad, hanem megtanítja halászni. WELLMANN javaslatai kivétel nélkül arra irányultak, hogy a helyi fajtakban meglévő potenciális termelőképesség kibontakozását segítsék elő. Az akkori török viszonyok közt forradalmi újításnak számított az egyedi takarmányozásra tett javaslata, hiszen ezidőtájt Anatóliában nemhogy az egyedi takarmányozás, de a téli istállózás és "zsákból" való takarmányozás sem volt elterjedt gyakorlat. Ez magyarázza a takarmányadagok és receptek részletes leírását.

WELLMANN törökországi tevékenységében mindössze egy kisebb hiányosság mutatkozik: A szamár- illetve öszvértenyésztés figyelmen kívül hagyása. Az 1920-as -30-as években a török hadsereg jelentős mennyiségű öszvért vásárolt.³⁷ Ez a tény lehetőséget adott volna a tenyésztésből kisorolt kancáknak a WELLMANN által javasolt fogatos munka mellett további hasznosítására. A köztenyésztésben fedező szamárnének minőségének fontosságára a hadsereg öszvérigényén túl az is felhívja a figyelmet, hogy Törökországban a szamárlétszám a lólétszámnak majd kétszerese volt,³⁸ és a szamár napjainkig fontos málhásállat maradt.

WELLMANN Oszkár jelentései és javaslatai alapján a török mezőgazdasági kormányzat egy hat éves tervet dolgozott ki az állattenyésztés fejlesztésére. A terv lényege az volt, hogy az állami tenyészintézmények működésének megfelelő megszervezésével a tervidőszak végére az egész országot el tudják látni jó minőségű apaállatokkal.

A tervet 1933-ban terjesztették a Nagy Nemzetgyűlés (Büyük Millet Meclisi) elé.³⁹ A tervek megvalósítását azonban erősen hátráltatta a gazdasági válság okozta pénzhiány. A Nagy Nemzetgyűlés 1933-ban gyakorlatilag minden állattenyésztési fejlesztési kiadást törölt a költségvetésből.⁴⁰ A pénzhiány még 1934-ben is lassította a fejlesztést. Ekkorra készültek el WELLMANN javaslatai alapján a tenyészkerzeti beosztásról szóló tervek, de a megvalósításra csak néhány évvel később kerülhetett sor. Ugyanez volt a helyzet a mintatehenészetekkel is.⁴¹ Megvalósult viszont 1933-ban két új ménes alapítása Çiftelerben és Çukurovában (adanai vilayet). Ezeket 1934-ben telepítették be Karacabeyből áthozott létszám feletti kancákkal. Ugyancsak WELLMANN javaslatára 1934-ben a Konyai Tenyésztési Intézet a vilayettől átvették állami kezelésbe. Az uzunyayla vidéken (Sivasi és Tokati vilayet) megszervezték a köztenyésztésben a törzskönyvi ellenőrzést, a kancák osztályozását és tervbe vették csikónevelő telepek létesítését szövetségi formában.⁴² 1938-ban 1359 népies kancát vettek törzskönyvbe.⁴³ Ugyanezen esztendőig három csikótelep létesült az országban: az uzunyaylán Pinarbasi faluban, az Eskisehiri vilayetben Hasirci-gazdaságban, Trákiában Köprüce faluban. Ezek a telepek az induláshoz állami támogatást kaptak.⁴⁴

A megfelelő minőségű arab telivér mének beszerzését is a pénzhiány akadályozta. Áthidaló megoldásként Ismet İNÖNÜ miniszterelnök mint a lóversenyegyesület elnöke 1934-ben az egyesület pénzéből fedezte 20 db arab telivér mén vásárlását.

Viszonylag olcsón jutottak a ménekhez, ennek megfelelően a minőség nem volt kifogástalan.⁴⁵ Sajnos a hadügyminisztérium a lótenyésztés területén sok tekintetben nem támogatta a mezőgazdasági tárca WELLMANN javaslatai alapján kidolgozott tenyésztéspolitikai elképzeléseit. Így például elérte, hogy Çukorovában hidegvérű lovakat is tenyészzenek.⁴⁶

Mindent egybevetve WELLMANN Oszkának a török kormány felkérésére végzett szakértői tevékenységét szakmailag alaposnak és igen korrektnek minősíthetjük. Javaslatai reálisak, gyakorlatiak, a helyi adottságokat és lehetőségeket messzemenően szem előtt tartóak voltak. A szarvasmarhatenyésztésre vonatkozó tenyészkörzeti beosztása kisebb változtatásokkal a mai napig érvényben van.⁴⁷ WELLMANN tevékenységével jelentősen hozzájárult a török állattenyésztés fejlődésének megvalósításához.

JEGYZETEK

¹ ROUX, J. P. 1989. 321. p.

² VILLALTA, J. B. 1982. 339. p.

KATUS L. 1970. 142. p.

³ DZSIHANGIR, F. 1974. 33. p.

VILLALTA, J. B. 1982. 399. p. 67,7 % ill. 81,2 %

KATUS L. 1970. 146. p. 90 %

⁴ DZSIHANGIR, F. 1974. 31. p.

KATUS L. 1970. 18. p.

⁵ VILLALTA, J. B. 1982. 401. p.

⁶ Követi jelentés Törökország 1931. évi gazdasági helyzetéről. Országos Levéltár (A továbbiakban: OL.) K-184-54-67004/1932.

⁷ VILLALTA, J. B. 1982. 399. p.

⁸ Követi jelentés... 1931. OL. K-184-54-67004/1932.

⁹ WELLMANN O. 1932. 847. p.

¹⁰ Követi jelentés... 1931. OL. K-184-54-67004/1932.

¹¹ Követi jelentés... 1931. OL. K-184-54-67004/1932.

¹² WELLMANN O. 1932. 847. p.

¹³ WELLMANN O. 1938. (1.) 7. p.

¹⁴ CSIKY F. 1926. 1087. p.

¹⁵ Követi jelentés... 1931. OL. K-184-54-67004/1932.

¹⁶ WELLMANN O. 1932. 847. p.

¹⁷ Követi jelentés... 1931. OL. K-184-54-67004/1932.

¹⁸ CSIKY F. 1926. 1087. p.

¹⁹ WELLMANN O. 1938. (1.) 4. p., 10. p.

²⁰ Követi jelentés... 1931. OL. K-184-54-67004/1932.

²¹ WELLMANN O. 1932. 847. p.

Türkçe Sözlük 1988. 330. P.

- ²² KERESZTURI P. 1928. 1946. p.
KOVÁCSY B. 1928. 1961. p.
KOVÁCSY B. 1929. 878. p.
- ²³ Követi jelentés... 1931. OL. K-184-54-67004/1932.
- ²⁴ CSIKY F. 1938. (3.) 4. p.
- ²⁵ Követi jelentés... 1931. OL. K-184-54-67004/1932.
- ²⁶ Tahy László ankarai nagykövet levele a M. Kir. Külügyminisztériumnak. 1931. VI. 15. OL. K-184-eln.-2765/1931.
- ²⁷ Ugyanott
- ²⁸ V. GÓZ G. 1989. 626. p.
- ²⁹ Tahy László ankarai nagykövet levele a M. Kir. Külügyminisztériumnak 1932. V. 12. OL. K-184-eln.-2668/1932.
- ³⁰ WELLMANN O. 1938. (1.) E jelentés értékelése során az egyes megállapításokra jegyzetben külön nem hivatkozunk.
- ³¹ Az ankarai követség istanbuli konzuli osztályának jelentése Törökország 1932. évi gazdasági életéről. OL. K-79. 51. csomó/1932.
- ³² 1933-as árfolyamon számítva. Az ankarai nagykövet levele a M. Kir. Földművelésügyi Minisztériumnak. 1933. VIII. 22. OL. K-184-54-30137/1933.
- ³³ Türkçe Sözlük 1988. 1101. p.
- ³⁴ NOVÁK PÁL lótenyésztési felügyelő szíves szóbeli közlése a Mezőhegyesi M. Kir. Áll. Ménesbirtok törzskönyvi dokumentumai alapján. 1991. A mént 1930-ban adták el Törökországba az átlagos ár két és félszereséért, 10000 Pengőért.
- ³⁵ WELLMANN O. 1938. (2.) 47. p. Az 1932-es jelentéshez hasonlóan a többi megállapításra külön nem hivatkozunk.
- ³⁶ WELLMANN O. 1932. 847. p.
- ³⁷ Memleket atlarinin... 1938. 4. p.
- ³⁸ Konzuli jelentés... 1932. OL. K-79. 41. csomó/1932.
- ³⁹ Ugyanott
- ⁴⁰ Ugyanott
- ⁴¹ Az ankarai követség jelentése Törökország 1934. évi gazdasági életéről. OL. K-79. 51. csomó/1934.
- ⁴² Ugyanott
- ⁴³ CSIKY F. 1938. (3.) 3. p.
- ⁴⁴ Memleket atlarinin... 1938. 5. p.
- ⁴⁵ Követi jelentés... 1934. OL. K-79. 51. csomó/1934.
- ⁴⁶ Memleket atlarinin... 1938. 4. p.
- ⁴⁷ KARA, Mehmet, prof. Dr. (A Selçuk Egyetem /Konya/ Mezőgazdasági Kar Földművelési Tanszék tanszékvezetője) szíves levélteli közlése 1991.

IRODALOM

– CSIKY FERENC 1926.: Hogyan aklimatizálódtak Törökországban a hazánkból kivitt tenyészállatok. Köztelek. Folyóirat. Budapest.

- CSIKY FERENC 1938. (1.): Eskisehir – Çifteler At Yetistirme Isleri Tetkik ve Mesai Raporu In: Atçilik Raporu Istanbul
- CSIKY FERENC 1938. (2.): Türkiye Atçiligi Hakkinda Umumi Düstünceler In: Atçilik Raporu Istanbul
- CSIKY FERENC 1938. (3.): Uzunyayla At Yetistirme Isleri Tetkik ve Mesai Raporu In: Atçilik Raporu Istanbul
- DZSIHANGLIR, FEHMI 1974.: A Török Köztársaság fél évszázada Budapest
- V. GÓZ GABRIELLA 1989.: Wellman Olszkár (életrajz) In: Magyar agrártörténeti életrajzok. Szerk.: FÜR Lajos – PINTÉR János Budapest
- KATUS LÁSZLÓ 1970.: Mustafa Kemal Atatürk Budapest
- KERESZTURI PÁL 1928.: Törökország tenyészállatvásárlása Magyarországon. Köztelek. Folyóirat, Budapest
- KOVÁCSY BÉLA 1928.: A török juhvásárlás és a kivitelre alkalmas egyedek. Köztelek. Folyóirat, Budapest
- KOVÁCSY BÉLA 1929.: Magyar juhok Törökországban. Köztelek. Folyóirat, Budapest
- LENGYEL GÉZA 1929.: Magyarország keleti piacai, Budapest
- 1938.: Memleket atlarinin islahi isinde takip edilecek yollarla yetistirme müesseseleri hakkında bir karar ittihazı için Vekalet Makaminca Teskil olunan ihzari komisyonu atçilik raporuna ilave edilen Karalari In: Atçilik raporu Istanbul
- ROUX, JEAN-PAUL 1989.: Türkler' in tarihi h.n.
- SÁROSSY LAJOS 1926.: Levél Törökországból. Köztelek. Folyóirat. Budapest
- 1925.: Tehenek kivitelle Törökországba. Köztelek. Folyóirat. Budapest
- 1988.: Türkçe Süzlük. Ankara
- VILLALTA, JORGE BALNCO 1982: Atatürk. Ankara
- WELLMANN OSZKÁR 1932.: Törökország állattenyésztése és annak hazai vonatkozásai. Köztelek. Folyóirat. Budapest
- WELLMANN OSZKÁR 1938. (1.): Ziraat Vekaletine verilen raporlar Birinci rapor 1932. senesi In.: Atçilik Raporu Istanbul
- WELLMANN OSZKÁR 1928. (2.): Ziraat Vekaletine verilen Raporlar. Ikinci rapor 1933. senesi In.: Atçilik Raporu Istanbul

A dolgozatban előforduló török helynevek és fajtanevek olvasata

Akçedag =	Akcsedaa
Balikesir =	Balikeszir
Bursa =	Bursza
canik =	dzsanic
Çanakkale =	Csanakkale
Çildir =	Csildir
Çifteler =	Csifteler
Çukurova =	Csukurova
daglıç =	daalics

Eskisehir =	Eszkisehir
Hasirci =	Haszirdzsi
Karacabey =	Karadzsabej
Karaköse =	Karakösze
kara yaka =	kara jaka
Kars =	Karsz
kivircik =	kivirdzsik
Konya =	Konja
Köprüce =	Köprüdzse
Malatya =	Malatja
Mercimek =	Merdzsimek
Pinarbasi =	Pinarbasi
Sivas =	Szivasz
Sultansuyu =	Szultánszuj
Tekirdag =	Tekirdaa
Usak =	Usak
uzunyayla =	uzunjajla

A magyar kiejtési szabályok szerint olvasandó nevek itt nem szerepelnek.

PROF. DR. OSZKÁR WELLMANN' IN 1932 – 1933 SENELERINDE TÜRKIYE' DEKI MÜTEHASSIS FAALİYETLERİ

ÖZET

Yazar, Cumhuriyet ilan edildikren sonra gerçekleştirilmiş, Türkiye'nin gelişmesini sağlayan hukuksal ve ekonomi reformlerini kısaca anlatıyor. Türkiye'de çeşitli hayvan türlerinin 1930'lu yılların başındaki durumunu tahlil ediyor. Türkiye'nin söz konusu olan yıllardaki hayvan varlığını, yetistirilmiş ırklarını, yetistirme amacını ve önemli sorunlarını bildiriyor. Sonra WELLMANN'ın Türkiye'ye davet edilmesini anlatıyor.

Prof. Dr. WELLMANN'ın 1932 ve 1933 senesindeki seyahatini, tecrübelerini ve tekliflerini kendisi tarafından Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Vekâleti'ne verilmiş rapora dayanarak bildiriyor.

Bu raporlardan birincisinde WELLMANN en önemli olan üç hayvan türü (at, sigir ve koyun) hakkında yetistirme amacını ve metodlarını anlatmıştır. Somut önerileri arasında yem tarifeleri de bulunuyor. WELLMANN'ın at ve sigir yetistirmesinde yetistirme mintakaları hakkında verdiği tekliflerini makalemiz haritalarda gösteriyor. Atçılıkta WELLMANN yerli atlara önce sajkın veya yarımkan Arap aygırlarla asalet vermeyi, sonra Macar Nonius irki ile çüsse çoğaltmayı ve iskelet kavvetlendirmeyi

tavsiye etmiştir. Sigircilikta beslenme kosullarinin ve yerli irkların verim kabiliyetinden daha çok yararlanilmasini önermiştir. Türkiye'nin tarak yapagisi ihtiyacini iç pazardan temin etmek için; koyunculukta kivircik irkinin merinos irki ile yapilmis melezlenmesinin devam etmesini tavsiye etmiştir. Meralarin islah edilmesinin çok önemli olduguna dikkat çekmiştir.

Devlet hayvancilik isletmelerini aygır depolarini ayrintili inceledi.

İkinci seyahatında, 1933 senesinde; önceki yıl ziyaret etmiş olduğu isletmeleri yine ziyaret edip, tavsiyelerinin tesirlerini incelemiş, tecrübelerinin çok güzel olduğunu görmüştü. Mesela Karacabey'de süt verimi 2.5 misli yükselmıştır. 1933 senesindeki yolculugu sırasında, önceki yıl gezmediği aygır depolarini ziyaret etti. Onları teker teker inceledi. Bundan başka Doğu-Anadolu'nun sigirciligi gelistirmesine de teklifler verdi. Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Vekâleti; 6 yıllık hayvancilik gelistirme planini WELLMANN'in tekliflerine dayanarak hazırladı. Yine WELLMANN'in önerilerine dayanarak Uzunyayla'da halkın elideki kısıraklar ve taylar secere defterine kaydedilmiştir, ve memleketin çeşitli bölgelerinde tay yetistirme istasyonları kurulmuştur. Sigircilikta WELLMANN'in tavsiye ettiği yetistirme mintakaları az çok değişikliklerle şimdi de mevcuttur.

Yazar; WELLMANN'in önerilerini realist, yöresel kosulları göz önünde tutan, müteahhis faaliyetlerinin doğru ve yararlı olduğunu görüp, Türkiye'nin hayvanciliginin gelismesine çok katkisi olduğunu görülmüştür.

A HENGER ÉS HASZNÁLATA

Balassa Iván

1. Az eke feltúrta a földet, illetve az ágyeke nagy hasábokba felfordította azt. A mély szántás, melyre a XVIII. századtól egyre inkább törekedtek, megkövetelte a földcsomók, göröngyök széttörését, elegyengetését. Erre három különböző szerszám is szolgált: a borona (fogas-, tüske), a símfűtő és a henger, mindegyiknek különleges feladata volt ugyan, de mégis az ekéhez kapcsolódva, egy együttest alkottak. Ennek az eszközegettesnek a talajmegmunkálás általános fejlődésével mindinkább megnövekedett a jelentősége. Ez nálunk a nagybirtokon a XIX. század első felében indult el, a parasztbirtokon csak a század második felében jelentkezett. A nyugateurópai kialakulása egy évszázaddal korábbra tehető.¹

Ez alkalommal a hengert és a vele végzett munkát mutatom be, természetesen európai, itt-ott távolabbi kapcsolatait is jelezve. Igyekszem a földmegmunkáló hengert élesen elválasztani a cséplésre használttól, annál is inkább, mert ez utóbbi a magyar nyelvterületen – a moldvai csángókat kivéve – tudomásom szerint nem fordult elő.

2. Az eddigi magyar kutatás, más földművelési eszközökhöz viszonyítva, keveset foglalkozott a hengerrel. GYÖRFFY István megelégedett néhány soros összefoglalással: "Szintén újabb, a múlt század közepén elterjedt talajművelő szerszám a 'henger' vagy 'görgő'. Vetés után kötött talajon a rögök összetörésére és a föld elsímfűtésére, megnyomtatására használják. Egy-, két-, és háromszakos formája Nyugatról került hozzánk."² Az agrártörténészek közül VARGA Gyula megállapítja vele kapcsolatban: "A hengerek a múlt században a kapitalista nagybirtokon jutnak először fontosabb szerephez. Ezeket kezdetben mint tömörítő és rögtörő eszközöket használták, s ennek megfelelően megpróbálták súlyukat növelni, reá több tagot alkalmazni, majd a század hatvanas éveiben szögekkel, tüskés gyűrűkkel, sőt bizonyos maró szerkezetekkel ellátni... A hengerek nedvességszabályozó hatásának kihasználására a száraz földet vetés után hengerezik, a fagy által felszívott földet tavasszal hengerrel összenyomatják, ezáltal elősegítik az őszi vetések fejlődését. Használták a hengereket a talaj elegyengetésére is, s ez a szerepük a vetőgépek megjelenése után volt lényeges."³ A földműveléssel foglalkozó néprajzi monografiák az utóbbi évtizedekben már írnak róluk, de mindig hangoztatják új voltukat. IKVAI Nándor több munkájában így börsönnyi falvak földművelését bemutató kitűnő összefoglalásában ezt olvashatjuk: "A talajmunkák harmadik eszköze (az eke és a borona után B.I.) a henger, amely ezzel a századdal egyidős. Ugyancsak házilag készül tölgyfából. A két vége karikázva van, kocsitengely darabja van beverve a végeken és akácfa ráma fogja körbe... Ha kevés volt a hó és nagy volt a fagy, a

vetéseket járatták meg vele, hogy visszanyomja a kifagyott töveket a földbe. Amióta géppel vetnek, előtte hengereznek, hogy a vetőgép egyenletesen járhasson és a vetés sima egyenletes legyen."⁴ A legteljesebb lefrással szerszámunkról Átányból rendelkezzünk, ahonnan a készítését és sokoldalú használatát nagy alaposággal bemutatták.⁵

3. A henger eredetével és elterjedésével az európai és a magyar szakemberek egyaránt foglalkoztak. LESER, P., a földművelési eszközök kutatásának kiemelkedő és meghatározó egyénisége, 1928-ban felvetette, hogy az európai földművelési eszköztárába távolkeleti szerszámok is bekerülhettek. Abból indult ki, hogy a kínai kultúra a középkor végétől kezdve bizonyos hatást gyakorolt az európaira (puskapor, papír, porcelán stb.). Mégis elsősorban a XVIII. századot tartja olyannak, amikor ezek a kapcsolatok megerősödtek. A nyugat-európai főúrak, majd a nemesek és polgárok is kínai porcelánt használtak, lakásukat innen származó butorokkal, képekkel igyekeztek díszíteni, kínai módra alakították ki kertjeiket. Ezért természetesnek tartotta, hogy abban a korszakban, amikor az európai mezőgazdaság nagy átalakulása megindult, akkor ezen a területen is kapcsolatok jöjjenek létre. "Eine Gruppe ganz jungen Beziehungen zwischen Ostasien und dem nordwestlichen Viertel von Europa, die auf eine Entlehnung aus Ostasien im 18. Jahrhundert zurückzuführen ist. Diesen Beziehungen ist das Ende der Dreifelderwirtschaft in Europa zu verdanken; von landwirtschaftlichen Dingen gehören weiter das das Aufkommen der Sämaschine im nördlicheren Europa, das gewölbte Streichbrett, *Stachelwalze*, *Handwalze* (kiemelés B.I.) und Handpflug. Fast der ganze neuzeitliche Betrieb der europäischen Landwirtschaft hat sich als ostasiatischen Lehngut entpuppt, fast alle wichtigen landwirtschaftlichen Neuerungen verdanken ostasiatischen Anregungen ihr Dasein."⁶ Tehát a kézhengert és a fogashengert tartotta olyannak, melyet a 18. század előtt nem ismertek Európában. Határozottan le is szögezi: "...die älteren europäischen Walzen waren glatt, zum mindesten ohne Stacheln."⁷ Ezt a felfogását későbbi munkáiban is fenntartja.⁸

A hengerrel, közelebbről a fogashengerral és annak eredetével a magyar néprajz két jeles képviselője is foglalkozott. GUNDA Béla, mint nyomtató eszközről megállapította, hogy oszmán-török hagyatékként előfordult a Kárpát-medencében, de azt is leszögezte, hogy ezek: "A szeges rögtörő hengerekkel semmiképpen sem függenek össze..."⁹ Ezek a XVIII. század előtt ismeretlenek Európában és csak ezután az intenzív gazdálkodással terjedtek el. Kinában ilyeneket a rizsföldeken használtak.

HOFFMANN Tamás egy német forrásból már a XV. századból ki tudja mutatni a fogashengert. LESER felfogásával kapcsolatban pedig az alábbiakat állítja szembe: "Tévedése menthető, hiszen a középkori elterjedést illetően csak gyér nyomok maradtak fenn, illetve az igazság az, hogy az eszköz ebben az időben alighogy éppen terjedő félben volt még. Használatát és így fokozatos elterjedését a szántóföldek legeltetésének megszűnésével magyarázhatjuk, amikor is az állatok lába helyett a

henger fogai törték meg a göröngyöket. A Kárpát-medence térségében elterjedésük a XIX. század első felében is vontatottan halad, s inkább a nagybirtokra korlátozódik. Ha a mezőtapáni (helyesen: mezőtarpai B.I.) henger hódoltságkori 'balkáni kultúrellem' volna, ugyan miért írhatták volna ezeket a sorokat a Gazdasági Lapok c. hetilap 1858-as évfolyamában egy nagylónyaai – szinte szomszédos – 350 holdas nagybirtokról: 'Ugarhántásunk tehát itt-ott' a hátakat kivéve, hantos és szeletes volt; annyi esővel pedig az ég nem áldott meg, hogy a hantokat szétboronálhatták volna, agyon töretni pedig szöges hengerünk nincs"¹⁰

Ezek után lássuk az adatok fényénél mi is a helyzet a vitatott eszköz történetével, elnevezésével, formájával és használatával kapcsolatban.

4. A henger történetét vizsgálva az irodalom nem mindenben látszik igazolni LESER, P. ama feltevését, hogy a hengert csak a XVIII. századtól kezdve ismerték Európában. Elegendő, ha ezzel kapcsolatban két korábbi említésre hivatkozom. VERGILIUS bizonyosága szerint Itáliában már az ő korában is használták és ezt meg is örökíti egyik munkájában: "Area cum primis ingenti aequando cylindro, || Et vertenda manu, et ereta folidanda tenaci."¹¹ Ennek fordítását a múlt század elején jeles költőnk így adta vissza: "A 'szerűnek helyét ássd, tisztid, gyúrd meg anyaggal, || Hogy ragadós legyen,' s vastag görgővel egyengessd."¹²

A középkorban Itáliában már elterjedtebbnek látszik és egyes munkák ábrázolják is, de nem mindig állapítható meg kétségtelenül, hogy azokat a föld egyengetésére vagy nyomtatására alkalmazzák.¹³ GALLO, A. jeles munkájában bordás hengert rajzban is bemutat, melynek nagyobb változatával elsősorban nyomtattak.¹⁴ Bemutat ennek egy olyan változatát is, melyen négy hengert kapcsoltak össze és ennek közepéről irányítja a kocsis a lovakat.¹⁵ Ennek bizonyos változatait a későbbiekben is alkalmazták fából, kőből és vasból elsősorban az északi sík vidékeken.¹⁶

LESER, P. nem tudta biztosan megállapítani a nyomtató és a rögtörő hengerek egymáshoz való viszonyát. Szerinte a Mediterraneumban a legutóbbi időkig nemcsak előfordult, hanem nagy múltra is tekintett vissza. Így megtalálható COLUMELLANál, de más római auktoroknál is. Ázsiai eredetűnek tartja és Észak-Szíriából már Kr.e. 750-ből leírták, gyakori Kelet-Ázsiában, de Délkelet-Ázsiából is ki lehet mutatni. Mindezek ellenére Európában újabb eredetűnek véli és keleti származásához még újabb kutatásokat tart szükségesnek.¹⁷

Skandináviában a latin-svéd szótárakban 1400-tól kezdve rendszeresen előfordul, 1529-től kezdve a leltárakban is találkozunk vele. A zöldség- és diszkeretek eszközjegyzékeiben 1500-tól ki lehet mutatni. MAGNUS, OLAUS XVI. században már ábrázolja az ekével és a fogasboronával együtt, mint a földművelés fontos eszközét. Nagyjából a vasfogú boronával terjedt el, de annál sokkal kisebb számban.¹⁸ A XVII. századból már Csehországból is ki lehet szórványos használatot mutatni.¹⁹

Erre a szerszámra vonatkozhat DERNESCHWAM utikönyvének (1553-1555) egy részlete, amikor Konstantinápolyba utazása során lát egy olyan földművelő szer-

1. Szántó és hengerező jelenet. Skandinávia. 16. század. MYRDAL, J. 1986. 102.

számot, mely "...ist ein lenglich, schwer, rundtholcz, hot in der miteen ein deygsel und hinden ein handhab."²⁰

Bizonyos adatok arra mutatnak, hogy a henger használata a XVI-XVII. század fordulójától kezdve a szórványosan a magyar nyelvterületen is előfordulhatott. Ennek érdemes néhány bizonyítékát megemlíteni. 1604: "Kerekded ho33u hoempolygoe koe vagy fa, melyel czoportos helyet igrigetnek".²¹ 1669: Hempelygoe Koe vagy fa (melylyel virágágyakat egyenetnek)²² 1673: "tyukmony formájú hamp, kerekded hosszú koe vagy fa (melylyel virágágyakat egyenetnek)"²³ 1708: "Hömpölygö, hempergö vagy görgö fa".²⁴ Ezek a példák arra mutatnak, hogy a hengert, különböző más neveken, de használták a magyar nyelvterületen. Azt azonban nem lehet kétségtelenül megállapítani, hogy a kertekből ki került-e már a szántóföldekre is.

A csak esetlegesen összegyűjtött adatokból annyi kiderül, hogy a rómaiak is használtak valamiféle hengert és az ilyen szerszám a középkor végén és az újkor elején sem volt ismeretlen Európa egyes részein (XV-XVII. század), de korántsem használták olyan általánosan, mint a boronát. A XVIII. században, különösen annak második felében, amikor az európai földművelési technika jelentős mértékben fejlődött nincs kizárva annak lehetősége sem, hogy a korábban csak szórványosan ismert henger használata esetleg kínai példák alapján először Nyugat- és Észak-Európában, majd annak keleti felében is szélesebb körben elterjedt. Az eddig feltárt adatok alapján úgy látszik, hogy először Nyugat- (Anglia, Francia-, Németország, Hollandia stb.) majd Észak-Európában terjedt el jelentősebb mértékben. Innen került hozzánk a XVIII. század utolsó negyedében, de jelentősebb mértékben a nagybirtokokon is csak a XIX. század első felében tűnik fel, majd egy fél évszázad múlva a paraszti gazdaságokban is találkozhatunk már velük.

5. A *hengernek* a magyar nyelvben többféle elnevezése ismeretes. Ez annak a bizonyítéka, hogy szélesebbkörű elterjedése viszonylag újkeletű. Azok a szerzők, eszközök, melyek nyelvünkben nagy múltra tekintenek vissza rendszerint csak egy elnevezéssel rendelkeznek. Az *eke*, az *ásó*, a *kapa* egyetlen neve az adott eszköznek, legfeljebb csak annak eltérő változatát jelölik jelzővel (fa-, vas-, ágy-eke stb.). Ezeknek meglétét sok évszázadra visszamenően, esetleg egy évezredig ki tudjuk mutatni. Míg a *henger* esetében a szélesebbkörű elterjedés másfél évszázadnál aligha tehető korábbra, ezért egységesülés nem jöhetett létre, amint azt az MNyA. 140. lapja jól szemlélteti. Érdeemes néhány elnevezést megemlíteni és rámutatni azok eredetére.

Cylinder. 1821: "...*cilinderrel* meghengerezni jónak és szükségesnek tartottam".²⁵ A szó 'hengeralakú oszlop' jelentéssel csak a XVIII. század végén tűnik fel a magyarban. Feltehetően németből származik.²⁶

Görgő (változatai: *gurguo*, *gurġatuo*, *gurgula*, *gurgó* stb.). Észak-Dunántúl középső és nyugati felében általános, a Balaton vonalától délre csak ritkán fordul elő, Pamuk (Somogy m.) községtől délre már nem található. A *gurgató*, *gurgula* elsősorban nyugaton, a *gurgó* inkább keleten általános.²⁷ Ezek mellett azonban a *hengert* és változatait is használják. A szó minden bizonnyal a *gurít* szócsaládjához tartozik, mely hangutánzó eredetű és gurulva mozgó tárgy, eszköz hangját igyekszik kifejezni. 1708: "Hömpölygő, hempergő vagy görgőfa"²⁸; 1750: "goergoe-fa"²⁹; 1767: "Hömpölygő, hempergő vagy görgőfa"³⁰; 1774: "A görgő-fa vagy göröngy-rontó tőke"³¹; 1784: "görgő" 'hengeralakú tárgy'³²; 1855: "a *gurgók* vagy hengerek"³³. Mint jelzőt alkalmazták a kővel kapcsolatban 1527: "görgew-kwt"³⁴. A földrajzi nevekben gyakran előfordul: *görgés*, *görgő*, *görgős* jelzőként, utalva a kivágott és legallyazott fa legegyszerűbb szállítási módjára vagyis a hegyről a völgybe történő legurításra.³⁵ A XVIII. század második felében már jelentkező szerszám megnevezésére innen vette át a nyelvújítás.

Hömbölgő (változatai: *hömb*, *hömbölge*, *höndörgöü*, *hömbörgő* stb.) az előbbi formák a Csallóközbeli, az utóbbiak a Palócföld keleti feléből származnak.³⁶ A *hömbölgő* változat a legáltalánosabban elterjedt elnevezés az említett vidékeken.³⁷ Feltűnő és egyedülálló alak *hömb* (homb) Orosházáról, mely elvonás lehet a fenti formákból, melynek megfelelőit csak a történeti adatokból tudjuk kimutatni. 1604: "Kerekded ho33u hoempoelygoe koe vagy fa, melyel czportos helyet igyengetnek"³⁸; 1669: "*Hempelygoe koe* vagy *fa* (melylyel virágágyat egyengetnek)"³⁹; 1763: "*Hempel*" walze, rolle⁴⁰; 1767: "Hömpölygő, hempergő vagy görgőfa"⁴¹; 1808: "hömpöly, hempely: cylindrus, scutula; walze, rollholz"⁴². E néhány történeti adatból is kitetszik, hogy a *hengernek* korábban egy más elnevezése volt ismeretes: *hemp*, *hömpölygő kő* vagy *fa*, mellyel a göröngyös földet (szántó?), de még inkább a virágágyakat elegyengették.⁴³ Az elnevezés nyomait a nyelvjárásokban jól ki lehet mutatni.

Henger (változatai: *henger, hengör, hengorgöü, hentergö* stb.).⁴⁴ A magyar nyelvterületen az ennek a szerszámnak a legáltalánosabb elnevezése. A Balatontól délre, a Duna-Tisza-közén, a Tiszántúl, Kárpátalján és Erdélyben is általánosnak látszik. Ez gyökeresedett meg a szakmai és az irodalmi nyelvben a XVIII. század utolsó negyedétől.

1784: "*henger: cylinder*"⁴⁵; 1791: "*Henger. Egy gömbölyű tengelyen forgó vastag fa*"⁴⁶; 1799: "...minek előtte a mag elvettetne, Angliai módon *hengerrel* meghordoztassék"⁴⁷. 1805: "*Rögzűző-henger*"⁴⁸; 1817: "*Rögzűző-Henger, Rajzolatjával együtt*"⁴⁹; 1821: "...*Hengerrel (Cilinder) megtöretni?*"⁵⁰; 1833: "*Höngör*"⁵¹; 1838: "*Vannak nehezebb és könnyebb hengerek*"⁵²; 1845: "*A hengerezést vetéskor csak némely uraságok használják*"⁵³; 1856: "...*hengert* nem láttam az alföldi paraszt gazdáknál..."⁵⁴.

A hangutánzó *hengeritből*⁵⁵ történt elvonás és éppen úgy nyelvújítási alkotás, mint a hencseredikből a hencser.⁵⁶ FÁBIÁN Pál az 1840-es évekre vonatkoztatva a henger elnevezésről megállapította: "A szó, amelyet DUGONICS András alkotott, úgy látszik, még nem ment át akkorra, ilyen értelemben a köztudatba"⁵⁷. Az adatok többsége azt bizonyítja, hogy a XVIII. század végén már a mai értelemben is használták. Erdélyben helyenként a románok is átvették.⁵⁸

Mangorló (változatai: *mángulló, mángolló*). Csak a mai határainkon kívüli magyar nyelvjárásokból ismerjük: Réte (Pozsony m.) északon és délen Jugoszláviában: Péterréve, Temerin, Torontáltorda.⁵⁹ Mivel a török utáni telepítések előtt aligha lehetett általánosan ismert ez a szerszám, inkább valami hasonló szemléletre lehet gondolni. 1805: "...az elboronált magot *megmángurló* síma henger... *Megmángurullja* azt..."⁶⁰. 1836: "Egy jó nagy *Mungarló* egy seprű vagy *Mungarló Barona*..."⁶¹. 1841: "*Mangoló* alaku faczölöp, melly tenge körül forogva végig vonszoltatik a bevetett és beboronált földön"⁶². A fenti adatok inkább a műveletre vonatkoznak, mint magára az eszközre és így él ez a nyelvjárásokban is: *mëgmángolja* a földet hengerrel, elegyenget.⁶³ Az ige ezzel a jelentéssel máshol is megtalálható. A *mángorol* 'vásznat egyfajta eszközzel kisímt' ige, majd a belőle képzett származékok a magyarban 1661-től adatolhatók. Többszörös átvétel a német *mangel, mangel* 'ua' szóból, melyet a bajor-osztrákból sajátíthattunk el.⁶⁴ Egyelőre nem tudom megmondani, hogy az átadó nyelvjárásban van-e 'henger' jelentése, de valószínűbb, hogy az a magyarban alakult ki.

A Dunántúlra telepített székelyeknél még a következő elnevezések fordulnak elő: *töngörgö* (Hidas), *toengoergü* (Kakasd), *toevoelug* (Szárász)⁶⁵. Az utóbbi talán a román *teveluk* átvétele, míg az előbbieket e szó és a henger keveredéséből jöhetnek létre.⁶⁶

A henger résznevezéseinek feljegyzésére eddig a kutatás nem sok figyelmet fordított. Kivétel Átány (Heves m.), ahol az egész szerszám neve: *henger*, ennek része a *ráma* melyben a *görgö* forog. A ráára erősítik a *rudszárnyat* és ennek első felére a *fürhércet*, amihez a lovakat fogják be.⁶⁷

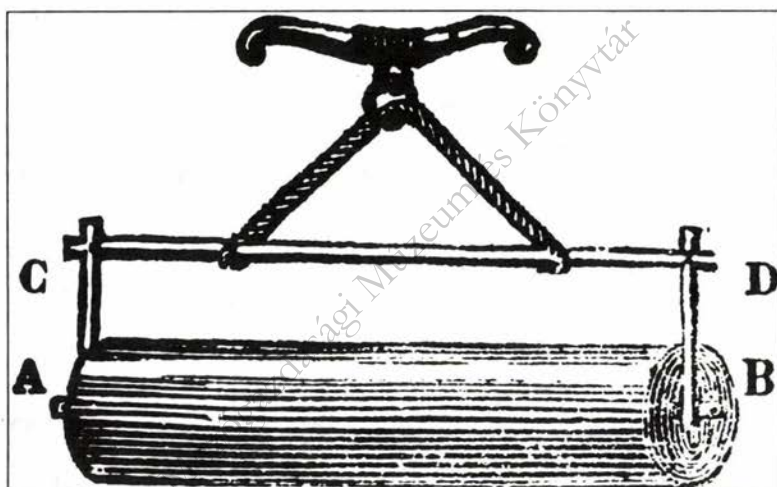
A henger magyar elnevezései között *hemp*, *hempelygő-kő*, *fa* és változatai, melyek arról tanúskodnak, hogy a XVI-XVII. század fordulójától kezdve használták ezt a szerszámot. Nagyobb elterjedésére csak a XVIII. század második felétől lehet számítani, amikor a korábbi elnevezéseket a *henger* egyre jobban kiszorította. Jellemző, hogy az új eszköz a mozgását és hangját utánzó szavakból rögtön megkapta elnevezését.

6. A fentiekből kitetszik, hogy a hengert nálunk a XVIII. század első feléig csak szótárakból lehet kimutatni és használatát csak kerti munkák esetében lehet igazolni. 1730 körül BÉL Mátyás, a magyar földművelés kitűnő ismerője, még nem említi és szerinte a szántóföld kisebb-nagyobb göröngyeit és rögöit kapa fokával vagy külön e célra készült bunkóval verik szét.⁶⁸ Tudomásom szerint a XVIII. századi magyar gazdasági irodalomban először 1776-ban említik, de akkor is egy németből fordított munkában, mely így inkább német-osztrák környezetre vonatkozik.⁶⁹ MITTERPRACHER 1779-ben úgy látszik mintha már magyar példákra is hivatkoznék. Megállapítja, hogy nemcsak a föld elegyengetésére alkalmazzák, hanem a földet vetés után összenyomva a növény gyorsabb fejlődését segíti elő. A hengerrel elegyengtetett földön a kaszával történő aratás könnyebb, mert az nem akad bele a kiálló rögökbe. Német, angol és svéd munkákra hivatkozva ajánlja elterjesztését.⁷⁰

A XVIII. század utolsó évtizedeiben a megújuló nagybirtokon nálunk is feltűnedezik: "Ez egy gömbyölyű, tengelyen forgó vastag fa. A külső országiak ezzel már régen élnek, mind a vetés előtt, mint a vetés utánna, t.i. a megszántott földeket, kivált a bévetetett, ezzel megjárattván megegyengtetetik..."⁷¹ 1799-ben a Keszthelyi Georgikon Tangazdaságának adott kéziratos utasításban ez olvasható: "...minek előtte a mag elvetetne, Angliai módon hengerrel meghordoztassék"⁷² Ebből nemcsak az derül ki, hogy a tudós mezőgazda Angliából származtatja ezt az eszközt, hanem az is, hogy ebben az időben Keszthelyen már alkalmazták.

PETHE Ferenc is nyilatkozott általános angliai elterjedtségéről: "Az Angulus féleszünek tartaná azt a mezei gazdát aki a sima hengerek hasznát nem akarná venni..." Méretével kapcsolatban a bécsi lábat és hüvelyket méter-rendszerbe átszámítva megállapítja: a hossza 126-253 cm között váltakozik, átmérője pedig súlyának megfelelően 24-48 cm között a legalkalmasabb, ennél nagyobbakkal már nehezen lehet fordulni. Ezzel a szerszámmal nemcsak a göröngyöket lehet összetörni, hanem az elvetett és elboronált magot lehengerezve az könnyebben kikél. "Az őszi vetésnek tavaszi hengergetése mindenek felett olyan szembetűnő haszna, hogy ha például egy hórdon a hengerrel, egy jó nehéz hengerrel, egy kerülőt teszünk, a többit pedig a nélkül hagyjuk: ez az egy nyom még aratáskor is haszonnal tettik meg."⁷³ A XVIII-XIX. század fordulóján általános az a vélemény nálunk, hogy a henger hazája Anglia és onnan terjedt el a kontinensre. "Angliába a 'henger szint' olly szükséges eszköznek tartják valamint a 'fogas boronát..."⁷⁴ Ezért állapította meg róla PETHE Ferenc: "...a henger hatalmas egy szerszám".⁷⁵

A XIX. század második negyedében már gyakrabban találkozunk vele és BALÁSHÁZY János elsősorban Debrecenre és környékére vonatkoztatva közli, hogy a henger hossza 189-221 cm, átmérője 32-50 cm között váltakozik. "Két végébe vas tengelyecske van ütve, mellyekhez ferhécz akasztatik, s ebbe fogatnak a vonó marhák. Vannak nehezebb és könnyebb hengerek, az elsőbket rögök összezuzására használják. A felhérc fölé erősített deszkára állhatott, vagy egy kis szék felszerelésével ülhetett, a munkát végző. Az elcsigázott őszi vetések tavaszi hengerelése nagyon hasznosnak bizonyult, mert a földet a gyökerekhez szorította és ezzel növekedésüket elősegítette."⁷⁶

2. Síma fahenger. Mezei Naptár 1841. 33. MMA. 93 918.

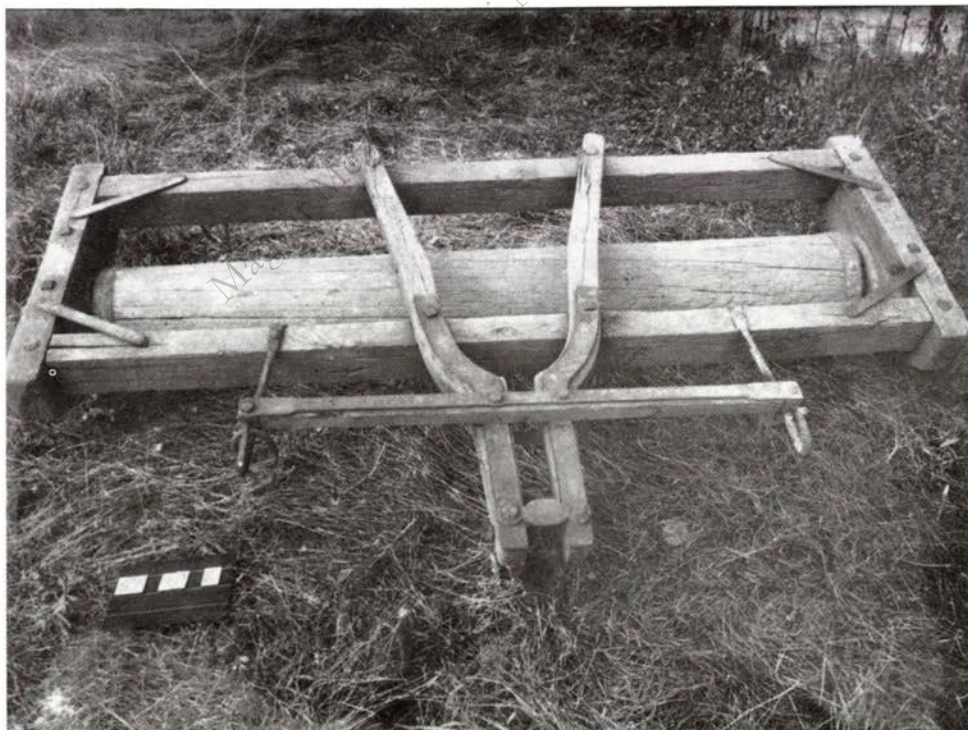
A henger szélesebbkörű elterjedése, akkor is inkább a nagybirtokon csak a XIX. század közepe táján indult meg és helyenként nem kis ellenállásba ütközött. Érdemes ezzel kapcsolatban az egykori mezőgazdasági forrásokat, elsősorban a folyóiratokat vattalóra fogni.

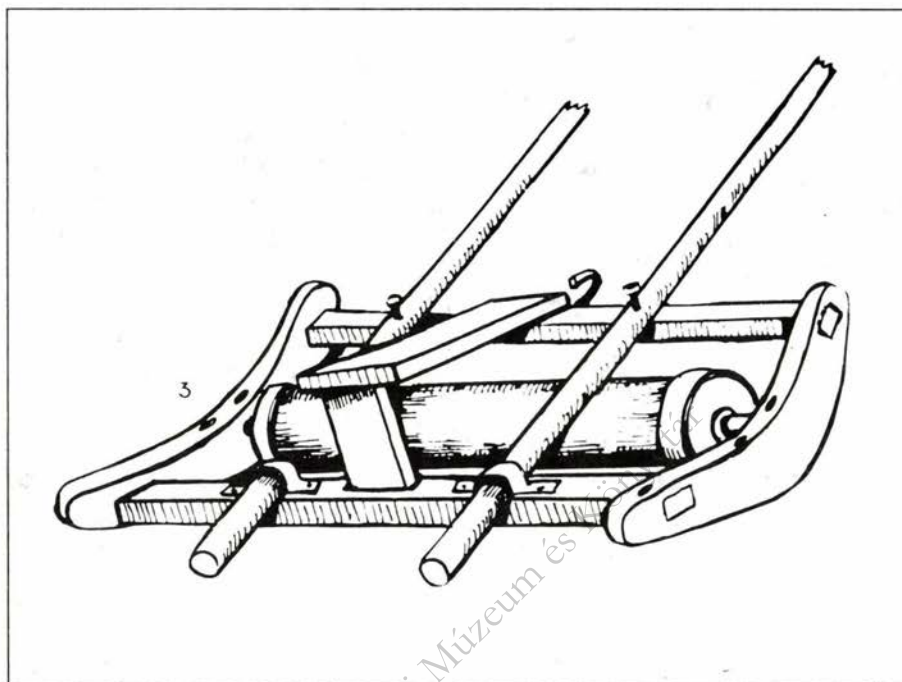
A múlt század közepén Vas vármegye nyugati és déli részében a henger már széles körben elterjedt, ugyanakkor Kemenesalján csak akkor kezdik megismerni.⁷⁷ A Felsőr környéki magyar falvakban csak a század forduló idején tűnik fel paraszti használatban, az ettől nyugatra fekvő osztrák falvakban korábban is előfordult. A két méter hosszú eszközzel a keskeny parcellákon nehezen lehetett fordulni, ez hátráltatta terjedését.⁷⁸ Kónyban (Győr m.) ebben az időben csak ritkán látni egy-két "ügyetlenül készült henger"-t,⁷⁹ de egy évtized múlva arról értesülünk Mezőrsről (Győr m.), hogy "a hengereket újabban kapták fel".⁸⁰ Lébényben (Győr m.) nagy

haszonnal alkalmazták.⁸¹ Jakabszálláson (Fejér m.) a formák szinte teljes sora állt rendelkezésre: "A göröngyök szétzuzására szolgáló *hengerek*, majd mély bevágások és lánczokkal látván el, majd több-több vas avagy fafogak állanak ki felületéből."⁸² Csákvárott (Fejér m.) az egyre gyakoribbá váló eszközök közé tartozott.⁸³ Kocson (Komárom m.) "a *gurgók* vagy *hengerek* iránt most már azt tartja a nép, hogy a föld rögzőségénél fogva azokat nélkülözni nem lehet".⁸⁴ Várongon (Tolna m.) az első háború előtt csak egy-két példányt használtak, és azokat kölcsönözték egymástól. "A két háború között már általánossá vált használata."⁸⁵

A magyar nyelvterület középső részén a henger terjedése sokkal lassúbb. Általánosítani lehet BALÁSHÁZY János megállapítását: "...s dolgozó eszközök a középsorsú és adózó Földművelők között máig sem terjednek el érdemekhez illő mértékben, s inkább a nagyobb jószágokkal vagy uradalmakkal bírónál használatnak. – Ide tartoznak a kapáló ekék (cultivator), jobb fajta boronák, *hengerek s a t*".⁸⁶ Jellemző a bihari Sárretről származó feljegyzés: "Henger? de már ennek a birtokosok nagyobb része se hallotta hírit sem! s midőn én legelsőbben használtam, még a szomszéd határról is jöttek birtokomra nevetni."⁸⁷ Nyíregyházán 1858-ban még

3. Síma henger felhérccsel. Cegléd (Pest m.). Kossuth Múzeum Cegléd. Ltsz. 61.10.2.

4. Síma fahenger kettős ruddal, hajtóállással. Alsóőr (Vas m.) GAÁL, K. 1969. XVI. tábla 3. ábra.

egyáltalán nem ismerték ezt a szerszámot.⁸⁸ A Nagyváradai Kerületben és Kunszentmiklóson csak elvétve fordult elő.⁸⁹ Gyomárról ezzel szemben arról tudósítanak, hogy egyre több gazda használja a hengert.⁹⁰ Ez inkább csak a nagyobb birtokokra vonatkozhat. Egy beszámolóban azt olvashatjuk: "...hengert nem láttam az alföldi paraszt gazdáknál..."⁹¹ Kivétel azonban akadt, mert az újításokra érzékeny Hódmezővásárhelyt: "...közönségesen használnak a lakosok vaskéket, vasboronákat és hengereket".⁹²

A néprajzkutatók a parasztság körében történő elterjedését még későbbre teszik. Bár a Bihar megyei Kismarján az egytagú síma faboronát már a múlt század első felében ismerték, de később is csak minden 3-4 család tartott belőle egyet.⁹³ Átányban (Heves m.) az első henger csak a múlt század utolsó éveiben tűnt fel és a szomszédos bérlő földjén látottat igyekeztek utánozni. Az első háborúig csak néhány akadt belőle a faluban, de még a két háború között sem volt minden gazdának, hanem egymástól kérték kölcsön. Az első hengereket a jobb módú gazdák készítették.⁹⁴ A palóc falvakban 1920-1930 között kezdett általánosabbá válni. Kazáron (Nógárd m.) 4-5 újításra fogékony gazda tulajdonában voltak az elsők és ezeket kölcsönözték a rokonok, a szomszédok.⁹⁵ A Hernádvölgyében a századforduló idején tűntek fel az elsők, a hegyek között (Baskó, Regéc, Arka, Sima stb.) csak az utóbbi évtizedekben

használják.⁹⁶ A közeli abaúji Hegyközben az első világháborúig a parasztgazdaságok nem ismerték a hengert, de később a nagybirtokokon látott egyes és hármashengerek mintájára maguk is megpróbálkoztak vele. Egy faluban csak néhány volt belőlük és az használta, akinek éppen szüksége volt rá. Nyíriben (Abaúj m.) a négy szemek csak egy-egy hengere volt, ezeket éjszakára többnyire kint hagyták a határban, hogy minél kevesebb időt vegyen a ki- és a beszállítás igénybe.⁹⁷ Vésztőn (Bihar m.) csak a nagyobb gazdák használták a két háború között hengert. A hármast jobban szerették, mert jobban símult a földhöz.⁹⁸ A Komárom megyei Gután az 1930-as években sajátmaguk vagy bodnár készítette hangert használtak, de nem volt belőle minden gazdaságban.⁹⁹ Gyomán a két háború között rögtörésre alkalmazták vagy *meggőrgőzték* a vetést, mert az így könnyebben kikelt.¹⁰⁰ Berettyóújfaluban az 1920-as években az egy-, illetve három-tagú fahenger az általános, de a nagyobb gazdák már vízzel súlyozható vashengereket is tartottak.¹⁰¹ Körülbelül ugyanez a helyzet Mezőberényben (Békés m.), ahol a század első évtizedeiben az egyes fahenger a gyakoribb és a két háború között jelent meg a parasztgazdaságokban "a háromtagú fa- vagy vízzel tölthető vashenger"¹⁰². A debreceni cívissz gazdálkodásokban a század elején az egyes fahengerek a leggyakoribbak, de az 1930-as években ezeket sok helyen kiszorította az egyes, kettes és hármashenger.¹⁰³

Ez a futólagos és korántsem teljes áttekintés azt mutatja, hogy a henger a Dunántúl valamivel előbb jelentkezett. Ez azt mutatja, hogy a szerszám nyugatról került hozzánk. Az Alfölddel szembeni különbség csak évtizedekben mérhető. A nagybirtokon korábban megjelent és általában fél évszázaddal, helyenként többel is megelőzte a parasztgazdaságokat. Előfordulása a nyelvterület keleti részében még a XX. században is ritkább, mint a nyugatin, Erdélyben csak szórványosan találkozunk vele.

A hengert a kis- és nagybirtokon sokáig kevésre becsülték. Ezt mutatja, hogy a legkorábbi statisztikák az ekét osztályozva is feltünteti (fa, vas), a boronákat, vetőgépeket is számbaveszi, de a hengerre vonatkozó adatokat sehohsem találjuk.¹⁰⁴ A Tiszántúllal kapcsolatban valamelyes tájékoztatást nyújt egy Hajdúböszörményből származó 1919. évi összeírás, mely szerint 1994 ekével és 1612 boronával szemben mindössze 301 hengert találtak. E szerint csak minden 5-6. gazdaság rendelkezett ezzel a szerszámmal.¹⁰⁵ A henger azok közé a szerszámok közé tartozott, melyeket szívesen kölcsönöztek, mikor pedig a nagycsalád szétvált az egykor együve tartozó kiscsaládok ezt közösen használták.¹⁰⁶

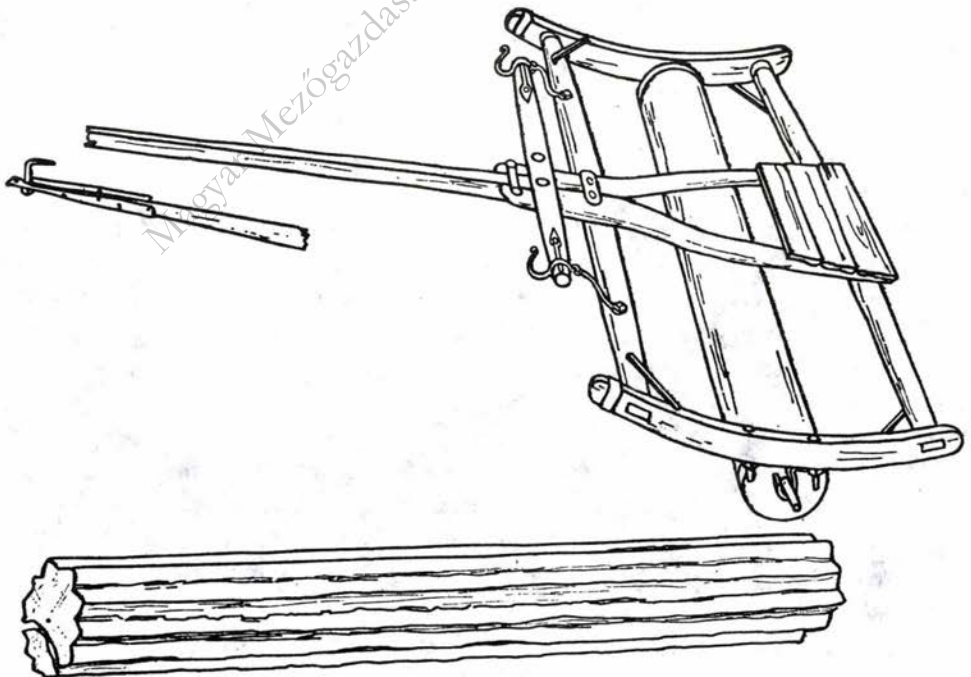
7. A hengerek a XVIII. század végétől kezdve különböző formái alakultak ki, melyeket fából, kőből később vasból készítettek. Ezek rendszerint más és más feladatot láttak el és a birtok nagysága szerint is különböztek egymástól. Három fő formájukat lehet megkülönböztetni, de ezek között is adódik eltérés formában és anyagban egyaránt.

A. A *sima henger* általában fából faragták, de készítettek kőből is, a múlt század

közepén nálunk is megjelentek a vasból, acélból kialakított, többnyire súlyozható példányok. Az átlag paraszti gazdaságokban a kollektivizálásig a fahenger maradt meg. Ezek egy, ritkábban két-három tagból állottak, az utóbbiak különösen az egyenetlen felületű területeken egyre jobban terjedtek.

A magyar nyelvterületen elsősorban henger-alakú fatörzsből faragták, ennek kéréget először lefejtették, a görcsöket, az ágak kinövéseit lefaragták. A két végére a vastengely számára lyukat furtak. A kováccsal két végére karikát erősítettek, ilyen a közepére csak akkor került, ha a törzsön repedések mutatkoztak. A fahenger hátránya, hogy viszonylag gyorsan kopott, előnye, hogy a legtöbben otthon is el tudták készíteni és viszonylag kevés kovács munkát igényelt. A Börzsönyben tölgyfából házilag készítették. "A két vége karikázva van, kocsitengely darabja van a végeken beverve és akácfa ráma fogja körbe...egytagú forma az általános, bár háromtagúakat is használtak."¹⁰⁷ Már fejlettebb formát jelentett az, amikor a keret két összefogó végét ivesre faragták ki, mert így a henger felett még egy rudat tudtak elvezetni és ezzel a szerszámot könnyebben kormányozhatóvá tették. Erre a szekéréhez hasonló rudszányat erősítettek és azt a két hosszanti keresztifára rögzítették és így tartotta a rúdat. Ennek megfelelően lovas vagy ökrös fogatolást lehetett kialakítani. "Lovas hengemél a rúd alá a ráma kötik fel lánccal a négyelőt, a rúdra pedig rudalóláncot

5. Síma és zsilipes fahenger. Átány (Heves m.). FÉL, E. – HOFER, T. 1974. 423.

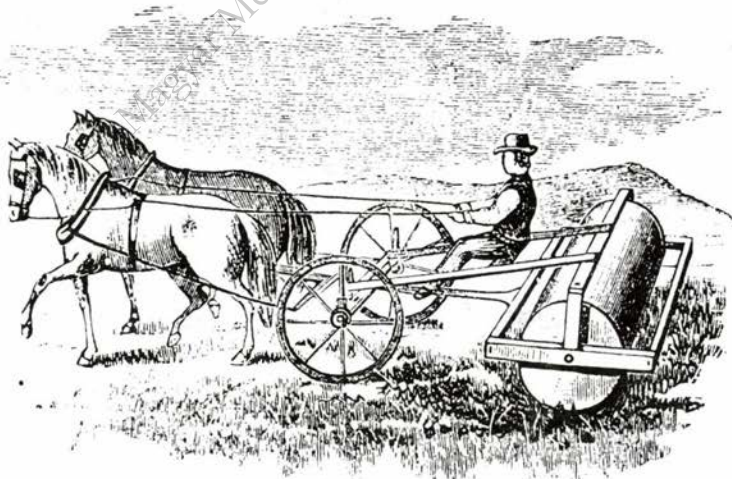

tesznek, vagy egy hámfát kötnek, amit a lovak nyaklójába akasztanak."¹⁰⁸ Ha szarvasmarhával vontatták a hengert, akkor az ágas végű fejbe erősítik a rudat és ennek végén a jármot éppenúgy rögzítik, mint a szekér esetében. A V-alakban szátágazó rudszárnnyra deszkát erősítettek, amely többféle célt is szolgálhatott. Erre súlyt helyeztek és ezzel növelték a henger kifejtette nyomást és a göröngyöket jobban szét tudta törni. Felállhatott rá a hajtó és ezzel nemcsak magát kimélte, hanem ugyancsak fokozta a szerszám rögtörő képességét.¹⁰⁹

Átányban (Heves m.) a hengert, illetve annak forgó és *gurgónak* nevezett részét akác-, kőris-, vagy eperfából készítették. Jó nagy és egyenes törzsű fa kellett hozzá, hogy a 210-230 cm hosszú és 34-38 cm átmérőjű gurgót kiadja. Már jó előre kinézték azt a fát, melyből a hengert készíteni akarták. Letisztították, két végére a kovács ráfot húzott és tengelyt ütött. E körül kopott el leghamarabb, maga a gurgó három emberöltőn keresztül is kitartott. A jószágot úgy fogták elébe, mint a szekérek, hajtó pedig felállt vagy felült rá. Ha messze szállították, akkor szétszedték és hosszában feltették a szekérre. Télére szétszedték az ól fala vagy kazal mellé állították, esetleg kukoricacsutkával befedték.¹¹⁰

Beregdarócon (Bereg m.) az ekét és a boronát mindig felpakolták a szekérre, az egy darabból álló fahengert a szekér után kötötték. Amikor kiértek a földre, akkor először a szerszámokat lepakolták, majd a hengert odahúzták, ahol aznap nem szántottak, mert így sem a munkát, sem a közlekedést nem akadályozta. Ha reggel

6. Síma henger ülőkével. Politikai Újdonságok 1882. 573. MMA 60 664.

Otthon készített henger.

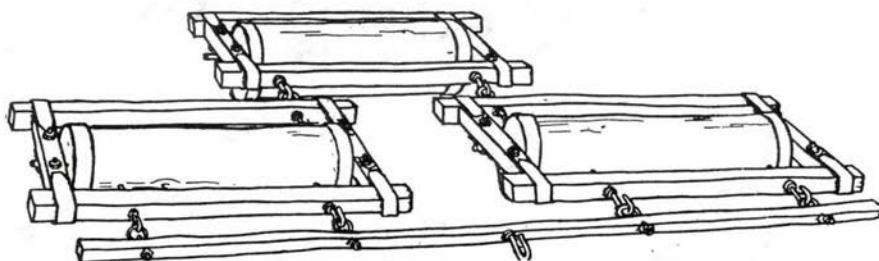
korán hozzákezdtek, akkor délután 2-3 órára egy holdat megszántottak, ezt megboronálták, majd a hengerezés következett. A vetés után újra boronáltak, majd hengereztek. Ha a szántás nagyon göröngyösnek mutatkozott, akkor még egyszer rámentek a hengerrel, sőt földet is tettek rá, esetleg az ember annak súlyát növelve ráállott. A henger így illeszkedett be a mezei munkák sorrendjébe.¹¹¹

Már a múlt század közepi mezőgazdasági irodalom is ajánlja: "Ha a béres elfárad, meg lehet neki engedni, hogy a henger rámájára felüljön; e végre gyakran rendes ülőhelyet is csinálnak reá. Így még az öregebb, gyengébb béresek is elhengerezhet-

7. Síma henger szalmabála üléssel. Tiszafüred (Jásznagykunszolnok m.). 1968. SZABÓ L. felvétele.

8. Hármás síma henger. Átány (Heves m.). FÉL, E. – HOFER, T. 1974. 424.

nek egymásután néhány nap." Azt is ajánlották, hogy ládát erősítsenek a henger rájárára és abba a szükségnek megfelelően kisebb vagy nagyobb mennyiségű követ helyezzenek el. Ez még arra is szolgálhat, hogy a szántáskor összeszedett köveket vagy a trágyával kikerült és el nem oszló anyagokat a szántóföld szélére lehessen szállítani.

A hengerezést mindig a szántásra merőlegesen kell végezni, mert így lehet az egészet jól felfogni. A múlt század közepén az egyes henger teljesítőképességével kapcsolatban feljegyezték: "Ha egy 6 láb hosszú hengert 10 óráig, egy óra alatt fél mérföldnyi sebességgel, folyamatosan dolgoztatjuk, naponkint mintegy 12 holdat meg lehet hengerezetni; minthogy azonban a fordulatoknál s a kijelöléssel idővész el, egy hengerre naponkint rendszeren 9 holdat vehetünk. Ha az idő kedvez, s nagy táblát kell hengerezni, legtöbbit végezhetünk úgy, ha két pár lovat tartunk készen s a fogatot minden órában felváltjuk. Ekkép reggeli 4 órától esti 8 óráig 16 órát dolgozhatnak s 20-22 holdat meghengerezethetünk."¹¹²

A múlt század közepén tűnnek fel nálunk a 2-3 részből álló fahengerek, ezek "egyes pontokon jobb hatásúak, mintha mind három rész egy egész hengert képezne".¹¹³ Nem csoda hát, hogy elsősorban a nagybirtokokon alkalmazták őket először és onnan tanulták el a nagyobb paraszt-gazdaságok. A hármashenger famunkáját otthon is el tudták készíteni, a kovácsra csak a ráf felhúzása maradt. Közepén az egyik henger előbbre került, míg oldalt mögötte két 80-100 cm hosszú henger haladt. Mindezeket fa gerendával kötötték össze és középre került a rúd.¹¹⁴ Ezt a szállításkor szét kellett szedni és darbonként rakták fel a szekérré. A viszonylag nehezebb szállíthatósága miatt ameddig szükség volt rá kinn maradt a határban és annak kellett hazaszállítani, aki legutóljára használta.¹¹⁵ A hármashenger Átányban (Heves m.) a két háború között terjedt el, amikor a Hatvani Cukorgyár néhány darabot adott a föld elegyengetésére, ezek mintájára mások is készítettek. A görgők hossza 110-120 cm között változott vagyis együtt lényegesen több, mint az egyes hengereké. Előnyét növelte, hogy könnyebben lehetett vele fordulni.¹¹⁶ Ezek sok helyen a kollektivizálás után is megmaradtak.¹¹⁷ Előfordult ugyan a kettős henger is, de a hármast jobban szerették, mert a harmadik kis henger jó lenyomtatta azt, amit a másik kettő elhagyott.¹¹⁸ A hármashengerrel csára (jobbra) fordulva kellett dolgozni, mert mellé fordulás esetén a túl éles kanyarodásban a földet összeszedhették. Mikor már a tábla közepére érnek, akkor a szélen nagyobb kerülnek éppen ennek megakadályozására.¹¹⁹

A kőből készült hengerekről Európában a középkortól kezdve van tudomásunk, a Kárpát-medencében a XVI-XVII. századtól kezdve emlékeznek róla.¹²⁰ A mezőgazdasági irodalom a múlt század elején még ajánlotta a kőhengert: "Én a tsupa kőhengert azért is betsülöm, mert ennek nyoma után vetni-be a földet, s akkor tövis- vagy aprófogú vas-boronával boronálni-el, annyit teszen, mint a magot szemenként 3" mélységre lerakni..."¹²¹ BALÁSHÁZY szerint a hengert kőből és fából készítik, de általában az utóbbiból.¹²² Ennek okát a múlt század közepén így állapították meg:

9. Hármassíma fahenger. Kocsord (Szatmár m.). Szatmári Múzeum Mátészalka. Ltsz. 86. 28. 1-3.

"A kőhengerek ellen, mellőzve hogy sok helyen nagyon sokba kerülnek, még azt is föl lehet hozni, mi szerint közönséges használatra nagyon nehezek s hordásban elhasadhatván, könnyen elromlanak."¹²³ Különösen a század második felében nem igen hallunk róla, mert "A kőnek meg van ugyan a szükséges súlya, de rossz benne az, hogy könnyen törik".¹²⁴ Az utóbbi időben a kőfaragással kapcsolatosan megindult kutatás nem tud kőhenger készítéséről, tehát feltételezhetően legalább egy évszázaddal ezelőtt készítése és használata megszűntnek tekinthető.¹²⁵ Megállapítható tehát, hogy a kőhengerek hazánkban sohasem játszottak jelentős szerepet, az utóbbi évszázadban pedig teljesen eltűntek a magyar földművelés eszköztárából.

A vas még a múlt század első felében is rendkívül drága anyag, éppen ezért csak a század közepén tűnnek fel az első vasból készült hengerek. Minden bizonnyal az angliai példa közrejátszhatott, de a fa és kő henger sok hátrányát kiküszöbölte: "Végre is tehát az öntött vasra jövünk, mely e célra kétségkívül legalkalmasabb anyag".¹²⁶ Ezzel egyidőben megjelentek az üreges hengerek is, melyeket a szükségnek megfelelően lehetett súlyozni: "Igen helyesek az újabb időben használatban jött öntöttvas üres hengerek, miknek üregei megterhelhetvén, súlyuk növelhető".¹²⁷ A síma öntöttvas hengereket később acélköpennyel látták el. Munkaszélességük 160-

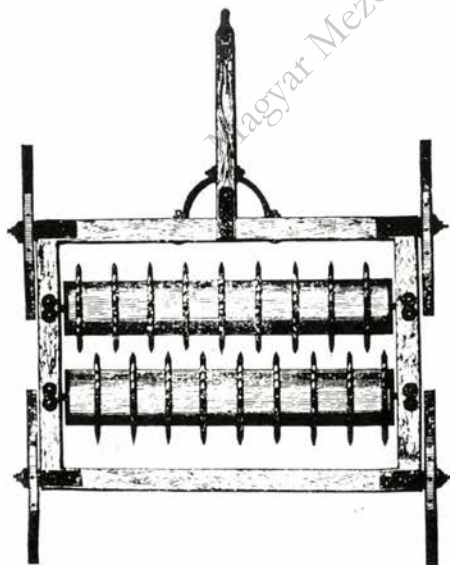
220 cm között, súlyuk 395-560 kg között váltakozott, ára 240-350 korona, súlyának megfelelően. Ha ezt összevetjük a mesterember által készített fahenger 20-28 koronás árával, akkor mindjárt érthetővé válik, hogy minden tartóssága ellenére miért nem terjedt a parasztgazdaságokban.¹²⁸ A két háború között a nagyobb gazdák, például Berettyóújfaluban már használtak súlyozható (vízzel tölthető) vashengereket.¹²⁹

Átmeneti formának lehet tekinteni, amikor a fahengerekbe hosszanti rovátkákat vágnak, amivel annak rögtörő képességét jelentősen növelik. Ez nagybirtokon 1847-ben feltűnt ugyan¹³⁰, de később csak ritkán találkozunk vele, bár szórványosan parasztgazdaságokban is dolgoztak vele. Átányban (Heves m.) *zsilipes hengernek* nevezték, hossza 244 cm, átmérője 34 cm, az oldalán vágott rovátkák 4-5 cm mélyek. Ugyanabba a keretbe helyezik mint a símát és az őszi szántás után használják, mert jobban összetöri a göröngyöket.¹³¹

B. A *fogas henger* nemcsak a göröngyök széttörésére, a taljba szalma belenyomására (homok megkötése) szolgál, hanem a Földközi-tenger környékén, Közel-Keleten ezzel verik ki a magot a kalászból. Ez utóbbival nem foglalkozom, mert a Kárpát-medencében ilyen alkalmazásával nem lehetett a múltban sem találkozni.

A fogas henger legkorábbi említése az időszámításunk előtti évezredből származik és a sumir-akkad források szerint a kerti talajok felpuhítására használták.¹³² Az is kétségtelen, hogy a kínaiak az egész középkoron keresztül dolgoztak vele.¹³³ Ezért

10. Kettős fogas henger. Gazdasági Lapok.
1854. 304, NNA 64 815.

nem zárható ki annak a lehetősége Keletről, esetleg Távol-Keletről került Európába. Tudjuk azt, hogy a hengert Európa számos részén alkalmazták a középkorban, ezért a belső fejlődés lehetőségét sem lehet teljesen kizárni. A simahengert és a fogasboronát egy szerzőn egyestették. Nyugat-Európában talán Angliában alkalmazták először és onnan terjedt a 18. században a kontinensre.¹³⁴

A fogas henger első magyar nyelvű említését 1776-ból ismerem. A kemény "...Földekhez azért sokkal alkalmazhatóbb az úgy nevezett *fogas görgő-fa*, a melyet Saxoniának némely részeiben felvettek és igen nagy hasznát veszik. A Bétsi Gazdasági Héti újságban, mely MÉH-KASNAK neveztetik, az 1768 dik Esztendőről való utolsó árkuson ez

a fogas görgő-fa le vagyon írva, és Réz-Táblán ki vagyon rajzolva".¹³⁵ Három évvel később MITTERPACHER ezt írja erről a szerszámról: "Akárhogyan szántják is a földet, azokat a röögöket, melyet az ekevas felfordít szét kell törni és ezt kapával vagy forgó hengerrel lehet véghezvinni, melybe jó minél több vasfogat beleerősíteni."¹³⁶ Tehát alig telik el egy évtized és a magyarországi mezőgazdasági irodalom már bemutatja az új szerszámot, ami mutatja a felzárkózás igényét.

PETHE már kétségtelenül használta a Keszthelyi Georgikon Tangazdaságban: "A borzos henger egész hengeredő területe tele van verve valami 4-5 hüvelyk hosszúságú boronafog forma vasfogakkal zürzavarosan." Ezzel a röögöket ugyan jól össze lehetett zúzni, de azok sokszor a fogak közé szorultak és ez akadályozta a munkát.¹³⁷ Szélesebbkörű elterjedéséről nem sokat tudunk inkább csak a nagybirtokokon alkalmazták. Így Jakabszállásról (Fejér m.) említenek olyan hengereket, melyekből favagy vasfogak állanak ki és ezért különösen alkalmasok a rögtörésre.¹³⁸ Nevezték tövis- vagy csapos-hengernek, mely nem más, mint gördülő borona és ha egy ráma két ilyen hengert tart egymás mögött össze, akkor kettős norvég tövis-hengemek mondták.¹³⁹ A fogas henger és a borona összefüggését az is mutatja, hogy helyenként a vele végzett munkát megfogasol igével fejezik ki.¹⁴⁰

Az 1850-es évek elején már megindult nálunk is gyári előállítás. A Rimaszécsi Vasgyár (Gömör m.), olyan kettős tüskés-hengert gyártott, melynek négyszögletű farámájában két henger forgott egymás mögött. A ráamához rudat erősítettek és ehhez lehetett a vonójószágot fogni. A szállítást megkönnyítette, hogy négy kereket lehetett alá erősíteni és ezek segítségével a 7-8 mázsás hengert akárhova lehetett szállítani. A két fahengerbe összesen 324 darab 4 hüvelyk hosszú vasfogat erősítettek, ezeket úgy helyezték el, hogy a szántás minden részét felkarcolják, a göröngyöket összetörjék. "E henger nemcsak a földnek porhanyítására szolgál, hanem az őszi vetésnek megfogasolására is, midőn télen által az agyagos talaj kérge megcsetrepesedett."¹⁴¹ GUNDA Béla a cséplő és rögtörő hengerekről szólva megállapítja: "A szeges rögtörő hengerekkel semmiképpen sem függenek össze..." és a Bereg megyei Mezőtarpárol bemutat egy rögtörésre szolgáló szeges hengert, mely formájában teljesen megegyezik a múlt század közepéről ismert formával.¹⁴²

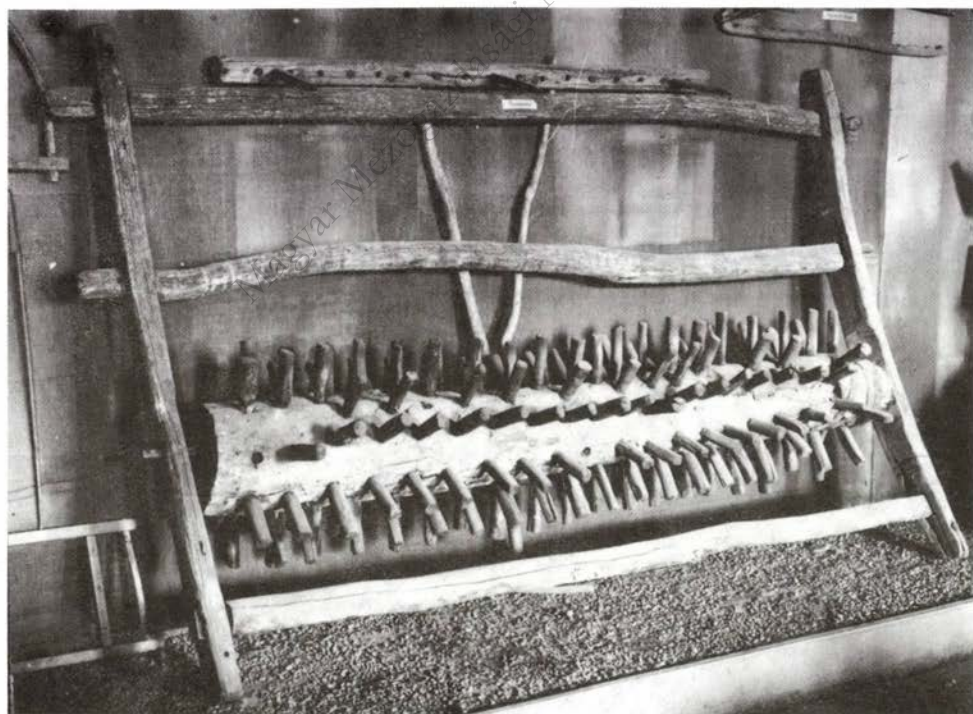
A fogas henger három tagból álló változatát is használták, elsősorban azokon a területeken, ahol a bakhátas szántást gyakorolták. Az Őrségben (Vas m.) három egyforma hosszúságú és átmérőjű hengeralakú fatörzset 10-15 cm hosszú vasszegekkel láttak el. Kettő elől haladt egymással egyvonalban, a harmadik pedig mögöttük törte a hanyas (hantos, göröngyös) földet. E hármassal szerszám nem turta le a bakhát tetejét, hanem azt még jobban összeszorította.¹⁴³

A fogas henger sem a nagybirtokon, de a paraszt gazdaságokban nem volt elterjedt szerszám. Alig néhány említést ismerjük. Így Órhalomból (Nógrád m.) tudunk róla¹⁴⁴, fogas(henger) néven feljegyezték Karcagról és fogas hengör elnevezéssel Nagykanizsáról.¹⁴⁵

Századunk elején egy tüskés fahenger (270 kg) ára 150 korona, melyből a kovácsmunka 60, a vasanyag 64, a bogránmunka és a fa 36 korona. Az öntött vas egyes tüskés henger súlya szerint 190-240, a hármás 320-360 korona.¹⁴⁶ Ha ezeket az árakat összevetjük a síma henger árával (20-28 korona), akkor ez magyarázatot ad arra, hogy miért csak szórványosan ismerték és használták a parasztgazdaságokban.

A fogas henger egy formája a homok megkötésére is szolgált. A 19. század második felétől kezdve egyes mesteremberek az egyes fahengert fafogakkal egészítették ki. Ennek egy szép példányát a Szegedi Móra Ferenc Múzeum őrzi Szeged-Domaszék-ról: "Főrésze egy eperfatörzsből készült hengerfa (h: 235 cm, átmérője 30 cm), amelybe arasznyi hosszú, két újjnyi vastag fogakat illesztettek. Az ily módon keletkezett fogas henger mindkét végébe rövid vasrudat vertek s ez szolgált tengely gyanánt. A tengellyel ellátott fogashengert négyzetes fakeretben helyezték el s kész szalmahengerlő elé állatot fogtak. A bőjti szelek megindulása előtt leszórták a homokot szalmával s végig hajtottak rajta szalmahengerlővel. A súlyos fatörzsből készült hengerfa a fogak segítségével szinte rávarrta a szalmát a homokra, amelynek felszínébe így nehezebben kapaszkodott a szél."¹⁴⁷ Hasonló szerszám használatát Kecskemét környékéről is feljegyezték.¹⁴⁸

11. Szalmanyomó henger a homok megkötésére. Szeged-Domaháza. Móra Ferenc Múzeum. TÖRÖK Gy. 1937.

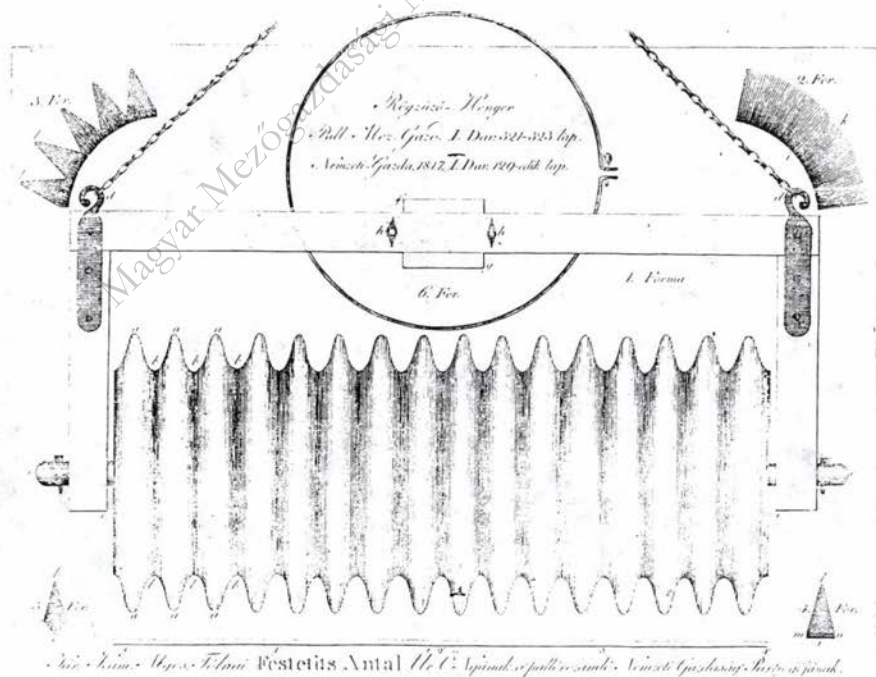

A szegedinél sokkal kezdetlegesebb példányt ismerünk Kiskunhalas-Rekettyé-ről, melyet feltevésem szerint házilag készíthettek.¹⁴⁹ A közeli Szankon és Móricgáton: "A szalmázó henger kétféle volt: fogashenger és szalmavágó henger. Az előbbinek a fogai mélyen befuródtak a homokba, emiatt használata nagy erőt kívánt. Újabb eszköz a szalmavágó, amely egy keretben egymás mellett járó kettős henger. Mind-egyik fahengerre öt-öt vaskarikát szereltek, ezek belevágódtak s a szalmát is belepérelték a homokba."¹⁵⁰

E szerszám alighanem paraszti újítás, mely a századforduló idején tűnhetett fel. Tudtommal a mezőgazdasági szakirodalom nem tesz róla említést.¹⁵¹ Keletkezésének és elterjedésének kérdése még további kutatásokat igényel.

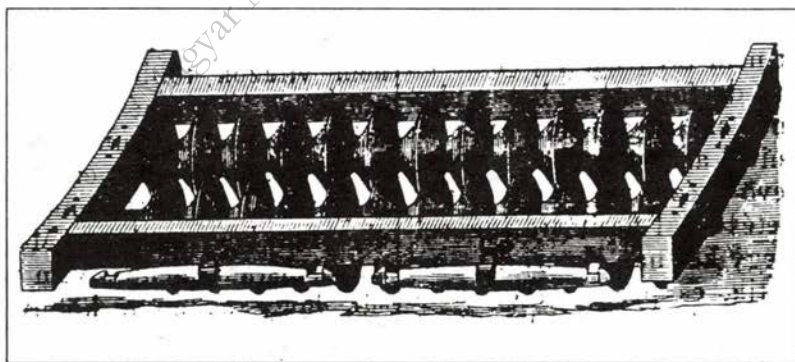
C. A gyűrűs henger, szaknyelven *tárcsa* általánosabb elterjedését csak a 20. századra lehet tenni, de már a 18. század végétől kezdve kísérleteztek vele. PETHE Ferenc rögzűzőnek nevezte és 1798-ban kezdett el vele dolgoztatni. Jó kemény fából hengert faragtatott ki és erre 15 erős vaskarikát szereltetett. Arra is gondolt, hogy az egész szerszámot kőből alakíttatja ki, de ez eleinte nem járt sikerrel. Nem olcsó szerszám ezért írta róla: "Egy ilyen rögzűzőt ismét készíttethet egy Kavallér:

12. Rögzűző henger. PETHE F. 1817. 129.

szegény gazdának nem javasolnám."¹⁵² E szerszám kialakítása a későbbiekben is foglalkoztatta és egy folyóirat cikkben visszatért rá és ami ritka lehetőségként adódott, a szerszámról szépen kidolgozott szemléletes rajzot is közölt. "Az egész henger hossza 4', minden hüvelyken egy karikával; melj nem törvény, és lehet azt 4 hüvejknyire szabni egymáshoz. A henger vastagsága, karikák nélkül, 15, ezekkel együtt 21 hüvejk. Lehet a hosszát rövidebbre, vastagságát többre szabni; a haszna annál nagyobb lesz. Vastangejjét c, melj 1 1/2 hüvejk vastagságú, egy arasznyira, meljnek a kőbe kell menni, jobb négy szegletesen hagyni, és tsak puha fa-ékekkel szorítani belé, mint ónnal önteni; melj miatt azt, ha elkopik és mást kellene hejjettenni, a kőnek kára nélkül ki nem lehetne venni... A legszárazabb göröngyös (rögös, tsoportos, hantos) földnek mindenikféle Rögzúzó tökéletesen megfelel."¹⁵³

Ez a szerszám nem nagyon terjed el még a nagybirtokokon sem. Egy-egy halvány utalást találunk vele kapcsolatban.¹⁵⁴ A múlt század közepétől szélesebb körben alkalmazták és gyakrabban találkozzunk ajánlásával. "Gondoljon az olvasó két összehorított tányérból alakult dobokat, egy tengelyre szorosan összefűzve, úgy hogy egymással összeforradva meg nem mozdulnak, csak a tengely mozog velök... A két henger egymás mögött oly formán működik, hogy a hátulsó henger tányérjai az első henger két tányérja közé vágnak, s ez által minden hantot rögöt, amit az első henger tányérjai összetörtlen hagytak, okvetlen összeapritnak." Ez a gyűrűs henger 8 láb (kb. 2,5 m) széles földön végezte el a rögötörést és két jó ló 10-11, két ökör 8-9 holdat hengerezett meg naponta. A cikk szerzője Észak-Németországból hozott magával egy gyűrűs hengert és VIDATS István pesti gépgyárában mindjárt készíttetett belőle 12-t részint a maga, részint mások számára.¹⁵⁵

13. Gyűrűs henger. Falusi Gazda 1865. 362.

A nagyobb parasztgazdaságokban a nagybirtok példája nyomán megjelent ez a hengerfajta is. Használták Gyomán (Békés m.)¹⁵⁶, Szegeden *hántvágó* néven ismerték és dolgoztak vele a két háború között.¹⁵⁷ Terjedését nagymértékben gátolta, hogy

századunk első évtizedében a 18-24 gyűrűs, 350-42 kg-os példányok ára 210-290 korona között váltakozott rúddal és kocsiüléssel együtt.¹⁵⁸

8. A henger megjelenése és elterjedése összeköthető az egész földművelés alapvető megváltozásával mind Európában, mind hazánkban. Szórványosan ugyan a római, illetve a középkortól kezdve ki tudjuk mutatni Európában és bizonyos fenntartásokkal a Kárpát-medencében is, de igazában akkor kezd el szélesebb körben terjedni, amikor a XVIII-XIX. században az ipari, majd a mezőgazdasági forradalom megindul, mely nálunk csak a XIX. században jelentkezik. Lássunk néhány olyan jelenséget, mely elősegítette, sőt szükségessé tette a henger alkalmazását.

a. Európában a XVII. század végén és a XVIII. században a három, illetve két nyomásos rendszert a vetésforgó kezdi kiszorítani. Ez nálunk is az ugar bevezetésével a XVIII. század végén indult meg, amikor a kapások, főleg a kukorica, majd a burgonya mind nagyobb területet foglalt el. A szántóföld termelékenységét jobb talajműveléssel igyekeztek pótolni. A henger a talajt tömörítette, a felfagyott őszivetés gyökeréhez a termőföldet hozzányomta és így nagy szerepet játszott. A magyar nagybirtokokon a XVIII-XIX. század fordulójáról ismerjük a vetésforgóval tett első kísérleteket és nem véletlen, hogy ekkor tűnnek fel az első hengerek is. PÉTHE Ferenc volt az, aki a XVIII. században kialakult norfolki vetésforgót népszerűsítette, majd a maga 11 szakaszra osztott vetésforgóját kialakította. Nem véletlen tehát, hogy éppen ő volt az, aki a különböző hengerek alkalmazását szorgalmazta. A vetésforgó szélesebbkörű hódítására a múlt század második felében került sor és ekkor válnak általánosabbá a különböző típusú hengerek is. A henger és a vetésforgó összefüggését a múlt század közepén így látta egy gyakorlati gazda: "A henger legcélirányosabb gazdasági gépeink egyike, kivált nézetem szerint, ki a termő föld tömörségére annyi súlyt helyezek. És annyival többet, mennyivel távolabb haladunk a régi rendszertől, t. i. a három nyomásos gazdálkodástól."¹⁵⁹

b. A XIX. század az, melyben a mélyebben járó, több földet kifordító fél- és teljesen vasekék a Kárpát-medencében, különösen annak belső síksági mind nagyobb területet meghódítanak. A vastag földszelvények, a nagy rögöket csak a nehéz hengerek tudták szétnyomni és a vetés számára megfelelő síma talajt megteremteni.¹⁶⁰

c. Erre pedig egyre inkább szükség volt, mert a XIX. században, különösen annak közepétől kezdve mind nagyobb mértékben terjedtek el a vetőgépek. Ezek pedig csak úgy tudták a magot megfelelő mélységbe eljuttatni, ha azt hengerrel símára elegyítették és a rögöket megtörték. Ezért van az, hogy a henger és a vetőgép mindenütt csaknem egyszerre jelenik meg.¹⁶¹

d. A henger használatát az is szükségessé tette, hogy a XVIII. század második felétől mind erőteljesebbé vált a sarló-kasza váltás. A gabonát pedig csak úgy lehetett a földhöz minél mélyebben levágni, ha talaját hengerrel egyenesebbre alakították ki. A hengernek ezt a feladatát mezőgazdasági szakirodalmunk már a XVIII. század

második felében is hangsúlyozta. "...glebaeque forte extanentes resolvantur, ne deinde falx messotis in eas offendat."¹⁶² A sarló-kasza-váltás és a henger közötti kapcsolat nemcsak nálunk volt meg, hanem pl. Dániában is, amint az STEENSBERG, Axel feljegyzéséből is kiderül.¹⁶³ Átányban (Heves m.) FÉL Edig és HOFER Tamás is megfigyelte, hogy aratáskor a jól lehangerezett földön sokkal szebb munkát lehet végezni.¹⁶⁴

A henger egyes fajtái a római kortól kezdve, ha nem is megnyugtatóan igazolt folytonossággal, kimutathatók Európában, illetve az időszámításunk előtti korszaktól kezdve Közép- és Távol-Keleten. A Kárpát-medencében a XVI-XVII. század fordulójától inkább kerti szerszámnak látszik és csak a XVIII. század utolsó negyedétől kezdve ajánlják szántóföldi használatát. Elterjedése nálunk angol, német, skandináv minták alapján történik a nagybirtokon a XIX. század elejétől, a paraszti földeken e század utolsó harmadától, de sohasem válik olyan általánossá, mint pl. a borona. Becslésekre hagyatkozva, különböző korszakokban, minden 3-5. gazdaságban fordult elő, a sík és kötött talajon gyakrabban, mint a hegyvidéken, illetve a homokon. Gyakran kölcsönözték, ezért meglehetősen nagy területen dolgoztak vele.

Mivel, ha szórványosan is, de ki tudjuk a történeti időkből európai használatát mutatni, ezért nem volt arra feltétlenül szükség, hogy távol-keleti, kínai minták alapján terjedjen el nagyobb mértékben használata. Annak lehetőségét mégsem lehet kizárni, hogy amikor fokozott alkalmazását a gazdasági körülmények szorgalmazták, akkor európai elterjedésére a kínai példa ne hatott volna ösztönzően. A fogashenger elterjedésében a távol-keleti példákban különösképpen része lehetett, bár arra is van halvány utalás, hogy ez a hasznos szerszám a síma henger és a fogas borona kereszteződéséből jött létre. A homok megkötésére szolgáló fagógú henger, jelenlegi adataim szerint, paraszti találmányként is felfogható.

E nagymultú, de gazdasági jelentőségét csak alig két évszázada megalapozó, több változatú eszköz történetét még további kutatásoknak kell tisztázni. A fenti rövid áttekintéssel csak a további kutatásra kívántam a mezőgazdasági munkaeszközök kutatóinak figyelmét felhívni.

Jegyzetek

¹ LESER, P. 1960. 292. p.

² GYÖRFFY I. 1941. 2:170 és XIX. tábla

³ VARGA GY. 1972. 291-292. p.

⁴ IKVAI N. 1977. 151. p. és 12. kép

⁵ FÉL E. – HOFER T. 1974. 151-155. p.

⁶ LESER, P. 1928. 482. p.

⁷ LESER, P. 1928. 448. p.

⁸ LESER, P. 1931. 450-451. p.

- ⁹ GUNDA B. 1937. passim.
¹⁰ HOFFMANN T. 1963. 278-284. p.
¹¹ VERGILIUS, P. M. 1757. 36. p.
¹² RAJNIS J. 1814.
¹³ BASSI, G. – FORNI, G. 1988. 74. p.
¹⁴ GALLO, A. 1569. 440. p.
¹⁵ PANE, L. D. – PONI, C. 1970. 351-359. p.
¹⁶ LESER, P. 1928. 429. p. – BASSI, G. – FORNI, G. 1988. 74. p.
¹⁷ LESER, P. 1928. 429. p.
¹⁸ MYRDAL, J. 1986. 102-103, 269. p.
¹⁹ ŠACH, Fr. 1972. 290. p.
²⁰ BABINGER, F. 1923. 182-183. p.
²¹ MA1. Cylindrus alatt.
²² NySz. I., 1507. Nad.: Kert. 99.
²³ COMENIUS, A. J. 1673. 164. p.
²⁴ PP. Walze, cylinder; PP1. Cylindrus alatt.
²⁵ NAGYVÁTHY J. 1821. 106. p.
²⁶ TESZ. 1:435-436. p.
²⁷ MNyA. 140. lap. MTsz. és UMTsz.
²⁸ PP. WALZE, cylinder; cylindrus PP1.
²⁹ WAGNER: Phras. Cylindrus alatt. TESZ. 1:1090.
³⁰ PPB1. Cylindrus alatt.
³¹ SZILÁGYI S. 1774. 45. p.
³² Magyar Hírmondó 262. NSz.
³³ Kocs Komárom m. GALGÓCZI K. 1855. 233. p.
³⁴ ÉRDY Kódex 527. NySz.
³⁵ SZTA. 4:651. P.
³⁶ MNyA. 140. P.
³⁷ UMTsz.
³⁸ MA1. Cylindrus alatt
³⁹ NADÁNYI J. NySz. I, 1507. p.
⁴⁰ NySz. 1:1507. p.
⁴¹ PPB1. NySz. 1:1507. p.
⁴² NySz. 1:1507. p.
⁴³ További példákat 1. NySz., TESZ. 2:156-157. P., MTsz. stb.
⁴⁴ MNyA., UMTsz.
⁴⁵ Nyelvészeti Füzetek 14:28; TESZ.
⁴⁶ NAGYVÁTI J. 218. p.
⁴⁷ OL. P. 282.113.
⁴⁸ PETHE F. 1:321-323. p.
⁴⁹ NG. IX, 129, p.
⁵⁰ NAGYVÁTHY J. 106. p.
⁵¹ KASSAI 2:403. p.

- 52 Debrecen. BALÁSHÁZY J. 2:71-72. P.
- 53 Tímnye Pest m. MGI, 389. p.
- 54 Hódmezővásárhely. FG. 50. p.
- 55 1416/1466: "heingereite nag kouet..." Müncheni C. 69. NySz.
- 56 TESZ. 2:91. p.
- 57 FÁBIÁN P. 1955. 176. p.
- 58 TAMÁS L. 1966.
- 59 MNyA. 140. lap
- 60 PETHE F. 319-320. p.
- 61 MNy. 38:209. p.
- 62 Magyar Gazdasági Egyesület Kalendárium 33.
- 63 UMTsz.
- 64 TESZ.
- 65 MNyA. 140. lap
- 66 DEMCSENKO, N. 1967.
- 67 FÉL E. – HOFER T. 1974. 151. p.
- 68 WELLMANN I. 1984. 121, 124. p.
- 69 SZILÁGYI S. 1776. 44-45. p.
- 70 MITTERPACHER, L. 1779. 1:300-301. p.
- 71 NAGYVÁTI J. 1791. 1:218. p.
- 72 OLP. 282. 113.
- 73 PETHE F. 1805. 1:319. p.
- 74 Mezei Gazdák Barátja IV/1829/ passim.
- 75 Nemzeti Gazda 1814. 2:392.
- 76 BALÁSHÁZY J. 1838. passim.
- 77 GALGÓCZI K. 1855. 234. p.
- 78 GAÁL K. 1969. 94. 16. tábla 3.
- 79 MG. 1844. 556. p.
- 80 GALGÓCZI K. 1855. 234. p.
- 81 GALGÓCZI K. 1855. 234. p.
- 82 MG. 1847. 520. p.
- 83 GALGÓCZI K. 1855. 233. p.
- 84 GALGÓCZI K. 1855. 234. p.
- 85 TAKÁCS L. 1976. 106, 111. p.
- 86 BALÁSHÁZY J. 1829. 91. p.
- 87 MG. 1845. 1518-1519. p.
- 88 FG. 1858.6.p.
- 89 GALGÓCZI K. 1855. 233. p.
- 90 GALGÓCZI K. 1855. 233. p.
- 91 FG. 1856. 50. p.
- 92 GALGÓCZI K. 1855. 234. p.
- 93 VARGA GY. 1978. 171. p.
- 94 FÉL E. – HOFER T. 1974. 152. p.

- 95 BALASSA I. 1989. 24. p.
96 IKVAI N. 1967. 64-65. p.
97 BALASSA I. 1964. 65-66. p.
98 NAGY GY. 1973. 454. p.
99 FEHÉRVÁRYNÉ NAGY M. 1988. 128-129. p.
100 NOVÁK L. 1977. 567. p.
101 VARGA GY. 1981. 422. p.
102 VARGA GY. 1973. 253. p.
103 BALASSA I. 1940. 23-24. p.
104 Magyar Statisztikai Évkönyv. Első rész. 120 kk. Budapest 1875.
105 VELIKY J. 1973. 391. p.
106 BELLON T. 1984. 556. p.
107 IKVAI N. 1977. 151. p.
108 IKVAI N. 1967. 65. p.
109 Ecsedi-láp (Szatmár m.). FARKAS J. 1982. 96. p.
110 FÉL E. – HOFER T. 1974. 153. p.
111 PAPP S.Z. 1975. 192-194. p.
112 KORIZMICS L. – BENKÓ D. – MORÓCZ I. 1855. III, 134-135. p.
113 LÓNYAI G. 1852. 102. p.
114 BALASSA I. 1964. 65-66. p.
115 Vésztő (Békés m.). NAGY GY. 1973. 464. p.
116 FÉL E. – HOFER T. 1974. 152. p.
117 VARGA GY. 1981. 422. p.
118 NAGY GY. 1963. 110. p.
119 NAGY GY. 1963. 110. p.
120 MA1, NySz. 1:1507. p.
121 NG. 1817. IX, 131-132. p.
122 BALÁSHÁZY J. 1838. 2:L72. p.
123 LÓNYAI G. 1852. 101-102. p.
124 KORIZMICS L. – BENKÓ D. – MORÓCZ I. 1855. 3:134. p.
125 HÁLA József szíves szóbeli közlése.
126 KORIZMICS L. – BENKÓ D. – MORÓCZ I. 1855. III, 134. p.
127 LÓNYAI G. 1852. 102. p.
128 Mezőgazdasági Lexikon 1911, 1:473. p.
129 VARGA GY. 1981. 422. p.
130 MG, 1847. 520. p.
131 FÉL E. – HOFER T. 1974. 155. p.
132 SALONEN, A. 1968. 185-186. p.
133 JANATA, A.-KREINER, J.-PAUER, E. 1971.85., 88., 96-97. p.
134 THAER, A. 1798. 1:236-237. p.
135 SZILÁGYI S. 1776. 44-45. p.
136 MITTERPACHER, L. 1779. 1:292. p.
137 PETHE F. 1805. 1:319-321. p.

- 138 MG. 1847. 520. p.
- 139 LÓNYAI G. 1852. 102. p.,
- 140 UMTsz.
- 141 KORIZMICS L. – BENKÓ D. – MORÓCZI I. 1855. III, 338, p.
- 142 GUNDA B. 1937. 255. p.
- 143 DÖMÖTÖR S. 1954. 157. p. és 6. ábra.
- 144 BALASSA I. 1989. 24. p.
- 145 UMTsz.
- 146 Mezőgazdasági Lexikon 1911. 1:473. p.
- 147 TÖRÖK GY. 1937. 76-77. p.
- 148 GUNDA B. 1937. 254. p.
- 149 TÁLASI I. 1984. 240. p.
- 150 JANÓ Á. 1982. 86. p.
- 151 Mezőgazdasági Lexikon 1911. Futóhomok, Homok megkötése címszavak.
- 152 PETHE F. 1805. 1:323. p.
- 153 PETHE F. 1817. 129-133. p.
- 154 Jakabszállás (Fejér m.). MG 1847. 520. p.
- 155 FG. 1865. 362. p.
- 156 NOVÁK L. 1977. 567. p.
- 157 BÁLINT S. 1976. 532. p.
- 158 Mezőgazdasági Lexikon. 1911. 1:473. p.
- 159 PETERDY G. 1856. 48. p.
- 160 BALASSA I. 1973. passim.
- 161 BARBARITS L. 1966. passim.
- 162 MITTERPACHER, L. 1779. 1:300. p. Helyesen: messoris.
- 163 STEENSBERG, Axel levélbeli közlését köszönöm.
- 164 FÉL E. – HOFER T. 1974. 154. p.

Irodalom

- BABINGER, F. 1923. Hans Dernschwam's Tagebuch einer Resie nach Konstantinopel und Kleinasien (1553-1555. München).
- BALÁSHÁZY János 1829. Tanácsolatok a magyarországi mezei gazdák számára. Sárospatak.
- BALÁSHÁZY János 1838. Háztartás és mezei gazdaság tudománya 1-2. Debrecen.
- BALASSA Iván 1940. A debreceni civis földművelésének munkamenete és műszókincse. Debrecen.
- BALASSA Iván 1964. Földművelés a Hegyközben. Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok. 1. Budapest.
- BALASSA Iván 1973. Az eke és szántás története Magyarországon. Budapest.
- BALASSA Iván 1989. A palócok földművelésének jellemzői. In: Palócok. Szerk.: BAKÓ Ferenc. Eger.
- BALASSA Iván 1990. A magyar gabonatermelés néprajza. Néprajz Egyetemi Hallgatóknak 7. Szerk.: UJVÁRY Zoltán. Debrecen.
- BÁLINT Sándor 1976. A szegedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Szerk.: TROGMAYER Ottó. Szeged

- BARBARITS Lajos 1966. A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon. In: Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok. 2. Szerk.: WELLMANN Imre. Budapest.
- BASSI, G. – FORNI, G. 1988. L'aratro e il carro lodigiani nel contesto storico Padano. Milano.
- BÁTKY Zsigmond 1937. Sós-gurgula, sós-pintő, NÉ. 29.
- BELLON Tibor 1984. Földművelés. In: Kecel története és néprajza. Szerk.: BÁRTH János. Kecel.
- BENKŐ Dániel 1. KORIZMICS L.
- COMENIUS, A. J. 1673. Janua linguae latinae...Kolozsvár.
- DEMCSNEKO, N. A. 1967. Zemlegyelcseszkiye orudija moldovan XVIII – nacsala XX. vv. Kisinyev.
- DEMTSCHENKO, N. A. 1972. Die moldauische landwirtschaftlichen Geräte im 18. bis zum beginnenden 20. Jahrhundert. In: Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa. Red.: BALASSA, I. Budapest.
- DERNSCHWAM, H. 1. BABINGER, F. 1923.
- DIEDERICHS, E. 1908. Deutsches Leben in Bildern. I-II. Leipzig.
- DÖMÖTÖR Sándor 1954. Bakhátas szántás és a nyugat-magyarországi eketípusok. NÉ. 36.
- FÁBLÁN P. 1955. A gazdasági élet nyelve. In: Nyelvünk a reformkorban. Szerk.: PAIS Dezső. Budapest.
- FARKAS J. 1982. Fejezetek az Ecsedi-láp gazdálkodásához. In: Studia Folkloristica et Ethnographica. 8. Szerk.: UJVÁRY Zoltán. Debrecen.
- FEHÉRVÁRYNÉ NAGY M. 1988. Parasztgazdaság a XX. század első felében. Gútai példa. Életmód és Tradíció 2. Szerk.: PALÁDI KOVÁCS Attila. Budapest.
- FÉL, Edit – HOFER, Tamás 1974. Geräte der Átányer Bauer. Koppenhagen–Budapest.
- FORNI, G. 1. BASSI, G.
- GAÁL Károly 1969. Zum bäuerlichen Gerätbestand im 19. und 20. Jahrhundert. Wien.
- GALGÓCZI Károly 1855. Magyarország, a Szerbvajdaság s Temesi bánság mezőgazdasági statisticaja. Pest.
- GALLO, A. 1569. Le venti giornati dell'agricultura. Venzia.
- GUNDA Béla 1937. Népi mezőgazdálkodás a Boldva völgyében. NÉ. 29.
- GUNDA Béla 1937. Délkelet európai kultúréteg a magyar népi gazdálkodás szerszámanyagában. NÉ. 29.
- GYÖRFFY István 1941. Földművelés. In: MagyNépr.² 2. kötet.
- HOFER, Tamás 1. FÉL, Edit.
- HOFFMANN Tamás 1963. A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest.
- IKVAI Nándor 1967. Földművelés a Zempléni hegység középső részén. MÉH. IX. Szerk.: GUNDA Béla. Debrecen.
- IKVAI Nándor 1977. Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között. In: Börzsöny néprajza. Szerk.: IKVAI Nándor. Szentendre.
- JANATA, A. – KREINER, J. – PAUER, E. 1971. Baudenbaugeräte Japans. Archiv für Völkerkunde 25.
- JANÓ Ákos 1982. Fejezetek a szanki és mörícgáti tanyás gazdálkodás múltjából. In: A Kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei 1. Szerk.: BÁNSZKY Pál. Kecskemét.
- KORIZMICS László – BENKŐ Dániel – MORÓCZ István 1855. Mezei gazdaság könyve. 1-5. Pesten.
- KREINER, J. 1. JANATA, A.
- KRÜNITZ, J. G. Ökonomisch-technologische Encyclopedie... Walze címszó. Berlin.
- KURUCZ György 1990. Az agrártechnikai megújítás programja Pethe Ferenc "Pallérozott mezei Gazdaság" című művében. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1988-1989. Budapest.
- LESER, P. 1928. Westöstliche Landwirtschaft. In: Festschrift...P.W. Schmidt. Wien.
- LESER, P. 1931. Entstehung und Verbreitung des Pfluges. Münster i W.

- LESER, P. 1960. *Plow Complex, Culture Change and Cultural Stability*. Philadelphia.
- LÓNYAI Gábor 1852. *A földművelés általános elvei*. Dr. Pabst H.W. után. Pest.
- MILOTAI F. 1838. *Erdélyi gazda*. I-II. Nagyenyed.
- MITTERPACHER, Lajos 1779. *Elementa Rei Rusticae in usum akademiarum regni Hungariae conscripta*. Buda.
- MORÓCZ István 1. KORIZMICS László.
- MYRDAL, J. 1986. *Medeltidens åkerbruk. Agrarteknik i Sverige ca 1000 till 1520*. Stockholm.
- NADÁNYI J. 1669. *Kerti dolgoknak leírása*. Kolozsvár.
- NAGY Gyula 1963. *Hagyományos földművelés a Vásárhelyi-pusztán*. Budapest.
- NAGY Gyula 1965. *Földművelés*. In: *Orosháza története és néprajza*. Szerk.: NAGY Gyula. Orosháza.
- NAGY Gyula 1973. *Hagyományos földművelés Vésztőn*. In: *Vésztő története*. Szerk.: SZABÓ Ferenc. Vésztő.
- NAGYVÁTI János 1791. *A szorgalmatos mezei gazda*. I-II. Pest.
- NAGYVÁTHY János 1821. *Magyar practicus termesztő*. Pest.
- NOVÁK László 1977. *Gyoma hagyományos paraszti gazdálkodása*. In: *Gyomai tanulmányok*. Szerk.: SZABÓ Ferenc. Gyoma
- OLAUS MAGNUS *Historia om de nordiska folken...med kommentarer av J. GRANLUND*. 1-5. Stockholm 1909-1951.
- PAIS S. 1964. *A becsvölgyi gazdálkodás. Néprajzi Közlemények IX. 2.*
- PANE, L. D. – PONI, C. 1970. *Le annotazioni manoscritte di Belisario Bulgarini alle vinti giornate dell'agricoltura et de' piaceri della villa di Agostino Gallo*. Napoli.
- PAPP Z. S. 1975. *A beregdaróci emberek élete a századfordulón*. Budapest.
- PAUER, E. 1. JANATA, A.
- PETERDY G. 1856. *Gyakorlati tapasztalatok a gazdasági gépek alkalmazásánál*. VII. Henger. *Gazdasági Lapok*.
- PETHE Ferenc 1805. *Pallérozott mezei gazdaság... Sopron*.
- (PETHE F.) 1817. *Rögzűző-Henger*. NG. 1:129.
- PONI, C. PANE, L. D.
- RAJNIS J. 1814. *Máró Vergilius Publiusnak Georgikonja*. Pesten.
- ŠACH, Fr. 1972. *Übersicht über die Entwicklung der Bodenbearbeitung in Böhmen und Mähren*. In: *Getreidebau in Ost- und Mitteleuropa*. Red.: BALASSA, Iván. Budapest.
- SALONEN A. 1968. *Agricultura Mesopotamica nach sumerisch-akkadischen Quellen*. Helsinki.
- SZILÁGYI S. 1774. v. 1776. *Az ausztriai paraszti ifjúságot a jól rendelt mezei gazdaságra oktató kézi könyvecske... Pozsony (Kassa)*.
- Szolnok megye *Néprajzi Atlasz*. Szerk.: SZABÓ László – CSALOG Zsolt. Szolnok. 1974.
- TAKÁCS Lajos 1976. *Egy irtásfalu földművelése*. Budapest.
- TÁLASI István 1984. *Kiskunság*. Budapest.
- TAMÁS Lajos 1966. *Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen*. Budapest.
- THAER, A. 1798. *Einleitung zur Kenntniss der englischen Landwirtschaft... Hannover*.
- TÖRÖK, GY. 1937. *Szalmahengerlő (hengerező)*. NNY. IX. Szeged.
- VARGA Gyula 1972. *A termelés*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914*. Szerk.: SZABÓ István. Budapest.

- VARGA Gyula 1973. A mezőberényi paraszti gazdálkodás. In: Mezőberény története II. Szerk.: SZABÓ Ferenc. Mezőberény.
- VARGA Gyula 1978. Egy falu az országban (Kismarja életrajza a felszabadulásig). Debrecen.
- VARGA Gyula 1981. Berettyóújfalu gazdaságnéprajza a két világháború között. In: Berettyóújfalu története. Szerk.: VARGA Gyula. Berettyóújfalu.
- VELIKY János 1973. A mezőgazdaság és az agrártársadalom szerkezete a XX. század elején. In: Hajdúböszörmény története. Szerk.: SZENDREY István. Debrecen.
- VERGILIUS, P. M. 1757. Bucolica, Georgicon et Aeneis. Birminghamal.
- VIETORISZ J. 1936. Publius Vergilius Georgicaja. Budapest.
- VIGA Gyula 1985. Kőmunkák egy bükkaljai faluban. Studia Folcloristica et Ethnographica 17. Szerk.: UJVÁRY Zoltán. Debrecen.
- WELLMANN Imre. 1984. Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján. Budapest.

Rövidítések

- FG Falusi Gazda. Folyóirat. Pest.
- KASSAI KASSAI József: Származtató, s gyökereszdő magyar-diák szókönyv 1-5. Pesten.
I latin
- MH Magyar Hírmondó. Folyóirat. Pozsony.
- MagyNépr.² Magyarország Néprajza. 2. kiadás. 1941-1943. Budapest.
- MAI MOLNÁR Albert: Dictionarium Latino-Ungaricum. Norinberga 1604.
- MeH Műveltség és Hagyomány. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézetének Évkönyve. Budapest, Debrecen.
- MG Magyar Gazda. Folyóirat. Pest.
- MGB Mezei Gazdák Barátja. Folyóirat. Keszthely.
- MMA Mezőgazdasági Munkaeszköztörténeti Archivum.
- MNyA A Magyar Nyelvjárások Atlasza. Budapest.
- MTsz Magyar Tájszótár. Szerk.: SZINNYEI J. Budapest.
- NÉ Néprajzi Értesítő. Folyóirat-évkönyv. Budapest.
- NG Nemzeti Gazda. Folyóirat. Bécs.
- NNy Népünk és Nyelvünk. Folyóirat. Szeged.
- NySz Magyar Nyelvtörténeti Szótár I-III. Szerk.: SZARVAS G. – SIMONYI ZS. Budapest.
- OL Országos Levéltár. Budapest.
- PPB PARIS PÁPAI, Fr. Dictionarium latino-hungaricum. Labore P.Bod. Cibirii 1767.
- PP PARIS PÁPAI, Fr.: Dictionarium Latino-Hungaricum. Lócse.
- SZTA SZABÓ T. Antila: Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár. I-IV. Bukarest.
- TESZ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1-3. Főszerk.: BENKÓ L. Budapest.
- UMTsz Új Magyar Tájszótár. 1-2. Főszerk.: B. LÓRINCZY É. Budapest.
- WAGNER: Phras. WAGNER, Fr.: Universae phraseologiae latinae corpus. Tymaviae 1750.

Die Walze und ihre Anwendung

Nach dem Pflügen musste man die Erdschollen und Klumpen ebnen, dazu konnten mehrere Geräte in Anspruch genommen werden: die Egge (Zahn-, Dorn-), die Glätte und die Walze. Mit Letzterer hat sich die Agrargeschichte und Arbeitsgerätekforschung relative wenig befasst, da sie im 19. Jahrhundert nur auf den Grossgrundbesitzen angewendet wurde, in den Bauernwirtschaften verbreitete sie sich nur gegen Ende des Jahrhunderts, d.h. eigentlich nur in unserem Jahrhundert.

Gewisse Arten der Walze wurden im Mediterraneum schon seit den ältesten Zeiten zum Dreschen des Getreides angewendet, auf dem ungarischen Sprachgebiet diente sie aber nur zum Ebnen des Ackerbodens. Die Walze, mit welcher die Erdschollen nach dem Pflügen zusammengebrochen wurden, ist schon seit der Römerzeit bekannt, man kann aber nicht beweisen, dass sie mit der glatten Walze, die wir aus verschiedenen Teilen Europas seit den 14-15. Jahrhunderten belegen können, in irgendeinem genetischen Zusammenhang gestanden wäre. Bei uns taucht sie um die Wende der 16-17. Jahrhunderten auf, aber auch dann können wir nur ihre Anwendung in der Gartenwirtschaft belegen. Die Einzel-, Doppel- und Dreierwalze ist auf den Grossgrundbesitzen schon in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts häufiger vorgekommen, hat sich aber eigentlich nur in der ersten Hälfte des vergangenen Jahrhunderts in breiteren Kreisen eingebürgert. Die ersten Exemplare wurden aus Baumstämmen hergestellt, die Fachliteratur erwähnt aber auch solche, die von Seiten gemesselt wurden. Seit Mitte des 19. Jahrhunderts kennen wir schon Eisenwalzen und später auch solche, deren Gewicht man so regeln konnte, dass sie mit Wasser oder Sand gefüllt wurden. Ihre Anwendung erforderte den Sichel-Sensenwechsel, denn Mähen konnte man nur auf ebenem Boden, aber auch die sich immer mehr verbreitende Sämaschine förderte den Gerätewechsel, da sie auch nur auf geebnetem Boden angewendet werden konnte.

Die Zahnwalze wird in der ungarischen Literatur zuerst in 1776 erwähnt. Die ersten Exemplare sind Baumstämme, deren Zähne aus Eisennägeln bestehen. Solche mit Holzzähnen sind auch bekannt. Seit den 1850-er Jahren wurden die Varianten mit Eisenzähnen auch in landwirtschaftlichen Manufakturen hergestellt und nicht nur auf den Grossgrundbesitzen, sondern auch in den Bauernwirtschaften angewendet.

Die Ringelwalze – in der Fachterminologie Scheibe genannt – erscheint bei uns Ende des 18. Jahrhunderts. Sie konnte auch aus Stein hergestellt werden, später zog man die Scheiben auf Baumstämme. In der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts verbreiteten sich aber auch die Scheiben aus Eisen. Diese Art der Walze verbreitete sich viel langsamer und wurde in den meisten Grossbauernwirtschaften erst zwischen den zwei Weltkriegen angewendet.

Die Verbreitung der verschiedenen Walzenformen steht mit dem grossen Wandel

in Zusammenhang, der in Europa schon Ende des 17. Jahrhunderts begann, bei uns aber erst ein Jahrhundert später erschien. Er drängte auch die Mehrfelderwirtschaft in den Hintergrund und förderte so die Verbreitung der Walze.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

ÉLŐERŐVEL MŰKÖDŐ MALMOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN A XVIII-XIX. SZÁZADBAN III. SZÁRAZMALMOK

Balázs György

A Kárpát-medencében a XVIII-XIX. századra az élőerővel működő malmok széles skálája alakult ki:

- a taposómalmok¹
- a tiprómalmok²
- a szárazmalmok³

Jelen tanulmányban a szárazmalmokról szóló adatok rendszerezésével, újabb adatok feltárásával a típus három, egymástól eltérő kialakulását, fejlődését variánsát, altípusát kívánjuk bemutatni.

Nincs semmilyen pontos adatunk arra nézve, vajon az élőerővel hajtott áttételes malom mikor jelent meg a magyarság használatában. Bár az utóbbi évtizedek kutatásai nyomán a honfoglaló magyarságról tudjuk, hogy az állattartás mellett a szántóföldi növénytermesztést is ismerték, mégis a gabonafélék őrlésére szolgáló bonyolultabb malomszerkezet ismeretét nem feltételezzük ebből az időből. A tárgyi anyag hiánya mellett elég itt csupán az étkezési szokásokra utalnunk.⁴

Arra sincs támpontunk, vajon a szárazmalom honnan került a Kárpát-medencébe? Nem tekinthetjük semmiképpen helyben kialakult szerkezetnek egyik típusát sem. Nem elődje mindazonáltal a Pannónia provincia ásatásából előkerült ún. "pompeji" típusú malom egyiknek sem. A pompeji malom és a Kárpát-medencében (és persze Európa-szerte) használatos szárazmalmok közötti lényeges különbség az, hogy az utóbbiak mind áttétellel működtek, a meghajtó szerkezet és az őrlő között energiaátvivő fogaskerékek, tengelyek, orsók közvetítenek. Egy- vagy kétlépcsős áttétellel működnek attól függően, hogy a forgómozgást egy- vagy két pár fogaskerék-orsó áttétel gyorsította a meghajtó és az őrlőszerkezet között. A pompeji típusú malom, bár ugyanúgy élőerővel – szárárral, rabszolgákkal – hajtották, direkt meghajtású, áttételek nélküli szerkezet.

Az első írott adat a szárazmalomról a Kárpát-medencében a XV. századból való:

a pozsonyi városi adókönyvben 1434-ből Rozmulner, Rosmulner, Rassmulner foglalkozású polgárok adóját említik.⁵ MAKKAI L. korábbra, a XIII. századra datálja a szárazmalom megjelenését: "Nem lehetetlen, hogy a járgányos szárazmalom szórványosan azelőtt is üzemelt (a XV. század előtt – B. Gy.) Magyarországon, mivel jelenléte feltételezve van a nagy Gellért-legendában."⁶ Valóban elképzelhető, hogy ismert volt a szárazmalom a korábbi időkben is, de erre az oly sokféle értelmezésű Gellért-legendának nem bizonyították. Ha valóban a mesterséggel forgatott malmot kérdezi is Gellért püspök beszélgetőtársától, WALTERTŐL – mindketten más országból származtak, valószínűbb, hogy itáliai, nyugateurópai ismereteik, tapasztalataik alapján kérdeznek, beszélnek róla, mintsem itteni tapasztalataik révén.

A középkori malmokra a régészek által talált malomkövekből tudunk következtetni. Ha egy malomkőről meg kívánjuk állapítani, kézi- avagy más erővel meghajtott-e, támpontunk a keresztvas kialakítása és a forgókő/felsőkő átmérője, vastagsága, tömege lehet.

A forgókő kersztvasa ugyanis a kézi meghajtás esetén nem közvetít meghajtó erőt, csupán központosítja a felső, forgó követ, és a felső és alsó kő közötti távolság beállítását biztosítja. Ezért a tengely felső vége félgömb alakú, ennek megfelelően a keresztvasban félgömb alakú homorú bemélyedés található.

Az áttételes malmoknál a keresztvas a forgómozgást közvetítő tengely felső végződésének megfelelően csonkagúla alakú bemélyedéssel van kialakítva. A keresztvas ráül a csonkagúla végződésű tengelyre, s átveszi annak forgását. A fentebb leírt kézimalom és az áttételes malmok (száraz-, taposó-, tipró-, vízi- és szélmalom) közötti átmeneti forma az áttételes kézimalom. Ennél a meghajtó erő az emberi erő, áttételes szerkezete viszont a nagyobb teljesítményű, állati illetve más meghajtású malmokkal rokonítja. Tengelyvégződése, a keresztvas kialakítása is amazokéhoz hasonló. Ez esetben a malomkő átmérője, magassága szolgálhat alapul annak eldöntésére, vajon kézi- avagy állati, természeti erővel meghajtott malom kővéről van-e szó. Eddigi tapasztalataink szerint a kritikus átmérő 60 cm körül van:

- ez alatt kézimalom, fölötte pedig
- állati vagy természeti erővel meghajtott malom

kővéről lehet szó. Ez akkor is igaz, ha feltételezzük, hogy a korábbi malmok kisebb teljesítményűek voltak, kisebb kövekkel őrltek, hiszen áttételes kézimalmaink a XVIII. századtól ismeretesek, előbből viszont eligazítást nyújt a keresztvas előbb leírt kiképzése. Mindezek mellett figyelembe vehetjük még az őrlőlap szélességét is annak eldöntésére, vajon egy malomkő kézi- avagy állati/természeti erővel meghajtott-e. A hajtóerő nagysága ugyanis összefügg az őrlőlap szélességével, vagyis az őrlőfelület nagyságával: minél szélesebb az őrlőlap (a két kő egymáshoz érő, egymáson elforduló felülete), annál nagyobb erő kell a felső kő forgatásához, az őrléshez.

A magyar régészeti anyagban elsősorban kisméretű, feltehetőleg kézimalom köve található. Szentkirály középkori falu ásátása során PÁLÓCZI HORVÁTH András

ásató régész közlése szerint a 16. számú épület mellett, a faltól mintegy 10 méterre egy nagyméretű malomkő került elő.⁹ A megtalálás körülményei sem malomépület, sem a szerkezet meghatározásához nem nyújtottak támpontot.

A malomkő átmérője – a töredékből kiszerezett, kiszámított méret szerint 88 cm – nem hagy semmi kétséget afelől, hogy áttételes malomban őrltek rajta.¹⁰ A lelőhely természetföldrajzi viszonyait tekintve egyértelműen élőerővel hajtott malom kövéről lehet szó, feltehetően szárazmaloméról.

A kő magassága 10,5 cm, tehát erősen használt, kopott kőről van szó.

A malomkő magassága a súly, a tömeg miatt érdekes: a súly a centrifugális erő ellen hat, helyén tartva a követ, amint azt POZDORAY J. leírta: "A forgókövek vastagsága 30 centiméteren (11-12 hüvelyk) felül nincs nagy befolyással a több őrlési képességre... A 11" vastag (290) kőnek a súlya megfelel az őrlőfelületének és ellentáll a centrifugális emelőerőnek".¹¹

A Szentkirályon talált kő felső kő, erre utal a keresztvas bevésést helye (1. sz. ábra, 'k' jelű rész) valamint az őrlőlap és a kőmell kialakítása. Az őrlőlapon rémisek (metszőelek) nyomai nem vehetők észre. A kő rekonstruált mérete alapján egy általános nagyságú – 13-14 méter átmérőjű kerengősátras – szárazmalom köve lehetett, az épület szerkezeti, formai megoldása, a malomszerkezet az alföldi középenhajtó szárazmalmokéhoz hasonlíthatott.

A XVI. századi adóösszeírások adatai alapján PÁLÓCZI HORVÁTH A. 50-60 házat feltételez Szentkirályon, ennek népességét (kb. 250-300 fő) látta el liszttel a malom.¹² Szentkirályt 1354-től említik az írott források, a XVI. század végén és a XVII. század folyamán többször elpusztult, majd 1692-ben elnéptelenedett.¹³ Elvileg tehát a XIV. századtól a XVII. század végéig működhetett itt malom. Összehasonlító adatok, számítások alapján tudjuk, hogy ha a kő átmérője 88 cm, alapterülete 0,636 m². Súlyja teljes magassága mellett kb. 120 kg lehetett, percenként 175-180 fordulatot megtéve (feltéve, hogy jó lisztet őrlt) munkaképessége optimális esetben óránként 110 kg liszt volt.¹⁴ Ennél természetesen jóval kisebb mennyiséget őrlhetett valójában. Későbbi adatokkal összevetve naponta 20-24 véka¹⁵ illetve kb. 3 köből¹⁶, de inkább ennél is kevesebb lehetett a teljesítménye.

Ezt tekinthetjük a legkorábbi tárgyi bizonyítéknak szárazmalmokra vonatkozóan a Kárpát-medencében.¹⁷ A malmokról szóló írott adatokat visszavevhetjük a korábbi századokra, de semmi konkrét eredményt ettől nem kapunk: ha feltételezzük is korábbi meglétüket, nem ismerjük szerkezeti felépítésüket, technikai megoldásaikat, típusukat.

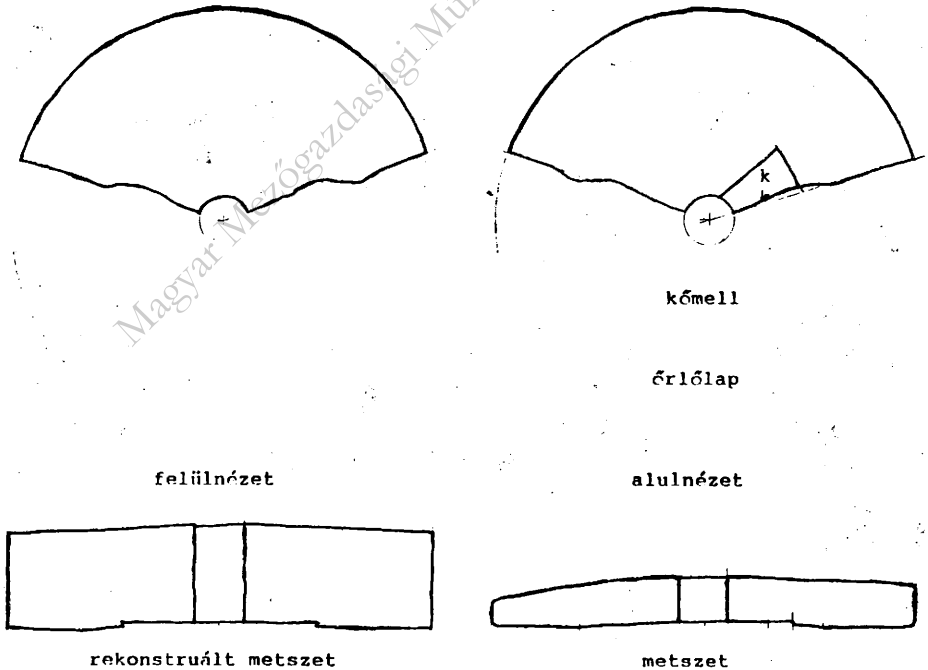
Az étkezési szokások, a kásafélékhez, pépes ételekhez való ragaszkodás, a darának a mindennapi táplálkozásban betöltött szerepe ebben az időszakban nem ösztönzött nagyobb teljesítményű malmok építésére, a vízimalmok mellett – amelyek az előtérbe kerülő kenyérhez szükséges lisztet adni tudták – állandóbb üzemi nagyobb malmok elterjedésére. Valószínű tehát, hogy a vízimalmok mellett a köznép kezén

lévő kézimalmok mellett nem számolhatunk jelentős számú szárazmalommal a kora középkorban. Megjelenésük ideje, körülményei tisztázandók, elterjedésük első frott említésük idejére, a XV. századra tehető.

Nyugat-európai adatok az élőerővel hajtott malmok korábbi megjelenését mutatják. Angliában a XI-XII. századból említenek először szárazmalmot, taposómalmot.¹⁸ Hollandiában az első említés a XIII. századból való, de a malom típusát azon túl, hogy lóval hajtott, itt sem lehet megállapítani.¹⁹ Az élőerővel hajtott malmok első franciaországi említése 1240-ből való.²⁰

A XV-XVI. századtól egyre sűrűsödnek az adatok az élőerővel működtetett malmokra vonatkozóan, s egyre-másra tűnnek fel az eddiginél pontosabb, típusmeghatározásra utaló, illetve pontos szerkezetet mutató adatok, rajzok. A XVIII. századtól kezdve pedig előtűnik áll az élőerővel működtetett malmok egész skálája a taposómalomtól a szárazmalomok több típusán keresztül a típrómalomokig.

1. ábra: A Szentkirályon (Bács-Kiskun m.) talált malomköredék, XIV-XVII. század

SZÁRAZMALMOK

A Kárpát-medencében és Európa-szerte megmaradt szerkezetek, épületek; a pontos, vagy legalábbis kikövetkeztethető szerkezeti leírások, rajzok, tervrajzok alapján a következő altípusokat határozhatjuk el a szárazmalmok típusán belül:²¹

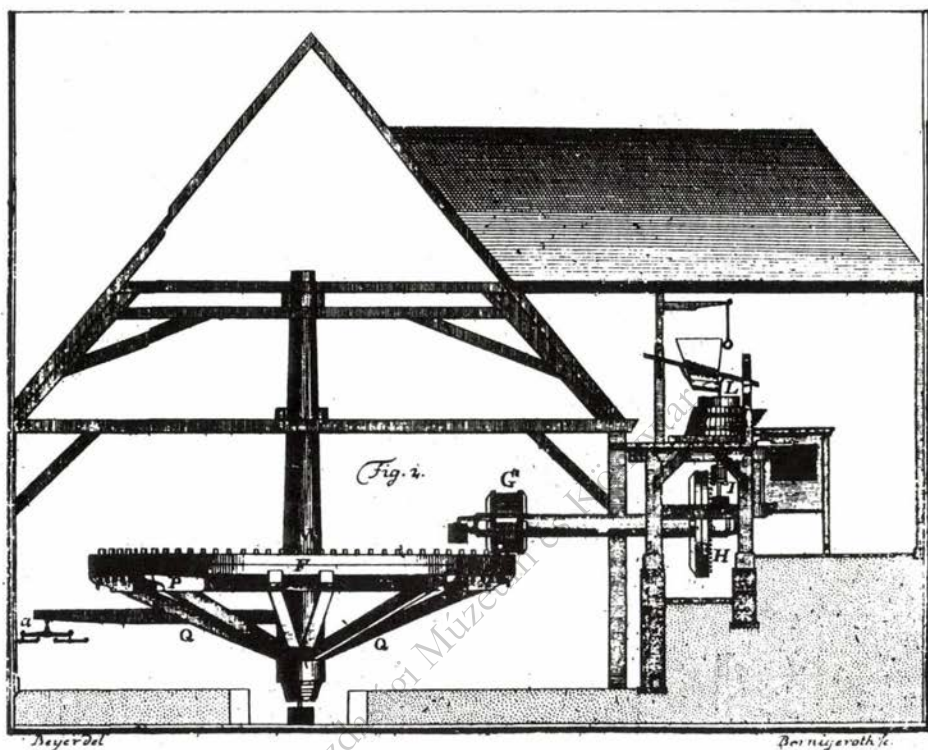
1. FELÜLHAJTÓ SZÁRAZMALOM

A felülhajtó szárazmalomnál a nagyfogaskerék a főtengely felső harmadába van csapolva, tehát a ló vagy más igavonó állat fölött fordul körbe. Az áttételi rész, s gyakran az őrlőszerkezet is a meghajtó erő síkjára fölött helyezkedik el. Az igavonó állat a nagykerékről leelőg rúdhoz, hámfához kötve húz, forgatja a nagykeréket, s egyszeri vagy kétlépcsős áttétellel hajtja meg az őrlőszerkezetet, valamint más gépezeteket. A meghajtó és az őrlőszerkezet között a forgássík nem változik.

A felülhajtó szárazmalom az élőerővel hajtott malmok általánosan ismert variánsa, már a legkorábbi maloméptészetű munkákban szerepel (Ramélli, Böckler stb.). A XVIII. századból LEUPOLD, J. által közölt méretarányos metszeten ezen altípus minden főbb ismérve szerepel: a nagykerék, vagy nagy fogaskerék az igavonó állat fölött helyezkedik el, a vertikális fogazathoz felülről csatlakozó pálcás dob egy fekvő áttételi tengely része, a tengely másik végén van a kisfogaskerék, amely fogaival a felsőköz orsójába kap. Az áttételi rész, az őrlőszerkezet a szitaszekrényvel mind a meghajtó erő síkjára fölött helyezkedik el.²² (2. sz. ábra)

A felülhajtó szárazmalom Nyugat-Európában általános típus (holland közvetítéssel a XVII. században Dél-Afrikába is eljutott, s ott is elterjedt).²³ Számos példány maradt fenn Németországban. Az Oberbauerschaft-Kniendorf farm szárazmalma lisztelő kőpárt és kendertörő szerkezetet hajt meg, 1677-ben épült (3. sz. ábra). A schleswigi kastélymúzeum mezőgazdasági gyűjteményében lévő felülhajtó szárazmalom nagykerékéhez is egyszerre több munkagépet csatlakoztattak, egyszerre végezte az osztályozás, az őrlés és szitálás munkafolyamatát. Ugyanígy több gépezetet hajt meg a hollandiai Arnhem szabadtéri gyűjteményébe áttelepített olajütő felülhajtó szárazmalma: daráló és őrlőkőpárt, zúzóhengerpárt, a pörkölkatlan keverőszerkezetét és az olajütőt. Nem ismeretlen ez a variáns Angliában sem: MAJOR, J. K. 1755-ből és 1812-ből közöl felülhajtó szárazmalom tervrajzokat, s ismerteti a megőrzött és helyreállított Wooley Park Horse Mill leírását, fotóit.²⁴

Úgy tűnhet, kevés hazai adattal rendelkezünk a felülhajtó szárazmalmokról. A szakirodalom előtt minden bizonnyal a NAGY Gy. által ismertett mekényesi (Baranya m.) olajütő a legismertebb, amelyről tudjuk, hogy németek építették a múlt század közepén, lisztelő malomként. Jelenleg az orfűi (Baranya m.) vízimalom mellé áttelepítve nyugat-európai társaihoz hasonlóan a több funkciót ellátó malomgépeze-

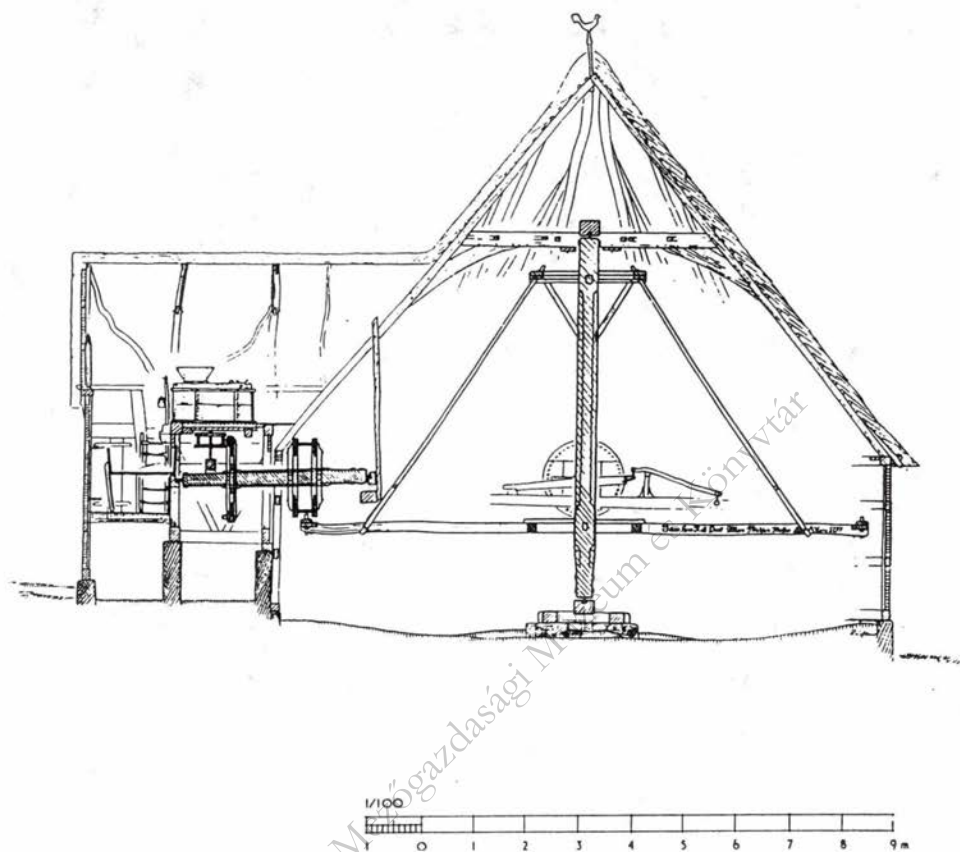

2. ábra: Felülhajtó szárazmalom. LEUPOLD, J. 1735. XXVI. tábla

tet példázta: a nagykerékhez egy őrlőkőpár, egy zúzóhengerpár csatlakozik fogaskerék áttétellel, valamint laposszíf meghajtással forgatja a pörkölkötlan keverőszerkezetét. A préselés ennél a malomnál kézi ollópréssel történik.²⁵

Kevésbé ismert a rónaszéki (volt Máramaros m., ma Costini, Románia) sóórló malom, amelyről egy 1854-ből való tervrajzot ismertetek. A meghajtó szerkezet áll egy nagykerékből, amelynek fvérlő felül egy dörzskerék veszi le a forgómozgást és szíjkerekek segítségével hajtja meg a zúzóművet, az őrlőkőpárt, valamint működteti a "pater nostert", vagyis a felvonószerkezetet. A sóórlómalom rajzának közreadója, SZILÁGYI B. szerint a tervrajzot Veréb J. császári királyi bányászati ácsmester készítette.²⁶ (4. sz. ábra)

Tanulságos szemügyre venni POZDORAY J. 1906-ban kiadott könyvének ábráit, amelyeken a felülhajtó szárazmalom egy- és kétlépcsős áttétellel működő változatát is bemutatja.²⁷ Felülhajtó szárazmalomszerkezetet szerkesztett POVOLNY F. is Debrecenben víz átemelésére,²⁸ és ilyen a mezőhegyesi, JUNG, J. által 1792-ben tervezett szárazmalom is.²⁹

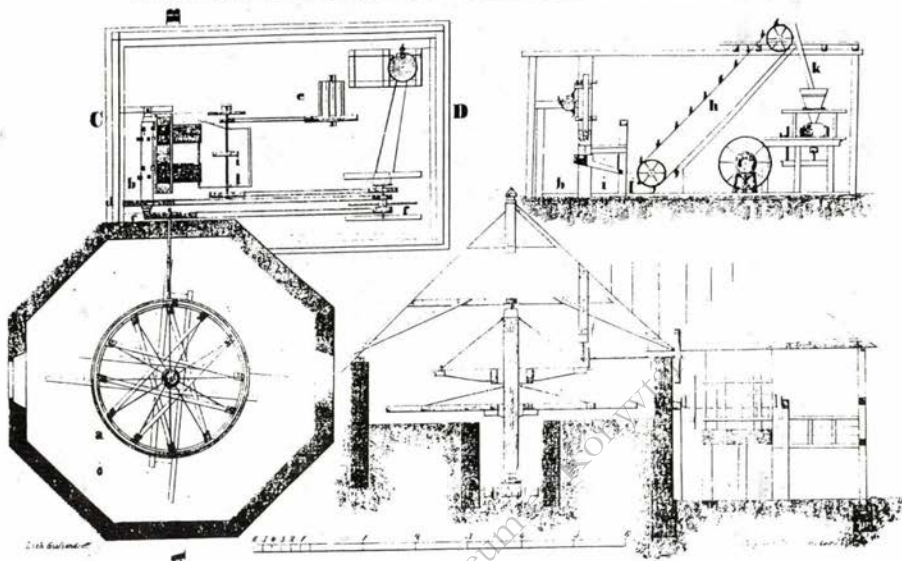
3. ábra: Felülhajtó szárazmalom metszete, Oberbauerschaft-Kniendorf (Németország). JESPERSEN, A. Report on Watermills. Vol. 3. Copenhagen, 1957.

Felülhajtó szárazmalom-szerkezettel hajtották meg a "kunsági olajütőt" is Kunmadarason, teljesítménye napi 170-180 liter olaj volt.³⁰

2. KÖZÉPENHAJTÓ SZÁRAZMALOM

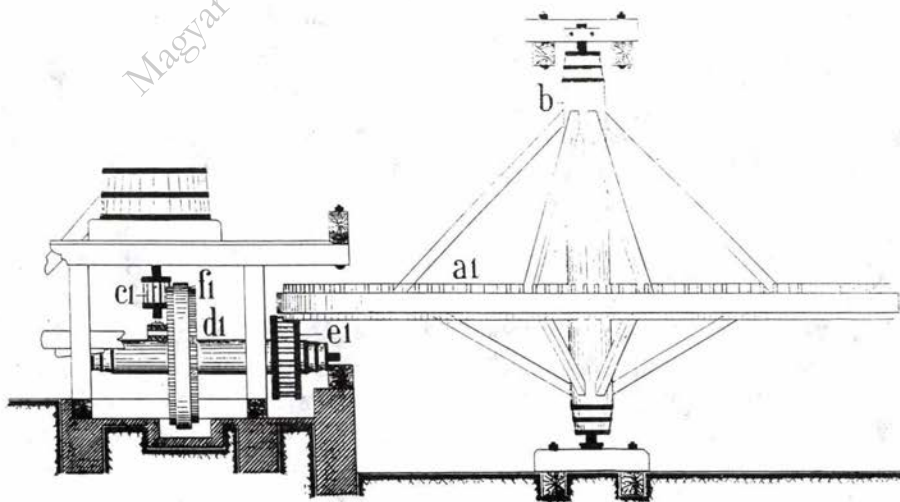
A Kárpát-medencei szakirodalomból legáltalánosabban ismert típus "alföldi", "kerengősátras", "igás" vagy "lovás", illetve "húzómalom" elnevezésekkel jelölve. Ennél az állat (rendszerint ló) a nagy fogaskerék vagy homlokkerék küllői között jár, a horizontális fogazatú nagykerék a forgássík megváltoztatása nélkül hajtja meg az őröszerkezetet, egy- vagy kétlépcsős áttétellel. Jellemzője az általában erre a célra ácsolt malomépület, a kúp alakú kerengősátor (más típusú szárazmalmok közül az

A RÓNASZÉKI SÓŐRLŐ MALOM TERVRAJZA .

4. ábra: A rónaszéki sóőrő malom terve. SZILÁGYI B. 1854.

5. ábra: Felülhajtó szárazmalom kétlépcsős áttétellel. POZDORAY J. 1906. 16. ábra

oberbauerschaft-i felülhajtó szárazmalomnak van kúp alakú épülete, valamint a Nyugat-Európában elterjedt kívülről hajtott szárazmalmoknak (6. sz. ábra).

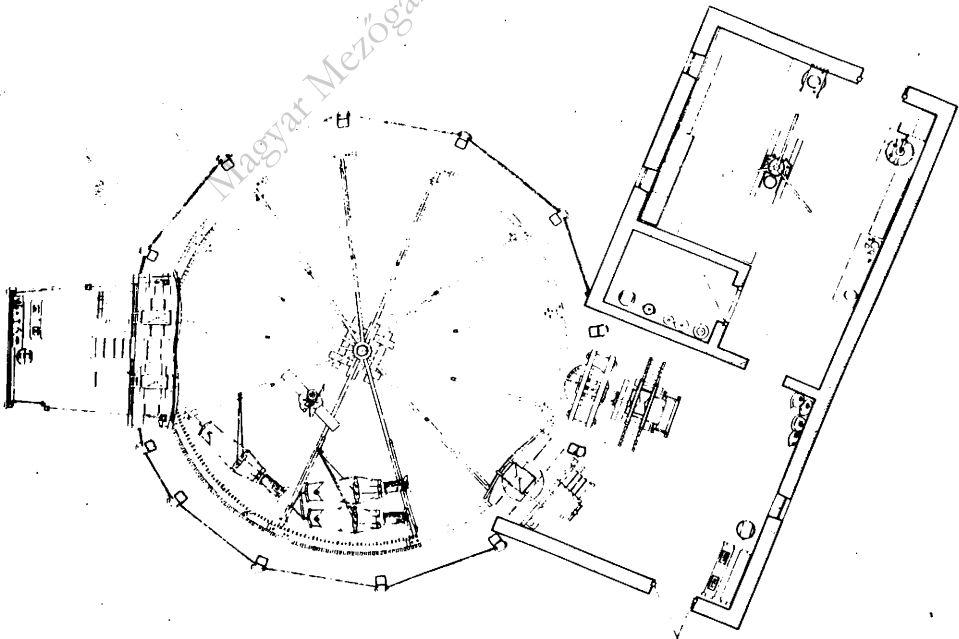
VERANZIO, F. 1616-ban megjelent munkájában közöl egy rajzot, amelyen ennek a típusnak minden jellemzője megtalálható, kivéve az épületet, hiszen ő elsősorban szerkezeteket tervezett.³¹ Nyugat-Európában ismereteink szerint ezt a típust nem alkalmazták gabonaőrlésre, illetve a szárazmalmok közül kizárólag alul- vagy felülhajtó szárazmalmost alkalmaztak gabonaőrlésre, olajütésre, kendertörésre, stb.

A Kárpát-medence nagy gabonatermesztő vidékein – az Alföldön, a Duna-Tisza közén, Bácskában, Bánátban, Tiszántúlon – egyaránt általános volt a XVI-XVII. századtól kezdve. A XVI. században megjelent, majd jóval később elterjedt szélmalom sem tudták kiszorítani, bár többen termelékenyebbnek tartják a szélmalmost az élőerővel hajtottnál.

Elterjedésének főbb okai valószínűleg a következők lehetnek:

- a.) mint minden élőerővel hajtott malom, ez is könnyen telepíthető volt bárhová.
- b.) nagy méreténél fogva a ló kényelmes körbenjárása mellett is megfelelően gyors forgómozgást biztosított a felső kőnek,
- c.) emiatt nem kellett külön áttételi elemet – tengelyt, pergődobot, stb. – tervezni, ácsolni hozzá, így
- d.) elkészítése egyszerűbb amazokénál.

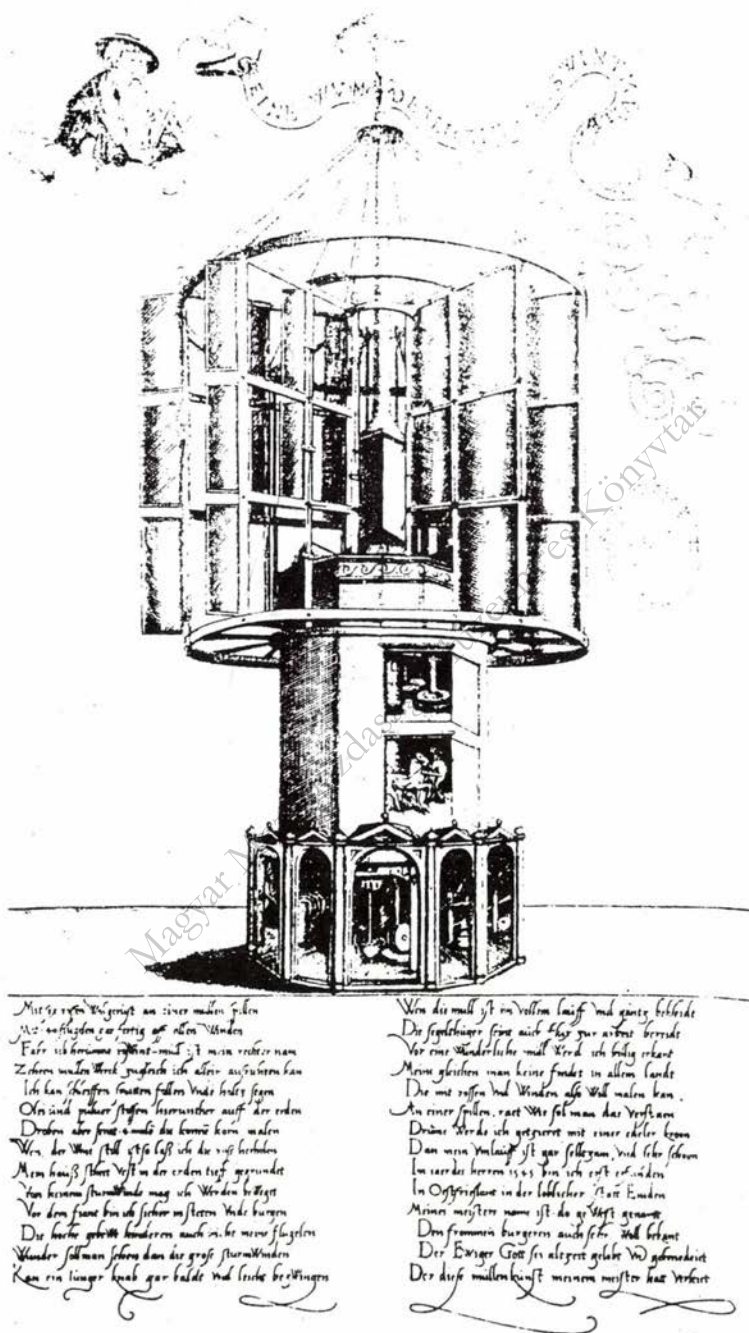
6. ábra: A vámosoroszi szárazmalom – lisztelő és olajütő együttes – alaprajza. Rajzolta SABJÁN T.

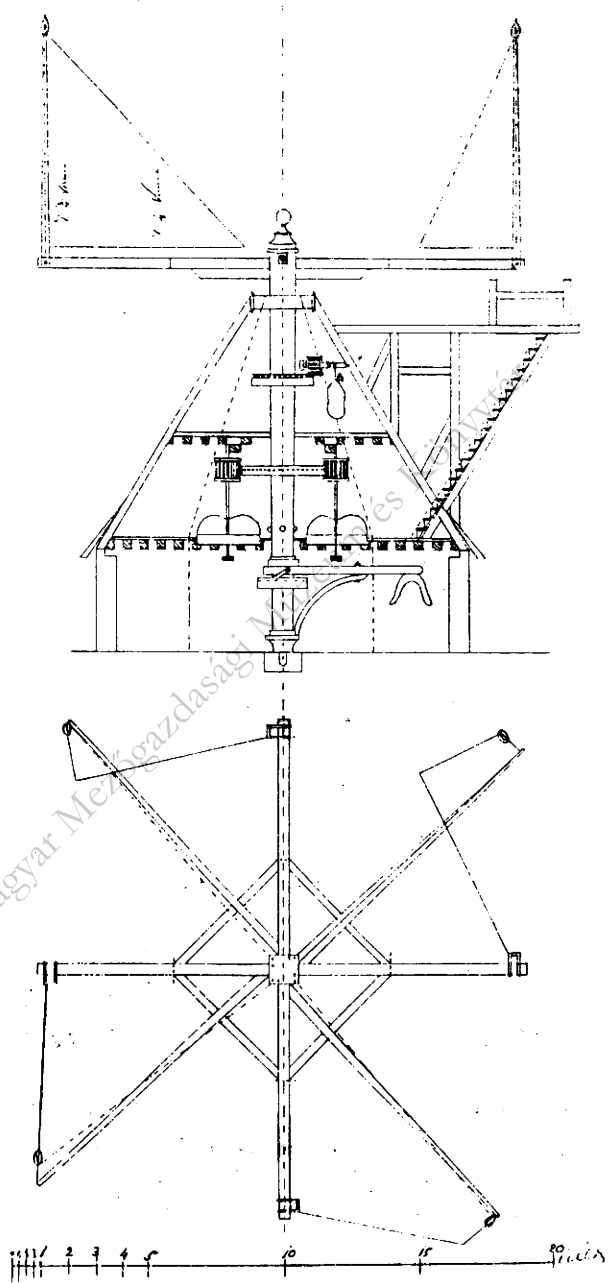
A különféle malomtípusok termelékenységét vizsgálva több elgondolkodtató adatra bukkantunk. Ezek száraz- és vízimalom illetve száraz- és szélmalom együttes alkalmazására vonatkoznak.³² TÖMÖRKÉNY I. ír olyan szélmalomról, amelynek udvarára szárazmalmot építettek, mert nyáridőben hetekszámra nem fúj a szél.³³ Szegeden SZÜTS M. szerint 1914-ben 6 db együttes száraz- és szélmalom volt.³⁴ Látható tehát, hogy a rövid távon valóban termelékenyebb szélmalomok egyenetlen teljesítményét, ami egyértelműen a természet szeszélyeitől függött, megpróbálták kiegyenlíteni a természeti erőktől független, bármikor működtethető, élősőt hasznosító szárazmalomokkal. Hollandiából, a szélmalomok hazájából egyenesen a következőket írja RONSE, A.: "A XVIII. század volt a szélmalomok és a malomépítőik fénykora. A gőzgép feltalálása hátráltatta a szélmalomok elterjedését a XIX. században és veszélyeztette a szélmalomok jövőjét. A szélmalomtulajdonosok megpróbálták felvenni a versenyt a gőzmalomokkal: hogy átvészeljék a szélcsendes időszakokat, elkezdtek szárazmalmot építeni a szélmalomok mellé. Hamárossan azonban a lovak és szamarak eltűntek a szárazmalomból és gőzerő helyettesítette őket... A következő lépés az volt, hogy a régi szélmalomokat teljesen elhagyták, a javítások elmaradtak és az épület már csak gabonátárolásra használtatott."³⁵

A szél- és szárazmalomok együttes használatának volt egy másik módja: egy épületen belül, összekapcsolódó szerkezettel építették meg s működtették az őrlőszerkezetet. Első említése a XVI. századból való, majd a XVIII. századig foglalkoztatja a mérnököket, hogyan lehet ezáltal "örökmozgóvá" tenni a malmot.³⁶ A dolog természetéből adódóan a szél- és szárazmalom együttes tervezésénél a vízszintes vitorlázattal működő ún. **horizontális szélmalomok** jöhetnek számításba, míg a hozzájuk kapcsolódó, lóval hajtott szárazmalom szerkezetek változatosak lehetnek. Egy 1545-ből való terv egyféle megoldást mutat: a toronyszerű épület felső része horizontális szélmalom, középen, az első emeleten járnak a lovak (?), míg az őrlőszerkezetek az alsó szinten helyezkednek el (7. sz. ábra). Az "EINE WUNDERLICHE ROSWINTMULLE" elképzelése jó, a kivitelezéséhez azonban nem megfelelőek az arányok a kétféle malomtípus szerkezete között, egyértelműen a horizontális szélmalom a domináns.³⁷ Sokkal meggyőzőbb az a terv, amely Dániából a XVIII. század végéről való, valószínűleg a tengerészeti vagy hadi levéltár anyagából. A léptékhelyes rajz megvalósítható arányú horizontális szélmalmot és felülhajtott szárazmalmot mutat alaprajzban és metszetben.³⁸ (8. sz. ábra)

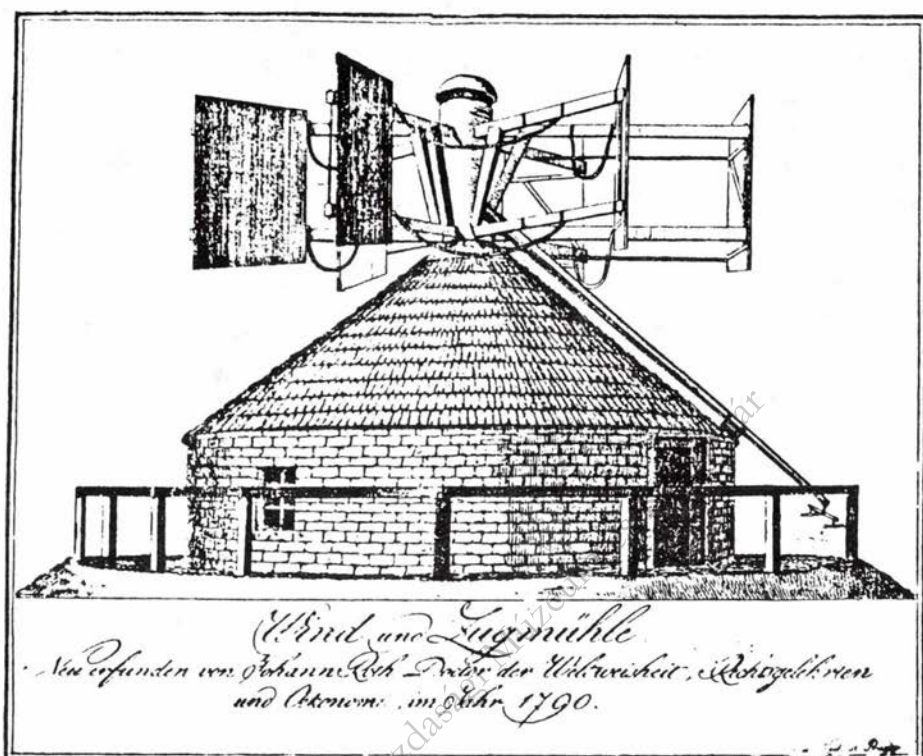
Az Országos Levéltár Esterházy család levéltárában talált rajz is együttes szél- és szárazmalmot mutat.³⁹ A szélmalom ennél is horizontális, a vele összekapcsolt szárazmalom viszont nálunk ismeretlen, míg Dániában, Hollandiában és Németországban általános típus. A nagytengelyt meghajtó rúd az épületen kívül forgatható körbe, a meghajtó állat tehát az épület körül jár. Rajzolója ROTH, J., aki egy művében a következőket írja: "...egy minden időben és helyen használható őrlőszerkezet létrehozásához nem marad más hátra, mint az hogy ezeket a húzómalomokat csatlakoztassuk a négyvitorlás, felfalazott oldalú szélmalomokkal."⁴⁰ (9. sz. ábra)

7. ábra: Együttesszél- és szárazmalom rajza 1545-ből. KELLER, A. G. 1973.

8. ábra: Együttes szél- és szárazmalom rajza a XVIII. sz. végéről. KELLER, A. G. 1973.

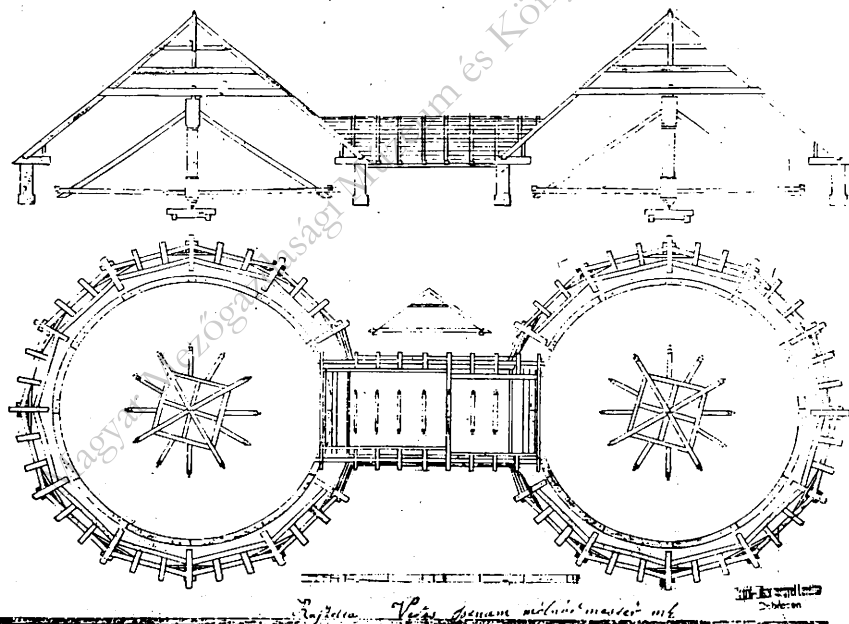
9. ábra: Együttes szél- és szárazmalom rajza 1794-ből. OL. T 62 No 1132. Esterházy család levéltára.

Megépült-e valaha is ROTH, J. terve alapján ilyen együttes szél- és szárazmalom Magyarországon, nem tudni. De a Vasárnapi Újság által 1864-ben közölt leírás arra utal, hogy hazánk fiait is foglalkoztatta a malmok működésének folyamatosságát biztosító megoldás: "Kis Ferencz szentesi lakos a szélmalomok egy új szerkezetét találta fel, s egy ily szélmalom Szentesen már felépített. A rendes külső vitorlák helyett itt függőleges vékony deszkalemezek vannak alkalmazva, még pedig a tető alatt, benn az épületben. E malom tökéletes szélcsendben is használható, mert a szerkezet úgy van alkalmazva, hogy ilyenkor ló alkalmaztassék."⁴¹ Ime egy praktikus elv, amely minden bő gabonatermő vidéken érvényre kell hogy jusson: lehetőleg áthidalni a természeti erők okozta üres időszakokat (szélcsend, szárazság, jég, árvíz), s biztosítani, hogy egész évben őrlhessenek. Fentiek alapján bizonyos, hogy nálunk mindkétféle megoldás talajra talált, vagyis az egymás mellé épített szél- és szárazmalomok, vízi- és szárazmalomok, valamint az egybeépített szél- és szárazmalomok.

A középenhajtó szárazmalomok egy-egy alföldi településen szinte kizárólagos típusnak mondhatók. Így pl. Cegléden egész utcát alkottak a város szélén, Debrecenben is ez volt a domináns típus. Debrecenben 3-400 lélekre jutott egy malom.⁴²

A középenhajtó szárazmalmoknál szép számmal találunk példákat arra nézve, hogy egy telekre több malmot telepítenek. Így például Debrecenben nem volt ritka a kettős, sőt hármasmalom sem (ez esetben tehát egybefüggő, kapcsolódó malomházakról és kerengőkről van szó), illetve egy telken két-három, sőt négy különálló malmot építettek. Ilyenkor általában a lisztelő malm mellett volt egy-egy kásahántoló, esetleg olajütő malm is. E malmok tervezői között találunk egyszerű molnármestert, de építőmérnököt is. A debreceni levéltár tervei közül talán legszakoszerűbb a VERES István ácsmester által tervezett kettősmalom alaprajza, metszete.⁴³ (10. sz. ábra)

10. ábra: Kettősmalom Debrecenből, a 1862-ből. BALÁZS Gy. 1990. 19. kép.

A középenhajtó szárazmalmok olajütő malomként működve közelíti meg leginkább azt a többfunkciójú felülhajtó malmot, amelynek fogaskerék áttételei az őrlőszerkezetet, kötél- vagy laposzfj áttétele pedig szitaszekrényt, rostát is működtette. Ilyenre is találunk példát a Debreceni Állami Levéltár anyagában.⁴⁴

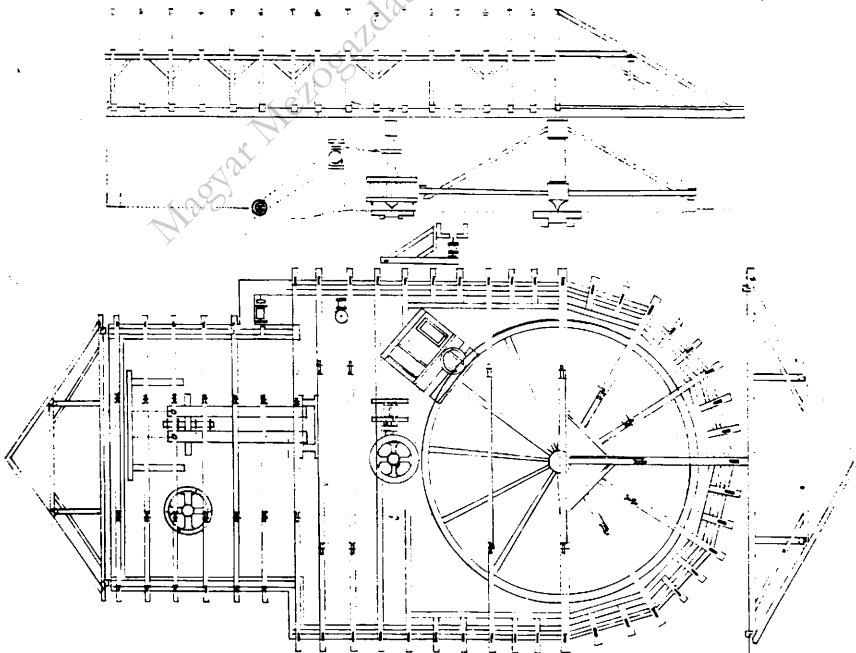
3. ALULHAJTÓ SZÁRAZMALOM

Az alulhajtó szárazmalom kisebb átmérőjű, kevesebb fogszámú nagyfogaskereke mellett jár a ló, a húzatórúd közvetlenül a főtengelybe van csapolva. A nagyfogaskerék egy áttéti horizontális tengely segítségével adja át a forgómozgást a felső kőnek. Így tehát ez a malom is, akárcsak a felülhajtó, a forgássík megváltoztatásával működik, a nagy fogaskerék fogai vertikális elhelyezésűek. E típus első ábrázolását 1438-ból ismerjük.⁴⁵

Kárpát-medencei megjelenése idejét nem tudjuk, első pontos adatunk a XVIII. század végéről való, amikor Bihar vármegye hiteles földmérőjének, GASSNER Theofilnak tervét mintegy ajánló tervként sokszorosították, s szétküldték szerte az országba: előkerült a miskolci levéltárból,⁴⁶ az Országos Levéltárból két helyről is,⁴⁷ megtalálható a Vajdasági Múzeumban (Újvidék, Novi Sad, Jugoszlávia) és a Zombori Történeti Archívumban (Zombor, Sombor, Jugoszlávia) is egy-egy példánya.⁴⁸

A "típusterv" eredetije az Országos Levéltárban található. Többet mond azonban róla a sokszorosított másolat magyarázó fülszövege, amely szerint a terv nyomán

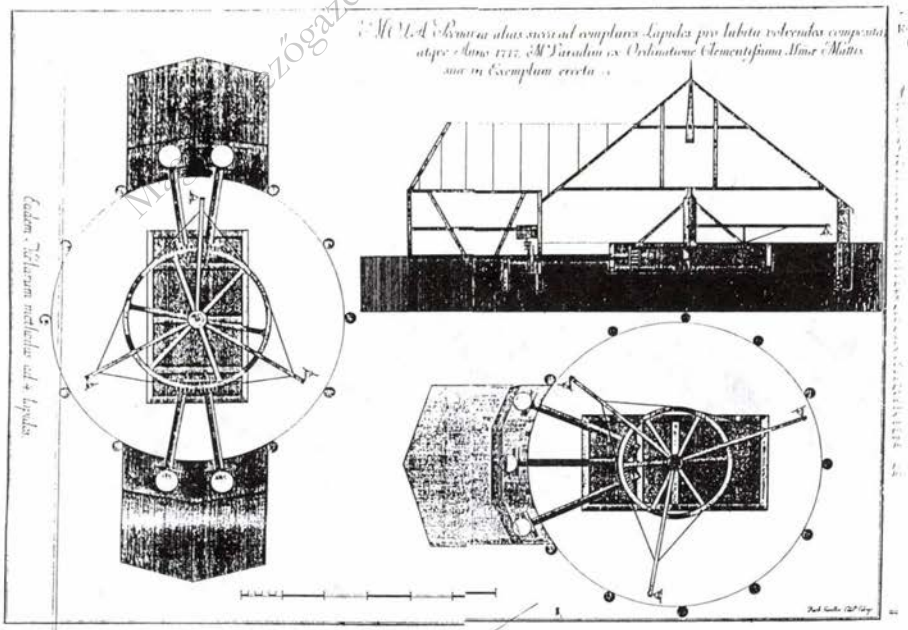
11. ábra: Olajütős malom terve Debrecenből, 1854-ből. BALÁZS Gy. 1990. 14. kép.

elkészült malmot Váradolasziban állíttatta fel GASSNER, Th., s azt egy Bihar vármegyei deputáció megvizsgálta: "...hogymérfjük, és mivel már elkészült, szemrevételezzük és próbát eszközöljünk." A malom 3 pár kővel egyszerre is őrlhetett, mindamellett egyes kőpárokat ki is lehetett iktatni az őrlésből. A vármegyei főszolgabíró, táblabíró is felvonultató deputáció megvizsgálta az általuk odahívott sütők és sütőasszonyok segítségével a liszt minőségét is, s azt jónak találták. Azt tapasztalták, hogy 3 pár kővel, 4 közepes magyar lóval a malom 2 óra alatt 2 és fél pozsonyi mérő búzát őrl meg, "...amiből nyilvánvaló, hogy az említett malomban 1 egész nap alatt, vagyis 24 óra során, fenntartva 4 órát a lovak be- és kifogására, valamint a kövek állítására, a 3 pár kővel gyors lépéssel 10 köblöt őrl meg."⁴⁹ (12. sz. ábra)

1840-ben GRAM Sylvester úr, a debreceni Nagy Péterfiai Serház bérlője elavult szárazmalma helyére egy új "Pütle és Daráló malom" építtetett (lisztelő malom, szitával felszerelve, és daráló). Érdemes idézni a tervezés körülményeit: "Építő mester Povolny Ferencz és erőművész öhlacher urakat fel szollitván, hogy az én költségemen felmenvén Pestre, az ottani serfőzőkben található s a különös mester-séggel készült malmokat vizsgálják meg, s ahhoz képest mint művészek egyetértőleg itt helyben az én részemre is egy olyan alkotású malom mentül előbb készítené-

12. ábra: Alulhajtó szárazmalom terve 1733-ból. OL T 62. 193. 1-2.

nek..."⁵⁰ A malom rajzából kitűnik, hogy ez sem középenhajtó típus, a meghajtó-szerkezet valószínűleg egy fekvőtengely segítségével adja át a forgómozgást az őrlőkőnek.

A csapodi szárazmalom rekonstrukciós rajzán jól látható a szárazmalmok harmadik típusának, az alulhajtó szárazmalomnak minden jellemző technikai megoldása: a ló, vagy más meghajtó állat a nagyfogaskerék mellett jár, a húzatórúd a nagytengegybe van bekapcsolva, s a nagyfogaskerék vertikális fogazata a fekvőtengely orsójának pálcáiba illeszkedik. A fekvőtengely másik végén lévő kismogaskerék hajtja meg a forgókő orsóját. Az áttételi szerkezet a meghajtó állat alatt helyezkedik el.⁵¹

Az élőerővel működő malmok három alaptípusának, a taposó-, tipró- és szárazmalmoknak (s ennek is három altípusának) Kárpát-medencei technikátörténetét áttekintettük.⁵² Érzékelhető: e típusok, variánsok csupán a meghajtó szerkezetben különböznek egymástól, lényegük, az őrlőkőpár változatlan. Egyetlen adat szól csupán arról, hogy szárazmalomba hengerszéket tettek volna, s koptató- és tisztító-gépeket, szitákat is.⁵³ A technikai újítások elsősorban a meghajtószerkezetet érintették, annak is alapvető elemei változtak, nemhogy újabb, járulékos elemek jöttek volna (szitaszerkezet, koptató, tisztító, stb.). De mit is keresne egy szárazmalomban például a regulátor? Ez az a típus, amelyben soha nem ég meg a liszt, hiszen egyenletesen őröl, többszöri felöntéssel is csak "parasztra", s otthon választják szét szitával a kenyérmek, kalácsnak valót.

Teljesítményükre vonatkozó adatot keveset tudunk. Ami van az is nehezen összevethető, hiszen vagy egy óra alatt megőrölt mennyiséget adnak meg, vagy naponta megőrölt lisztet.⁵⁴ Nehéz ezeket összevetni szél- és vízmalmok teljesítményével, amelyek rövidebb egységnyi idő alatt (1 óra, 1 nap, 1 hét, stb.) valóban termelékenyebbek, de mivel nem őrölhetnek folyamatosan, mint az élőerővel működők, egy gazdasági évre vetítve teljesítményük nem lehet lényegesen nagyobb, mint az élőerővel működőké. Az igavonó állattal sincsen nagyobb gond, hiszen általában az őrletők fogják be saját lovaikat, tehát azok nem fáradnak el nagyon az őrlésben, mindig cserélődnek. Ahol pedig nincsen lovuk az embereknek (pl. városokban), ott kialakul egy réteg, amely abból él, hogy őrlető lovakat tart (pl. Debrecen).⁵⁵

Alapvetően a lélekszám határozza meg a gabonatermesztést, fogyasztást, amelyeknek volumene nem volt feltétlenül azonos. A csekély felesleget néhány évig tárolhatták hombárokban, kamrákban, gabonásvermekben.⁵⁶ Ez a helyzet a gabonakonjunktúra hatásáig (a kisebb-nagyobb háborúk gabonakonjunktúráját okozó hatását itt most nem véve), a XIX. század második feléig jellemző: egy adott területi egység, gabonatermesztő körzet önmaga lakosságának ellátásán túl a mezzei munkákban résztvevők (vendégmunkások, aratók) gabonaszükségletét is fedezte, de ezen felül nagyobb mennyiséget piacra nem termeltek. Hogy ezen egyensúlyi helyzet fennálljon, tehát hogy az adott lakosság kenyérliszt ellátása megfelelő legyen, a számításba

jólható malomtípusok közül a legmegfelelőbbet kellett építeni. Míg a gabona megtermesztésénél figyelembe kell vennünk a más területről érkezők szükségletét: a lisztőrlésnél jobbra csak az adott körzet lakosságát kell néznünk, hiszen a részcsatornák, vendégmunkások szemesterményben vitték el részüket, a malmok kapacitását ez tehát nem befolyásolta. Így az egy főre eső kenyérgabona fogyasztásnál jelentős eltérés mutatkozhat a megtermelt és a helyben fogyasztott, illetve az egy főre jutó tényleges mennyiség között.

A legmegfelelőbb malomtípus kiválasztása több tényezőtől függött. E kérdés megválaszolásánál túl kell lépünk bizonyos sémákon, amelyek egyébként kézenfekvőnek tűnnek. Alapvetően a megőrlendő gabonamennyiség (szoros összefüggésben tehát a helyben lévő lakosság számával, fogyasztásával) határozza meg – a teljesítményeket figyelembe véve – a malmok számát. Típusát pedig a helyben élő lakosság ismerete, technikai tudása, igénye, illetve a rendelkezésre álló erőforrások. Ha ezek az erőforrások nem biztosítják a folyamatos őrlést, a megtermelt és helyben fogyasztandó gabona megőrlését, állandó megoldást kell keresni.

JEGYZETEK

¹ A téma irodalmát ld. BALÁZS Gy. 1990/a 403-415. pp.

² A téma irodalmát ld. BALÁZS Gy. 1987. 405-446. pp.

³ A téma irodalmát ld. BALÁZS Gy. 1990. 171-190. pp.

⁴ KISBÁN E. 1966.

⁵ ORTVAY T. 1892-1903. 2. k. 32. p.

⁶ MAKKAI L. 1974. 43. p.

⁷ Áttételes kézimalmokra példa dr. KÓS K. 1980. 292. p., áttételes kézimalom van többek között a debreceni Déry Múzeum, a vásárosnaményi Beregi Múzeum gyűjteményében. Igen korai ábrázolását mutatja MAGER, J., MEISSNER, G., ORF, W. 1988. 12. sz. képen a XV. századból.

⁸ POZDORAY J. 1907. 56. p.

⁹ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1987.

¹⁰ v. ö. HOLT, R. 1988. 18. p. XI. századi régészeti feltárásnál talált malomkőről írja, hogy az túlságosan is nagy ahhoz (4 láb és 10 inch), hogy másmilyen malomkő lehetne, mint áttételes malomé.

¹¹ POZDORAY J. 1907. 56. p.

¹² v. ö. ZOLTAY L. 1935. 72. p. adatát: Debrecenben a múlt században 3-400 lélekre jutott egy malom; SCHNITTER N. 1989. 82. p. adata a XI. századból, Angliából: 5624 malom jutott 1,4 millió lakosra, ami azt jelenti, hogy 1 malomra 250 fő jutott.

¹³ PÁLÓCZI HORVÁTH A. 1987.

¹⁴ POZDORAY J. 1907. 56. p.

¹⁵ v. ö. Tudományos Gyűjtemény, 1817. XI. k. 131-132. p. 1817-ben egy igásmalom 20-24 véka terményt őrölt meg naponta.

¹⁶ OL T62. 193. 1-2. 1777.

¹⁷ PÁLÓCZI HORVÁTH Andrásnak köszönöm, hogy a leletet publikálhattam.

¹⁸ KEALY, E. 1987. 6. p., v. ö. HOLT, R. 1988. 17. p.

- 19 YZERMAN, A. J. 1982. 509. p.
- 20 MAJOR, J. K. 1978. 31. P.
- 21 v. ö. BALÁZS Gy. 1985. 437-464. pp.
- 22 LEUPOLD, J. 1735. XXVI. tábla
- 23 WALTON, J. 1974. 171-187. pp.
- 24 MAJOR, J. K. 1978.
- 25 NAGY Gy. 1966. 266-293. pp.
- 26 SZILÁGYI B. 1854. 37-39. pp.
- 27 POZDORAY J. 1906. 15-16. sz. ábra
- 28 BALÁZS Gy. 1990. 179. p.
- 29 BUGÁR-MÉSZÁROS K. 1985.
- 30 ECSEDI I. 1927. 1-3. pp.
- 31 VERANTIUS, F. 1615-1616. 21. sz. ábra
- 32 GÖNYEI S. 1940. 22-51. pp.
- 33 TÖMÖRKÉNY I. 1906., idézi NAGY Gy. 1955.
- 34 SZÜTS M. 1914. 346. p.
- 35 RONSE, A. 1934. 23. p.
- 36 KELLER, A. G. 1973. 103-109. pp.
- 37 KELLER, A. G. 1973. 108. p.
- 38 KELLER, A. G. 1973. 109. p.
- 39 OL. T. 2. No 1132. 1790.
- 40 ROTH, J. W. 1793. 16. p.
- 41 VASÁRNAPI ÚJSÁG, 1864. 232. p.
- 42 ZOLTAY L. 1935. 71-79. pp.
- 43 BALÁZS Gy. 1990. 185. p.
- 44 BALÁZS Gy. 1990. 181. p.
- 45 FELDHAUS, F. M. 1914. 483. p.
- 46 BODGÁL F. 1956. 53-55. pp.
- 47 OL T. 60. 261.; OL T62. 262. és 193. 1-2.
- 48 Vojvodanski Muzej, Foto OTSEK Neg. 42290. inv. BR 1233., és TASIC, A. 1988. 55. p.
- 49 OL T62 193. 1-2. A latin szöveg fordítását PÁLMÁNY Bélának köszönöm.
- 50 BALÁZS Gy. 1990. 180. p.
- 51 BALÁZS Gy. 1985. 445., 446., 448.
- 52 BALÁZS Gy. 1987. 405-446. pp. és 1990/a 403-415. pp.
- 53 BÉLAVÁRY-BURCHARD K. 1885. 49-50. p.
- 54 ld. 15. és 16. sz. jegyzet
- 55 ZOLTAY L. 1935. 74. p.
- 56 NOVÁKI Gy. 1983. 57-94. pp.

IRODALOM

BALÁZS György 1985. A csapodi szárazmalom. In: MMgMK 1984-85. (Szerk: Fűr Lajos) Évkönyv, Budapest.

- BALÁZS György 1987. Élőerővel működő malmok a Kárpát-medencében. I. Tiprórmalmok. In: MMgMK 1986-87. (Szerk: Für Lajos) Évkönyv, Budapest.
- BALÁZS György 1990/a Élőerővel működő malmok a Kárpát-medencében a XVIII-XIX. században. (II. Taposómalmok) In: MMgMK 1988-89. (Szerk: Pintér János) Évkönyv, Budapest.
- BALÁZS György 1990. Debreceni szárazmalmok a 18-19. században. In: Ház és Ember 6. (1990. Szerk: Cseri Miklós) Évkönyv, Szentendre.
- BÉLAVÁRY-RUCHARD Konrád 1885. A magyar malomipar helyzete és jövője. Hivatalos jelentés a budapesti 1885. évi Országos Általános Kiállításról. Budapest.
- BODGÁL Ferenc 1956. Miskolci szárazmalom terve a XVIII. század végéről. Herman Ottó Múzeum Közleményei 1956. Miskolc.
- BUGÁR-MÉSZÁROS Károly 1985. Mezőhegyes. Műemlékek, TKM Kiskönyvtára, Budapest.
- ECSEDI István 1927. A kunsági olajtűtő. Néprajzi Értesítő, 19. évf.
- FELDHAUS, Franz M. 1914. Die Technik der Vorzeit,...Leipzig und Berlin.
- GÖNYEI Sándor 1940. Adatok Galgamácsa néprajzához. Néprajzi Értesítő, 32. évf.
- HOLT, Richard 1988. The Mills of Medieval England. Oxford.
- KEALEY, Edvard J. 1987. Harvesting the Air. Windmill Pioners in Twelfth-Century England. The boy dell Press.
- KELLER, Alex G. 1973. An Early Advertisement For A Newly Invented "Horsewindmill" (1545) In: TIMS Transactions 1973. 103-109.
- KISBÁN Eszter 1966. A magyar kenyér. Kandidátusi értekezés. Budapest.
- DR. KÓS Károly 1980. Eszköz, munka, néphagyomány. Bukarest.
- LEUPOLD, Jacob 1735. Theatrum Machinarium Molarium oder Schau-Platz der Mühlen-Baukunst. Leipzig.
- MAGER, Johannes, MEISSNER, Günter, ORF, Wolfgang 1988. Die Kulturgeschichte der Mühlen. Leipzig.
- MAKKAI László 1974. Östliches Erbe und Westliche Leihe in der Ungarischen Landwirtschaft der frühfeudalen Zeit (10-13 Jahrhundert) Agrártörténeti Szemle, XVI. Supplementum 1-53.
- MAJOR, Kenneth J. 1978. Animal-powered Engines. London.
- NAGY Gyula 1955. Adatok szárazmalmokra. Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár 5964.
- NAGY Gyula 1966. A népi olajtűtő technika Baranya megyében. Ethnographia 1966. 266-293. p.
- NOVÁKI Gyula 1983. Régészeti és pleobotanikai adatok a "gabonasvermek" kérdéséhez. In: MMgMK 1981-83. (Szerk: Für Lajos) Évkönyv, Budapest.
- ORTVAY Tivadar 1903. Pozsony város története. 2. k. Pozsony.
- PÁLÓCZI-HORVÁTH András 1987. Szentkirály későközépkori falu 1987. évi régészeti ásátásának eredményei. Jelentés, kézirat, MMgM. Budapest.
- POZDORAY János 1906. A malomkövekről. Budapest.
- RONSE, Alfred 1934. De Windmolens. Brugge.
- ROTH, Johann Wenzell 1793. Kurze Abhandlung von Mühlen...Wien.
- SCHNITZER, Niklaus 1989. Mittelalterliche Wasserkraftung in der Schweiz. In: Wasser, energie, luft. 4/5 Heft 81-89. p.
- SZILÁGYI Benő 1854. A rónaszéki sóőrlo malom. In: Kubinyi Sándor – Vahot Imre: Magyarország és Erdély írásban és képekben. Pest.
- SZÜTS Mihály 1914. Szeged mezőgazdasága. Szeged.
- TASIC, Aleksandr 1988. Zitve jame i suvace. In: Zito (Szerk: Lasic, Veselin) Cenej-Novi Sad.

- YZERMAN, Yolt 1982. Animal-powered Farm Mills in the Netherlands. In: TMS Transactions V.
- VERANTIUS, Faustus 1615-1616. Machinae novae Fausti Verantii. Venedig (München, 1965. R.)
- WALTON James 1974. Water-mills, windmills and horsemills of South Africa. Cape Town and Johannesburg.
- ZOLTAY Lajos 1935. Szárazmalmok, szélmalmok, vízmalmok a régi Debrecenben. Debreceni Képes Kalendárium, Debrecen.

Mill driven by living power in Carpathian Basin in 18-19th century

III. Horse-driven mills

This study wants to introduce 3 different variations of horse-driven mills, each of them had their own history.

First data of a horse-mill in the Carpathian Basin dates back to 1434 when in a tax registration book, the tax paid by millers is mentioned in Pozsony (Bratislava, Czech-Slovakia today).

A grinding stone was found during the excavation of a Medieval village by Pálóczi Horváth, András archeologist. We can describe the grinding stone as an upper stone that possibly used to work in an average horse driven mill. This is the first exact data of the horse driven mill in the Carpathian Basin.

There are three types of the horse driven mill:

1. Horse mill driven from above. With this type the big wheel is above the horse, often the grinding structure is above the animal as well.
2. Horse mill driven from the middle. The horse walks between the spokes of the wheel. This type is very well known in the Great Hungarian Plain. People often built horse mills near water- or wind mills so that when there was not enough wind or water they could still grind with horses. There are some plans in the archive indicating the effort of building mills driven by wind and horse at the same time.
3. Horse mill driven from the bottom. With this type the horse walks near the big wheel and the transmission is under the horse.

The three types of horse mills are only variations of the basic type, they are only different in respect of the driving structure but their essence, the pair of grinding stones is the same.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

A HAZAI MEZŐGAZDASÁGI GÉPBEMUTATÓK KEZDETI IDŐSZAKA. AZ ELSŐ GÉPKIÁLLÍTÁSOK

Réz Gyula

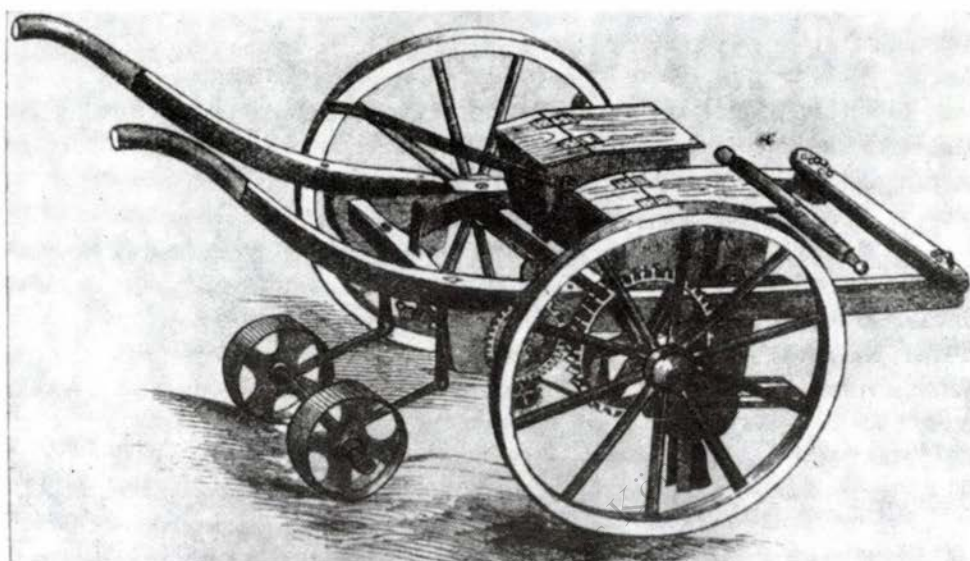
A magyarországi mezőgazdasági gépesítés történetében jelentős szerepet játszottak a gép-, és eszköz bemutatók, valamint gépversenyek, melyeket általában gazdasági egyesületek rendeztek.

A gazdasági gépek jelentőségét gróf SZÉCHENYI István a Magyar Gazdasági Egyesület alapítója és elvbarátai idejekorán felismerték és méltányolták. Ez az egyesület alapszabályában is kellő hangsúlyt kapott a *"mezei munkákat megkönnyítő gépeket és eszközöket a gazdaközösséggel megismertetni és alkalmazásukat előmozdítani"* elv megvalósításában.

Egyes gazdaságok már a XIX. század elejétől alkalmaztak nyugatról - elsősorban Angliából és Németországból - behozott gépeket és eszközöket. Ebben az úttörő munkában LILIEIN József báró - az ercsi uradalom birtokosa - szerzett kiváló érdemeket szeszgyári berendezések és cséplőgépek alkalmazásával.¹

Gróf SZÉCHENYI István gazdaságaiban több - már előzőleg kipróbált mezőgazdasági gépet és eszközt alkalmazott. Nagycenki birtokán gépgyártó műhelyt létesített, és gyártmányainak nagyrésze - a gazdák körében jó hírnevet szerezve - eladásra került. Különösen kedvelt volt a külföldi minta alapján készített cenki fogatos vetőgép és vaseke.

Az egyesület az alapítás évében, 1830-ban, - a gazdasági gépesítés fejlesztését szem előtt tartva - létrehozta az un. műtani szakosztályt, amelynek elnökévé gróf ANDRÁSSY Györgyöt választották. Az 1840-es esztendő jelentette Magyarországon a gépbemutatók kezdetét, az egyesület ebben az évben rendezte meg Pesten az első gépkiallítást, "próbaszántást", "géppróbák"-at, és "gépbírálatok"-at.² Ezen a kiállításon, vagy ahogy akkor nevezték a "Medárd-napi állat mutatási és műszerkiállítási szemlé"-n egyedül a bicskei BATTHYÁNY-uradalom állított ki újdonságoknak számító mezőgazdasági eszközöket. Bemutattak egy javított Zugmayer-ekét, vasboronát és egy sorvetőgépet. Az 1841. évi pesti bemutaton - a "gazdasági erőművek" kiállításán - az ekéken kívül egy hohenheimi repcevetőgépet és egy Ugary-féle kukoricavetőgépet állítottak ki.³ (1. ábra)

1. Hohenheimi répa és repecvetőgép

Az alapvető mezőgazdasági technikai ismeretek elsajátítására az egyesület már 1841-ben "Műlipar" címmel folyóiratot adott ki, amely minősítette is a használatba vett gépeket. Az országos tekintélyt szerzett műtani szakosztályt a későbbiekben a pesti VIDATS István gépgyártó is felkérte, hogy talajművelőgépeit tegye alapos vizsgálat tárgyává és azt "a mezőgazdasági termelés szempontjából bírálja meg." A gyár egyúttal kötelezettséget vállalt arra, hogy csak azokat a gépeket forgalmazza, amelyeket az egyesület agrotechnikailag kedvezőnek ítél.⁴

A múlt század első felének derekán a "gépeket előállító mesterek" angol, amerikai és német gépminták alapján dolgoztak. Ezeknek az eszközöknek többé-kevésbé átformált változatait készítették el, melyekkel a gazdák leghamarabb a gépbemutatókon ismerkedhettek meg. A "Magyar Gazda" és "Ismerető" c. lapok 1841. évi számaiban már mezőgazdasági géphirdetések hívják fel a szakemberek figyelmét az érdekesebb gépekre, eszközökre, eseményekre. Az egyik újságban a tótmegyeri (Nyitra vm. a mai Cseh és Szlovák Köztársaság területén) PALM Ferdinánd hirdette talajművelő gépeit, amelyeket "csinosan zöldre festve" szállt. A másik lapban SCHUMANN F. pesti "erőművész" reklámozta amerikai mintára készített szecskavágóit és morzsolóit. Ezen kívül WAGNER Ferenc és VÁGÓ János pest-budai gazdasági gépgyártók hirdetései is találkozhattak az olvasók. Olyan hirdetésformák is megjelentek, amikor a gazdák a használatban bevált gazdasági gépeket és azok készítőit dicsérik és erről adnak referenciát.⁵

A gépek alkalmazásáról azonban erősen megoszlottak a vélemények még a legilletékesebb szakemberek között is. A "köznép" eleinte görcsösen ragaszkodott az ősi

apáról-fiúra öröklődött - eszközökhöz, pedig a gépeket készítő iparosok mindent elkövettek, hogy megkedveltessék gyártmányaikat. A gazdasági gépek - olcsónak nem mondható árai és bonyolultnak tűnő szerkezeti kialakítása - sok gazdát elriasztottak a használatbavételtől. A "Magyar Gazda" lap tudósítója az 1842. évi pesti Medárd-napi eszközök és gépek kiállításáról többek között így számolt be: "*kedves tünemény volt még a köztelken egy ott felállított's megpróbálásakor közmegelegedést nyert eredeti scót cséplőgép... voltak még angol gépek, vető, répa- szecska vágó, felcsigázott áruk!*"⁶

Az 1841-ben alakult magyarországi ipari érdekképviselő, az Országos Ipartestület. Az első "*iparmű kiállítás*"-t 1842 augusztus 25 és szeptember 21 között Pesten a Köztelken rendezte meg, ahol 213 kiállító 298 tárgyat mutatott be.⁷ A kiállításon - melyet az Iparegyesület KOSSUTH Lajos "alválasztmányi elnök" védnökségével rendezett - mezőgazdasági gépeket és eszközöket is bemutattak. SZIJJ Sámuel "*pesti erőtőlvész*" bemutatta saját gyártmányú kukoricavetőgépét, amellyel a hazai vetőgépgyártást képviselte. Ezenkívül még a takarmány előkészítés gépei és két magrosta volt látható.⁸

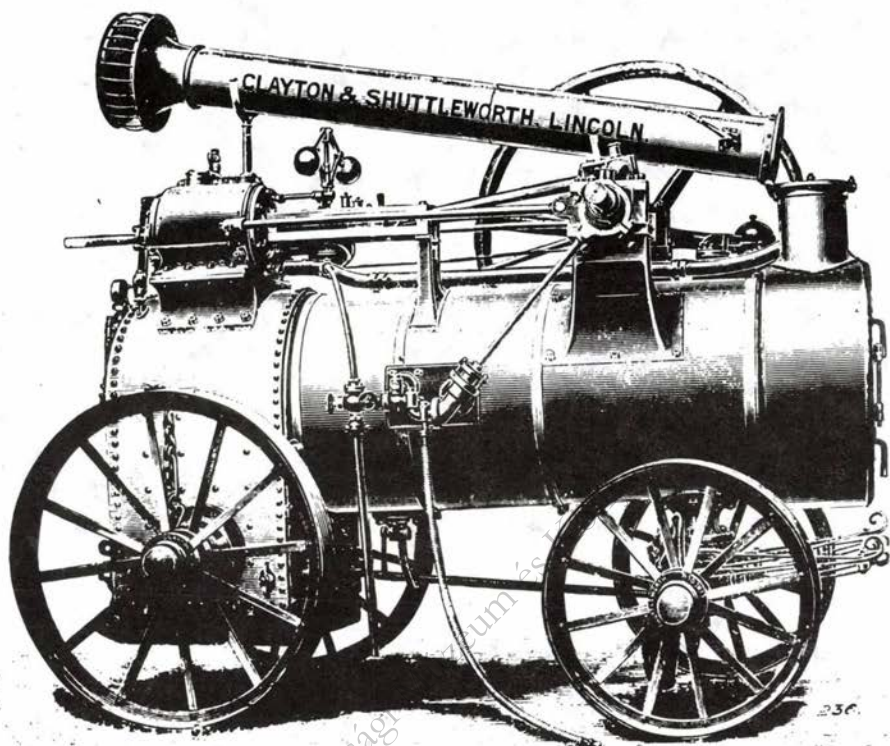
GÉPBEMUTATÓK ÉS KIÁLLÍTÁSOK A XIX. SZ. MÁSODIK FELÉBEN.

Az 1848-49 szabadságharc bukását követően nyolc évig nem rendeztek Magyarországon *emlékre méltó gépbemutatót és gépversenyt*. Az ország politikai és gazdasági életében az 1857-es esztendő már igen nagy fordulatot jelentett. A politikai feszültség csökkenésével a megváltozott légkör lehetővé tette a gazdasági fellendülést. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület a kiállítások rendezésének felelevenítésével "*a király és a nemzet kibékítésére, és az alkotmány helyreállítására a legfontosabb szolgálatokat tette.*"

1857 június 6-10 között nagysikrú nemzetközi gazdasági kiállítást rendeztek Pesten, az egyesület saját területének számító Köztelken.⁹

Először jelent meg magyarországi gépkiállításon a világhírű lincolni Clayton-Shuttleworth cég, miután előzőleg már fél évtizede szállította ide gépeit. A kitüntetett oklevélben is részesült cég a következő gépeket mutatta be: két gőzlokomobil, két cséplőgép egy stabil gőzgép, egy lisztmalom egy körfűrész.(2. ábra)

A fenti angol gyáron kívül még nyolc nagy gazdasági gépgyár küldte el a kiállításra termékeit. Az osztárkokat a bécsi Wolf cég képviselte. A jelentősebb hazai cégek, akik a kiállításon megjelentek: Pest-Budáról: Vidats Gubicz, Farkas, Weiss és Ungár, Szíjj, Wittwindits és Hanis, Röck és Szabó. Sebestyén és társa, Pichler, Temlin, Mosonból: Pabst és Krauss, Czenkről: Bokor, Felker, és Mészáros, Selmecről: Kachelmann, Eszékéről: Leicht Hódmezővásárhelyről Eichinger, Szopolyról: Gulácsy.¹⁰ (3. ábra) A kiállításon 39 gazdasági gépgyártó cég 544 gépet állított ki.

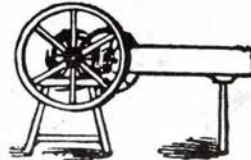
2. Clayton-Shuttleworth gőzlokomobil

A sikeres gépbemutató megrendezésében kiemelkedő érdemeket szerzett ÉRKÖVY (PLDETZ) Adolf, a kitűnő szakembernek ismert, jószágfelügyőből lett gépkereskedő illetve gépterjesztő vállalkozó. A "Falusi Gazda" hetilap majd a "Gazdasági Füzetek" és a "Magyar Gazda" folyóiratok kiadásában jelentős szerepet vállalt. 1858-ban megválasztották az OMGE gépészeti és építészeti szakosztály elnökének, mely tisztséget több éven keresztül töltötte be. Kiváló munkásságát elismerve 1864-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választotta. ÉRKÖVY következetesen azon fáradozott, hogy a magyar gazdák a "gépek nyújtotta előnyökhöz" minél kedvezőbb feltételek mellett jussanak hozzá. Különösen az országba bekerült angol gépeknek, ezen belül a lincolni Clayton-Shuttleworth cégnek és Howard-ekegyámak csinált nagyszerű propagandát. Létrehozta Pesten az "Angol Gazdasági Géptár"-at, a mezőgazdasági gépgyártók termékeinek eladási helyét. Az újsághírdetések között kiemelt helyet kaptak a lincolni cég gőzcséplő, malmai, fűrészjei. ÉRKÖVY az első magyar mezőgépfőverés úttörője volt, gépismertetőket, prospektusokat szerkesztett és adott ki. Az újsághírdetéseken kívül gazdasági gépek kereskedelmi plakátjait is kiadta és a sajtóban rendszeresen hívta fel a gazdák figyelmét a szigetországi gépek előnyeire.¹¹ (4. ábra)

(38)

(10—25)

Gazdasági eszközök és gépek.

Alólirott tisztelettel jelenti a t. cz. gazdaközönségnek, miszerint gyárában a gazdasághoz megkívántató mindennemű gépek, az eddig létező minden gyárok között a legjutányosabb áron készen kaphatók, ugymint: a legujabb angol és amerikai **cséplő gépek** különféle nagyságban, melyek honunk f. é. gazdasági kiállításán az első jutalom-díjat nyerték; hordozható **örlőmal-mok**, a legjobb minőségű kövekkel 2—3 és 4 lóerőre; továbbá többféle — a bécsi kiállításon ezüst éremmel jutalmazott — **szántókék, Benköféle** — szintén dicsérő oklevelet nyert — **magtakarók, kapulók és töltögetők**, többféle **Garret-sorvetők** és **szórva vető** gépek; szóró és szelelő **rosták, konkolyválasztó** gép, kukoricza-**morzsolók**, többféle **zúzó, daráló** és különféle nagyságú — a köztelki kiállításon szinte jutalmat nyert — **szecskavágó** gépek stb. Az olcsóság fölött figyelmet érdemel a munka tartós és szilárd készítése, miről a venni kívánkozóak saját meggyőződést szerézhetnek tulajdon gyáramban.

Pesten üllői-úton 5. szám alatt.

Farkas István, gépész.

3. Farkas István gépgyártó hirdetése

KORIZMICS László az OMGE titkára a kiállítás jelentőségéről a "Gazdasági Lapok"-ban így irt:

"Ki ne emlékeznék örömmel a Gazdasági egyesület újbóli feltámadásakor, 1857-ben, a köztelken tartatott epochális gazdasági kiállításra? Először jelentek meg gépeikkel hazánkban az angol legjelesebb gépészek közvetlenül, s megjelenésüket sem ők nem bánták, sem mi nem bántuk meg. Ezen időtől lehet sajátlag számítani a nagyobb féle gazdasági gépeknek tömeges elterjedését földünkön. Soha sem felejttem el Deák Ferencznek sugárzó arcját, melyel ő e kiállítást végig nézegeté. Látszott rajta, hogy azon nyilvánulásokban, melyeket az 1857-ki nyújtott, hazánk jobb jövődjének egyik zálogát szemléli." ¹²

ALBERT
KIRÁLYI HERCZEG É FENSÉGE.
PÁRTFOGÁSA ALATT.

VERSÉNDBIZOTTSÁG

HORDOZATÓ GAZDASÁGI GÉZÉRNÖVÉS

CSEPLŐGÉPEK, MALMOK

OFÉZSÉRE

CLAYTON, SHUTTLEWORTH & CO^{MD}

GÉPÉPÍTŐKÉK VÁN ÉS ÉZÉ ÖNTÖDI TULAJDOKOSOK ALTAL

LINCOLNBAN STAMPENDI GYÁRUKBAN.

LONDONBAN 78. LOMBARD-STREET.

SYDENHAMBAN

A KRISTÁLYPALÓTA FÖLDMÉVELÉSI ORSZÁGVARAN É SZ

PENTEN, 1857.

NYOMATOTT LANDERER ÉS HYCKENBERG AL

4. A Clayton-Shuttleworth cég első magyar nyelvű nyomtatványa (1857)

elhelyezkedve barátaival gyönyörködni szokott a jókedvű tömeget, ugyancsak mozgalmassá képet láthatott."

Az akkori mérték szerinti nagyon pompás kiállítást FERENC JÓZSEF császár és király nyitotta meg. Ezen a bemutatón magyar mezőgépipar első számú reprezentánsa a Röck gépgyár volt, Járgányos cséplőgépeket, darálókat, szecskavágókat és angol mintára készített gőzgépeket állítottak ki. A Vidats gyár fogatos taljművelő gépekkel és a már országos hírnéjű saját kialakítású fogatos fagerendelyes taligás ekekkel jelent meg a városligeti agrárműszaki seregszemlén. (5. ábra)

A külföldi gyárak közül kiemelkedett az angol Clayton-Shuttleworth cég gőzgépeivel és favázás kéttengelyes kivitelű cséplőgépeivel (6. ábra)

De képviseltette magát a gépkiállításon az angol "R. Garrett and Son" gyár is fogatos gépeivel és eszközeivel. A szomszédos osztrák gyárak kisebb gazdasági eszközökből rendeztek látványos bemutatót. ¹⁴ (7. ábra)

1860-ban Tótmegyeren (Nyitra vm., a mai Cseh és Szlovák Köztársaság területén) tartottak nagyszabású ekeversenyt, ahol az ekeket már minőségi alapon négy osztályba sorolták. A mintegy ezer érdeklődőnek 28 db szántóekét, egy tőrökét, rögtörő hengert és három magtakaró boronát mutattak be. "Az egyesület a közönségnek a verseny előtt már tájékoztatót adott ki, a versenyszántók, a gépészek, a rendezők és bírálóbizottság részére pedig bizonyos szabályokat állapított meg." ¹³

Az OMGE 1865-ben rendezte meg az első igazán nagy jelentőségű gépkiállítást Pesten a Városligetben.

"A kiállítást a Király-utcán és a Farsoron át lehetett megközelíteni, mert az Andrássy-útnak még nyoma sem volt. A látogatókat egy - és kétfogatú kocsik, valamint tíz üléses, négy ló által húzott, omnibuszok, a bakon nemzeti viseltől kocsissal - szállították ki a ligetbe. Deák Ferencz, aki vasárnaponként konflissal vitette ki magát és a fassorral szemközti rondó felső szélén kényelmes székben

RÖCK ISTVÁN gépgyára

Pesten, soroksári-utca 20. sz.

nánja a készletben levő

hordozható cseplőgépeit tisztító és zsákoló szerkezettel,

hozzá tartozó 6 lovas, erős szerkezetű hordozható könnyű járatu járgányait,

továbbá

Mertzmann és amerikai cseplőgépeit 2, 3, 4 lóerőre járgánnyal együtt.

Különböző ekéit, vető- és aratógépeit, szénagyűjtőt.

Szeceksavágó-gépeit, kéz- vagy lóerő után, répavágóit, kukorica-morzsolóit, minden nagyságú zuzó-gépeit, bor-, olaj-, és tőpörtő-sutóit, sóórlóit;

valamint

locomobiljeit cseplőgéppel,

fekvő **gőzgépeit, kazánnal** együtt;

ÖRLŐMALMAIT ló- és gőzerőre, tisztítóval vagy a nélkül, valamint minden nagyságú **vízszivattyút.**

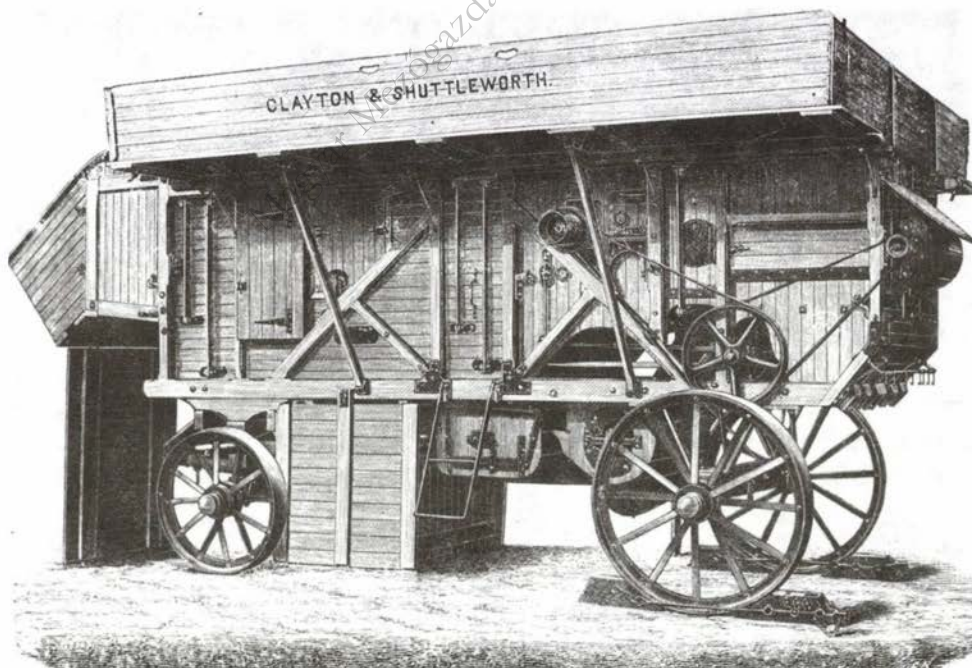
Gyártmányai szilárdsága és czélszerűségeért keresedik.

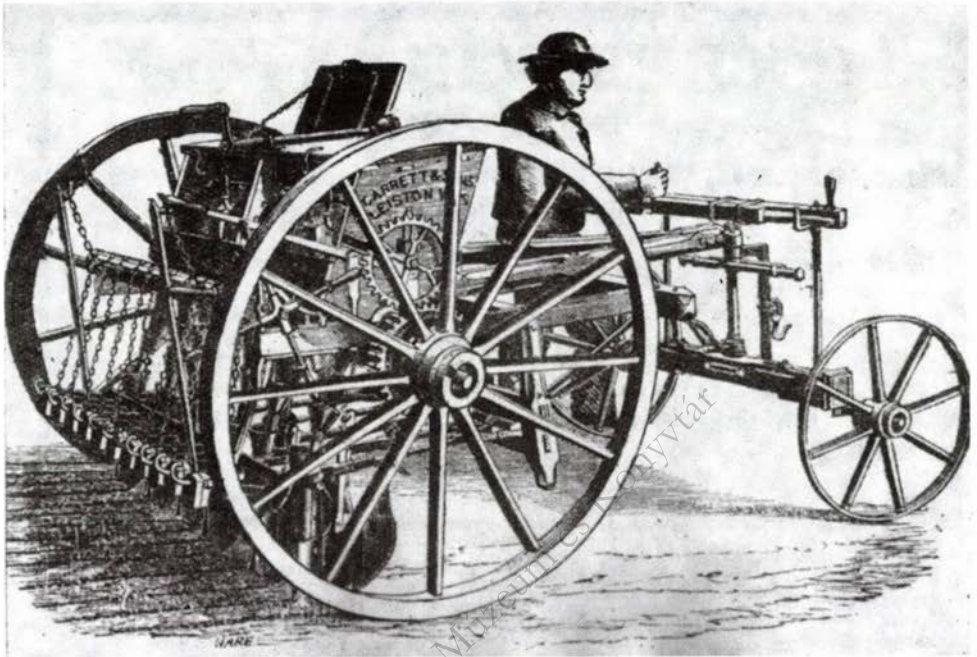
394 sz. 6-5.

RÖCK ISTVÁN.

5. Röck gépgyári hirdetés

6. Clayton-Shuttleworth fávázás cseplőgép

7. Garrett sorvetőgép

ORSZÁGOS JELENTŐSÉGŰ KIÁLLÍTÁSOK NAGYHÍRŰ MEZŐGAZDASÁGI GÉPGYÁRAK RÉSZVÉTELÉVEL AZ ELMŰLT ÉVSZÁZAD UTÓLSÓ NEGYEDÉBEN ÉS A JELEN SZÁZAD ELEJÉN

A kisebb jelentőségű sárvári, nagyatádi és sátoraljaújhelyi kiállítások után 1872-ben Kecskeméten, 1876-ban Szegeden és 1878-ban Székesfehérváron rendeztek állatbemutatóval egybekötött gépkiallítást. A székesfehérvári volt az első nemhivatalos országos kiállítás. A Gazdasági Egyesületek monográfiájában a fehérvári kiállítást követően így emlékeztek meg:

*"...oda érett az eszme, hogy azután csak nagyobb időközökben tartassanak országos kiállítások, részint költségkímélésből, részint azért, hogy a haladás feltüntetésére idő legyen; időközben azonban részleges versenyek, s vidéki gazdasági egyesületekkel kapcsolatban az ország különböző vidékein vidéki kiállítások rendeztessenek."*¹⁵

(8. ábra)

Békéscsabán 1880-ban már önálló gépkiallítást és cséplőgépversenyt rendeztek (9. ábra)

1882 szeptember 25-27-én Agárdon az Országos Magyar Gazdasági Egyesület nagyszabású nemzetközi "eke - egyéb földművelési gépversenyt"-t rendezett

HOFHERR M.

gazdasági gépgyára

Bécs, X. Erlachgasse 26.

ajánlja a közelgő idényre gyártmányait:

javitott szénakaszáló-gépeit,

szénagyűjtőit kovacsolt vasból, illéssel vagy a nélkül, szénagyűjtőit amerikai minta szerint,
valamint új

„FAVORITA“ gabona-arató gépét,

mely eddig könnyű mozgás, nagy munkaképesség és hosszú tartamu használhatóságra nézve egyetlen más gép által el nem érhető.

Raktárak:

BUDAPESTEN:
Fehér Miklós urnál, Köztelek.

SÁTOR-ALJA-UJHELYEN:
Roth Bernát urnál.

SZOMBATHELYEN:
Ferencziek-utca 43. szám.

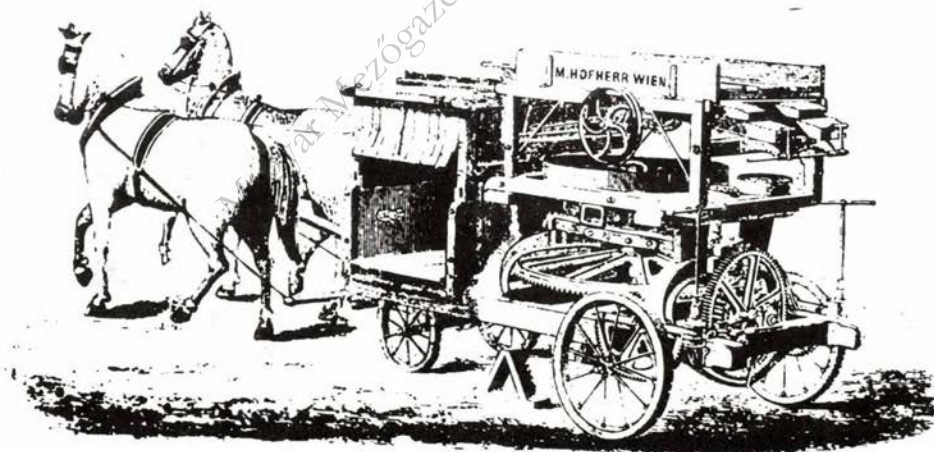
PÁPÁN:
Hanauer Adolf urnál.

Képen árjegyzékek ingyen és bérmentve.

8. Hofherr hirdetés a "Gazdasági Lapok"-ban (1878)

9. Járgányos cséplőgép (1880)

gr. Nádasdy Ferenc birtokán, ahol gőzekéket is bemutattak. Az ekeverseny fővédnöke báró KEMÉNY Gábor földművelési miniszter volt.¹⁶ Az agárdi versenyen még nem volt egyértelműen meghatározott a gépgyártók szerepe, ezért 1884-ben fontos

döntés született abban a kérdésben, hogy gépversenynek lehet-e tekinteni az olyan rendezvényt, ahol a gyáros tudta és beleegyezése nélkül állítanak versenybe gépeket és eszközöket. A döntés a gépversenyre így hangzott:

*"Minthogy ily esetekben a visszaéléseknek tág tér nyílhatik és nincs kizárva az, hogy egyik vagy másik versenyző iránti elfogultság vezérelheti a versenyztetőt, miáltal egyes gyárosoknak szándékos vagy szándéktalan s esetleg méltánytalan megkárosítása idézhető elő, ennél fogva kárhóztatható azon eljárás, hogy valamely gyáros tudta és akarata nélkül ily versenyek kieroszakoltassék."*¹⁷

1885-ben a Földművelési Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium irányításával "egyetemes ipar- és gazdálkodási országos kiállítás"-t rendeztek Budapesten ahol az OMGE nemcsak a rendezésben, hanem a kiállítást bíráló bizottságában is tevékenyen részt vett. Ezen a nagyszabású Országos Általános Kiállításon (Az első hivatalos országos mezőgazdasági kiállítás és vásár) számos külföldi gépgyár mellett az állami kedvezményekkel támogatott belföldi gyárak is igen nagy számban vettek részt. (10. ábra) A kiállítás Nemzetközi Osztályának e jeles alkalomra kibocsátott katalógusában - a bemutatásra kerülő gépek és eszközökkel szemben támasztott követelményekről - ez állt:

*"mezőgazdasági gépek a kiállításra csak oly mértékben voltak felveendők, amennyiben azok újabb szerkezetűek, vagy régiebb szerkezeteknek lényeges javításai vagy újításai. Ismeretes tény az, hogy alig van technikai alkotás, melynek célszerűsége és használhatósága a gyakorlatban annyira függne az egyes országok, sőt mondhatni vidékek vagy helyek különleges viszonyaitól, mint éppen a mezőgazdasági gépeké."*¹⁹

HEVES József a gépkiallítási csarnokról így írt:

*"Igazán impozáns látvány tárul föl előttünk midőn a gépparkba lépünk. Gépek zakatolnak, zúgnak - búgnak, mintha az egész kiállítást föl akarnák robbantani. Égbe nyúló szeszkazának mellett munkában levő locomobilok és mindenféle apró gazdasági eszközök sorakoznak. Valóban meglepő a kiállítás rendkívüli gazdagsága, különösen az elött, aki figyelemmel kísérte ez iparág fejlődését, mely évek óta ropant mérveket öltött."*²⁰

10. Az Országos Általános Kiállítás plakátja (1885)

A magyar gépgyártók első számú reprezentánsa a mosoni Kühne cég volt. A 88 kiállított gép és eszköz közül a "Hungária Drill" vetőgépek és megtisztítók aratták a legnagyobb sikert.²¹

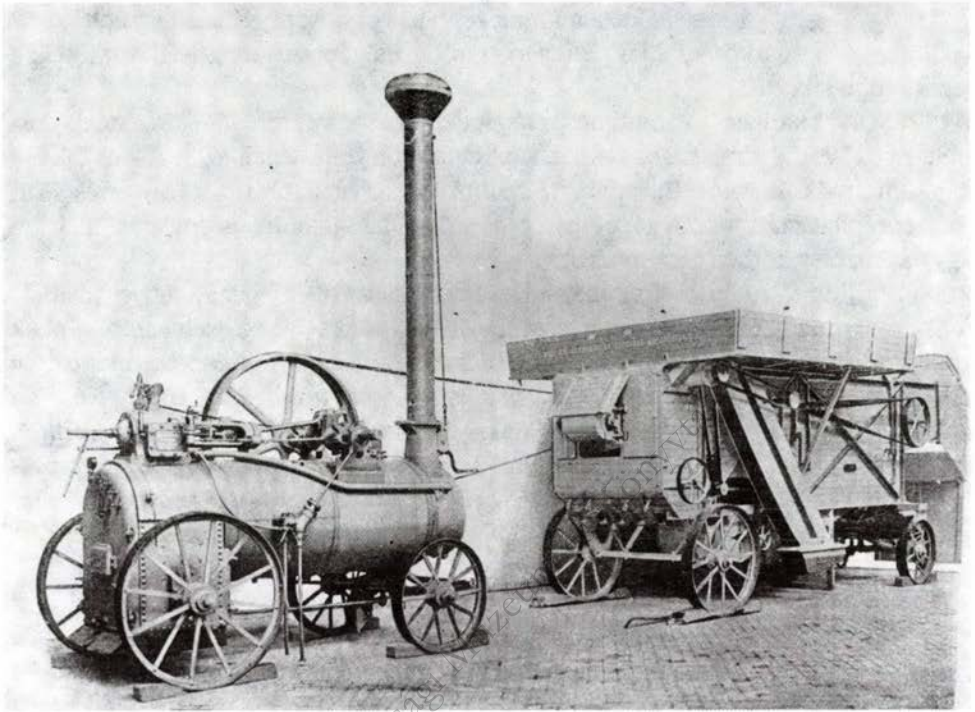
Az 1885. évi kiállításon a bemutatott erőgépek közül nagy érdeklődés kísérte a bécsi Langen és Wolf gyár új szabadalmaztatott Ottó motor típusának az 1, 2, 4 és 8 LE-s teljesítményű változatait. Európában a kiállítás évében már több ezer Langen és Wolf motor volt használatban. A gépet ipari és mezőgazdasági munkagépek meghajtására egyaránt széles körben alkalmazták.²²

1892 július 9-10-én Nyfregyházán a "Felső Tiszavidéki gazdasági egyesület" rendezett nemzetközi aratógépversenyt. LÁZÁR Pál szakíró az eseményről többek között így számolt be: *"Rég látott Szabolcs megye oly fényes érdekes társaságot együtt, mint a lefolyt aratógépversenyen.... A kéveköti aratógépek közül első díjat állami aranyérmét nyert az Adriance Platt et Co. new-yorki gépgyár... második díjat, állami ezüstérmét nyert the Johnston Harvesting Company battaviai gépgyár aczéltől kéveköti aratógépe, melyet a helybeli Schlick-féle gépgyár képviselt. A marokrakó aratógépek közül első díjat, állami aranyérmét nyert a Johnston féle gép..."*²³

BAROSS Gábor kereskedelmi miniszter kezdeményezésére az ezredéves kiállítást az 1892: II.t.c. rendelte el. A kiállítási épületek tervezésére ALPÁR Ignác műépítészti kérték fel. Az 1896. évi ezredéves kiállításon gépek és eszközök bemutatására 64 cég vállalkozott az 1885. évi 80 kiállítóval szemben, amely 20%-os visszaesést jelentett.

Mindössze tizenhét olyan gyár nevét lehetett csak feljegyezni, amely mindkét országos kiállításon bemutatta termékeit. Ezek közül is kiemelhetők a következők: Magyar Királyi Államvasutak Gépgyára, Első Magyar Gazdasági Gépgyár (1885-ben mint Grossmann és Rauschenbach-féle gépgyár) Höcker testvérek kazán- és gépgyára, Kühne E. gazdasági gépgyára, Leszih Miksa utódai Szilágyi és Diskant gazdasági gépgyára, Mayer E. Fiai gazdasági gépgyára, Nicholson-féle gépgyár, Röck István gépgyára.²⁴

A kiállítás egyik kiemelkedő technikai látványa a Magyar Királyi Államvasutak Gépgyárának és a diósgyőri Vasművek közösen összeállított gépbemutatója volt. A kiállítási csarnokuk mellett nagy érdeklődés kísérte a legújabb gyártmányú 12 névleges, LE teljesítményű gőzlokomobilt és az ugyancsak újdonságnak számító vasvázás cséplőgépet. A cséplőkészletet működés közben is bemutatták. (11. ábra) A csarnokban különböző teljesítményű gőzlokomobilok mellett munkagépek is bemutatásra kerültek. Így többek között látható volt körfűrész, herefejtő, elevátor fűkasza, marokrakó aratógép és gőztengerimorzsoló. A legnagyobb sikert a Magyar Kir. Államvasutak Gépgyárának az erre az alkalomra készített fűkasza marokrakó aratógép jelentette. Mindkét gépnek a "Millennium" nevet adták. Az érdeklődők többek között még láthatták a Ganz gyárban készített Mechwart-féle szabadalmazott

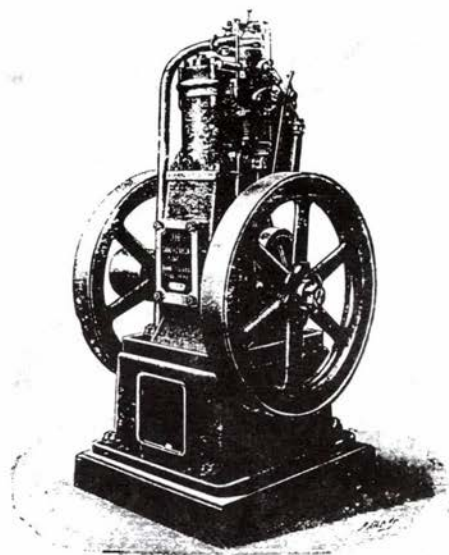

11. A Magyar Királyi Államvasutak Gépgyárában készült gőzcséplőkészlet

forgórendszerű gőzekét és annak petroleumüzemű változatát, valamint a Ganz-féle stabil motort a mosóni Kühne cég kiváló munkagépeit. (12-13. ábra)

A "Köztelek" így írt erről a bemutatóról: "A régiebb gépek jósága általánosan ismert, ezért az újak jóságában méltán bízhatunk s így nem túlozunk mikor azzal zárjuk ismertetésünket, hogy a MÁV Gépgyár kiállításunk ez a része a szó legszebb értelmében kitűnően sikerült." ²⁵

LENCZ Ödön okleveles gépezsmérnök a budapesti Magyar Királyi Állami Ipariskola gépészeti szaktanára' a gazdasági gépészeti kiállítás rendezője a milleniumi kiállítás kapcsán a gépkiallításokat így jellemezte: "A kiállítások, - ha szakszerűen rendeztetnek, - a legjobb alkalmat nyújtják arra, hogy a gyárosok a gazdasági gépek és eszközök készítésével foglalkozó iparosok, mind pedig a gazdaközönség és a szakemberek összehasonlító tanulmányokat tehessenek. Ennélfogva a kiállítások kiváló eszközök arra, hogy egyes nézeteltérések és véleménykülönbségek, mint amelyek a mezőgazdasági gépészet terén még mindig elég nagy számban állnak fenn, tisztázódjanak. A kiállítások azonkívül közvetlen érinkezésbe hozzák a kiállító céget a vevőközönséggel, az utóbbi könnyűszerrel nyer áttekintést arról, hogy melyek a

12. Ganz-féle stabil motor

lepe (Budapest, VI. Gyár u. 50.) által bemutatott belsőégésű motorok, melyek benzinnel, petroleummal és spirtussal működtek. A vasváz szerkezettel ellátott motorokat a látogatók üzemkészen is láthatták. A kiállításon újdonságnak számított az is, hogy a kiállítók bemutatták a tartalék alkatrészekből összeállított készleteket is. Az erőgépeket elsősorban faváz cséplőgépek meghajtására készítették. Ugyancsak Pozsonyban állította ki új benzinmotorját a budapesti Beck és Gergely cég.²⁷

A budapesti 1906. évi tenyészállatvászár alkalmával számos hazai gyár állított ki igényes kivitelben a külföldi gyártmányokkal versenyképes gépeket és eszközöket. A gyártók különösen a cséplési célokra szolgáló igényeknek tettek eleget. A Ganz gyár

tulajdonképpen hazai czégek, továbbá mely czégnél mit és milyen minőségben szerezhethet be legelőnyösebben. Lényeges azonban, hogy az országos kiállítások mezőgazdasági gépiparunknak a legkisebb részletességig könnyen áttekinthető, teljes képét nyújtsák... Szóval a kiállítási terület legyen mintegy teljes, élő katalógusa az össztermelésnek.”²⁶

A milleniumi kiállítást követően az ún. helyi és kerületi kiállítások terjedtek legjobban. A legnagyobb sikert a mezőgazdasági szakkiállítások és bemutatók aratták. Az 1903. évi pozsonyi kiállítás egyik gépészeti szenzációjának számított KÁLLAI Lajos budapesti motorter-

13. A Kühne gyár vetőgép katalógusa

1907. sz.

KÜHNE E.
MEZŐGAZDASÁGI GÉPGYÁRA.
MOSON **BUDAPEST**
(MOSONMEGYE) VI. Vározkörsz. 57. n. sz.

Használati utasítás és vetési táblázat
a szabadalmazott
„MOSONI DRILL“ sorvetőgéphez.

Gebrauchsanweisung und Saattabelle
zur patentirten
„MOSONI DRILL“ Reihensäemaschine.

E. KÜHNE
Fabrik landwirtschaftlicher Maschinen.
MOSON **BUDAPEST**
(Wieselburg, Ungarn) VI. Vározkörsz. 57. n. sz.

© E. Kühne, Budapest

az ipari és mezőgazdasági követelményeket figyelembe véve 3 és 16 LE között mindenféle nagyságban és változatban bemutatta erőgépeit. Nem véletlen, hogy az országban kisebb és nagyobb uradalmakban a Ganz motorok terjedtek el legjobban.²⁸

NEMZETKÖZI MOTOROS GÉPVERSENYEK, GÉPBEMUTATÓK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT

Mezőhegyesen 1909 augusztus 5-26 között a OMGE olyan szántóversenyt rendezett, ahol motoros erőgépek is résztvettek. A mezőhegyesi talajművelő-gépverseny vagy hivatalos megfogalmazásban a "magajáró talajművelő-gépek nemzetközi versenye" a gazdaközönség rendkívüli érdeklődése mellett zajlott le. A versenyen hat cég képviseltette magát az alább felsorolt erő és munkagépekkel:²⁹

A gyártmány megnevezése	Gőzgépek				Belsőgésű motorok	
	Mac Laren	Első Gazd. Gépgy.	M. Case	Nicholson	Kőszegi	Deutz
motorteljesítmény (LE)	60	32	25	70	60	40
Munkagép	1 db 6 vasú, 2 db 4 vasú eke	1 db 7 vasú eke	8 vasú eke	6 és 9 vasú váltva forgató eke	forgó re- szerű mű- velő test	4 vasú eke
Területteljesítmény 10 óra alatt	7,913	3,816	5,843	3,332	3,090	3,139
Munkaköltség 1 hektárra (korona)	17,74	28,42	23,96	47,20	43,67	45,28

A bíráltnál különböző szempontokat vettek figyelembe, azonban a 10 ha-os szántási próba volt a legfontosabb, mert a "rendezési és bírálati szabályzat szerint ez szolgált alapul a terület egységre eső munkaköltség kiszámítására". A bíráló bizottság döntése, nyomán a gőzgépes csoportban az I. díjat és az ezzel járó állami

nagy aranyérmet a Mac Laren gyár kapta, a motoros csoportban pedig a győztes a "Kőszegi-féle motoros talajművelőgép rt."-lett. (14. ábra)

A díjak odaítélésénél figyelembe vették a végzett munka minőségét, amelyet az erre a célra megválasztott gazdabizottság volt hivatott eldönteni.³⁰

IFJ. SPORZON Pál a verseny fő szervezője így látta a mezőhegyesi gépseregszemlét: "Magyarország büszke lehet arra, hogy az 8 határain belül sikerült először a magánjáró talajművelőgépekkel komoly jelentőségű és reális versenyt létrehozni. Hogy e verseny messze túlhaladja az eddig rendezett mezőgazdasági gépversenyeket, azt legjobban az a meglepően nagy érdeklődés bizonyítja, mely a gazdák ezreit és a gépgyárosok, technikusok nagy csoportját gyűjtötte össze a verseny közben rendezett bemutatókon."³¹

Az OMGE 1913 augusztus 9-10-én Galántán (ma Csehszlovákia, Pozsony vm) tartotta második nagyszabású szántógépbemutatóját. A rendezvény iránt óriási volt a szakmai érdeklődés, méreteiben ilyen nagyszabású bemutatóra még külföldön sem került sor. A bemutatón ténylegesen 20 gyár vett részt 28 géppel, amelyek között 5 gőz, 20 benzin- és 3 nyersolajüzemű volt. Gyártmány szerint: 3 magyar, 8 német, 2 angol, 15 amerikai. A magyar színeket az alábbi gépek képviselték: Titán 60 LE-s

14. Kőszegi-féle talajművelőgép

benzinmotor, Kőszegi-féle 60 LE-s benzinmotoros rotációs talajművelő és 32 LE-s Gibás-féle Schlick Nicholson nyersolajmotoros szántógarnitúra. (15. 16. ábra)

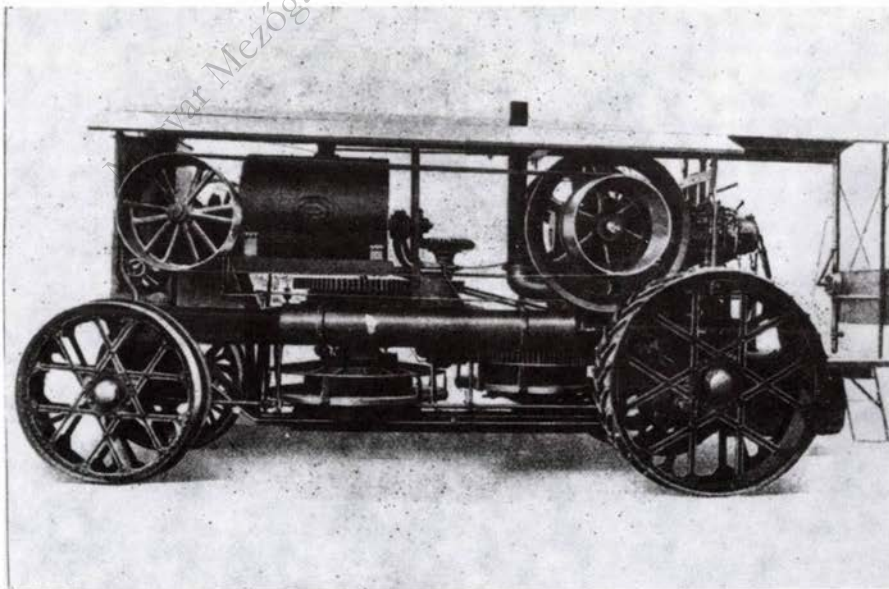
A szántóverseny, amely a gőzekeaszántás háttérbe szorításának a kezdetét jelentette, a motoros gépek nagyszerű eredményével zárult. A gondosan kimunkált adatok átfogó képet adtak a tervezők és gyártók különösen a szakemberek részére a gépi talajművelés állásáról. A galántai bemutató nemcsak itthon, hanem külföldön is nagy elismerést váltott ki.³² (17. ábra)

A "Köztelek" c. lap IFJ.SPORZON Pált a galántai nemzetközi szántógépbemutató sikeres megvalósítóját így méltatta: "minduntalan lelkes ünneplésben részesítette a gazdaközönség Sporzon Pál tanárt, akinek a bemutató valójában diadalünnepe volt. Ő ugyanis lelkes apostola volt a motoros talajművelőgépeknek akkor már, amidőn azok még csak gyermekkorukat éltek, a kicsinyeskedéssel és közönnyel nem törődve, évek során át fáradhatatlanul harcolt szóval és tettel a motoros talajművelés érdekében és így elsősorban az ő érdeme, hogy a gazdaközönség ma már ilyen általános és meleg érdeklődést tanúsít e kérdés iránt".³³

A mezőhegyesi szántóverseny és a galántai talajművelőgép bemutató kiváltotta a világ szakközönségének elismerését, amely elsősorban - IFJ.SPORZON Pál személyének és a Gépkísérleti Állomásnak szólt.³⁴

ROTHMEYER Imre az országos szántógépbemutatókat így összegezte: "Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület már évtizedek előtt tudatában volt annak, hogy

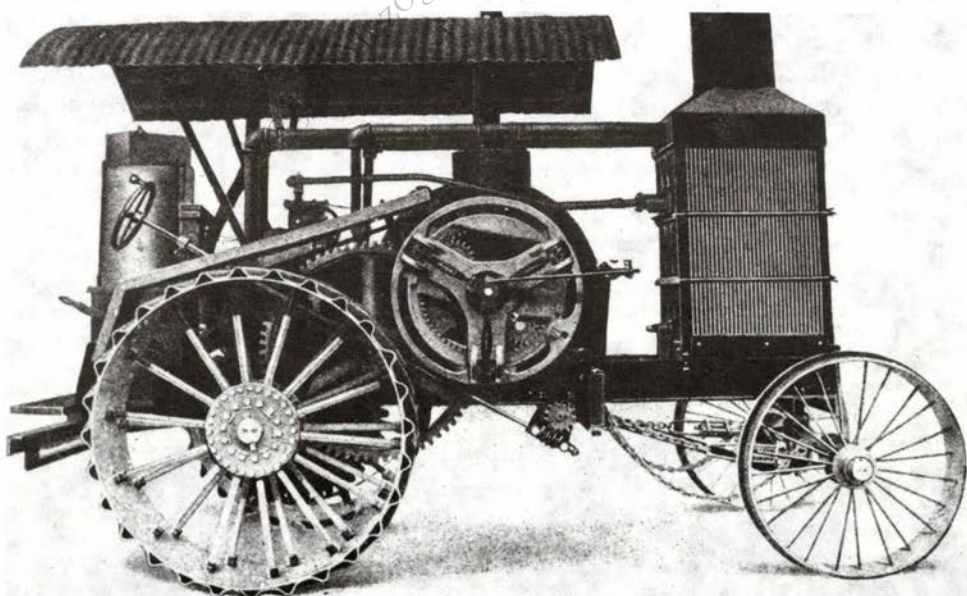
15. Schlick-Nicholson-féle nyersolajmotoros szántógép

16. Titán benzíntraktor szántás közben

17. Hart-Parr benzíntraktor (Galánta 1913)

a jövőző mezőgazdasági életben mily fontos szerepe lesz a szántógépeknek. Ezt bizonyítja az 1882-ben Agárdon rendezett ekeverseny, az 1909-ben Mezőhegyesen tartott nemzetközi motoros talajművelőgépbemutató. Ez a három bemutató jellemzi legjobban a gépmunka fejlődését és terjedését." ³⁵

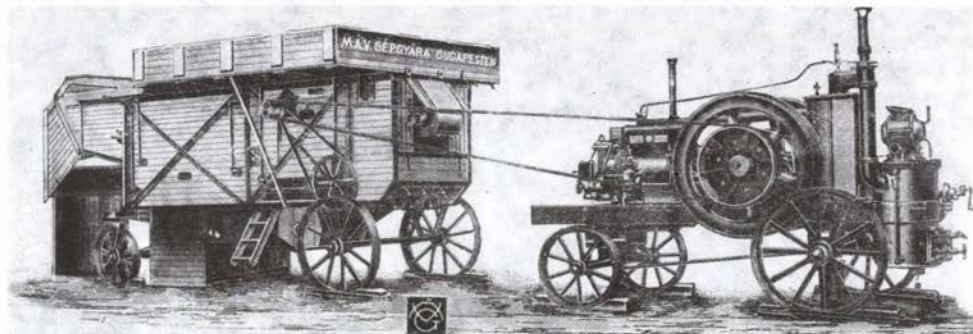
NEVEZETESEBB MEZŐGAZDASÁGI GÉPKIÁLLÍTÁSOK ÉS ORSZÁGOS SZÁNTÓVERSENYEK TRIANON UTÁN

Az 1914-ben kirobbant világháború az egész magyar ipart - így a mezőgazdasági gépgyártást - jelentősen visszavetette a fejlődésben. A háborús években a gépgyártás szinte teljes egészében hadianyaggyártásra rendezkedett be, így természetszerűleg a gépversenyek, gépbemutatók is elmaradtak. A termeléshez szükséges gépeket és alkatrészeket nem kis nehézségek árán állították elő. A mezőgépipar fejlődése 1920-után meredeken fölfelé ívelt. *"Fejlődése olyan méreteket öltött, hogy a megcsontított ország produktumainak elhelyezésére kicsinynek bizonyult s ekkor mutatta meg a magyar gépgyártás felkészültségét, életreihivatottságát, mert termelvényeinek elhelyezését megkezdte a külföldön és exportját fokozatosan növelte..."* ³⁶

Az OMGE minden év tavaszán - az első világháború befejezését követően - az országos mezőgazdasági kiállítás és vásár színhelyén és azzal egyidőben rendezte meg gépkiallítását és gépvásárát. A gépkiallításon bemutatásra kerültek a hazai piacon megvásárolható bel- és külföldi gyártmányú erő- és munkagépek. A kiállítási rendezőbizottság az áttekinthetőség érdekében a bemutatott gépeket és eszközöket általában igen szakszerűen csoportosította. ³⁷

A hazai szántótraktorok üzembhelyezésének a mérőföldkövét jelentette az 1924-es esztendő. A HSCS gyár elkészítette a világviszonylatban is egyedülálló izzófejes gázolaj (nyersolaj) üzemű traktorát. A folytonos műszaki fejlesztésnek az lett az eredménye, hogy az első 25 LE-s teljesítményű traktort követték a 30-40 és 50 LE-s gyártmányok. ³⁸

18. Szívógázlokomobillal meghajtott cséplőgép

AZ
ORSZÁGOS MAGYAR GAZDASÁGIEGYESÜLET
ALTAL

HATVANBAN
1926. JÚLIUS HÓ 24. ÉS 25-ÉN RENDEZETT

ORSZÁGOS
SZÁNTÓGÉPBEMUTATÓ
ÚTMUTATÓJA

SZERKESZTÉTERK ÉS OSZAKALLETITŐTAK
ROTHMEYER IMRE KUND EDE
DINGEHEK néki gépbemutatók, négyzetes előzetes

KEMNA J.
Budapest, VI., Vilmos császár-ut. 51.
TELEFON: 91-81 Bőrgyárolm: KEMNA 9121 BUDAPEST

4 hengeres
4 sílomb
35/40
NYERSOLAJ-TRAKTORÁT
az idői tenyészállatvásárláson bemutatják.
Felvilágosítást a helyszínen készséggel adunk.

20. Kemna gépgyári hirdetés (1926)

RUDAPESZ
"PÁRIS" IRÓDASZKI VÁLLALAT ÉS NYOMDAI RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1926

19. A hatvani szántógépbemutató katalógusa (1926.)

21. HSCS hirdetés (1926)

1926

KÖZTELEK, 1926. NOVEMBER 28.

95. SZÁM 36-İK ÉVFOLYAM

Szelepnélküli nyersolajtraktorok

22—24 HP 30—32 HP

Üzemük olcsó mert nyersolajjal járnak
Kezelésük egyszerű mert egyhengeresek

Tartósak mert fordulatak alacsony
Üzembiztosak mert izzófejesek

HOFHERR-SCHRANTZ-CLAYTON-SHUTTLEWORTH R.-T. Budapest, VI., Vilmos császár-ut 57. sz.
Fiókok: Győr, Kaposvár, Békéscsaba

20. HAZI ÉRTELMEZŐ 1939. JÚNIUS 18. 302

H.S.C.S.

fogatos ekék

a gondos választású kímélt anyag és a modern konstrukció folytán
a legkíméletesebb munkaszekők.

Pormentes taliga Any **Állítható taliga**
Siklós fej
(a trággy és gaz megtörése ellen)

H.S.C.S.

vetőgépek

pontos munkája a jövő évi terméselőnyre első előfeltétele.

Páros kanalas **Páratlan talókeres**
Műtrágyaszóróval kombinált
kivitel

22. HSCS hirdetés (1939)

176 KÖZLEK. 1939. JÚNIUS 18. 23. HAZI ÉRTELMEZŐ

ALBRECHT KIR. HERCEG ÖFENSÉGE MAGYARÓVÁRI URADALMAINAK
Krisztinamajori gazdaságában
(a Mezői Magyarországi vasutalmatól köréskül 1,5 km nyi távolságra, a Mezőtúr-Jászaiert mentén)

f. hó 18-án

3 darab legújabb típusú „K-44, 48”-jelű

H.S.C.S. NYERSOLAJ ACÉLTRAKTORT

mutatunk be,
amely alkalmas az erdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni

MEGHÍVJUK

A kiállítás a kiállítások megkezdésével kezdődik.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

A kiállítás az érdeklő 1. Szabatszabalmat tisztaltatni.

23. Meghívó a magyaróvári gépbemutatóra (1939)

A háborút követő esztendőben a szántógépek száma jelentősen megemelkedett. 1925-ben 1183 db traktort használtak szántáshoz, melyből 824-et petroleum, 68-at benzin, 91-et nyersolaj hajtott. "A számbavett traktorok közül 29%-a a nagygazdaságokban, 45,6%-a közeppgazdaságokban és 24,2%-a kiscgazdaságokban találtatott."

1925 április 18-án nyílt meg a budapesti iparcsarnokban az első nemzetközi vásár, ahol már bemutatásra kerültek mezőgazdasági erő- és munkagépek. Ebből a mezőnyből kiemelkedett a Magyar Királyi Államvasutak Gépgyára a saját gyártmányú szfívó gázlokomobiljaival, gőzgépeivel és cséplőgépeivel. (18. ábra)

Az OMGE a budapesti Műgyetemmel és a Mezőgazdasági Gépkísérleti Intézetel együtt a hosszú kényszerűsünet után Adonypusztaszabolcsban (1925), Hatvanban (1926), Nagykartalon (1927), Pusztajárlakon (1928), és Magyaróváron (1930) rendezett szántógépbemutatót. (19-20-21-22. ábra)

1939 június 18-án ALBRECHT királyi herceg magyaróvári uradalmának krisztinamajori gazdaságában a H-S-C-S Magyar Gépgyári Művek RT szántógépbemutatót rendezett. Bemutatásra kerültek a K-40-es típusok erősebb változatai a K-44-48 jelű traktorok. Az erőgépekhez vontatott kivitelű öt ekefejjel ellátott "Universal" ekéket kapcsoltak. A szántógépbemutatón bemutattak még "Pannónius" ekét és tárásosboronát (Disc-Tiller).³⁹ (23. ábra)

A gépversenyek, gépbemutatók és kiállítások nemcsak a gazdáknak adtak közvetlenül segítséget a kiválasztásban és megvásárlásban, hanem a mezőgazdasági gyár-
ipar fejlesztését is nagyban elősegítette.

JEGYZETEK

- ¹ KT 1930. 904. p.
- ² KT 1930. 904-905. p.
- ³ MNGK 1841. 25. p.
- ⁴ KT. 1930. 904-905. p.
- ⁵ SEVIN, H. 1944. 15-16. p.
- ⁶ SEVIN, H. 1944. 23. p.
- ⁷ TONELLI, S. 1942. 52-53. p.
- ⁸ BARBARITS L.:1965. 90-91. p.
- ⁹ GEM. 1896. 70-71. 76. p.
- ¹⁰ SEVIN, H. 1944. 59-61. p.
- ¹¹ SEVIN, H. 1944. 61-70. p.
- ¹² KORIZMICS L. 1857....p.
- ¹³ KT. 1930 905. p.
- ¹⁴ GG. 1926. 10-11. p.
- ¹⁵ GEM. 1896. 96-97. p.
- ¹⁶ GEM. 1896. 84. p.
- ¹⁷ GL 1891. 10. p.
- ¹⁸ MIKLÓS Ö. 1885. 39-40. p.
- ¹⁹ GEM. 97. p.
- ²⁰ HEVESI J. 1885. 279. p.
- ²¹ HEVESI J. 1885. 282. p.
- ²² MIKLÓS Ö. 1885. 46. p.
- ²³ LÁZÁR P. 1892. 1139. p.
- ²⁴ LENCZ Ö. 1896. 795. p.
- ²⁵ KT 1896. 1295-1296.
- ²⁶ LENCZ Ö. 1896. 794. p.
- ²⁷ RÉZ Gy. 427. p.
- ²⁸ KÁRMÁN T. 1906. 996-997. p.
- ²⁹ KARKOVÁNY Á. 1909. 905-906. p.
- ³⁰ KAKOVÁNY Á. 1909. 908. p.
- ³¹ ifj. SPORZON P. 1909. 1875-1876. p.
- ³² RÉZ Gy. 1985. 416-418. p.
- ³³ KT 1913. 2203. p.
- ³⁴ RÉZ Gy. 1985. 418. p.
- ³⁵ ROTHMEYER I. 1925. 456. p.

- ³⁶ KENDE T. 193...117-118. p.
³⁷ KT 1930. 390. p.
³⁸ KUND E. 193...111-112. p.
³⁹ KT-26. 1195. p.
 KT 1925. 501. p.
 MT 1990. 8.
 ROTHMEYER I. 1939. 537. p.

IRODALOM

BARBARITS L.1965.: A vezetés gépesítésének kezdetei...

Budapest

HEVESI J. 1885.: Barangolás az országos kiállításon.

Budapest

KARKOVÁNY Á. 1909.: A mezőhegyesi talajművelőverseny eredményei GL. Folyóirat. Budapest

KÁRMÁN T. 1906.: A mezőgazdasági célokra szolgáló motorokról Kt. Folyóirat. Budapest.

KORIZMICS L. 1857.: GL. Folyóirat. Budapest.

Kund E. 1928.: Mg. Gépek. In: Technikai fejlődésünk története. Budapest.

LÁZÁR P. 1892.: A nyíregyházi nemzetközi artóverseny. Kt. Folyóirat. Budapest.

LENCZ Ö. 1892.: Mezőgazdasági gépek és eszközök. Budapest.

MIKLÓS Ö. 1885.: Az 1885. évi budapesti országos kiállítás Nemzetközi Osztályának katalógusa.

Budapest.

RÉZ Gy. 1985.: A motorekék elterjedése....In.:MMgMK 1984-85. Szerk.:Für Lajos. Évkönyv. Budapest.

ROTHMEYER I. 1930.: Mezőgazdasági műszaki kérdések.... Kt. Folyóirat. Budapest.

SEVIN H. 1944.: Faekétől a Hofherr gépig. Budapest.

Ifj. SPORZON P. 1903.: A pozsonyi kiállítás gépészeti ujdonságai KT. Folyóirat. Budapest.

Ifj. SPORZON P. 1913.: A galántai nemzetköziKt. Folyóirat. Budapest

RÖVIDÍTÉSEK

Gem	Gazdasági egyesületek monográfiái
GG	Gazdasági Gépészet
GL	Gazdasági Lapok
Kt	Köztelek
MMgMK	Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei
MNGK	Mezei Naptár gazdasági Kalendárium
MS	Magyar Salon
MT	Mezőgazdasági Technika

Die ersten hundert Jahre der landwirtschaftlichen – ausstellungen Ungarns.

In der Verbreitung und im Aufschwung der ungarischen Mechanisation haben die verschieden, von Wirtschaftlichen Vereinungen, Instituten organisierten Wettbewerbe, Ausstellungen und Vorführungen eine wesentliche Rolle gespielt.

Einige Güter haben schon vom Anfang des 19. Jahrhunderts an, aus dem Westen importierte, vorwiegend englische und deutsche Maschinen und Geräte gebraucht.

Das 1840-er Jahr war der Anfang in Ungarn einer regulären gehaltenen Jahresschau in Bezug von Maschinen. Die Ungarische Wirtschaftliche Vereinigung (Magyar Gazdák Egyesülete), die von István Széchenyi gegründet wurde, organisierte in Pest ihre erste Maschinenausstellung und das erste Probepflügen.

In 1841 wurden schon neben den bodenbearbeitenden Maschinin auch Saatmaschinen mit verschiedener Konstruktio zur Schau gebracht und gleichzeitig wurde der erste Wettbewerb im Pflügen und das erste öffentliche Dreschen organisiert.

Eine Ausstellung von grösserer Bedeutung war die in 1857 in Pest organisierte, in der auch die weltberühmte englische Maschinenfabrik, Clayton-Shuttleworth sich mit ihren Produkten beteiligte. Unter den ungarischen Maschinen Herstellern müssen die Namen Vidats, Pabst, Röck und Farkas erwehnt werden.

Von 1870-an wurden landwirtschaftliche Maschinen auch schon in ungarischen Fabriken erzeugt und an der Jahrhundertswende waren die Maschininfabriken vom westeuropäischem Niveau. Landwirtschaftliche Maschinen wurden nicht nur in Budapest sondern in anderen Regionen des Landes hergestellt.

An der grosszügigen Allgemeinen Ausstellung des Jahres 1885, die als erste offizielle Landwirtschaftliche Ausstellung und Messe galt, nahmen neben etlichen ausländischen Maschinenfabriken, die staatlich subventionierte ungarischen Fabriken ebenfalls in grosser Zahl teil.

Die zweite Landesausstellung wurde im budapester Stadtwaldchen in 1896 organisiert. Diese Ausstellung war Teil der zum tausendjährigen Bestehen des Landes organisierten Milleniumsfeierlichkeiten.

Die ausgestellten landwirtschaftlichen Maschinen und Geräte zogen die Aufmerksamkeit der Fachleute und Besucher auf sich.

Der erste Wettbewerb für das Pflügen an dem schon Ottomotoren teilnahmen, wurde in 1909 in Mezőhegyes gehalten. Dieser Bodenbearbeitungswettbewerb war der erste in dieser Art auf der ganzen Welt.

In 1913 wurde die zweite internationale Landwirtschaftliche Maschinenausstellung- und Messe in Galánta (heute in der Tschechoslovakei) gehalten. Sie war erfolgreich so im In- wie im Ausland.

Die Ausstellung in Galánta war in erster Linie ein Wettbewerb der Kraftmaschi-

nen wo man Dampflokomotive und Ottomotoren prüfte. An dieser Ausstellung erschien in Europa zum erstenmale ein Raupentruktor.

Nach einem langen Abstand wurden von 1925 an, jährlich Maschinenausstellungen und Wettbewerbe für das Pflügen veranstaltet. Die Maschinenausstellungen, Maschinenwettbewerbe boten nicht nur den landwirtschaftlichen Fachleuten eine unmittelbare Hilfe in der Auswahl und im Kauf, sondern fördertet zugleich in grossem Masse die Entwicklung der landwirtschaftlichen Maschinenindustrie.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

A SZLAVÓN TÖLGYESEK LEGENDÁJA ÉS VALÓSÁGA

Oroszi Sándor

Múzeumunk erdészeti kiállításában évtizedekig meghatározó látványosság volt az a modell, amely a szlavón tölgy feldolgozását mutatta be.¹ A szemléletes kiállítási tárgy az 1900. évi párizsi világkiállítás anyagából került hozzánk², és próbálta az egykori szlavón tölgyesek valóságát ábrázolni. (1. kép)

A szlavón tölgyesekkel kapcsolatban ugyanis még a múlt században *legendák* alakultak ki. Ezeket a legendákat például a millenniumi kiállításon bemutatott 18,2 méter hosszú, 130 cm csúcsátmérőjű, azaz 24,157m³ térfogatú törzsek táplálták.³ Ugyanakkor a vadászok is ismerték az ottani őserdők, áradványos területek csodálatos szalonkabóságát.⁴ Sőt, a századfordulón Budapest középületei (és polgári

1. A szlavóniai tölgy feldolgozását ábrázoló modell az 1900. évi párizsi világkiállításon. /Az Országos Erdészeti Egyesület könyvtárának gyűjteményéből./

otthonai) alig képzelhető el szlavón tölgyből készült berendezések nélkül. Tehát a legendával, a szlavón tölgyesek csodálatos világával a szélesebb közvélemény is nap mint nap találkozott.

Mit is tudott egy magyar polgár a XIX-XX. század fordulóján Szlavóniáról? Tudhatta, hogy a szlavóniai (tótországi) vármegyéket az egyesített (közép) ország-címerben a vörös mezőben futó nyest képviseli, utalva arra, hogy egykor a tartomány nyestbőrrel adózott. A műveltebbek esetleg azt is tudták, hogy a szlavón-horvát-dalmát, "hárommegy" királyság lényegében az Árpád-házi uralkodók óta a magyar koronához tartozik. Arról viszont már csak a legműveltebbek tudhattak, hogy Szlavónia valamikor nemcsak a Dráva és Száva közötti részt, hanem a Száva jobb partját is jelentette. Ma, egy századév múltán pedig már Szlavónia neve csak a történelmi fogalmaink között él. (Szlavónia nem tevesztendő össze Szlovéniával!) A terület "csodaszép tölgyesei" viszont - legalábbis a magyar és német szakirodalomban - továbbra is "szlavón tölgyesek"-ként szerepelnek.

Hogyan szerzett a világ ezekről a tölgyesekről tudomást és miként alakult ki a legendájuk? Az 1855. és 1862. évi londoni kiállításon már szerepeltek szlavóniai fatermékeke, illetve törzskorongok, de az igazi figyelmet az 1867. évi párizsi világiállításon keltették. Ekkor ugyanis néhány rönköt teljes terjedelmében bemutattak.⁵ Méretük, minőségük elhomályosította még a kanadai őserdőkől hozott fákét is.

A hazai közvélemény a szlavóniai tölgyesekre a határőrvidék polgárosításával kapcsolatban, a magyar-horvát kiegyezést követő időszakban figyelt fel. Érdekes módon éppen az erdők ügye adott alkalmat arra, hogy a magyar kormány felvesse a határőrvidék polgárosítását, követelje azok beilleszkedését a vármegyei rendszerbe.⁶

I.

A hazai erdészek már korábban, részben a vukovári (Szerém vm.) Eltz-uradalom, részben a határőrvidéki erdők kapcsán tudtak a szlavóniai tölgyesekről. Az előbbiről főleg úgy, hogy a magyar nyelvű erdészeti irodalom megteremtői közül BEDŐ Albert és DIVALD Adolf ott szolgált.⁷ Az utóbbiról pedig számos elemző, ismertető tanulmány látott napvilágot az 1860-as években, mert már ekkor felfedezték a Száva mentén lévő erdők óriási értékét - és mérhetetlen pazarlását.⁸ A határőrvidék katonai szervezetébe tagolt erdészeti szakemberek ugyanis nem tudták a szakmai szempontokat érvényesíteni. Így aztán a tölgyesek krónikásai elképedve írnak a rendszertelenül használt, a vállalkozók által kirabolt erdőkről, a határőrök fa- és gubacskereskedelméről, a kitermelt fa pazarlásáról. Ez utóbbihoz megemlíjtjük, hogy a vágásterületeket kézzel faragott tölgydeszkákkal kerítették volna körül, hogy a felújítást - megvédendő a legelő háziállatoktól - biztosítsák. Vagy a másik példa a

Vinkovcéről (Vinkovci -Szerém vm.) Šamacra vezető, több mint 30 km-es út, amelyet tölgyfakockával "köveztek". A beszámolók nem mulasztják el felhívni a figyelmet a határőrök dologtalan, európai ember szemében igen-igen erkölcstelen életére sem.

És ekkor következett be a magyar-horvát kiegyezés, amely egyelőre a határvidéki viszonyokat érintetlenül hagyta.⁹ A katonai kormányzat ennek tudatában már 1868-ban tárgyalásokat kezdett az erdők értékesítéséről egy bankkonzorciummal. Ezt azonban sem a bécsi udvar, sem a pest-budai kormány nem hagyta annyiban. Bécsből Josef WESSELY-t, az edészeti ügyek legfőbb vezetőjét köldték ki tájékozódni. WESSELY kimondottan erdészeti érvek alapján javasolta a túltartott tölgyesek fokozatos kitermelését, értékesítését, sőt a termőföld egy részének mezőgazdasági célú hasznosítását. Ehhez azonban - vélekedett - a határőrvidék felosztatása, az erdészeti kezelés megvalósítása szükséges.¹⁰ Az utóbbinak lényeges akadálya az volt, hogy mi legyen a határőröknek az elmúlt évszázad alatt adott faizási jogukkal. Amfg ugyanis erre elfogadható választ nem tudnak adni, addig sem Bécs, sem Pest nem léphet.

Igy azután érthető, hogy a magyar kormány a kérdés tárgyalására nemcsak erdész (DIVALD Adolfot), hanem államjogászokat is delegált. A magyar küldöttség bécsi kollégáinak bebizonyította, hogy a katonai kormányzat csak (mai fogalmaink szerint) kezelője volt a magyar állam vagyonának. Tehát könnyen adott a határőröknek különféle jogokat az erdőből is, mert az nem az övé volt. Ráadásul ezek a határőröknek adott faizási jogok és szolgálmányok értéke meghaladja az összes erdő évi jövedelmét. Ebben a helyzetben -szólt az érvelés - vagy az úrbéri pátens szerinti erdőt adják ki a határőröknek, vagy megkapják a szoros házi szükségletüknek megfelelő értéket.¹¹ Az első esetben -tudjuk a korabeli szakirodalomból¹² - óriási "től-ig" viták keletkeznek, mfg a második esetben ki dönti el a házközösségben lévők tényleges szükségletét?

A határőrvidéki erdők problémájának kompromisszumos megoldását jelentette az 1871. június 8-i császári rendelet, amely szerint az erdők fele a határöröké, a másik fele pedig a magyar-horvát államé lett.¹³ A határőrvidék azonban még maradt, ugyanakkor továbbra is kérdéses volt a határőrvidéki (most már állami és vagyonközösségi) erdők kitermelése és értékesítése.

A magyar kormány megbfzásából az ügyet DIVALD Adolf vizsgálta meg. Úgy találta, hogy a honvédelmi kormányzat által korábban kötött, illetve kötni szándékozott faüzletek a kincstárra nézve előnytelenek. Helyette nyilvános versenytárgyalás útján, nagybani faértékesítést javasolt.¹⁴ Ennek kifrása, lebonyolítása azonban még mindig a katonai kormányzat kezében volt. Az ki is írta a mintegy 30 ezer kh (kb. 17 ezer ha) erdőre a versenytárgyalást, amit egy bankkonzorcium 33;3 millió forinttal nyert meg. Az elsőszerződést 1872 augusztusában az uralkodó is jóváhagyta, de a terület átadásával, illetve a bankkonzorcium fizetési határidővel gond volt. A bajt

csak tetézte, hogy a bankkonzorciumot az a DIVALD Adolf képviselte, aki korábban a nagybani eladás mellett kardoskodott. Végül a szerződést felbontották,¹⁵ azért is, mert még mindig nem különítették el egyértelműen a volt határőrök és az állam erdőit. Tehát az eladandó 30 ezer kh erdőt a természetben nem tudták kijelölni.

Miért éppen 30 ezer kh erdőt akartak eladni? A korábban már említett bizottság megállapította, hogy a Száva-síkságon mintegy 77 ezer hektárra tehető az állami erdő, amelyből 18 ezerről már az 1860-as évek végéig letermelték a faállományt. Maradt viszont még mintegy 3 millió törzs, amelyek korát 200-240 évre tették. Akkor úgy számoltak, hogy egy törzs ára 15-20 Ft, tehát az összes értéke 45-60 millió Ft. Így aztán a bank által a 30 ezer kh-ért ajánlott 33,3 millió Ft-ot természetesen kedvezőnek találták. Ezt a területet azonban továbbra is egyben kívánták kezelni, ugyanis az 1871. évi uralkodói leiratban nemcsak az állami és vagyonközösségi erdők elkülönítéséről intézkedtek. Hanem arról is, hogy az államnak maradt fele területből további 30 ezer kh-at külön kell értékesíteni, mert az fogja képezni az un. *horvát-szlavón beruházási alapot*.¹⁶ FERENC József ugyanis úgy gondolta, hogy a községeknek juttatott erdőkből soha nem fog Horvát-Szlavónországban vasút, iskola, csatorna, stb. épülni, tehát ezt a tevékenységet az államnak külön kell támogatnia. Az alap számlájára befutott pénz felhasználásáról az uralkodó 1877-ben részletes utasítást adott ki, de attól az eredeti tervtől, hogy a 30 ezer kh erdőt egyszerre értékesítsék, elállt. Annál is inkább, mert már 1875-ben nem 33,3 millióra, hanem 50 millió Ft-ra becsülték az erdő értékét. Végül az alap 1910-ben történő utolsó árverése után, csaknem 120 millió korona folyt be annak pénztárába. (Az 1900. évi pénzreform szerint 1 frt=2 korona.) A pénz felhasználását magyar-horvát bizottság ellenőrizte, de az uralkodó is figyelemmel kísérte. Sőt 1881. július 15-én kelt leiratában az állami erdőkből további - "kulturális" célú - alapok létesítését helyezte kilátásba. A magyar erdészeti vezetőség, majd a kormány is kifogásolta azonban, hogy a társország nem járul hozzá az erdészeti igazgatás költségeihez, holott a kezelést valakinek ki kell fizetnie. BEDŐ Albert országos erdőmester 1883-ban a szaksajtó hasábjain is hangot adott ezen nézeteinek.¹⁷ Sokallták a magyarok a volt Jellasics - katonáknak adott uralkodói kegyet. (Bár a tárgyilagosság miatt utalunk kell rá, hogy a 30 ezer kh területen csak az erdőt kapták meg az alap kedvezményezettjei, a termőföld továbbra is állami tulajdonban maradt.)

II.

Szlavón tölgyesek azonban *magán-* és (a felosztás után) *vayonközösségi* tulajdonban is voltak. Mégsem tudjuk - és ez is a legendához tartozik - a szlavón tölgyesek összterületét. Bár a Dráva és a Száva közötti tölgyeseket nevezték általában így, de a Szávától délre fekvő túrmezei (Turopolje-Zágráb vm.) területekről, sőt a Drávától

északra eső árterekről is kerültek ki "szlavón" tölgyek. Az azonban már valóság, hogy legelőször a magánbirtokosok erdői estek a fejszének áldozatul.

A határőrvidékről - hivatalosan - évtizedekig nem vittek ki fát. Legelőször a magánuradalmakból exportált termékek alapozták meg a szlavón tölgy hírnevét, de még a századforduló éveiben is a magánuradalmakból került ki a fa zöme. ¹⁸ Ezen birtokok múlt századi értékesítési viszonyairól keveset tudunk, de a szaksajtó szerint a tulajdonosok a fát (gyakran a földdel együtt) csak elkótyavetyélték. ¹⁹ A külföldi vállalkozók fokozatosan erdőbirtokossá váltak, de századunkban is szokás volt, hogy a letermelt erdő után a birtokot továbbadták. "Szóval, gyarmatszerűen bánik el a külföldi tőke az ország erdeivel:kizsarolja, azután továbbáll!" - sóhajtottak fel a kortársak. ²⁰ (Azok, akik legalább az erdő talaját megtartották, később cserkéregből ²¹ és egyéb mellékhasználatból igyekeztek némi hasznot húzni.)

A *községi* erdők, így a tölgyesek is, két nagyobb csoportra bonthatók. Az egyikbe az egykori polgári területek, jórészt a Dráva árterére eső erdők tartoztak. Itt az úrbéri rendezés alapján jutottak a községek erdőhöz, amelyet - ha talaja arra alkalmas volt - gyakran más (mezőgazdasági) művelésre átalakítottak. Az 1852. évi osztrák erdő-törvény, illetve az 1876-ban kiadott horvát-szlavón erdészeti rendszabály ugyan előírta ezek szakszerű kezelését, de "az őserdők közepette fekvő szlavón községek lakója - panaszkodtak az erdészek - nem tudott megbarátkozni a gondolattal, hogy osztályrészülnél saját erdőbirtokát ne tekinthesse oly tulajdonának, melyben kénye-kedve szerint gazdálkodhatik." ²² (Önálló erdőtörvényt 1894. január 22-én hoztak, amely előírta ezen községi erdőkben az üzemtervek elkészítését.) A nagybani faeladások természetesen nem ezekre a területekre voltak jellemzők, hiszen az említett községeknek viszonylag kevés erdő jutott. Annál több volt az egykori határörközségeknek!

Az elkülönítés során nem természetes, hanem *vagyonközségek* kaptak erdőt. A központi, zágrábi (Zagreb) erdőelkülönítési bizottság mellett helyi bizottságok is működtek. Igyekeztek úgy szétválasztani az erdőket, hogy mind a vagyonközségek, mind az államkincstár területe lehetőleg egybefüggő, az okszerű kezelés kivánalmának megfelelő helyen legyen. A bizottsági munkával kapcsolatban az érdekelt községek kétszer is hallathatták szavukat, de az elkülönítés után több község az uralkodót ostromolta vélt vagy valós sérelmeivel. ²³ Az erdészek véleménye az volt, hogy a volt határörök általában az értékesebb faállományokat kapták. A vagyonközségek mégis panaszkodtak, úgyhogy 1914-ben az elkülönítés felülvizsgálatát tervezték, amelyre azonban a háború miatt már nem került sor. ²⁴

A péterváradi (Petrovaradin-Szerém vm.), gradiskai (Novi Gradiska-Pozsega vm.) és bródi (Slavonski Brod-Pozsega vm.) vagyonközség nevét a tölgy tette világhírvé. A községek erdeiben nem volt olyan feszített, évre pontosan meghatározott favágási terv, mint az állami, illetve az állam által kezelt beruházási alap erdeiben. Így azok jobban tudtak a fakelendőségi viszonyokhoz alkalmazkodni, bár az ő kiadásaik

is határozott, ütemes fakitermelést kívántak. A szlavón tölgyesek eltűnését fájlaló szakemberek viszont a vagyonszéli erdőkben látták a régi erdőkre emlékeztető fák fennmaradásának biztosítékát, ha már "az élet prózájában mindenkor érvényesülő anyagi előnyök nem engedték meg azt, hogy a szlavóniai erdők eme virágából (ti. a beruházási alap erdőiből) pár holdnyi bokrétát konzerválhattunk volna az utókor számára." ²⁵

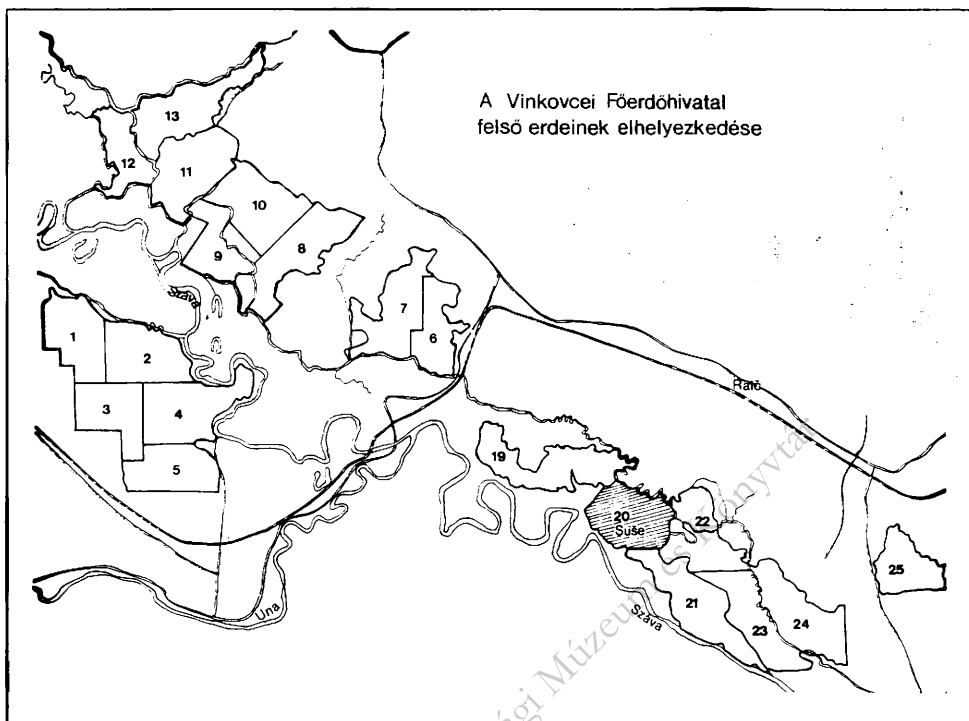
A beruházási alap erdőit tehát 1911-ben végleg kivágták, míg az állami erdőket 1921-ig kívánták letermelni. DARÁNYI Ignác földművelődésügyi miniszter 1908-ban úgy látta - a gyenge fakelendőségi viszonyok alapján is -, hogy talán túlságosan is borúlátóan ítélte meg annak idején WESSELY-ék az erdők egészségi állapotát, nem olyan sürgős a szlavóniai tölgyesek kitermelése. Ugyancsak ekkor vetődött fel a természetvédelem kérdése is. Védett területekről azonban bizonyított adataink nincsenek. ²⁶

III.

Az állami erdőket (és a beruházási alapét is) a *Vinkovcei Főerdőhivatal* kezelte, amelyet 1885-ben közvetlenül a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium alá rendelték. A több mint 70 ezer hektáron, 9 erdőgondnokságban gazdálkodó főerdőhivatalnak mintegy 54 ezer ha tölgyese volt. Miután a beruházási alap erdeje 1911-ig elfogyott, a főerdőhivatalnak mindössze 2148 ha öreg tölgyese maradt, hogy mennyi fával, azt csak becsülni tudjuk. Ha elfogadjuk, mely szerint 1 ha-on kb. 40 törzs volt, akkor összesen mintegy 86 ezer darab maradhatott (fatérffogatukat 350 ezer m³-re becsülték.) ²⁷ A főerdőhivatal erdői két nagyobb egységben terültek el. Az egyik a felső, a *gradiskai* részt, a másik, az alsó, a *bródi* részt alkotta. Az erdőrészeket általában 100 kh-as tagokra osztották, amely a kezelést nagyban megkönnyítette.

Kövessük most nyomon a fa útját. Hogyan is lett belőle világhírű, piacképes termék?

Még az 1885. év előtt, amikor a zágrábi erdőigazgatóságon keresztül intézték Budapestről a kincstári szlavón tölgyek ügyeit, egy hosszútávú fakitermelési tervet készítettek. Az 1882-től 1921-ig terjedő beosztást azután 10 évekre, majd évekre bontották le. ²⁸ Az így megállapított kitermelendő famennyiséget (mert fatérffogatot terveztek) a természetben felmérték, kijelölték. A táblázatban egy ilyen felmérési kimutatást adunk meg. ²⁹ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *becslés* az évtizedek során jelentősen fejlődött, és pontosná vált. Kezdetben ugyanis csak 40-80, 81-105 és 106 cm feletti vastagsági osztályokat állapítottak meg, ³⁰ tehát jóval elnagyoltabbak voltak a méretfelvételek. Ugyanakkor *csak a tölgyek* szerepeltek benne, az ún. "*fehértár*" (kőris, szil stb.) korábban eladták. Ezek értéket csekélynek ítéltek, gyak-

ran csak tűzifát szolgáltattak. Azok a korábbi, tölgyfaárverések előtti kitermelésével elősegítették a tölgy természetes felújulását.

Ahogy fogyott az erdő, úgy nőtt a "fehérfa" értéke. Korábban, például 1888-ban különlegességnek számított, hogy az "eres juhart" a kikiáltási ár kétszereséért tudták hangszerfának eladni.³¹ Századunkban azonban a szilb értéke is felszökött, mert divatba jöttek a szilból készült bútorok.³² Ugyancsak egyre többet adtak a kőrisért is, de ezeknek a felújításával baj volt. Elnyomták ugyanis a fiatal tölgyeket. A kezelő erdőtiszték azonban a szaksajtóban is bizonyították, hogy mégis érdemes kőris - akár előhasználati állományként is - nevelni.³³ Sőt az I. világháború alatt kőrisért már a kikiáltási ár 170,5 %-át is megadták.³⁴ (A kőris a hadiiparban a legsokoldalúbban felhasználható fa. Például a mind jelentősebbé váló repülőgépgyártásban is alkalmazták)

A becslések alapján az egyes erdőrészekre (vágásterületekre) *árverést* hirdettek. Amikor ugyanis az 1870-es évek elején meghiúsult az a bizonyos "nagyszerű faeladás", a kincstár (de a vagyonszűkösségek is) óvakodott a nagybani, több évre szóló faeladástól. Egyszerűen nem lehetett felmérni, hogy mennyire emelkednek 5-10, nemhogy 30-40 év alatt a faárak. Tehát évenként, ősszel tartottak árverést. Ezeknek szintén külön történetük van. Itt csak elégedjünk meg azzal, hogy Vinkovcén

A raici erdőgazdálkodás 1911. évi erdőbecslési összesítőjének részlete

erdőgazdálkodás néve	védkerület		vártérségi osztály	átültetés évtörője	hasonfa				tiszafa				összesen	egységár	pénzbeli érték			
	terület	terület			tölgy	tölgy	nyír	nyír	nyír	nyír	nyír	nyír			nyír	nyír	nyír	nyír
	ha	ha	cm	cm	100-150	150-200	200-250	250-300	300-350	350-400	400-450	450-500	500-550	550-600	fillér	korona	korona	
RAIC Suda 6. 8. 1. 2	28	—	48-64	59	6	24	—	—	—	39	—	—	—	—	24	2300	552	969
															6	5000	300	
															39	300	117	
	119	—	65-80	74	84	161	—	—	—	—	298	—	—	—	161	2300	3703	8797
															84	5000	4200	
															298	300	894	
	361	—	81-105	93	204	984	—	—	—	—	1170	—	—	—	984	3000	29520	45270
															204	6000	12240	
														1170	300	3510		
195	—	106-130	116	—	908	—	—	—	—	966	—	—	—	908	3600	32688	35586	
														966	300	2898		
150	—	131-209	148	—	852	—	—	—	—	1763	—	—	—	852	3600	30672	35961	
														1763	300	5289		
207	—	36-212	—	—	—	—	—	—	—	2522	—	—	—	2522	300	7566	9175	
206	—	30-100	59	—	—	140	—	—	—	—	—	—	—	140	2200	3080		
392	—	10-126	—	—	—	—	—	—	—	175	—	—	—	175	240	420		
Összesen:	1060				298	2929	140	—	—	6748	175	—	—	14119			146824	
	321	59																

Megjegyzés: AZ erdőrészlet látható a térképmellékleten!

gyülekeztek mindazok, akik számítottak a fás szakmában. Legelőször általában a bródi vagyonszövetség erdőit árverezték, majd a beruházási alapét és a kincstárét. A vevők vagylagos ajánlatokat is tehettek, de a minisztérium fenntartotta magának a döntés jogát. Ez aztán néha feszültséghez vezetett. Például 1913-ban a Magyar Fakereskedők és Faiparosok Országos Egyesülete kifogásolta a minisztériumi döntést - minden eredmény nélkül.³⁵ Máskor a horvát bán ajánlotta a helyi fakereskedőket³⁶ de a verseny általában Vinkovcén dőlt el. A résztvevő cégek rendszerint ugyanabból a körből kerültek ki, bár a háború felé közeledve egyre jelentősebb volt a német vállalkozók jelenléte.³⁷ Az ország érdeklődő közvéleménye azután a szaksajtóból értesülhetett, hogy melyik erdőért mennyivel ígértek többet a kikiáltási árnál. Azaz, milyenek voltak a fakelendőségi viszonyok Szlavóniában.³⁸

A kikiáltási ár valóságát általában nem kérdőjelezték meg, de voltak időszakok - például 1908-ban -, amikor a faipar kilátástalansága nem csábított senkit sem Vinkovcára.³⁹ A dongautlet hanyatlásakor, az 1890-es években pedig a fűrésztele-

peket létesítő vállalkozók szerettek volna többévi vágásra szert tenni, de a kormányzat ezt csak egyszer engedte. ⁴⁰ Így aztán évről-évre meg kellett küzdeni a fáért. Másik oldalról viszont felmerült az is, hogy esetleg a kincstár ne tövön, hanem kitermelt, részben feldolgozott állapotban értékesítse a fát. (Ezt az ún. házi kezelést tartották akkor a haladó erdőgazdaság egyik legfontosabb jellemzőjének.) Erre a kérdésre a minisztérium illetékesei 1911-ben úgy válaszoltak, hogy a tőrárral is kedvező bevételre tesznek szert, ráadásul nem is kockáztatnak semmit sem. ⁴¹ Legfőképpen egyébként a munkásokkal járó veszélyektől féltek. Helyben ugyanis nem volt szakképzett munkers, a vállalkozók Krajnából toboroztak erdei munkásokat. Elképzelhető azonban, hogy milyen viszonyok uralkodtak, amikor az egyik erdőgondnokság a következő szempontok alapján kért erdőort: "(az erdőgondnokság) öregebb és méghozzá csoládos erdőort nem alkalmazhat, mert az a felette terhes szolgálatban okvetlenül megbetegszik, és rövid idő alatt tönkre megy, s így csak energikus, fiatal erdőörök alkalmazhatók." ⁴²

Az árverésektől csak néhány esetben tekintettek el. Tudunk arról, hogy az 1885. évi budapesti országos, ⁴³ illetve az 1888. évi brüsszeli világkiállításra ⁴⁴ kapott a kincstárnál régebbi üzleti kapcsolatban lévő cég kiváló faegyed rendkívüli kivágására engedélyt. Ugyancsak adtak - külön kártérítésért - egy ízben áprilisban is fakivágási engedélyt. ⁴⁵ Ez azonban nem kérdőjelezte meg természetesen az adott év árverési eredményeit. Még a Dráva Gőzhajó Társulatot is elutasították, mondván, hogy senki nem kaphat kedvezményt, még ha szomszéd, akkor sem. ⁴⁶

IV.

Megvette tehát a fakereskedő az erdőrészen a fát, és hozzákezdett annak *kitermeléséhez*. Mint már említettük, a Krajnából toborzott munkások végezték a fadöntést és a felkészítést. Az erdőkben kalnyibákban, igen nyomorúságos viszonyok között laktak, de számukra vonzó volt Szlavónia, hiszen akkor jutottak keresethez (télén), amikor a mezőgazdasági munka szünetelt.

Legelőször *ledöntötték* a fát. A döntésirány pontos meghatározásával, fejszével hajkoltak, majd íves fűrészszel végezték el a döntővágást. A döntésirány meghatározásával a fát is, de a meglévő újulatot is igyekeztek kímélni. Az erdőben járó, kíváncsiskodó (netán üzletelő) emberekre meg úgy vigyáztak, hogy általában reggel és este döntöttek, amikor feltehetően kisebb volt az erdőben a forgalom.

A ledöntött fa tulajdonképpen ekkor mutatta meg, hogy mennyit is ér. A korhadások, revesedések, netán rovarkárosítások ekkor derültek ki. Ezért nagyon nagy felelőssége volt a *választékoló szakembernek* - aki szaktudása révén a vállalkozó teljes bizalmát élvezte -, hiszen súlyos pénzek forogtak kockán egy-egy választék kijelölésekor. Gondoljuk csak meg, a 20-25 méter hosszú, ágiszta, gyakran 200-250

cm átmérőjű, 150-250 korona értékű törzs hosszolásánál nem volt mindegy, hogy milyen választékok mellett dönt!

Kezdetben, az 1870-es, 1880-as években legfontosabb a *dongatermelés* volt, míg a különféle bárdolt árukat - elsősorban a szállítási nehézségek miatt - másodlagosan kezelték. Mindenesetre mind a donga, mind az egyéb (fél)gyártmányok készítése helyben, az erdőn történt. Vizsgáljuk meg azonban először a dongatermelést, amely tulajdonképpen a szlavón tölgyesek híret megalapozta!

Kétféle dongát termeltek, a *franciát* és a németet. A *franciát* csak oldaldongaként faragták, ebből állították elő ugyanis a hordófeneket is. Sokféle méretben - ahogyan a fa kiadta - készítették, de a normáldonga (amelyet a fa értékének becslésénél vettek figyelembe) az 1 méter hosszú, 3 cm vastagságú és 15 cm szélességű, lehetőleg a bélsugarak irányában hasított, faragott deszka volt. Ez a normáldonga volt a munkabérek, illetve az értékesítések alapja.

Németdonga kétféle készült: oldal- és fenékdonga. Az előzőt homorúra, míg a fenékdongát domborúra faragták. Egy-egy hordó anyagát külön készletezték (kis ráhagyással), majd akó szerint értékesítették.⁴⁷ (2. kép).

Ez az értékesítés azonban évről-évre a piaci igényektől függött, amely igényeket természetesen az adott év bortermeése jelentősen befolyásolta.⁴⁸ Sokkal nagyobb baj

2. A szlavón tölgy hagyományos feldolgozása: dongakészítés az erdőben. /Ismeretlen/

volt azonban az, hogy a korábbi, korlátlan kiviteli lehetőségek⁴⁹ mind Franciaországba, mind Németországba a XIX. század végére jelentősen beszűkültek. Franciaországban a vámokat emelték, ugyancsak megjelent az amerikai (majd orosz és balkáni) fa, ugyanakkor itthon a kincstár az 1890-es évek végén emelte a tőrákat. Tehát a fakereskedők kezdtek elveszteni a kezdetben korlátlanul hitt piacot, és keserűen állapították meg 1897-ben: "a világ dongatermelése nincs az állami és a beruházási alap érdeire utalva, hanem ...szükségletét más oldalról is fedezheti."⁵⁰ Sőt, egy 1908-ban közölt kimutatás szerint Romániából és Szerbiából már csaknem annyi franciadonga került piacra, mint Magyar-(és Szlavón-)országból.⁵¹ (A balkáni államok az olcsóbb munkaerő miatt jobban állták a versenyt.) Németországot illetően pedig csak azt az adatot idézzük, mely szerint még 1893-ban az oda bevitt donga 18%-a került ki Amerikából. Öt évvel később viszont már 42%-a, közben hazánk részesedése 76%-ról 46%-ra esett.⁵²

Ebben a helyzetben csak a *fűrészipari feldolgozás* fejlesztésével lehetett a piacot megtartani. Különösen a vasúthálózat kiépülése segítette elő, hogy a méretes rönköket a feldolgozó helyre szállítsák. Előtte azonban a vágásterületen is mozgatni kellett az óriási rönköket. Gyakran 10-15 pár lóval, ökörrrel vonszolták, majd fapallókon készült utakon, erdei vasutakon,⁵³ illetve az erdőket behálózó csatornákon folyt az anyagmozgatás. Ez azonban biztos beszerzési lehetőségeket kívánt, sőt szerették volna a faiparosok és fakereskedők azt is elérni, hogy a kormány a balkáni (főleg boszniai) fabehozatal ellen védvámokat alkalmazzon.⁵⁴

A finomszövetű, könnyen megmunkálható fát évről évre kényszerültek minél nagyobb készütségi fokú terméké feldolgozni, hiszen a piacon kedvező árat csak így érthettek el. Ráadásul a századunkban egyre határozottabban terjeszkedő német faiparosok is helyben Szlavóniában vették meg a fát, dolgozták fel. Így a félkésztermékként, illetve a "közvetítési díjért" az egykori, neves cégek egyre kevesebb pénzt kaptak. (3. kép).

Az üzemek azonban csaknem minden esetben Szlavóniában létesültek, úgyhogy az ottani ipari munkásság kéthamada a faiparban dolgozott.⁵⁵ A fűrészeléssel általában félgyártmányokat, "tönköket" készítettek. Az utóbbiak piaca főleg Anglia és Hollandia volt, míg a boule-(széleztelen deszka) fa szinte minden piacon jól értékesíthető volt. A pengevastagsággal, illetve az alkalmazott fűrészelési móddal igyekeztek az értékes fából minél kisebb hulladékot kiejteni. A vízszintes vágásirányú keretfűrészek, illetve szalagfűrészek szintén ezt a célt szolgálták. Ugyancsak azokat csak gyakorlott fűrészipari munkások kezelhették, hiszen óriási értékről volt szó. Ehhez az ipari jellegű munkához a helyi, főleg városi lakosság nagyobb kedvet érzett, mint a fakitermeléshez.

A fűrészipari feldolgozás kiterjedésével a dongagyártás jórészt csak a másra nem használható fára szorítkozott. A vágásokban bennmaradó vékonyabb részeket - *tűzifán* kívül - *tanningyártásra* használták fel. A vidéken - főleg a Szávához közel fekvő területeken - több tanningyár is létesült. Ezek természetesen erős versenyben

3. A szlavón tölgy hagyományos feldolgozása: ffrészelés az erdőben. (Ismeretlen)

voltak egymással,⁵⁶ de a kincstártól kért különféle kedvezményeket a minisztérium rendre visszautasította.⁵⁷ A cserzőanyagok iránti kereslet megcsappanásával a gyárak egy része tönkrement, de a háború alatt újabb fellendülés kezdődött.

Az erdei melléktermékek közül a már említett *gubacstermést* is bérbe adták, de fontos kérdés volt a *makktermés* értékesítése is. Ezt is megbecsülték, majd árveréstírtak ki rá. Jellemző például az 1887-es esztendő, amikor a makktermés értékét a vinkovcei alsó (bródi) területben 4192 Ft-ra becsülték, de a versenytárgyalás folyamán 18.408 Ft-ot értek el.⁵⁸ Mind a gubacs-,⁵⁹ mind a makktermés, illetve a téli "túrtáp-legelő" bérbeadása hagyományos erdőértékesítési mód volt, hiszen a szomszédos Zala, Somogy és Baranya vármegyék sertései évszázadok óta Szlavóniában találtak takarmányt. A szlavóniai makk értéke azonban a századfordulón különösen megugrott - nem csak sertéstakarmányként. Megnőtt ugyanis az értékes genetikai tulajdonságú szlavón tölgyesek szaporításának, elterjesztésének az igénye.

V.

Mértékadó szakmai körök, például FEKETE Lajos is úgy látták, hogy a szlavóniai tölgyesekben a darwini elméleteknek megfelelően választódtak ki a legéletervőbb,

legegyenesebb egyedek. Ezek utódai viszont "kevésbé kedvező körülmények közt is" megtartják kiváló tulajdonságukat. Tehát ha a szlavón tölgy makkját bárhol vetik el, az utódok az anyafák kiváló tulajdonságait nagy valószínűséggel öröklik.⁶¹ Ma már ezekről az öröklődési tényezőkről többet tudunk, árnyaltabba ítéljük meg az egyes populációk átöröklőképességét.

Mindenesetre a századfordulón - különösen a millennium és Erzsébet királyné emlékére - valóságos "szlavón tölgy ültetési láz" uralkodott, melynek tanúi itt-ott még az emlékkertekben, - ligetekben ma is fellelhetők. A horvát-szlavón kormány ezt látva rendeltben szigorította meg a szlavóniai makk-kivitelét.⁶²

A felújítás kérdésével kapcsolatban meg kell még jegyeznünk, hogy partosabb, televényben gazdag részeket mind a vagyonközségi, de még inkább az uradalmi erdőkben átadták mezőgazdasági művelésre. Ilyenkor gond volt a tuskók kiirtásával, amely munkára még a robbantási eljárást is ajánlották.⁶³ Máshol pedig kb. öt évig szántóföldi műveléssel hasznosították a gazdag talajt, csak azután tértek vissza az erdőhöz. Ha visszatértek, ugyanis jelentős területeket végleg kivontak az erdő művelési ágából.

A természetes felújulás esetében a legnagyobb gondot a "fehérfa" gyorsabb növekedése, erőszakosabb fellépése okozta. Mindezt már korán, a korszerű gazdálkodás kezdete, tehát az 1880-as években részben kezelési hibákra (makkoltatás, túlságosan nagy tarvágások, az újulat nem kémelése stb.), részben pedig a Száva szabályozatlanságára, a gyakori és hosszantartó áradásokra vezették vissza.⁶⁴ Ebben a helyzetben pedig - érvelt a kérdés egyik legkitűnőbb szakembere, KOZARAC József - a gyérintést, tehát a korszak legkorszerűbbnek ítélt (a költségek miatt viszont nehezen elfogadható) erdőkezelési eljárása az egyedüli járható út.⁶⁵ Tehát ne bizzuk a természetre a tölgy - évtizedek múltán bekövetkező - felülkerekedését! Ahogy fogytak az idős állományok, természetesen úgy nőttek a gyérintési feladatok. Ebben a helyzetben a gyérintés kivitelezésére különböző elméleteket, illetve gyakorlati példákat közöltek, de a munka igazán csak a kincstári területeken folyt többé-kevésbé tudományos alapon.⁶⁶ Sőt az 1910-es évek elején a kincstári területeken a házilagos gyérintés eredményeként kikerülő tűzifára is kedvező ajánlatok futottak be.⁶⁷ Tehát egyre nyilvánvalóbb volt, hogy a gyérintés sem szakmai, sem anyagi megfontolásokból nem elhanyagolható.

A nevelővágásokkal kapcsolatban szintén az 1910-es évek elején vetődött fel, hogy már tövön száradt egyedeket is árvereztek - sőt vevők is akadtak az igen csökkent értékű fára.⁶⁸ Az első világháború éveiben azután óriási hernyórágások, majd a tölgylisztharmat fellépése irányította rá a figyelmet a szlavóniai, egyre fogyó erdőkre. Egyes becslések szerint csak a vizsgált területen pusztuló, pusztulófélben lévő fák térfogata megközelítette a félmillió köbmétert!⁶⁹ Ekkor azonban már egyre inkább a háború hírei uralták az erdészeti lap hasábjait is, mintsem a legendás szlavóniai tölgyesek.

VI.

Az általunk most vizsgált időszakban, tehát az 1850-es évektől az 1910-es évekig, a szlavón tölgyesek "virágkorában" tulajdonképpen nem dőlt el egyértelműen: vajon azoknak volt-e igazuk, akik már az 1860-as évek végén a 30 év alatti, azonnali letermelést javasolták, vagy azoknak, akik a fakelendőségi és egyéb kezelési, sőt természetvédelmi megfontolásokból a kitermelés ütemének csökkentését szorgalmazták? Egy biztos: az a jóslat, amely szerint az utolsó szlavón tölgy lesz a legdrágább⁷⁰, a háború éveiben egyre kevésbé tűnt legendának, sokkal inkább valószínűságnak. De melyik a legutolsó szlavón tölgy? És itt újra visszajutunk a legendához.

A szlavón tölgyet mint fa/al/fajt ugyanis botanikai szempontból nem ismerték. Tudtak Szlavóniában későnfakadó, ágtiszta, keskenykoronájú kocsányos tölgyről, de a szlavón tölgyet botanikai szempontból csak 1928-ban írta le GÁYER Gyula. Az ő "forma"-besorolását MÁTYÁS Vilmos a második világháború után alfajjá /"subspecies"/ tette, úgyhogy ma a hazai szakirodalomban a szlavón tölgyet *Quercus robur* L. ssp. *slavonica* /GÁY./MÁTY. névvel illetik. A valósághoz tartozik azonban, hogy például Jugoszláviában a szlavóniai kocsányos tölgyeket így nem különböztették meg. Mindenesetre az említett szerzők által botanikailag leírt tölgyek modern, populációgenetikai vizsgálata - tehát a mai eszközeinkkel feltárható valóság felkutatása - még várat magára.⁷¹

Ettől függetlenül a szlavón tölgyet a hazai erdészeti célkitűzések között évtizedek óta ültetésre, felkarolásra ajánlják,⁷² sőt termőhelyi igényét, erdőművelési jelentőségét az 1980-as években mélyebben is elemezték.⁷³ Mégis a legenda, a 30-40 m3-es törzsek, a könnyen megmunkálható, szép, egyenletes rajzolatú asztalosáru él a köztudatban a szlavón tölgyekről ma is, amely tölgyeket a valóságban már lassan 100 éve kivágták.

JEGYZETEK

¹ A magyar...1907.398.p. és A m.kir. Mezőgazdasági... 1934. 38.p.

² 1900. évi...1900.141.p. és MMgMA.IX. 1544/26. A modellhez leírás is tartozott:KUZMA Gyula:A szávamenti kincstári tölgyerdők gazdasági és kereskedelmi leírása /Kézirat/, amely 1936-ban még a múzeumban megvolt. /GERLAI A. 1936.251.p./

³ ARATÓ Gy. 1898.51.p.

⁴ Ezek összefoglalására lásd:SZABOLCS J. 1971.115-117.p.

⁵ SZÉKELY M. 1868. 390-392. és 399-401.p., HAVAS J. 1911.21.9.

⁶ Magyarország...1979.804.p.

⁷ BEDÓ A. 1865, 1866. és /DIVALD-ERDÓDI A./ 1865.

⁸ Lásd pl. BIELEK J. 1862., DIVALD /ERDÓDI/A. 1866., 1867., Forstliches...1865.

⁹ A határörvidéken az 1852. évi osztrák erdőtvény volt érvényben. Ennek megfelelő szervezeti

kiépítését lásd:Reglement...1860. Korábbi szlavóniai erdőtörvényt pedig olvashatunk: Szlavóniai...1900.

¹⁰ LÁZÁR J. 1870.

¹¹ Országos Erdészeti Egyesület Könyvtára. V/2. DK. 39. Hideghéthy Antal-Pászthory József-Vértessy Sándor-Divald Adolf jelentése a szlavóniai végvidék erdeiből szándékolt nagyszerű faeladás ügyében. /1869./

¹² Lásd pl. BEDÓ A. 1866.225-226.p. és RUTTNER A. 1869.

¹³ A határőrvidéki...1871. és az 1873. évi XXX.tc. Az előbb uralkodói rendeletben, majd országos törvényben rögzített osztózkodás háttéréről nem sokat tudunk. Csak évtizedek múltán bukkan fel a szaksajtó hasábjain olyan utalás, amely szerint a kompromisszumos megoldás tervezetét Durst Emil, későbbi zágrábi erdőigazgató dolgozta volna ki. Lásd:Durst...1898.704.p.

¹⁴ DIVALD A. 1872/a. 263.p.

¹⁵ DIVALD A. 1872/b., BEDÓ A. 1874., A határőrvidéki erdőüzlet...1873.,1874. és /DIVALD A./1874.

¹⁶ Lásd:A határőrvidéki...1875., 1878., 1882., BEDÓ A. 1882., 1889., HAVAS J. 1911., Az osztrák...1911. 1033-1035.p. Az alap tervezett megszüntetéséről pedig iratok találhatóak: OL.K.-184. 1394/1913./B/3.

¹⁷ BEDÓ A.1883.

¹⁸ KATUS L. 1959.380-381.p.

¹⁹ KLAUZNITZER V. 1896.

²⁰ EL. 1909.647.p. Ugyanehhez az uradalomhoz lásd még: EL.1915.324.p.

²¹ KLAUZNITZER V. 1895.

²² AUE J. 1976. 544.p. A vagyonszűkülés erdeit azután még szolgáljak is terheltek, amely újabb összeültetéshez vezetett. Lásd pl.:OL.K-184.23.332/1907/ B/2.

²³ OL. K-168. 8218/1885/33.

²⁴ KATUS L. 1959.368.p.

²⁵ KUZMA Gy. 1910 854.p.

²⁶ Eredménytelen...1908. 1149-1150.p. és PETÉNYI K. 1908.173.p. Az egykori fákat viszont legalább képen igyekeztek az utókornak megmenteni. Lásd:Képek...1908.

²⁷ BOKOR, R.1911.13.p. és Az osztrák... 1911.1032.p.

²⁸ OL.K.-168. 6659/1885/33.

²⁹ OL.K.-184. 1718/1913/B./3.

³⁰ KOZARAC J. 1902. 1043.p.

³¹ OL.K-168. 34.528/1888/33.

³² BOKOR R. 1912/a.

³³ KOZARAC J. 1894.

³⁴ EL.1915.98.p.

³⁵ OL.K-184. 1718/1913/B/3.

³⁶ Uo. K-168. 45.249/1881/33.

³⁷ Ezekről a nagyobb vállalatokról készített összefoglalót:BOKOR R. 1913/a.

³⁸ Árverési eredményeket lásd a levéltárban pl.: OL.K-168.254/1884/33., 33.323/1884/33., 6659/1885/33., 50.169/1888/33., a szakirodalomban pl.: A francia...

- 1887., PETERMANN K. 1906., PETÉNYI K. 1907., A bródi...1908., Eredménytelen... 1908., BOKOR R. 1910., KUZMA GY. 1910., BOKOR R. 1911/b., 1911/c., 1912/c., 1912/d., 1913/b., NAGY ...1917. és EL. 1909.811.p., 1910.836.p.
- 39 Eredménytelen ...1908.
- ⁴⁰ OL.K-168. 47.151/1887/33. és A vinkovcei ...1891., BOKOR R. 1913/a. 762-766.p.
- ⁴¹ Az osztrák ...1911. 1266-1267. p. és BOKOR R. 1911. 19.p.
- ⁴² OL.K-184. 6393/1913/B/3.
- ⁴³ Uo.8096/1885/33.
- ⁴⁴ Uo.43.709/1887/33.
- ⁴⁵ Uo.18.562/1885/33.
- ⁴⁶ Uo.60.893/1887/33.
- ⁴⁷ A termelésre, feldolgozásra lásd a következő tanulmányokat: DANHELOVSKY, A. 1873., DÉVÁN R. 1889. A dongatermelésre, kihozatalra haszonnal forgathatók az Erdészeti Zsebnaptár különböző évfolyamai. Egyetlen fa választékolására pedig: BOKOR R. 1912/b.
- ⁴⁸ A francia...1877.
- ⁴⁹ Lásd pl.: A szlavóniai...1866.
- ⁵⁰ KOZARAC J. 1897. 437. és 441.p.
- ⁵¹ EL. 1908. 379.p.
- ⁵² KARVAS E. 1903. 492.p. A téma később is foglalkoztatta a szakmát. Lásd pl.: EL. 1910. 546-548.p.
- ⁵³ Ezekről szemléletes leírás és rajz található: TAVI G. 1884. 130-134.p.
- ⁵⁴ EL. 1914. 548.p. és Magyarország...1979. 1365-1366.p.
- ⁵⁵ CMELIK V. 1918. 448.p.
- ⁵⁶ BOKOR R. 1913/a. 802-809.p.
- ⁵⁷ Lásd pl.: a mitrovicai gyár kérésének visszautasítását: OL.K.-168. 38.065/1887/33.
- ⁵⁸ Uo. K-168. 46.297/1887/33.
- ⁵⁹ A gubacszedést az idők folyamán egyre kevésbé nézték jószemmel, mert akadályozta az értékes makktermés megfelelő hasznosítását. OL.K.-168. 42.375/1887/33.
- ⁶⁰ Uo. 41.893/1888/33.
- ⁶¹ FEKETE L. 1890. 908-909.p.
- ⁶² A makk-kivitel...1904.
- ⁶³ CSERMÁK S. 1914.
- ⁶⁴ KOZARAC J. 1886/a. 376-378.p., HAMAR L. 1911.
- ⁶⁵ KOZARAC J. 1886/b., 1895.
- ⁶⁶ PETÉNYI K. 1908.
- ⁶⁷ BOKOR R. 1913/b. 937-938.p.
- ⁶⁸ BOKOR R. 1911/b.
- ⁶⁹ TUZSON J. 1917/a., 1917/b.
- ⁷⁰ BOKOR R. 1910. 836.p.
- ⁷¹ Itt mondok köszönetet Bartha Dénes kandidátusnak, aki a szlávón tölgy botanikai szempontból történő megvilágításában a segítségemre volt.
- ⁷² Lásd pl.: DANSZKY J. 1963.I.10-11., II.254. és 256.p., MAJER A. 1980. 397.p.
- ⁷³ KOLOSZÁR J. 1982.

IRODALOM

- ARATÓ Gyula 1898.: *Erdészetünk a 1896. évi ezredéves országos kiállításon*. Budapest.
- AUE József 1876.: *Horvát-Szlavónországok községi erdeinek kezeléséről* EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BEDÓ Albert 1865.: *Erdei favágók*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BEDÓ Albert 1866.: *Erdészeti levél Szlavóniából*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BEDÓ Albert 1874.: *A határörvidéki erdőüzletről*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BEDÓ Albert 1882.: *A horvát-szlavónországi államerdők és az ottani beruházási alap kezelése*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BEDÓ Albert 1883.: *Magyar-horvát erdészeti kérdés*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BEDÓ Albert 1889.: *A Horvát- és Szlavónországokkal egyesített katonai határörvidék beruházási alapja*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BIELEK István 1862. *A szlavóniai határörvidékről*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BOKOR Róbert 1910.: *A volt horvát-szlavón határörvidéki koros tölgyek eladása*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BOKOR Róbert 1911/a.: *Die slavonischen Eichenwälder/Kön. Oberforstamt Vinkovce/In: Exkursionsführer anlässlich der Studienreise des Österreichischen Reichstforstvereines nach Südungarn und den slavonischen Eichenwäldern*. Budapest
- BOKOR Róbert 1911/b.: *Nagyobb szlavóniai tölgyfaeladás*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BOKOR Róbert 1911/c.: *A bródi vagyonszükség tölgyfaeladása*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BOKOR Róbert 1912/a.: *A szilfa drágasága*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BOKOR Róbert 1912/b.: *Óriási szlavóniai tölgytörzs*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BOKOR Róbert 1912/c.: *A vinkovcei tölgyfaárverés*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BOKOR Róbert 1912/d.: *Szlavóniai tölgyfaeladás*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BOKOR Róbert 1913/a.: *A szlavóniai tölgyfát feldolgozó vállalatokról*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest
- BOKOR Róbert 1913/b.: *A szlavóniai fapiacról*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- BOKOR Róbert 1913/c.: *A szlavóniai tölgyfaárverések*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- A bródi...1908: *A bródi vagyonszükség faeladása*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- CMELIK Vilmos 1918.: *Horvát-Szlavóniaország erdészeti viszonyai*. In: LÓCZY Lajos /szerk./ *A magyar szent korona országainak földrajzi, tarsadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása*. Budapest
- CSERMÁK Sándor 1914.: *A georgshofi birtokon /Szlavóniai "Australii"-tal végzett erdőritások eredményei*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- DANHELOVSZKY Adolf 1873.: *Abhandlung über die Technik des Holzwaaren-Gewerbes in den slavonischen Eichenwäldern*. Fünfkirchen.
- DANSZKY István 1963.: /szerk./ *Magyarország erdőgazdasági tájainak erdőfelújítási, erdőtelepítési irányelvei és eljárásai. I. Nyugat-Dunántúl erdőgazdasági tájcsoport. II. Dél-Dunántúl erdőgazdasági tájcsoport*. Budapest.
- DÉVÁN Róbert 1889.: *Szlavónia öreg tölgyesi*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.
- DIVALD /ERDÓDI/Adolf 1866. *Egy kellemes kirándulás váratlan eredményei. A bródi határezred erdősegeinek leírása*. EL. Folyóirat. Selmecbánya-Budapest.

- DIVALD /ERDŐDI/ Adolf 1867.: *Tölgyerdeink aranyzagáról - a gubacsról*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- DIVALD Adolf 1872/a.: *A horvát-tótországi végvidék kincstári erdőgazdaságának korszerű átalakítása*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- DIVALD Adolf 1872/b. *igazolása*. EL. Folyóirat Selmechánya-Budapest.
- /DIVALD-ERDŐDI Adolf/ 1865.: *Erdészeti Humbug*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- /DIVALD Adolf/ 1874.: *Igazságot kérünk. A határőrvidéki erdőbüzléttársulat emlékiratai*. Budapest. Durst...1898.: Durst Emil. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- FEKETE Lajos 1890.: *Horvát-Szlavónország erdészeti viszonyai*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- Forstliches...1865. Forstliches aus Slavonien. Oestereichische Monatsschrift für Forstwesen. Folyóirat. Wien.
- A francia...1887.: A francia és német bognárfa 1876-ik évi üzletmozgalma. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest
- Eredménytelen...1908.: Eredménytelen faárverések. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
1900. évi...1900.: 1900. évi párisi nemzetközi kiállítás. A Magyar Korona Országai Erdészeti Kiállításának részletes katalógusa. Budapest
- GERLAI Arnold Gusztáv 1936. *összeáll./: A magyar erdészeti irodalom könyvészete 1934-ig*. Sopron.
- HAMAR László 1911.: *Az erdősítés nehézségei a Szávamenti erdőkben* Magyar Erdész. Folyóirat. Budapest-Rimabánya.
- A határőrvidéki...1871.: A határőrvidéki erdei szolgalmak megváltása. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- A határőrvidéki...1874.: A határőrvidéki erdőüzlet társulat szerződése felbontatott. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- A határőrvidéki...1875.: A határőrvidéki beruházási alap. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- A határőrvidéki...1878.: A határőrvidéki beruházási alap erdősegei jövedelmének felhasználása ügyében kiadott királyi leirat. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- A határőrvidéki...1882.: A határőrvidéki beruházási alap erdeiből. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- A haárőrvidéki erdőüzlet...1873. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- HAVAS József 1911.: *Geschichtliche Skizze des Investierungsfonds der einstigen kroatisch-slavonischen Militärgrenze*. In: Exkursionsführer anlässlich der Studienreise des Österreichischen Reichsforstvereines nach Südungarn und den slavonischen Eichenwäldern. Budapest.
- KARVAS Emil 1903.: *"A volt katonai határőrvidéki erdők Szlavóniában."* EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- KATUS László 1959.: *A mezőgazdaság tökélsfejlődésének főbb vonásai az Osztrák-Magyar Monarchia délszlavlakta területein*. Történelmi Szemle. Folyóirat. Budapest.
- Képek...1908.: Képek Szlavónia tölgyeseiből. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- KLAUZNITZER Vilmos 1895.: *Cserkéregtermelési kísérletek a Száva mentén*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- KLAUZNITZER Vilmos 1896.: *A horvátországi magánerdők értékcsökkenésének okairól*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- KOLOSZÁR József 1982.: *A szlavón tölgy (Quercus robur ssp. slavonica. (GÁY, MÁTY) termőhelyi igénye és erdőművelési jelentősége*. Kandidátusi értekezés. Sopron.

- KOZARAC József 1886/a.: *A Száva-menti tölgyerdők újraerdősítésének kérdéseihez*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- KOZARAC József 1886/b.: *A gyérítés kérdéséhez, vonatkozóan a szlavóniai tölgyerdőkre*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- KOZARAC József 1894.: *Egy kőriska erdőről*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- KOZARAC József 1895.: *A szlavóniai kincstári erdőkben alkalmazott gyérítésekéről és áterdősítésekről*. EL. Folyóirat. Selmechánya -Budapest.
- KOZARAC József 1897.: *A szávamenti tölgyerdők utolsó tíz éve erdőnevelési és fakereskedelmi szempontból*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- KOZARAC József 1902.: *A szávamenti tölgyerdők vágásainak értékmegállapítása*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- KUZMA Gyula 1910.: *A szlavóniai tölgyesekről*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- LÁZÁR Jakab 1870.: *A szlavóniai határőrvidék csodaszép tölgyesei*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- MAJER Antal 1980.: *Fontosabb fafajaink származási szinten megjelenő változékonysága*. Az Erdő. Folyóirat. Budapest.
- A magyar... 1907. A magyar királyi Mezőgazdasági Múzeum ismertetője. Budapest.
- A m.kir.Mezőgazdasági...1934.:A m.kir. Mezőgazdasági Múzeum rövid útmutatója. Budapest.
- Magyarország...1979.:Magyarország története 6. 1848-1890. 2. kötet. Budapest.
- A makk-kivitel...1904.:A makk-kivitel szabályozása Horvát-Szlavóniaországban. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- Nagy...1917.:Nagy faárverések. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- Az osztrák...1911.:Az osztrák birodalmi erdészeti egyesület tanulmányútja. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- PÁSZTHY Ferenc 1899.:*Az 1898. évi tölgyfaeladások Szlavóniában*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- PETERMANN Keresztély 1906.: *Az erdőkincstár szávamenti tölgyeseinek értékesítése az 1906. évben*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- PETÉNYI Keresztély 1907.:*A szlavóniai tölgyesek eladása*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- PETÉNYI Keresztély 1908.:*A szlavóniai kincstári erdőkről*. Az Erdő. Folyóirat. Temesvár-Budapest
- Reglement...1860.:Reglement für den Forst-Dienst in der k.k. Militär-Grenze. Wien.
- RUTTNER Antal 1869.:*Az erdei szolgalmányok megváltása Szlavóniában*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- A szlavóniai...1866.:A szlavóniai hordódongák. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- SZABOLCS József 1971.:*Az erdei szalonka*. Budapest.
- SZÉKELY Mihály 1868.:*Az eddigi általános világkiállítások története erdészeti szempontból*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- Szlavóniai...1900.:Szlavóniai országos erdőrendtartás. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. Folyóirat. Budapest.
- TAVI Gusztáv 1884.:*A szlavóniai tölgyfa-fűrészüzletről*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.
- TUZSON János 1917/a.: *A tölgylisztharmat károsítása a vinkovcei, lippai és gödöllői kincstári erdőbirtokokon*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.

TUZSON János 1917/b.: *A szlavóniai lisztharmatos erdők kérdéseihöz*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.

A vinkovcei...1891.: *A vinkovcei faeladás kérdéseihöz*. EL. Folyóirat. Selmechánya-Budapest.

RÖVIDÍTÉSEK

EL.= Erdészeti Lapok

MMgMA= Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára

OL.= Magyar Országos Levéltár

DIE LEGENDE UND DIE WIRKLICHKEIT DER SLAVONISCHEN EICHENWÄLDER

Im Ungarischen Landwirtschaftlichen Museum war ein Modell über die Verarbeitung der einstigen slavonischen Eichenwälder ausgestellt. Dieses Modell war sogar auf die Pariser Weltausstellung im Jahre 1900 geliefert. Warum hatte dieses Thema eine grosse Rolle, was bedeuteten die slavonischen Eichenwälder in der Forstgeschichte?

Die Stieleichenwälder in der Saveniederung (teils im Inundationsgebiete der Save) hatten hier das Optimum ihrer Entwicklung. Der Boden war ein äusserst fruchtbarer, tiefgründiger, humuser Lehm, stellenweise mit Sandanschwemmungen, welche die alljährlich Überschwemmungen der Save verursachten.

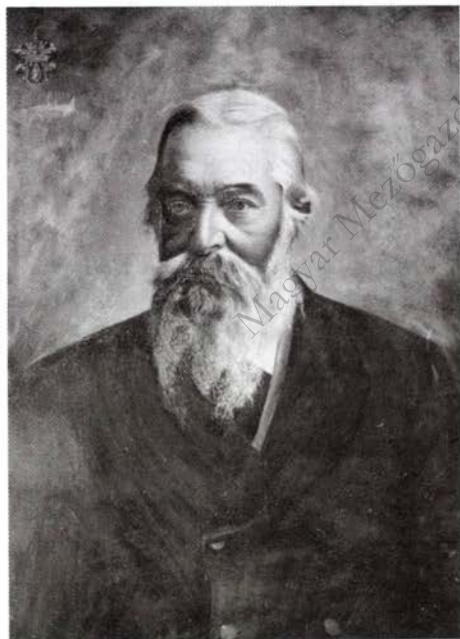
Aus diesem Gebiete, aus Slavonien entstammte das sogenannte "Grenzholz". Die Dimensionen der eistigen Stämme können wir mit den folgenden Daten illustrieren: 35-40 Meter volle Höhe, ein Brusthöhendurchmesser von 2-3 Meter, ein astreiner Stamm bis 25 Meter Höhe. Aus diesem Stamm konnte man auf folgende Sortimenten verarbeiten: Englischer Wagenschuss und Halbklotzer, Schnittholz, französische Dauben und deutsches Fassholz, Bahnschwellen, Zaunpfähle, schliesslich Tannin- und Brennholz. Im XIX Jh. charakterisierten die Dauben die Verarbeitung, später das "Langholz" (10-20m l., 65-150cm) und das "Exportholz" (minimum 4 m l., 60-150 cm). Der Eisenbahnbau und die Gründungen der verschiedenen Holzbetriebe erhöhten die Produktivität und natürlich die Rentabilität.

Das Einkommen gehörte den Waldgutsbesitzern, den Gemeinden der ehemaligen Grenzregimenten und dem Staat. Aus den Staatswaldungen gehörten aber etwa 17000 ha dem sogenannten Investierungsfond der eistigen kroatisch-slavonischen Militärgrenze. Die Administration der Staatswaldungen war direkt vom Budapester Ackerbauministerium geführt, solange die anderen Wälder von Agram (Zagreb).

Also die Wirklichkeit waren die grossen Stämmen, das grosse Einkommen usw., aber der wunderbare Reichtum, was die Natur gegeben hat, war nur eine Legende. Das Modell im Museum versuchte diese Wirklichkeit demonstrieren.

ADATOK A GRÓF FORGÁCH KÁROLY-FÉLE GHYMES-I URADALOMBAN FOLYTATOTT VADGAZDÁLKODÁSHOZ ÉS VADÁSZATHOZ, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL HÍRES AGANCSGYŰJTEMÉNYÉRE

Bányai József

1. kép Gróf Forgách Károly (1825-1911)
Magyar Mezőgazdasági Múzeum, képzőművészeti
gyűjteménytár. Ltsz.:58.56.1.

Pár évvel ezelőtt a Magyar Mezőgazdasági Múzeum vadászati gyűjteménytárában - bizonyos konkrét trófeák keresése közben - előkerült egy adatolt muflonszarv, melyet gróf FORGÁCH Károly lőtt Ghymesen.

FORGÁCH gróf életét - vadgazdálkodását és vadászatát - illetve a vadászati kultúra területén kifejtett tevékenységét ezideig - részletesen - egyetlen szakíró sem tárgyalta. A kutatási munkát nehezítette, hogy a családi levéltári anyagból szinte teljes egészében hiányzott a vadászattal, vadgazdálkodással kapcsolatos irat, levelezés.

Mindezek magyarázzák, hogy a feldolgozás nem lehet teljes, de a feltárt adatok bizonyára így is érdeklődésre tarthatnak számot. (1. fotó)

FORGÁCH Károly 1825. szeptember 4-én született a Bécs melletti Mőd-

lingben. Gimnáziumi tanulmányait Nyitrán végezte, majd Bécsben bölcsészetet és fizikát hallgatott, végül a jogi tudományokból Győrött vizsgázott. Már 1848 óta - apjától indítva, ki szenvedélyes vadász volt - minden szabadidejét a vadászatnak szentelte. Birtokának, a ghymesai majorátusnak kezelését 1848 után vette át, s célirányos rendelkezésekkel és szigorú vadóvással próbált jó vadászati lehetőséget teremteni. 1850-ben a ghymesai uradalom összes vadállománya 25 őzből állt.¹ Mező- és erdőgazdasági elfoglaltsága mellett az utazásra is szakított időt. Bejárta Európa minden nevezetesebb fővárosát, s meglátogatta a londoni és párizsi nemzetközi kiállításokat. Afrikában három nagyobb kirándulást is tett. 1857-ben Algírban, 1859-ben Marokkóban, 1868-69-ben Egyiptomban járt.²

FORGÁCH gróf a "közpályán" nem dolgozott, egyetlen kivételtől eltekintve, amikor 1891-ben a nyitramegyei vöröskereszt-egylet elnökének megválasztották.³

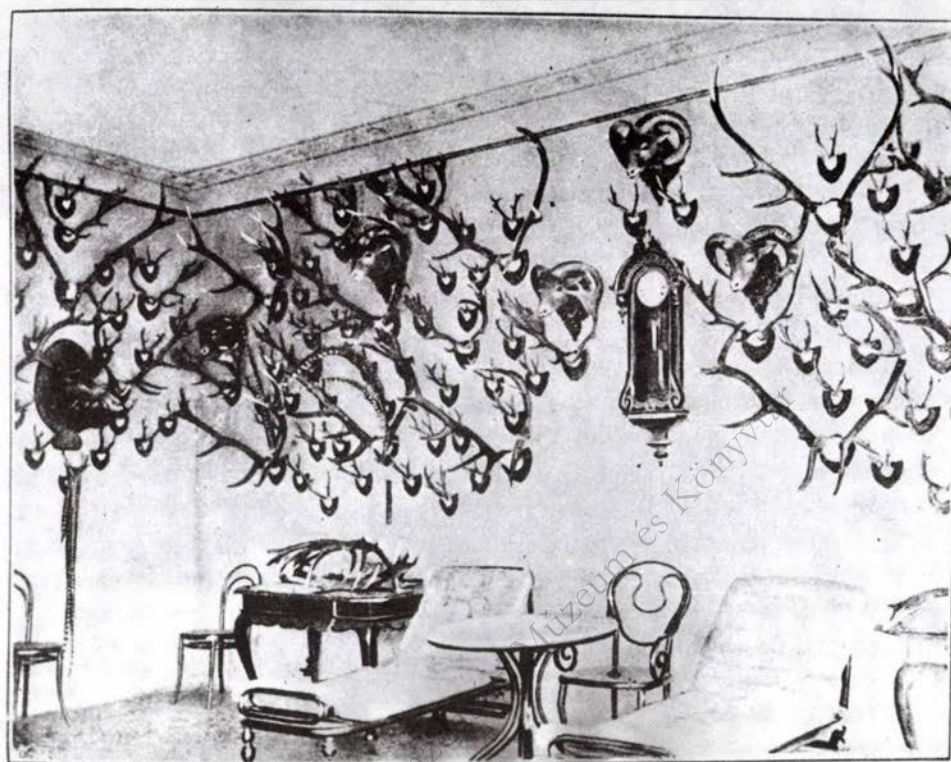
A ghymesai uradalom vadállományának mennyisége még az 50-es évek végére sem sokat változott. Ebben az időben gróf FORGÁCH Károly "lővadász társaságának" tagjai a következők voltak: BACSKÁDY Károly, gróf FÜCKER Miksa, RUDNAY József, TÓTH Vilmos és ZERDAHELYI Ince urak. 1858-ban az uradalom összes vadászterületén mindössze 26 őzbakot ejtettek el.⁴ A 60-as évek elejére azonban jelentős változás volt tapasztalható, a vadállomány mennyiségileg rohamos fejlődésnek indult. Bizonyítja ezt az uradalom 1861-62-es lőjegyzéke, mely már 19 vaddisznót, 22 dámot, 37 őzet, összesen 78 darabot jegyez 1861-ben. 11 vaddisznót, 27 dámot, 47 őzet, összesen 83 darabot pedig 1862-ben.⁵

FORGÁCH gróf a Nyitra megyei Ghymesen (ma Jelenec, Csehszlovákia) lévő birtokán 1862. évi július 1-én a ghymesai erdőség egy részét, 1600 kat.holdat (920 ha) facölöpökkel bekerítettet, és -tenyésztés céljából - az ország különböző területeiről vásárolt 6 szarvasbikát és 16 tehenet helyezett el benne.⁶

A telepítés előtt ugyanis a környék hegységeibe és erdősegeibe a XVII. századig visszamenően "fővad" nem létezett. A vadaskertben 16 évi fennállása alatt 303 "fővad" - szavas (*Cervus elaphus* L.) - került terítékre. 1878. május 22-én a kerítést szétszedték, és megközelítő becslés szerint 16 bikát és 45 tehenet engedtek szabadon. Ezek képezték törzsét a 90-es évekre Nyitra megyében igen elterjedt kitérő szarvasállománynak.⁷ FORGÁCH gróf haszonélvezője volt a ghymesai és ghymeskosztolányi hitbizományi uradalmaknak. Ezeket még 1725-ben V. FORGÁCH Pál gróf alapította. Ghymes községben volt a gróf lakása, egy barokk stílusú, földszintes kastély. Az összes csarnokok, termek és szobák falait az uradalom vadászati emlékei és trófeái foglalták el, melyek között rendkívül érdekes és ritka darabok is voltak. (2.sz. fotó.)

Ghymeshez tartozott az Ermitás nevű vadászlak. "Ghymes-Kosztolán tót község a ghymesai várhegy és a Liszec nevű hegy közötti völgyben." A grófnak ezen a területen is volt egy vadászháza az ún. Fenyves vadászlak.⁸

A gróf az évek múlásával vadászterületét két újabb "vadászpagonnyal" bővítette. Elsőnek a Kisaranyos-i (ma: Zlatno, Csehszlovákia) Jeszenszky-féle birtokot vette

2. kép A ghymesi Forgách kastély egykori szobabelseje. In: Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra vármegye. Szerk. Borovszky Samu. Bp., é.n. 347.p.

meg 1859-ben, Kubinyi Zsigmond nyitrai ügyvéd útján.⁹ Vadászati szempontból az összes vadászkerület közül ez bizonyult a leggyengébbnek. A lőjegyzékek tanúsága szerint 1863-67 között összesen 5 db nagyvad került terítékre, ami a többi kerülethez képest igen gyenge eredménynek számított. Az apróvad esetében is hasonlóan gyenge volt a helyzet, kivételt képezett a fogoly, melyben - a ghymesi fácánost kivéve - az első helyen állt. Az 1866-67-es lőjegyzék adatai szerint a zlatnoi "pagonyban" 72 darab foglyot lőttek.¹⁰

Velséc (ma: Velcice, Csehszlovákia) nemesi birtokot 1862-ben BALOGHNÉ szül. OKOLICSÁNYI Szidónia és gyermekeitől eladósodásuk miatt bekebelezte.¹¹ Velséc először az 1863-64. évi lőjegyzéken szerepel a ghymesi uradalom részeként. Összehasonlítva a többi pagonnyal, az elejtett őzek számát tekintve (18 db) már akkor a második helyen állt.¹²

Az egész uradalmat figyelembe véve, éveken keresztül ebben a pagonyban lőtték a legtöbb őzet. 1863-67 között összesen 103 darabot, ebből a legtöbbet az 1864-65-ös

évadban:29 őzet. Velséc volt az uradalom legtávolabbi, de egyben a legjobb vadászpagonya, melynek központjában állott a Klacsány nevű vadászlak. A kerületben eleinte egy kerületi vadász szolgált, majd a 70-es évek elején már egy ún. "segéd"-vadász is dolgozott.¹³

A velséci pagony vadászszemélyzetének számát és évi fizetését egy 1867. december 31-én kelt kimutatásából ismerjük. Egy vadász 126.-Ft évi fizetéssel, 208.-Ft "gabona" fizetéssel, ezenkívül 72q szénajárandósággal (q/1 Ft=72.-Ft) vagyis összesen 406.-Ft évi jövedelemmel rendelkezett.¹⁴

A grótot a szarvas után a muflon tenyésztésének gondolata foglalkoztatta. A muflon (*Ovis musimon* P.) Magyarországon nem tartozik az őshonos vadfajok közé. Eredeti hazája a Földközi-tenger nyugati felében található két nagy sziget, az olasz fennhatóság alatt álló Szardínia és a francia Korzika magas hegysegei. (3.sz. fotó)

Valódi muflonok a múlt század 30-as éveinek végén, csak a Schönbrunni-i állatkertben éltek. Szűk életterükön rövid idő alatt elszaporodtak. Az akkori cs. és kir. fővadászmeister, WRBNA Rudolf gróf ajánlotta az idősebb FORGÁCH-nak, hogy ha az a ghymesi dálnadvadkertjében muflont tenyészteni hajlandó, szívesen átenged néhányat. A gróf azonban - nem bízva a sikerben - az ajánlatot megköszönte.¹⁵

Az ifjú FORGÁCH gróf a 60-as évek elején azonban már maga akart birtokán muflont tenyészteni, ezért felkereste gróf WRBNA Rudolfot - ki mindvégig kegyes jóakarója volt -, és előadta kérelmét néhány muflon átengedésére. Kérésére nemleges választ kapott, ugyanis időközben a muflonokat a Schönbrunn-i állatkertből áttelepítették a lainzi vadaskertbe, ahol életterük jóval nagyobb volt, ezáltal elszaporodásuk lényegében megoldódott. Forgách gróf tudomása szerint ezek voltak az első muflonok, melyeket vadaskertben tenyésztettek.¹⁶ Tervét azonban nem adta fel. Erről a grófnak 30 éve barátja, birtokának tőszomszédja és szintén szenvedélyes vadász BACSKÁDY Károly a korabeli vadászlapon a következőket írta: "A Ghymesre hozatott muflonok a frankfurti és brüsszeli állatkertekből erednek, illetőleg szereztettek; nevezetesen: 1868 év nyarán Frankfurtból egy kos

3. kép Muflonkos. In: Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., é.n. 346.p.

és egy nősténybárány, ugyanazon évben Brüsszelből szintén egy kos és két nősténybárány, végre 1871 évben Frankfurtból két nősténybárány érkezett." ¹⁷ Ezeket először egy 100 hold (57ha) területű kis vadaskertben tartották. Majd átkerültek egy 1869-ben bekerített 1260 hold (721 ha) kiterjedésű, sziklacsoporportozatokban dús vadaskertbe, az ún. "várkertbe" mely nagyon hasonlított a muflonok eredeti hazájára. Tizenkét évi gondos ápolás után 1880-ra sikerült az állományt 70 darabra szaporítani. ¹⁸ Ezideig 37 kos lőttek, ebből FORGÁCH gróf 13-at, a többi vadászvendégei. A későbbi évek során meggyőződött róla, hogy a muflon a klimatikus viszonyokat jól tűri és jól tenyészik, ezért 1883. január 24-én levelet írt a vadászlap szerkesztőjének. Közölte benne, hogy "a rég kilátásba helyezett muflon vad szabadon bocsátása e tavasszal ténnyé válik." Miután biztos benne, hogy e vad hazánk távolabbi vadászterületein is el fog terjedni, célszerűnek tartotta a vadászközönséget "a nevezett vad 3 évi szigorú kéméletére buzdítani." ¹⁹ Végre is a szabadon bocsátásra 1883. május 10-én került sor, amikor kb. 80-100 muflont engedett ki a vadaskertből. Ezután a nagy vadaskertet eddig ismeretlen okok miatt végleg feloszlatták.

A muflonokból minden eshetőségre számítva - amennyiben a szabadon bocsátottak fenntartása nem sikerülne - 50 darabot egy 180 hold (103 ha) kiterjedésű vadaskertbe elzárva megtartottak. ¹⁸ Két év elteltével a szabadon bocsátottak száma - megközelítő állománybecslés alapján - 200 darabra szaporodott, és a muflonok kedvenc tartózkodási helye még mindig a feloszlott vadaskert, vagyis a ghymesy várromot környező erdőterület volt. (4. sz. fotó.)

Számuk évről-évre nőtt, honosításuk óta 1896-ig már 569 darabot ejtettek el a ghymeszi uradalomban, ezek közül a legerősebb kos 40,5 kg, a legerősebb juh 30 kg-ot nyomott, ami fényes eredménynek számított. ²¹ Vadászati törvényben megállapított óvási időt első ízben 1889-ben javasol az Országos Magyar Vadászati Védegylet. "Javasolja, hogy tilalmazzassék a vadászat nyílt területen: muflon-kosra nov.15-től máj.15-ig, muflon-juhra febr.1-től szept.15-ig." ²² FORGÁCH Károly a muflon meghonosításával beírta nevét a vadásztörténelembe.

1864-ben FORGÁCH Károly gróf - XANTUS János híres utazó helyszíni szemlélőjén alapuló biztatására - kísérletet tett az amerikai vadpulyka meghonosítására. Saját területén több vadpulykát is kibocsátott, a kísérlet azonban eredménytelen maradt. Ennek egyfelől az volt az oka, hogy a gyakori szőrmés ragadozók az elővigyázatlan madarakat kipusztították, másfelől rövid idő alatt azt tapasztalták, hogy a vadpulyka hegyek között nem, csak ligetekben tenyészhető. Tőle vett át tenyészanyagot gróf BREUNER Ágoston, akinek zselizi, illetve alsó-ausztriai, graveneggi birtokán százsámra tenyészett a vadpulyka. ²³

Az uradalom vadászatairól évről-évre rendszeresen jelentenek a lőjegyzékek. Ezeket a mindenkori uradalmi főerdész (ispán) állította össze. E tisztséget a kezdeti időkben LÜLEY Róbert töltötte be, majd őt követte 1868-tól MATTYASOVSKY Miklós, végül 1877-től BOROS Mór (Marcel). A vadászatból a személyzet is kivette

4. kép Ghymes várrom. In: Tudományos Gyűjtemény. Folyóirat. Pest. 1821. I. kötet. 189.p.

a részét. Ez világosan kitűnik az uradalom 1861-1871 között lőtt vadfajok jegyzékéből: szarvas 29, vaddisznó 195, dám 97, őz 966, összesen: 1287 darab. Ebből a vadász személyzet ejtett el: 4 szarvast, 69 vaddisznót, 27 dámvadat, 309 őzet, összesen: 409 darabot.²⁴ Ismerünk egy részlőjegyzekeket is, melyen a lődfjat is feltűntették:²⁵ (5. sz. fotó.)

FORGÁCH gróf trófeagyűjteménye már a hatvanas évek legelején híres volt. Vadásztársa, ZERDAHÉLYI Ince a korabeli vadászlappal küldött tudósításában a következőket írta: "Ghymesen 23 bak esett lesen és lesjáraton: köztük egy különösen erős agancsut BACSKÁDY lőtt, mely az ottani gyűjteményben is a legerősebbekkel vetekedik, pedig e gyűjteménynek hat darabja Európaszerte ritkítja párját."²⁶

FORGÁCH gróf nagy és híres gyűjteményéből első ízben, a gróf KEGLEVICH István és gróf SZÉCHENYI Pál indítványára megtartott agancskiállításon dámlapátokat és őzagancsokat állított ki. A bemutatót 1871. május 11-14 között a Nemzeti Lovardában tartották meg. Bemutatott anyaga díjazásban nem részesült.

Az 1881. évi országos agancskiállításon - hosszú hallgatás után - újra jelentkezett trófeáival, 1 muflonszarvval és 6 őzagancssal. A bemutatót - a hagyomány szerint - a Nemzeti Lovardában rendezték május 20-án és az azt követő napokban.²⁷

Jegyzéke
 azon évadoknak melyek a Gyimesi Községi Övéibe
 elővették a nyáron

Év	1868 év.	Hó	ny	szélesedés	Lósz. Sz. Sz.		Övéibe	
					1	2	1	2
1	April	9	1			102		102
2	Május	21		1		42		42
3	Június	17		5		42	2	44
4	1869				3	21		63
5	Január	21		4		42	1	68
6	"				5	21	1	5
7	"	24		4		42	1	68
8	Február	27		2		42		84
	Összesen		1	16	8			8 502

Pécs Gyimesen Martz 3° 1869

Árvácska győz

1869

5. kép Forgách gróf uradalmából származó rész-lőjegyzék 1869-ből. Országos Levéltár P. 1893. (1869)

Az 1885. évi Budapesti Országos Általános Kiállításon 6 pár muflonszarvat állítottak ki.²⁸ Az 1896. évi ezredéves "millenniumi" kiállítás vadászati csoportján belül elhelyezett - az egyik beerdősített diorámában - muflonok csoportja tőle származott.²⁹

Az 1900. évi párizsi világkiállításon Magyarország vadászati bemutatója a "Palais de forets" nagy nemzetközi csarnokában került a közönség elé. Egy óriási, 21 méter hosszú 6 méter magas diorámát készítettek. Háttérét OLGYAY Ferenc neves festőművész, a dioráma berendezését pedig LENDL Adolf preparátor budapesti laboratóriuma készítette. A kiállított vadfajok megszerzése nem volt könnyű feladat, bár ezeket olyan kiváló "úrvadászok" mint: FESTETICS Tasziló gróf, ESTERHÁZY Mihály gróf, FORGÁCH Károly gróf... - tekintve a célt, szíves készséggel engedték át."³⁰

A kiállítás egyik különösen érdekes darabja volt az a díszes kivitelű lőjegyzék-album, amely a legkiválóbb magyar vadászok magán-lőjegyzékeit tartalmazta. Szerepelt benne FORGÁCH gróf ghymeszi uradalmi lőjegyzéke is, amely az 1856-1899 közötti adatokat tartalmazta. (6, 7, 8, sz. fotó.)

Trófeáival 1902-ben a Pozsonyban megtartott II. országos gazdasági kiállítás keretein belül rendezett erdészeti és vadászati kiállításon vett részt. Ekkor a "vadászati alcsoportban" aranyéremmel tüntették ki.³¹

A sors kegyes volt FORGÁCH grófhhoz, megélte az első nemzetközi, kifejezetten vadászati kiállítás megrendezését. Az 1910-es Wien-i Nemzetközi Vadászati Kiállításon muflonszarvakkal, őz- és szarvasagancsokkal és dámlapátokkal vett részt. Itt állított ki első ízben preparált muflonfejeket. Ezek közül az egyik szerepelt egy 1910-ben megjelent kiadványban, mely a legkiválóbb trófeákat tartalmazta.³² (9. sz. fotó.)

Gróf FORGÁCH Károly 1886-ban agancsgyűjteményét - valószínűleg XANTUS János javaslatára - a Nemzeti Múzeumnak adományozta. Továbbá felajánlott egy 1000 forintos alapítványt is, melynek kamataiból a gyűjtemény kezeléséhez, gondozásához szükséges költségeket fedezhették. Az Országos Erdészeti Egyesület egyik tagjának, PISO Cornélnak tudomására jutott FORGÁCH-nak e terve, és beszámolt róla az egyesület 1886. évi december 12-én megtartott közgyűlésén. Elmondta, hogy tudomása szerint a Nemzeti Múzeum természetrajzi osztályán nincsen elegendő hely a hatalmas agancsgyűjtemény elhelyezésére, az osztálynak a hamarosan várható épületfelújítása miatt. Az átalakítások elvégzése után sem látott reményt arra nézve, hogy a gyűjtemény méltó helyet kapjon. E tények figyelembe vétele után PISO úgy vélte, hogy a becses agancsgyűjtemény még hosszú időn át ládába csomagolva fog a múzeum folyosóin heverni. Majd így folytatta: "Mint hogy pedig a gondviselés megadta azt, hogy egyesületünknek sok évi fáradságos működés és küzdelem után most már saját díszes palotája van, amelynek termeiben nemsokára egy, az egyesülethez méltó szakmúzeum is be lesz rendezve, önkéntelenül az a kérdés merül fel,

A PARTIR DU 1. MARS 1856						TOTAL	Noms						TOTAL	
	GROS GIBIER	SANGLIER	DAIM	MOUFFLON	CHEVREUIL			GROS GIBIER	SANGLIER	DAIM	MOUFFLON	CHEVREUIL		
							Comte Antoine Aynonyi			3				3
1856/7			10		5	15	Chev. Ferd. Arlt		1	1				2
							Charles Bacskady	195	236	385	100	659		1575
							George Bancsik		2	1		14		17
1857/8		1	4		12	17	Dr Louis Benkő	2						2
							Cz Sadiolas Berchtold		3	1		8		12
1858/9		5	4		28	34	Cz François Berényi			1		2		3
							Cz Auguste Breunner				5	1		6
1859/60		7	6		23	36	Cz Rodolphe Chotek					7	1	8
							Aladar Coarada							1
1860/1		6	12		30	48	Bela Coarada	1	4	1	1			7
							Sira Coarada, chambellan							1
1861/2		19	13		37	69	Etienne Coernyánsky, curé							1
							Antoine Decoler, fermier							1
1862/3	1	11	6		48	65	Baron Eudore Synlay Edelsheim	8	1					9
							Cz Charles Erdődy				1			1
1863/4	2	21	8		68	99	Cz Charles Forgách	247	291	276	131	705	1620	
							Cz M. Fugger							2
1864/5		5	12		79	96	Le général Cz Louis Sablenz		1	1				2
							Charles Haulik, conseiller de division					11		12
1865/6	2	18	9		91	117	Cz Henri Hunyady				4			4
							Cz Victor Karolyi	2		1	3			6
1866/7	2	28	8		114	142	Cz Henri Koglevich					4		4
							Cz Etienne Koglevich			2	1	1		4
1867/8	2	23	7		97	129	Alexandre Kroo					1		1
							Jean Kolobuzovszky							1
1868/9	8	27	9		163	206	Jean Koortolányi	1	3	1	5			10
							Joseph Kovacs, curé						6	6
1869/70	5	6	10		116	137	Chev Henri Lachmitt, jeune		2	1	1			4
							Colonel Adolphe Narkovics							1
REPORT	19	184	118		97	1228	Reynolds	5	8	4		6		23
								401	504	604	230	1021	3750	

6. kép A Forgách uradalom lőjegyzéke 1856-1870 között. In: Lőjegyzék-album. h.n.é.n. Magyar Mezőgazdasági Múzeum. Vadászati gyűjteménytár. Ltsz.:59-581.

		Név			
		Bejárt			
1870.1.	10. 30. 17. 1.	148.	206		
		Baron Charles Nöcklenburg			1
		Et Guillaume Trigazzi			1
		Eugène Mikorényi		23.	24
1871.2.	13. 27. 15. 2.	161.	216		
		Et Hugues Oberndorf		4	9
		Marquis Arthur Odescalchi			3
		Marquis Géza Odescalchi		2.	3.
		Obermann H. E. T.			3
1873.4.	20. 19. 29. 2.	184.	204		
		Marquis Nicolas Salffy		2	4
		Soloman Songrácz, notaire			4
1875.5.	27. 29. 42. 1.	199.	195		
		Yoséfi Rudnay		4	16
		Eber Otto Schwarzmitzer			15
1876.6.	25. 62. 31. 1.	42.	161		
		Adalphe Schmitzer		3	4
		Eber J. Skoda			1
1877.7.	23. 64. 41. 3.	87.	228		
		Baron Antoine Szekessy		1	12
		Julius Szalavosky, notaire		2	22
1877.8.	129. 106. 75. 3.	43.	361		
		Et Alexandre Széchenyi		3	9
		Et Paul Széchenyi		8	18
1878.9.	22. 70. 30. 4.	142.			
		Antoine Szeghéd			1
		Georg Szonkivány			1
1879.10.	31. 89. 6. 65.	103			
		J. Szordahelyi			2
		Alexandre Szitányi			3
1880.1.	4. 10. 89. 10. 8.	166			
		Géza Szirmai			1
		Charles Szlatky, curé			1
1881.2.	4. 8. 139. 9. 89.	240			
		Et Charles Thurdezy, com. royal		47	176
		Gul Thurdezy, notaire, chambellan		15.	11
1882.3.	2. 12. 7. 12. 72.	172			
		Carl Thurdezy			1
		Radislas Tóza			1
1883.4.	11. 48. 52. 40. 41. 20.				
		Guillaume Tóth, aine		21.	15
		Gul Tóth, jeune, chambellan		6	24
		Bejárt			
				554	2000

A FORGÁCH URADALOM LŐJEGYZÉKE		Név			
		Rendőrt			
1884. 5. 1.	1884. 5. 1.	Gróf Sándor József	1	1	2
		Edmond Turcsányi			3
1885. 6. 1.	1885. 6. 1.	Gróf S. József			1
		Baron Nicolas Vicerey	2	15	17
		Baron Charles Walterkirchen	2	5	7
1886. 7. 1.	1886. 7. 1.	Baron Richard Walterkirchen	3	16	19
		Gróf O. Wickenburg			1
1887. 8. 1.	1887. 8. 1.	Jean Kántus			1
		S. A. Dm. et Roy. d'Arch. Joseph-Aug.	2	4	6
1888. 9. 1.	1888. 9. 1.	Bacskády	20	5	25
		A. Eszarda			1
1889. 10. 1.	1889. 10. 1.	Baron Eschloheim Gyula	2		2
		Gróf Charles Forgách			3
1890/1. 11. 1.	1890/1. 11. 1.	Jules Helz	17	1	18
		Jean Klobuczerky	2	1	3
1891. 12. 1.	1891. 12. 1.	S. Sándorffy			2
		Baron Frédéric Sindelf			1
1892/1. 1. 1.	1892/1. 1. 1.	Baron Henri Sindelf	3	1	4
		Prince Nicolas Salffy	2	1	3
1893. 2. 1.	1893. 2. 1.	Charles Songrácz			2
		Prince Victor Batibor			2
1894. 3. 1.	1894. 3. 1.	Gróf Alexandre Székényi			3
		Georg Szentiványi			1
1895. 4. 1.	1895. 4. 1.	D. N. Nicolas Szontágh			1
		Gillaume Thuróczy, préfet	12	1	13
1896. 5. 1.	1896. 5. 1.	Carl Thuróczy	4	1	5
		Théodore Thuróczy	3	1	4
1897. 6. 1.	1897. 6. 1.	D. Ch. Thuróczy, conseiller royal	10	3	13
		Baron Charles Walterkirchen	1	2	3
1898/1. 7. 1.	1898/1. 7. 1.	Le personnel des chasseurs	200	577	777
		Sibier, pr. is. troupe, etc.	21	60	81
TOTAL			221	637	858

Szemes, le 9 mai 1899

signé: Charles Bacskády

8. kép A Forgách uradalom lőjegyzéke 1885-1899 között. u.a.

9. kép Muflonkos trófeája, fából faragott fejjel. Elejtő: Gróf Forgách K. In: Wien-i Nemzetközi Vadászati Kiállítás Magyar vadászkastélyában összegyűjtött legkiválóbb trófeák. Bp., 1910. oldalszám nélkül.

hogy vajon egy oly terjedelmes agancsgyűtemény, mint aminőt gróf FORGÁCH a Nemzeti Múzeumnak felajánlott, nem találna-e méltóbb helyet az Országos Erdészeti Egyesület díszes terméiben." Végezetül indítványozta a közgyűlésnek, hogy a választmányt, illetve az elnökséget hatalmazza fel a megfelelő lépések megtételére. Azaz a szóbanforgó agancsgyűtemény megszerzése céljából forduljanak FORGÁCH grófhhoz, azzal a kéréssel, hogy az agancsgyűteményt az 1000 forintos alapítvánnyal együtt - A Nemzeti Múzeum igazgatóságának beleegyezésével - az egyesület szakmúzeuma részére átengedje. Kedvező válasz esetén az 1000 forintos alapítványt "Forgách Károly gróf erdészeti alapítvány" néven külön kezeljék és gyarapítsák mindaddig, míg belőle az egyesült egy szakképzett múzeumi őrt alkalmazni nem képes.

PISO indítványát a közgyűlés egyhangúlag elfogadta, és az igazgató választmányt a szükséges lépések megtételére felhatalmazta.³³ Az egyesület következő, 1887. évi közgyűlésén HORVÁTH Sándor titkár jelentette, hogy az egyesület elnöke a szükséges intézkedéseket megtette, és a Nemzeti Múzeum igazgatója a gyűjteményt készséggel átengedi.

FORGÁCH Károly gróf - az elnöktől kapott felvilágosítások után - levelet írt az egyesületnek. Tudatta, hogy a kizárólag ghymesi birtokán lőtt vadfajok trófeáiból álló gyűjteményét végrendeletileg a Magyar Nemzeti Múzeumra hagyományozta. Mindezt abból a célból tette, hogy az a nemzet tulajdonává válva, különösen az utókorra nézve kultúrhistoriai értéket képviseljen. Agancsgyűjteménye azon részét, melyet vendégei és vadász személyzete lőtt - összesen 1756 darab agancsot - 1886 májusában a Nemzeti Múzeumba elszállított. Az Országos Erdészeti Egyesület palotájába történő áthelyezéshez beleegyezését adta. Egyetlen kikötése az volt, hogy amennyiben a OEE feloszlana, a trófeákat juttassák vissza a Nemzeti Múzeumba. Az egyesület igazgató választmánya a feltételeket elfogadhatónak találta. Az elnökség CZIGLER Győző műépítésszel a gyűjtemény elhelyezéséről részletes tervet és költségvetést készített.³⁴

A gyűjteményt végül 1887-ben helyezték el kiállítási helyükön. Még ezen év októberében adták ki azt a művet, melynek segítségével a látogatók áttekintést kaptak a székház belső berendezéséről, illetve a múzeumi tárgyak elhelyezéséről. A bemutatott legnagyobb tételét a gróf FORGÁCH Károly-féle trófeagyűjtemény képezte.³⁵

A trófeagyűjtemény, amelyeket 1849-1886 között a ghymesi birtokon lőttek, 82 szarvasagancsból, 345 dámlapátból, 56 muflonszarvból és 1273 darab őzágancsból állt. A gróf az általa személyesen lőtt vadfajok agancsait - mintegy 1500 darabot - egy későbbi időpontban szándékozott átadni.³⁶ Az Országos Erdészeti Egyesület igazgató választmánya 1890-ben elhatározta, hogy "gróf Forgách Károlyt, tekintettel azon áldozatkészségre és figyelemre, melyet nagybecsű agancsgyűjteményének átengedésével az Országos Erdészeti Egyesület iránt tanúított, a legközelebbi közgyűlésen az egyesület tiszteletbeli tagjává való megválasztásra fogja ajánlani."³⁷ A gróf 1891-ben 295, 1896-ban pedig újabb 198 trófeát küldött az egyesület múzeumának. A felállítás költségeit mindkét esetben - miként a törzsgyűjteménynél is tette - Forgách gróf megtérítette az egyesületnek.

DARÁNYI Ignác földművelésügyi miniszter 1900-ban a már meglévő - de csak ideiglenes épületben elhelyezett - mezőgazdasági múzeumot, gazdasági múzeummá szándékozott bővíteni, melyben a mezőgazdaság, erdőgazdaság, halászat mellett a vadászat is helyet kapna. A terv végrehajtásával az erdőszet, vadászat és más témák új, tágabb kiállítási lehetőséget nyertek.³⁸

Gróf FORGÁCH Károly agancsgyűjteményének további darabjait az OEE helyiségeiben helyszűke miatt nem tudták elhelyezni. Miután a trófeák elhelyezésére a Nemzeti Múzeum is elodázó feleletet adott, a gróf a trófeákat a létesítendő gazdasági múzeum részére a földművelésügyi miniszternek felajánlotta.³⁹

A múzeum részéről a trófeák ügyében az első lépést PAIKERT Alajos tette meg, amikor 1897-ben levelet írt a földművelésügyi miniszternek. Megírta, hogy a mezőgazdasági termények természetüknél fogva nem eléggé dekoratív hatásúak, s ennél fogva a laikus közönséget nem érdeklik eléggé. Szükséges tehát olyan tárgyak beszerzése - írta -, melyek vonzóvá és érdekessé teszik a múzeumot. Ilyeneknek tartotta elsősorban a vadászati trófeákat, melyek szerinte: "sohasem tévesztik el hatásukat és mindenkit egyaránt érdekelnek." E szempontok figyelembe vételével felvette a múzeumi szabályzatba egy vadászati csoport létesítését. Továbbá értesítette a minisztert, hogy régi trófeák beszerzése igen nehéz, sőt sokszor lehetetlen, mivel a szerencsés vadászok a trófeáiktól a legritkább esetben válnak meg, sőt haláluk után is a család rendszerint családi ereklyeként őrzi tovább. Ezek után PAIKERT közölte, hogy tudomására jutott egy igen nevezetes trófeagyűjtemény. Ezt a fővárosban tárolják, s díjtalanul meg lehet szerezni. A FORGÁCH gróf féle agancsgyűjteményről volt szó, amelynek közgyűjteménybe történő kerülésével a múzeum lenne érdekesebb.⁴⁰

Ezután valószínű, hogy a nagyszabású építkezések miatt a téma feledésbe merült, és csak öt évi szünet után került ismét napirendre. Ekkor DARÁNYI Ignác földművelésügyi miniszter levélben értesítette a Mezőgazdasági Múzeum akkori igazgatóját, BALÁS Árpádot, hogy a már azideig elküldött 2249 darabból álló agancsgyűjteményt gróf FORGÁCH Károly újabb 269 darabbal kívánja kiegészíteni. Ennél fogva DARÁNYI felkérte a gróft, hogy küldeményét a múzeum címére szíveskedjen elküldeni. Egyúttal utasította BALÁS Árpád múzeumi igazgatót, hogy a szállítással kapcsolatban felmerülő felvilágosításokat a gróf megbízottjának adja meg, s az agancsok beszállításánál nyújtson segítséget.⁴¹

A múzeum igazgatósága kapcsolatba lépett FORGÁCH gróf megbízottjával, BACSKÁDY Károly földbirtokossal, aki 1902 májusában kelt válaszlevelében értesítette a múzeumot, hogy a küldendő agancsgyűjteményt május hó 24-én a nyitrai vasúti állomáson a megadott címre feladja. Kötelezőleg kijelentette még, hogy a felmerülő költségeket - amint az összegről értesítik - postafordultával megküldi.⁴² BALÁS Árpád az 1902. május 30-án kelt levelében értesítette a földművelésügyi minisztert, hogy a "269 darabból álló agancsgyűjtemény f. hó 28-án megérkezett és átvétetett. A gyűjtemény elhelyezésére nézve alulírott igazgatóság intézkedett, s az elhelyezésük részint raktárainkban, részint irodai helyiségeinkben megkezdődött."⁴³

Az OEE 604/1904. sz. április hó 25-én kelt átiratában közölte a múzeummal, hogy a múzeum igazgatóságának megbízottjával a közelmúltban megállapodtak abban, hogy a gróf FORGÁCH-féle agancsgyűjteményt május hó első felében elszállítják az egyesületből. Majd BUND Károly, az Országos Erdészeti Egyesület titkára levelét így folytatta: "Tekintettel azonban arra, hogy a mostani forgalmi zavarok következtében a f. hó 24-ére tervezett közgyűlésünk csak május hó 15-én fog megtartani s helyiségeink az agancsok elszállítása után alapos tatarozásra szorulnak, amelyet a

közgyűlésig be nem fejezhetnénk, tisztelettel kérjük a tek. igazgatóságot, hogy az agancsok elszállítást május 15-e után, valamely rövid úton megállapítandó napon sziveskedjenek eszközölni." ⁴⁴

A további adatok feltárásakor - miután több, a trófeákkal kapcsolatos levelezést nem találtam - a régi leltárkönyvekre támaszkodtam. Az OEE által átadott 2249 darab trófeát 1905-ben leltározták be. 1906-ban a gróf újabb trófeákat küldött: 1 őz-agancsot, 17 dámlapátot, 10 muflonszarvat, 59 szarvasagancsot, összesen: 87 darab trófeát. 1909-ben pedig 12 szarvasagancs, 3 dámlapát, 7 őz-agancs, összesen: 22 darab trófea érkezett a múzeum részére, amelyeket szintén beletároltak.

FORGÁCH Károly gróf 1911-ben bekövetkezett halála után egy Nyitra megyei lapban "Gróf Forgách hagyatéka" címmel cikk jelent meg. A lap megírta, hogy a községi kastélyban elfoglalta helyét ifj. gróf FORGÁCH Károly, az öreg gyermektelen gróf általános örököse. Az öreg gróf 8 évvel halála előtt írta meg első végrendeletét, s abban kitagadta "öccsét", ifj. FORGÁCH Károlyt. A gróf szerint ugyanis "öccse" vad gyűlölettel viseltetett iránta. Halála előtt két hónappal azonban megmástitotta a végrendeletet, és "öccsét" megbízta a gazdaság vezetésével. Végrendeletét, melyben "öccsére" hagyta minden vagyonát, SZABÓ jegyző, KRASTYENICS erdőigazgató, és községi bíró és az esküdtek jelenlétében írta meg. Ebben alkalmazottairól is - KRASTYENICS igazgatóról, CZECZETKA nevű öreg komornyikjáról és a többiekéről - lelkiismerettel gondoskodott. ⁴⁵

A múzeum vezetése levélben megkereste az örököst, hogy az felajánlaná-e az elhunyt gróf által személyesen lőtt vadfajok trófeáit - mint a gyűjtemény folytatását - a múzeumnak. A választ az alábbi levélben olvashatjuk. /10. sz. fotó/

Az 1912. évi múzeumi leltárkönyv beírása alapján 811 darab trófea érkezett és vétetett leltárba. Vadfajonkénti megoszlása a következő: 135 szarvasagancs, 160 dámlapát, 78 muflonszarv, és 438 őz-agancs.

Ezt a hatalmas mennyiségű trófeát - válogatás után - a gótikus épület emeleti csarnokaiban lévő vadászati kiállításban állították ki. A nagy lovagterem közepén állt természetű környezetben elhelyezve - több más vadfajjal egyetemben - a muflonszoport. Ezeket Saárossy KAPPELLER Ferenc, miniszteri tanácsos -1904-1910 között a múzeum igazgatója - lőtte gróf FORGÁCH Károly ghymeszi uradalmában, 1905-ben. A falakon pedig az érdeklődők a FORGÁCH gróf féle gyűjteményből láthattak "...határtalan mennyiségű és szépségű..." vadásztrófeát. ⁴⁶ A vadászati kiállítás kápolnaszerűen kiképtett saroktermében - jelenleg a világrekord agancsok kiállítási terme - gróf FORGÁCH Károly 1907-ben ELLINGER fényképésztől 190 koronaért megvásárolt arcképe és a gróf uradalmában eljött vadfajok jegyzéke volt kiállítva. ⁴⁷ A gyűjteményt - melynek jelentős hányada dekorációként szolgált - hosszú éveken keresztül a látogatók ezrei csodálhatták meg. Egészen 1938-ig, amikor a múzeumban összeült ad hoc bizottság kimondta az őz- és szarvasagancsok nagy részének selejtezését. A bizottság tagjai voltak: KUND Ede Zoltán

GHVM-5

A Magyar Nemzeti Múzeum
Tekintetes Igazgatóságának
(Budapest)

Válaszolólag nagyberről forait-
ra, van természetű művelőjének, for-
ni, minerint nagyberről, név: Gróf Forgách
Károly által személyesen látta vadalk, agau-
rsait hajlatul, vagyis, a legnagyobb kisé-
sével a múzeumnak átengedni, s kérem a
Tekintetes Igazgatóságot, hogy a gyűjtemény
mielőbbi elválltásáról gondoskodni művel-
kedjék. —

Ghymes 912. 5. 30 Karafiasudvorttel:

Gróf Forgách Károly

10. kép Náhai Forgách gróf örökösének levele, melyben az elhunyt végrendelete értelmében trófeáit örököse felajánlja a múzeumnak.

és KELECSÉNYI Miklós miniszteri osztálytanácsosok, báró PRÓNAY Gábor, NADLER Herbert, SZABÓ Ödön és FÜLÖP Zoltán festőművészek, illetve a múzeum részéről BADICS József igazgató és ABAFY László kísérletügyi adjunktus.⁴⁸
/11.sz. fotó/

A selejtezés lefolytatásáról és a trófeák további sorsáról nem találtam adatokat. Elképzelhetőnek tartom, hogy az agancsokat az ország területén működő erdészeti-vadászati iskoláknak oktatási, illetve dekorációs célokra átadták.

Ezzel a FORGÁCH gróf féle nagy agancsgyűteményt 34 év elteltével - néhány trófeától eltekintve - szinte teljes egészében felszámolták.

Gróf FORGÁCH Károly neve méltatlanul merült a feledés homályába. Hosszú élete során igen sokat tett a magyar vadgazdálkodásért, elsősorban a muflon meghonosításával Magyarországon. Nevét az Országos Erdészeti Egyesület - majd később a Magyar Mezőgazdasági Múzeum - közgyűjteményének ajándékozott jelntős számú trófeájával, továbbá alapítványával a vadászati kultúra terén is emlékeztetessé tette. Méltán írta róla egyik életrajzírója, hogy korának legkitűnőbb vadászai mint kiváló tekintélyt emlegették a vadászati sport terén.⁴⁹

11. kép Régi kiállításbelső. Adattár VII. 10414

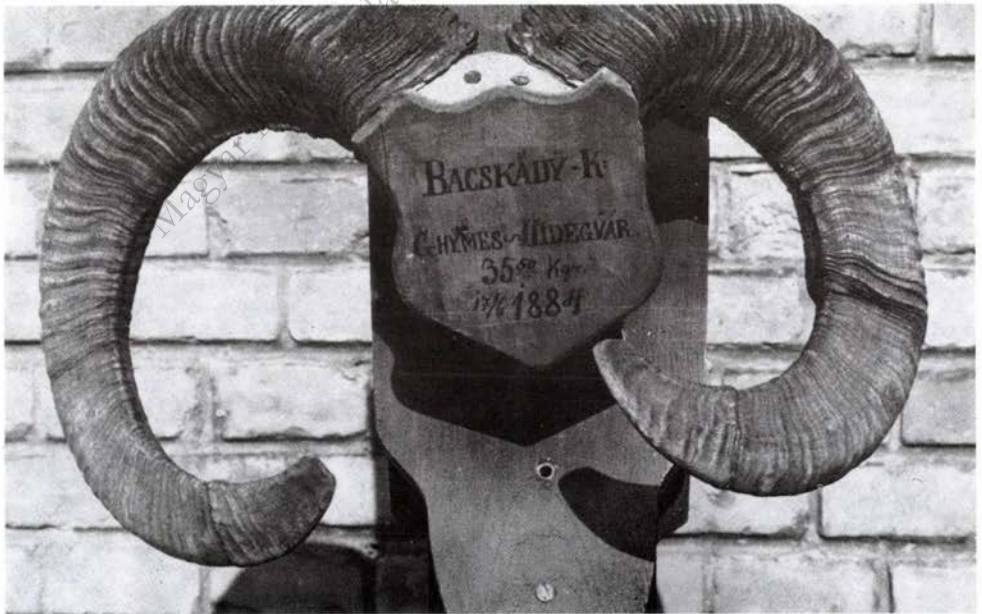
1911. március 22-én rövid szenvedés után, végelgyengülésben hunyt el. Ghymesen a családi kriptában helyezték örök nyugalomra.⁵⁰

A második világháború befejezése után a múzeum anyagának jelentős része elpusztult, s az épületben is súlyos károk keletkeztek. Az újjáépítés csak 1950-ben kezdődött meg, addig a múzeum a "lét és nemlét válságos korszakát élte át." Az intézmény dolgozói - a súlyos gondok dacára is - lelkesen dolgoztak, és a múzeum gótikus épületének két nagy és három kisebb emeleti termében 1950. november 7-én 530m²-nyi területen megnyitották a vadgazdálkodási kiállítást. Ez volt a háború után a múzeum első állandó kiállítása.⁵¹

A vadászati osztály akkori vezetője, ORBÁN László erdőmérnök 1951-53 között vette nyilvántartásba a múzeum trófeagyűjteményét. A FORGÁCH gróf féle trófeákból mindössze 1 dámlapátot, 29 muflonszarvat és 66 őzágancsot, összesen: 96 darabot írt le, illetve leltározott be.⁵² Ezek adatait az alábbi táblázat tartalmazza: /12, 13, 14, 15 sz. fotók/

FORGÁCH Károly grófnak a múzeum részére elküldött, illetve átadott közel 3500 darab trófeájából mára mindössze ennyi maradt meg. Igaz, hogy trófeáinak 90%-a igen gyenge, selejt trófea volt, és elhelyezése illetve raktározása komoly

12. kép Muflonszarv. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, vadászati gyűjteménytár. Ltsz.:53.328.1.

13. kép Mufionszarv. ua. Ltsz.:53.302.1.

14. kép Mufionszarv. ua. Ltsz.:53.287.1.

15. kép Muflonszarv. ua. Ltsz.:53.269.1.

gondot okozhatott a múzeum vezetőségének. Ennek ellenére a gróf valószínűleg nem így képzelte el - egy hosszú életen keresztül összegyűjtött - trófeáinak jövőjét.

A FORGÁCH-féle muflontelepítéssel foglalkozó egyik legújabb publikációban olvashatjuk, hogy a telepítésből elejtett muflonok trófeái nem maradtak fenn.⁵³ E tények ismeretében a témával foglalkozó kutatók bizonyára örömmel olvassák, hogy a muflonszarvak közül néhány - túlélve a háborút, selejtezést, stb. - jelenleg is bizonyítja azt a nagyszerű vadgazdálkodási eredményt, amelyet gróf FORGÁCH Károly a muflon szabadtéri meghonosításával elsőként ért el a világon.

JEGYZETEK

¹ Kiváló...1887.134.p.

² Uo.135.p.

³ STURM A. 1892. 92.p.

⁴ ZERDAHELYI I. 1858. 593.p.

⁵ LÜLEY R. 1863.

⁶ STEIGER A. 1896/a. 169.p., MOLNÁR L. 1985. 576.p. -forrásmegjelölés nélkül- részben más területadatokat közöl.

- ⁷ STEIGER A. 1896/b. 8-9.p.
⁸ Nyitra...94-95.p.
⁹ OL. (Országos Lelvéltár) P. 1892. (1859)
¹⁰ LÜLEY R. 1867.
¹¹ OL.P. 1892. (1862)
¹² LÜLEY R. 1864.
¹³ FORGÁCH K. 1871. 99-100.p.
¹⁴ OL.P. 1893. (1867)
¹⁵ FORGÁCH K. 1895. 198-199.p.
¹⁶ Uo. 198-199.p.
¹⁷ BACSKÁDY K. 1880. 85.p.
¹⁸ Uo. 85.p.
¹⁹ FORGÁCH K. 1883. 34-35.p.
²⁰ FORGÁCH K. 1885. 64-66.p.
²¹ STEIGER A. 1896/a. 168.p.
²² Vadtenyésztés...1889. 204.p.
²³ THURÓCZY K. 1896. 31.p.
²⁴ 1861-1871 között...1871. 83.p.
²⁵ OL.P. 1893. (1869)
²⁶ ZERDAHÉLYI I. 1826. 29.p.
²⁷ Agancs és...1881. 166-167.p.
²⁸ 1885. évi...1885. 62.p.
²⁹ A vadászat...1896. 87.p.
³⁰ Magyarország...1900. 264-267.p.
³¹ Az erdészet...1902. 1241-1249.p.
³² WIEN-i...1910.
³³ EL. 1886. 955-957.p.
³⁴ EL.1887. 66-67.p.
³⁵ OROSZI S. 1986. 437.p.
³⁶ Az Országos...1887.
³⁷ EL. 1890. 55.p.
³⁸ EL. 1900. 1208-1209.p.
³⁹ EL. 1901. 1151.p.
⁴⁰ Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára (továbbiakban MMgMA) IX. Rma Ltsz.n. 1897.
⁴¹ MMgMA.IX.918/201.
⁴² MMgMA.IX.Rma. Ltsz.n.
⁴³ MMgMA.IX.918/201
⁴⁴ MMgMA.IX.920/354.
⁴⁵ Forgách...1911. oldalszám nélkül
⁴⁶ GABNAY F. 1907.821.p.
⁴⁷ A m.kir. Mezőgazdasági...1913. 64.p.
⁴⁸ MMgMA. IX.RMA.Ltsz.n.
⁴⁹ Kiváló...1887.135.p.

⁵⁰Országos Széchényi Könyvtár. Aprónyomtatványok Gyűjteménye. XX. századi For-Foz doboz.

⁵¹S.SZABÓ F. 1956. 97-101.p.

⁵²MMgMV Ltsz.:53-135.1. (1953)

⁵³MOLNÁR L. 1983. 507.p.

IRODALOM

Agancs és...

Agancs és agyarkiállítás Budapesten. VL. 1881. 166-167.p.

A Magyar kir...

1913. A Magyar kir. Mezőgazdasági Múzeum ismertetője. Budapest

A vadászat...

A vadászat az ezredéves kiállításon. VL. 1896. 87.p.

Az erdészet...

Az erdészet és vadászat a pozsonyi kiállításon. EL.

1902. 1241-1249.p.

Az Országos...

Az Országos Erdészeti Egyesület gyűjteményeinek jegyzéke

1887. október havában. Budapest

BACSKÁDY Károly

1880. A muflon-vad Ghymesen. VVL. Folyóirat. Budapest

1861-1871 között...

1861-1871 között 10 év alatt lőtt vadak jegyzéke. VVL.

1871.83.p.

1885. évi...

1885. évi Budapesti Országos Általános Kiállítás. Az erdészet, erdészeti szakoktatás és vadászat részletes katalógusa. (V.csoport). Budapest

Forgách...

Forgách hagyatéke. Nyitra (felvidéki hírek) Folyóirat

1911. április 14. 15. szám. Oldalszám nélkül.

FORGÁCH Károly

1871. Vaddisznók két különös vacka. VVL. Folyóirat. Budapest

FORGÁCH Károly

1895. A muflon vad tenyésztése hanánkban. VL. Folyóirat. Budapest.

FORGÁCH Károly 1883. Vadhonosítás, tenyésztés. VL. Folyóirat. Budapest.

FORGÁCH Károly

1885. Néhány szó a hegyi juhokról és azok meghonosításáról. VL.Folyóirat. Budapest.

GABNAY Ferenc

1907. A m.kir. Mezőgazdasági Múzeum II. Vadászat. EL.

Kiváló...

Kiváló vadászok életrajza. Gr. Forgách Károly VL. Folyóirat. Budapest.

LÜLEY Róbert

1863. A ghymesi uradalomban lőtt nagyobb vadak jegyzéke. VVL.Folyóirat. Budapest.

LÜLEY Róbert

1867. Gróf Forgách Károly ghymesi uradalmában 1866. év martius 1-től 1867. év martius 1-éig lőtt vadak jegyzéke. VVL. Folyóirat. Budapest.

LÜLEY Róbert

1867. Gróf Forgách Károly úr ghymesi uradalmában lőtt vadak jegyzéke, 1863-ik évi martius 1-től 1864-ik évi martius 1-ig.

Magyarország...

Magyarország vadászati kiállítása Párizsban.VL. 1900. 264-268.p.

MOLNÁR László

1983. Muflon centenárium. Nimród. Folyóirat. Budapest

MOLNÁR László

1985. A szlovákiai vadaskertek és terület-bekerítések. Agrártörténelmi Szemle. Folyóirat. Budapest. Nyitra...

é.n. Magyarország vármegyéi és városai. Nyitra vármegye. Szerk.:Borovszky Samu. Budapest.

OROSZI Sándor

1986. Első szakmai múzeumok az egyesület székházában. Az Erdő. Folyóirat. Budapest.

STEIGER Albert

1896/a. Nyitra vármegye vadászati statisztikája. VL. Folyóirat. Budapest.

STEIGER Albert

1896/b. Vadászat statisztikai adatok a Nyitra vármegye vadállomány bőségét feltüntető grafikai kimutatáshoz. Pozsony.

S. SZABÓ Ferenc

1956. A hatvanéves Mezőgazdasági Múzeum. Budapest.

STURM Antal

1892/1897. Országgyűlési Almanach. Budapest.

THURÓCZY Károly

1896. Nyitra megye. Budapest.

Vadtenyésztés...

1889. Vadtenyésztés és vadászat. VL.1889. 203-205.p.

Wien-i...

Wien-i Nemzetközi Vadászati Kiállítás Magyar vadászkastélyában összegyűjtött legkiválóbb trófeák. Budapest, 1910

ZERDAHELYI Ince

1860. Nyitravidéki vadászatok VVL. Folyóirat. Budapest.

RÖVIDÍTÉSEK

Bp. Budapest

EL. Erdészeti Lapok

é.n. év nélkül

Ltsz.	leltári szám
MMgMA	Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára
MMgMV	Magyar Mezőgazdasági Múzeum Vadászati Gyűjteménytár
OL.	Magyar Országos Levéltár
Rma.	Régi múzeumi anyag
VI.	Vadász-lap
VVL.	Vadász- és Versenylap

Angaben zu der Wildbewirtschaftung und Jagd von Károly Forgách auf dem Herrschaftsgut von Ghymes in Hinsicht auf seine berühmte Trophäensammlung

Károly Forgách wurde am 4 September 1825. in Mődlingen neben Wien geboren. Die Verwaltung seines Gutes, des Majorates von Ghymes, dessen einen Teil er 1862. umzäumte und die von verschiedenen Gebieten des Landes gekauften 6 Hirsche und 16 Kühe dort unterbrachte, um Viehzucht zu betreiben, übernahm er 1848. von seinem Vater. Im Wildpark betrug die Strecke innerhalb von 6 Jahren 303 Hirsche. Der Graf erweiterte sein Gut im Laufe der Zeit noch mit 2 Jagdgebieten wo er mit seiner bis zu seinem Tode betriebenen Wildbewirtschaftung auch in nationalökonomischer Hinsicht unabstreitbare Verdienste erreichen konnte. Ende der 1860-er Jahre beschäftigte ihn der Gedanke, den in Ungarn damals noch nicht einheimischen Mufflon zu züchten. Die ersten Tiere liess er zwischen 1867 und 1871 aus dem Frankfurter und dem Brüsseler Zoo bringen. Nach zwölfjähriger sorgfältigen Betreuung im Wildpark konnte es gelingen, dass sich die Population auf 70 Stück erhöhte. Am 10. Mai 1883. liess er 80-100 Mufflons frei. Ihre Zahl erhöhte sich von Jahr zu Jahr und 1896 betrug die Strecke - seit 1867. - schon 569 Stück. Graf Károly Forgách probierte auf Anregung des berühmten Reisenden János Xantus auch noch die Akklimatisation des amerikanischen Wildtruthahn, dieser Versuch ist aber fehlgeschlagen.

Über die Jagden des Gutes erscheinen von Jahr zu Jahr Schiessregister in der Fachpresse. Auf den Jagden nahm auch das Personal teil. Von dem 1287 Tieren, die von 1861 bis 1871 auf dem Jagdgebiet geschossen wurden, hat das Personal 409 Stück zur Strecke gebracht. Die Trophäensammlung von Graf Forgách war schon Anfang der 1860-er Jahren berühmt, 6 von seinen Hirschgeweihen zählten in Europa als unvergleichbare Exemplare. Er nahm mit seinen Trophäen auch an der, in Ungarn von 11-14. Mai 1871. in der Nationalreitschule zum ersten Mal veranstalteten Trophäenaustellung teil. Im Jahre 1886. schenkte er seine riesige Sammlung dem Nationalmuseum das es aber wegen Platzmangel leider nicht annehmen konnte. Der Ungarische Forstverein meldete dann seinen Anspruch auf die Trophäen an, denn man wollte in der neuen Zentrale ein forstliches Fachmuseum einrichten. Die Trop-

hären - insgesamt 1756 Stück - wurden dann hier ausgestellt Der Graf vollte die von ihm eigenhändig geschossenen Geweihe - insgesamt 1500 Stück - einmal später überreichen. Graf Forgách hat die Sammlung immer wieder erweitert, 1891 schickte er dem Verein 295, 1896 dann wieder 198 Trophäen. Die Kosten der Errichtung wurden in jedem Fall gedeckt. Nachdem auch der Verein wegen Platzmangel weitere Trophäen nicht mehr annehmen konnte, benachrichtigte der Graf, Ignác Darányi, den Minister für Landwirtschaft und bot die noch bei ihm gebliebenen Trophäen dem künftigen Wirtschaftlichen (Landwirtschaftlichen) Museum an. Der Ungarische Forstverein übergab 1904 die, damals schon auch 2249 Exemplaren bestehende Trophäensammlung. Der Graf schickte 1906 und 1909. dem Museum noch 109 Geweihe. Zum Schluss kamen noch bis 1912. 811 Trophäen in die Registratur des Museums, deren Verteilung in Gruppen der Wildtiere das folgende ist: 135 Hirschgeweihe, 160 Damgeweihe, 78 Mufflonhörner und 438 Rehgehörne.

Diese vielen Trophäen wurden nach Sortierung in der Jagdausstellung des gotischen Gebäudes ausgestellt. Tausende von Besuchern konnten lange Jahre die - vor allem dekorierendem Zweck dienenden - Trophäen von Graf Forgách bewundern. Aber 1938. sagte der ad hoc Ausschuss die Ausmusterung der meiten Hirschgeweihe und Rehgehörne aus. László Orbán, Forstingenieur Jagdabteilungsleiter registrierte 1951-1953 die Trophäensammlung des Museums und registrierte von der riesigen Sammlung von Forgách allein 126 Stück. Von dieser riesigen Sammlung blieb bis heute nur so viel bestehen.

Graf Károly Forgách widmete sein ganzes Leben der ungarischen Wildbewirtschaftung Jagd und Pflege der Jagdkultur. Er starb nach kurzem Leiden am 22 März 1911 an Altersschwäche und wurde in Ghymes in der Familiengruft beigelegt.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

FÖLDMŰVELÉSÜGYEINK A MAGYAR KÖZIGAZGATÁS RENDSZERÉBEN A XVIII. SZÁZADTÓL 1944-IG (Rövid fejlődéstörténet)

TAKÁCS IMRE

I.

A XVIII. század második fele állami életünkben alapvető változásokat hozott. Ez a kor Európában a felvilágosult abszolútizmus ideje volt. Nálunk MÁRIA TERÉZIA 1765-től kezdve az országgyűlés összehívása nélkül pátensekkel igyekezett kormányzati elveit megvalósítani. Fia és a trónon utóda II. JÓZSEF tovább ment: a bürokratikus centralizmus jegyében egységes közigazgatási, igazságszolgáltatási és szilárd adózási rendszert kívánt mindenütt a birodalomban meghonosítani.

A magyar közigazgatás akkori legfőbb központi szerve, az 1723:XCVII. törvénycikkkel létesített Magyar Királyi Helytartótanács országos hatáskörű kormányzék /dicasterium/ volt. Azt a feladatot kapta, hogy hajtsa végre a király rendeleteit, de maga is tehetett javaslatot rendelet kibocsátására. A helytartótanács főfelügyeleti hatásköre a közigazgatás egész területére terjedt ki a pénzügyi és a hadügyi igazgatás kivételével, amelyeknek külön főhatóságaik voltak. Az uralkodóval a bécsi székhelyű Magyar Udvari Kancellária útján érintkezett, ennek a kormányzéknek közvetítésével jutottak a király elé azok a fontos közigazgatási ügyek, amelyekben az uralkodó döntését ki kellett kérni. Ugyancsak a kancellária útján kerültek vissza a király elhatározásai a helytartótanácshoz, hogy azokat az alsóbb hatóságokhoz továbbítsa. A helytartótanács kezdetben kollégiális hatóságként szótöbbséggel határozott, de II. JÓZSEF uralkodásának idején a bizottsági ügyintézés helyébe bürokratikus ügyosztályok kerültek, és székhelyét Pozsonyból Budára helyezték át. Az addigi tíz állandó bizottság egyike a gazdasági szakbizottság volt, amelynek hatáskörét még MÁRIA TERÉZIA 1769-ben kiterjesztette a törvényhatóságok felelősségre vonására és 1776-tól kezdve az úrbéri ügyekben is döntött. A helytartótanács 1848-ig működött, teendőit az 1848: III. törvénycikk értelmében a népképviselőtnek felelős minisztérium /kormány/ vette át. A pénzügyi közigazgatás központi főható-

sága a rövid megszakítással 1686-tól 1848-ig fennállt Magyar Kamara bürokratikus szervezett kormányzók kinevezett szaktisztviselőkkel. Hatásköre valamennyi gazdasági és pénzügyi igazgatási szerv működésének feügyeletére és ellenőrzésére terjedt ki. Kezelte a kincstári javakat, a regálékat és az adót. Új adónem volt akkoriban az állandó hadiadó /contributio/, ezt a rendek az 1715:VIII. törvénycikk értelmében felállított állandó katonaság fennrtására 2 1/2 millió forint értékben szavazták mag. Csak a jobbágyok fizették.

Magyarország közigazgatásának legrégibb területi egységei a vármegyék voltak. A nemesi igazgatási önkormányzat hagyományos rendszere ebben a formában szintén 1848-ig maradt fenn. Kevésbé jellegzetes közigazgatási egységek voltak 1848 előtt a király földesurasága, igazgatási és bírói hatósága alatt álló szabad királyi városok, ezek belszervezete időnként változott. II. JÓZSEF mind a vármegyéket, mind a szabad királyi városokat a helytartótanács alá rendelte, majd hozzákapcsolta az újonnan alapított egyházi és tanulmányi bizottságokat, valamint a magyar kamara megszüntetése után létesített kincstartói hivatalt is, amelynek székhelyét Pozsonyból Budára helyezte át. *A földművelési ügyek közigazgatását a vármegyereendszerben, a szabad királyi városokban és a feudális korból itt maradt ún. szabad kerületekben, székeken, territóriumokon, valamint a katonai igazgatás alatt álló határörvidéken a helytartótanács és fennállásának idején a magyar kamara irányította és ellenőrizte.*¹

Alsófokú igazgatási egységek voltak a földesúri hatóság alatt álló, de szokásjogon némi önkormányzattal bíró községek. *1848-ig csak a jobbágyföldök közigazgatása tartozott a községi szervekhez, a földesúri majorsági földeké kívül esett a községek feladatkörén.* A községek közül kiemelkedtek a mezővárosok, ezeket bírójuk és más választott funkcionáriusaik hatásköre, és ha nem voltak privilegizáltak, úrbéri szolgáltatásaiknak a földesúrral történt megállapodás szerint többnyire egy összegben való közös lerovása különböztetett meg a jobbágyközségektől.

1746-ban MÁRIA TERÉZIA Bécsben gazdasági igazgatóságot /Commerciatatoriumot/ alapított, ehhez tartozott utóbb a bányászat kivételével minden gazdasági és kereskedelmi ügy közigazgatása. 1762-ben a gazdasági igazgatóságot egyetemes gazdasági tanács /Hofcommerzien-Rattá/ alakították át, amelynek hatásköre a Habsburg birodalom valamennyi országa gazdasági ügyeinek intézésére terjedt ki és mert a birodalom egyes országainak természeti viszonyai és közjogi berendezkedése különbözőek voltak, azok kormányzókeiből tanácsosokat rendeltek Bécsbe segítségül az ügyek intézéséhez. A magyar ügyek vitele során többnyire a helytartótanács véleményét is meghallgatták. 1769-ben az egyetemes gazdasági tanácsból véleményező szervként államgazdasági bizottság /Staatswirtschafts-Deputation/ lett, míg érdemben a birodalom országainak illetékes kormányzókei intézkedtek. A II. JÓZSEF után visszaállított magyar kamara mindinkább kiterjesztve főfelügyeletét az összes közületi pénzügyekre, azon volt, hogy a bécsi udvar számára minél több

jövedelmre tegyen szert. Értesüléseit a helytartótanácsához hasonlóan a vármegyéktől és a kamarai jószágok intézőitől szerezte.

II.

A korszerűbb igazgatási módszerek Magyarországon MÁRIA TERÉZIA ország-lásának idején kezdtek meghonosodni, aki a kiterjedt birodalom egyes részei között a gazdasági színvonalbeli különbségek lehető kiegyenlítésére törekedett. A vármegyei közigazgatás számos vonatkozását átfogó főispáni utasításával /1752 és 1768/ kiemelni kívánta Magyarországot elmaradott állapotából, 1754-ben és 1769-ben újra szabályozta a helyhatósági ügyintézkést. Uralkodását nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi haladásra irányuló törekvése is jellemezte. Ennek fő megnyilvánulása volt az úrbéri rendelet /1767/, amely nálunk először szabályozta részletesen a jobbágy-községek belső rendjét, egységesen állapítva meg a jobbágyok jogait, kötelességeit, terheit, továbbá a helyi adottságoknak megfelelően meghatározta a jobbágytelek nagyságát. A királynő meghagyta, hogy az urbáriumban meghatározottaknál többet nem szabad a jobbágyoktól követelni, nem érintette viszont azokat a szerződéseket, amelyek a jobbágyok számára az urbáriumnál kedvezőbb feltételeket tartalmaztak. MÁRIA TERÉZIA másik messzeható társadalmi reformja a Ratio Educationis kiadása /1777/ volt. A merkantilista közgazdasági elveket valló királynő több gazdasági intézkedést is tett, bár nem valamennyi felelt meg a magyar érdekeknek. Hátrányosan érintett bennünket az 1754. évi vámrendelete, amely szerint az Ausztriába exportált mezőgazdasági terményekre és termékekre alacsony és a más nyugati országokba kiszállítottira magas vámot vetettek ki.

MÁRIA TERÉZIA 1766-ban gazdasági egyesületek szervezését ajánlotta a vármegyéknek, ez a kezdeményezése azonban eredménytelen maradt. A helyi hatalmat gyakorló birtokos nemesség a mezőgazdasági érdekek érvényesítésére elegendőnek vélte magát a vármegyei szervezetet, feleslegesnek tartott minden más szervezkedést. Eredménytelen volt a királynőnek ez ügyben 1770. évi második leirata is. Gazdasági szempontból eredményes volt viszont, hogy 1773-ban Spanyolországból merinó juhokat hozatott, s ezeket Zágráb vármegyébe, később Budaörsre telepítette. Gondja volt MÁRIA TERÉZIÁNAK az északi felvidéken burgonya és Dél-Magyarországon egyes ipari növények termesztésére, az Alföld fásítására és erdősfítésére, az országban a méhészkedés nagyobb arányú elterjesztésére, valamint eperfák ültetésével a selyemtermelés emelésére is. A kincstári uradalmak köteleességévé tette, hogy nagyobb számmal ültessenek eperfát; az eredményt minden évben Bécsnek jelenteniük kellett. 1777 augusztusában és decemberében MÁRIA TERÉZIA a korabeli hadászat szempontjából fontos lótenyésztés ügyében szintén leirattal fordult a magyar hatóságokhoz.

III.

II. JÓZSEF folytatva anyja reformpolitikáját, birodalmában egységes elvek szerint működő államapparátus kialakítására törekedett. Legnagyobb horderejű újítása vármegyerendszerünk reformja volt. A megyei autonómia felfüggesztésével Magyarországot a nemzetiségi területek figyelembevételével 10, Erdélyt 3 közigazgatási kerületre osztotta be és - megszüntetve az ősi főispáni intézményt - az addigi 54 főispán helyett 8 teljhatalmú kerületvezető királyi biztost nevezett ki. A vármegyék élén szintén általa kinevezett és a királyi biztosnak felelős alispánok állottak, akikre az uralkodó a vármegyék területén fekvő városok közigazgatási ügyeinek vezetését is rábízta, feladatukká téve a helyi gazdasági és pénzügyi közigazgatás felügyeletét. A vármegye megszűnt politikai intézmény lenni, megyegyűlést nem tarthatott, az osztrák kerületi kapitányságokhoz hasonlóan csupán végrehajtó szervezet lett. II. JÓZSEF uralkodásának idején gyarapodtak az állami feladatok; mind horizontálisan, mind vertikálisan tovább épült az az igazgatási szervezet, amelyben minden szervtípusnak sajátos feladatköre lett; az első magyarországi népszámlálást is akkor tartották meg. A közigazgatási reformok bevezetése 1785-ig tartott, ezután az igazságszolgáltatás szervezeti átalakítására került sor

Jelentősek voltak II. JÓZSEF gazdasági reformjai, így 1785-ben a mezőhegyesi lógyűjtő telepet katonai ménessé bővítette ki és 42 ezer holdnyi területet engedett át erre a célra. Az oly híressé lett mezőhegyesi ménesbirtok rendeltetésévé tette, hogy a népi tenyésztésben használtaknál nagyobb testű, szilárd szervezetű ménekkel lássa el a Pest, Békés, Bihar és Szatmár vármegyékben felállított állami fedezettető állomásokot. 1789-1790-ben Bábólnán is létésült állami ménes, amely kezdetben a mezőhegyesi fióktelepe volt. II. JÓZSEF elrendelte, hogy a vármegyék lótenyésztései "inspektorokat" alkalmazzanak, akik a népi lótenyésztést irányítsák és ellenőrizzék, valamint oktassák a helyes lótenyésztési és lótartási ismereteket. A selyemipari létesítményeket II. JÓZSEF államosította, a szabadverseny érdekében eltörölte a selyemgubó-egyedárúságot és 1781-ben Óbudán selyemfonodát építtetett. 1784-ben 52 selyemtenyésztési felügyelő és 25 eperfa kertész működött az ország 10 selyemtenyésztési kerületében. II. JÓZSEF az adóztatást a nemesekre is ki akarta terjeszteni, evégből felmérte az ország területét, hogy egységes adóztatási rendszert léptessen életbe. Tervét azonban nem tudta megvalósítani, az 1790/91. évi országgyűlés ismét kimondotta a nemesek adómentességét.

A magyar mezőgazdaság intézményes fejlesztéséért MÁRIA TERÉZIA és II. JÓZSEF sokat tett. Számos üdvös reform kezdeményezői és következetes végrehajtói voltak. Nekik köszönhető az országnak a török hódítás következtében az évszázados elmaradottság felszámolása. A prekapitalista társadalomban a politikai és gazdasági intézkedések többnyire közvetlenül függtek össze. *MÁRIA TERÉZIÁNAK és II. JÓZSEFNEK a magyar mezőgazdaság fellendítését célzó rendelkezései a XVIII. századi viszonyok között későbbi földművelésügyi közigazgatásunk előképek tekinthetők.*

IV.

Németesítő intézkedéseivel és erélyes kormányzati eszközeivel II. JÓZSEF magára vonta a magyar rendek ellenszenvét, közéletünkben a társadalomra oktrojált reformjai nem tudtak meggyökeresedni. Az elégedetlenség fokozódásához hozzájárult, hogy az egyoldalúan Ausztriának kedvező 1754. évi vámrendszer változatlanul megbénította a távolabbi nyugatra irányuló magyar agrárkivitelt. Amikor II. JÓZSEF öccse, II. LIPÓT 1790-ben trónra lépett, felfüggesztette bátyja újításainak végrehajtását, amelyeket egyébként élete végén II. JÓZSEF a nem katolikus vallásúak iránt méltányos türelmi rendeletét/1781/ és a jobbágyok sorsát javító intézkedéseit kivéve, már maga is visszavonta. Miután II. LIPÓT visszaállította a magyar kamara pénzügykormányzati önállóságát, valamint az 1790/91. évi törvények lényegesen korlátozták a királyi hatalmat, az országban a nyugalom helyreállt. 1790. május elsejével a magyar közigazgatás visszatért régi állapotába, amelynek helyreállításában a helytartótanács, a kancellária és a vármegyék egymással versenyezve vették ki részüket. *A gazdaság fejlesztésére vonatkozó jozefinista reformok azonban nem tündek el nyomtalanul.* Utóbb ellenben az általános európai szabadságmozgalomnak, majd a XIX. század elején Európa-szerte növekvő abszolutisztikus törekvéseknek, valamint I. FERENC francia háborúinak hatására, amelyek többszöri adóemelését és 1811-ben a papírpénz értékének 20%-ra való devalvációját tették elkerülhetetlenné, de nem utolsó sorban a bécsi központi hatóságok újabb önkényeskedéseinek hatására megint megromlott a viszony a nemzet és a királyi udvar között.

Amikor I. FERENC 1825-ben Pozsonyban összehívta a hosszú idő óta szünetelt országgyűlést, az 1790-es évek reformgondolatai újra felszínre jutottak. Ezzel megkezdődött az a majdnem negyedszázados időszak, amelyet történelmünk a feudális viszonyok felszámolására törekvő reformoknak nevez. Az 1836., 1839., 1844 és 1847. évekkel kezdődő országgyűléseken mindig leomlott az exkluzív szellemű rendi alkotmány egy-egy bástyája, hogy utat engedjen a demokratikus eszméknek, amelyek a változást mintegy bevezető 1836:IX. törvénycikk alkotásához, majd a jobbágyság megszüntetésével 1848-ban diadalra jutva, Magyarország feudális jogi és közigazgatási intézményeinek és mezőgazdaságunk üzemi viszonyainak polgári átalakulásához vezettek.

V.

1848. március 15. napja után a pozsonyi országgyűlés a jobbágyság felszabadításával megvalósítva az ország lakosságának formális jogegyenlőségét és kimondva a közteherviselést, a jobbágytelkek megművelőit tulajdonosi rangra emelte. Ez a nevezetes országgyűlés belga mintára néhány nap alatt közjogilag polgári állambe-

rendezésűvé alakította át Magyarországot. Megszüntette a feudális kormányzések, a helytartótanácsot, az udvari kancelláriát és a magyar kamarát, helyettük a parlamenti népképviseltek felelős minisztérium felállítására irányuló rendelkezést; ennek szervezetét az 1848:III. törvénycikk határozta meg. A parlamenti kormány hatásköre az állami végrehajtó hatalom gyakorlásának valamennyi ágára terjedt ki, amelyeket addig az ideig a kormányzések láttak el. Ezek testületi szervek voltak, míg az 1848-as kormány minisztériumai egyszemélyi vezetésűek lettek. Az egész közigazgatás irányítása és ellenőrzése a központi kormány kezébe került, de a törvényhatóságok, főként a vármegyék sok feudális vonást megőrizhettek.

Az 1848/49. évi békés magyar forradalomnak és a ránk kényszerített szabadságharcnak orosz katonai segítséggel történt leverése után megszűnt Magyarország állami önállósága. A császári önkényuralom ismét a centralizált ausztriai birodalom megvalósítását tűzte ki céljául. Hatálytalanították az 1848:VII. törvénycikkkel kimondott uniót Erdéllyel, közvetlenül a birodalmi kormányzat alá helyezték a Muraközzelel megnagyobbított Horvát-Szlavónországot, tartományá alakították át a Temesi Bánságot a Szerb Vajdasággal együtt. Fenntartották a katonai Határőrvidéket. A magyar szent korona országainak területét - II. JÓZSEF gondolatát felújítva - a nemzetiségek földrajzi elhelyezkedése szerint Pest, Sopron, Pozsony, Kassa és Nagyvárad székhellyel öt közigazgatási kerületre darabolták és ezeket az osztrák örökös tartományok mintájára koronartartományá nyilvánították. A kerületek mindegyikét 7-10, az ország egész területét 43 megyére osztották be. A kerületek élén kinevezett kerületi főnökök, a megyék élén megyefőnökök állottak. A megyék együttes területét beosztották 244 járásra. A megyék önkormányzati jogosítvány nélkül ismét csak mint igazgatási egységek maradtak meg, a tisztviselői állásokat főként német és cseh hivatalnokokkal töltötték be. A járások élén kinevezett szolgabírák álltak. Az igazságszolgáltatást a közigazgatástól elválasztva, bevezették az osztrák polgári- és büntetőtörvénykönyv rendelkezéseit. Az államéletben és az oktatásban a német lett a hivatalos nyelv. Hasonló közigazgatási rendszert vezettek be a tartományokká átalakított déli területeken is.

Az önkényuralom több polgári típusú jogi és igazgatási intézményt is meghonosított Magyarországon. Így elsősorban a bürokratikus szervezett pénz-és adóügyi igazgatást, majd 1855-ben a telekkönyvet, amelyeknek az Ausztriával 1867-ben bekövetkezett politikai és közjogi kiegyezés után a magyar közigazgatás rendszerébe történt beépítése a múlthoz képest szervezéstechnikai értelemben haladást jelentett. *A földművelésügyi közügyek intézése a megváltozott viszonyok között is lényegében az addigi módon történt. A feudális mezőgazdaság jogi felszámolásával kapcsolatos legelő- és erdőelkülönbítési perek levezetése az 1856-1858. években az un. úrbéri különbíróóságok feladata lett. Ezeket 1861-ben megszüntették. A földesúri birtokokat a járási hivatalnak renevelték alá és megszüntették a jobbágyközségek fölött a földesurak jurisdikcióját.*

VI.

Az 1867. évi kiegyezéssel az osztrák császárságból és a magyar királyságból kétközpontú /dualista/ Osztrák-Magyar Monarchia lett, amelyben Magyarország állami önállósága és belügyeiben függetlensége visszaállt, de a külügy, a hadügy és az ezekre vonatkozó pénzügy, valamint a vámügyek tekintetében fennmaradt az Ausztriával való birodalmi közösség. Az új népképviselői kormány az 1848. évihez hasonlóan a miniszterelnök vezetésével ismét 8 kormánytagból: a király személye körüli, a belügyi, a pénzügyi, a közmunka-és közlekedésügyi, a földművelés-, ipar-és kereskedelemügyi, az igazságügyi, a vallás- és közoktatásügyi és a honvédelmi miniszterből állt és 1917-ig maradt fenn azzal a különbséggel, hogy 1889-ben a Földművelés-, Ipar- és Kereskedelemügyi Minisztérium kettéválva önálló földművelésügyi és önálló kereskedelemügyi minisztérium lett.²

A dualista korszakra hárult a feladat, hogy az ország közigazgatását közép- és az alsófokon is polgári államberendezésűvé alakítsa át, mert a szabadságharc kitörése miatt a kormánynak és az 1848 nyarán összeült országgyűlésnek nem jutott elég idő ahhoz, hogy a megyei hatóság ideiglenes gyakorlásáról szóló 1848:XVI. törvénycikk és a szabad királyi városokról szóló 1848:XXIII.törvénycikk részrendelkezéseit is kidolgozzák.

Közigazgatásunk átrendezését megelőzte a közigazgatás és igazságszolgáltatás szervezeti és működésbeli elkülönítése, az egymás hatáskörébe való beavatkozásuk megtiltása (1869:IV.tc.).Ezzel a rendészeti természetű kihágási (szabálysértési) ügyekben való bíráskodás kivételével kivonták az igazságszolgáltatást a közigazgatási szervek hatásköréből; a bírói függetlenség emelte a bíráskodás színvonalát.³ 1848-ban megszűnő a törvényhatóságoknak országgyűlési követküldési és követutasítási joga, azoknak a törvényhozásra sem volt többé közvetlen befolyásuk. Saját belügyeik intézésén kívül már csak a kormány-és miniszteri rendeletek végrehajtása, helyi jogszabályok, szabályrendeletek /statutumok/ alkotása és végrehajtása maradt a törvényhatóságok joga, ideértve a községek három típusa: a rendezett tanácsú /1930-tól megyei/ városok, a nagyközségek és a kisközségek feletti felügyeletet és ellenőrzést is.

Az 1870-1871. években sor került a polgári Magyarország első törvényhatóságai törvényének, az 1870:XLII. törvénycikknek és első községi törvényének, az 1871:XVIII. törvénycikknek alkotására. Mindkét törvény kompromisszum volt a régi önkormányzati rendszert fenntartani kívánó municipalizmus és a közigazgatás államosítását óhajtó centralizmus között. A polgári államkormányzat és a feudális múltban gyökerező vármegyék egymáshoz, valamint a községekhez való közjogi viszonyának, úgyszintén a hatáskörök elhatárolásának kialakítása politikai problémákba is ütközött. Az 1848:XXIV. törvénycikk ugyanis ideiglenesen a vármegyére bízta a községi önkormányzat szabályozását, mert időhiány miatt azt nem tudták az

1848-as népképviselési alkotmány keretei közé megfelelően beilleszteni. Utóbb problémát okozott az is, hogy az 1870:XLII. törvénycikk ahelyett, hogy a községi autonómiát megszlárdítva, erre építette volna fel a települések helyi közigazgatását, fenntartotta a vármegyének a községek feletti túlzott gyámkodását. A főispán útján kiterjesztette a kormányfelügyeletet a szabad királyi városokra is⁴ és osztrák mintára bevezette a legtöbb adót fizetőknek törvényhatósági bizottsági /helyi kisparlament/ tagságát, a virilizmust, amit az 1871:XVIII. törvénycikk a községi képviselőtestületi tagság tekintetében is bevezetett.

Hogy a törvényhatóságok területén működő különféle közigazgatási szervek egymás munkájáról hitelesen tájékozódhassanak és esetleges ellentétek gyorsan áthidalhatók legyenek, az 1876:VI. törvénycikk a törvényhatóságokban közigazgatási bizottságot hozott létre, amely összetételénél fogva önálló középfokú hatóságként a kormánynak a vármegyék és a városi törvényhatóságok életében jelentős befolyást biztosított.⁵ A közigazgatási bizottság adminisztratív ügyeket intézett, fegyelmi ügyekben járt el és a megfellebbezett ügyekben másodfokon határozott; a helyi közigazgatás állapotáról a kormánynak havonta jelentést, olykor javaslatot is tett. Főként olyan ügyek tartoztak hozzá, amelyekben a közigazgatás állami és önkormányzati szerveinek egymáshoz kapcsolódó munkája összehangolást igényelt. Szakügyekben többnyire albizottságai intézkedtek, ezek száma egyre több lett. Határozatai a törvényhatóság területén működő valamennyi állami és önkormányzati közigazgatási szervet köteleztek. Jelentéstételi kötelezettségét 1895-ben újra szabályozták, ezzel is kiterjesztve a kormányellenőrzést a törvényhatóságok felett.

A mezőgazdasági és az erdőgazdasági érdekeket a közigazgatási bizottságban külön előadó képviselte /1882:XX.tc./ Többek között eljárta a közigazgatási bizottság a filoxéra terjedésének megakadályozásában és mint II. fokú hatóság az erdőrendészeti áthágások /a saját erdőben is tiltott cselekmények/ ügyében. Az ilyen tárgyú panaszok és feljelentések kivizsgálására a közigazgatási bizottságban erdőszeti albizottság alakult.

VII.

A polgári Magyarország közgazdaságának a kiegyezést követő gyors kiépülése egyre több életviszony közigazgatási szabályozását kívánta. A földesúri majorsági és a volt jobbágyföldök elkülönítése, országos viszonylatban a közbiztonsági, közegészségügyi, közoktatási szervezet kifejlesztése, a növekvő mezőgazdasági, ipari, kereskedelmi és közlekedési foglalkoztatottsággal járó munkaügyi és szociálpolitikai feladatok jelentkezése szükségessé tette a hatalomgyakorlás eszközeinek, a közigazgatásnak szervezeti továbbépítését. A kormányok általában úgy fejlesztették azt tovább, hogy új állami hivatalokat, szakintézeteket létesítettek. Ezzel viszonylag nem

hosszú idő alatt a kapitalizálódó ország szükségleteinek általában megfelelő, bár eléggé bonyolult közigazgatási szervezet jött létre. *Ebbe a konstrukcióba tagolódt be a kiépülő közép- és alsófokú földművelésügyi közigazgatás úgy, hogy a hatósági jogokat a törvényhatóságok önkormányzati szervei gyakorolták, a szakigazgatási teendőket pedig hatósági intézkedési jog nélkül a földművelésügyi tárcához tartozó állami hivatalok, intézetek látták el.*⁶

Az első törvényhatósági és az első községi törvény kihirdetésétől számított másfél évtized után a kormányzat új közigazgatási reformot kezdeményezett. Előbb azonban a belügyminiszter 1880-ban országos értekezletet hívott össze a tervezett reform alapelveinek tisztázására. Az ankét eredményeként alkották meg a közigazgatási tisztviselők minősítéséről (képesítéséről) szóló 1883:I. és a pénzügyi közigazgatási bíróságról szóló 1883:XXIII. törvénycikket. Ezt követően került sor az önkormányzati közigazgatás reformjára. A második törvényhatósági törvény (1886:XXI.tc) egyéb rendelkezésein kívül vármegyékké szervezte át a feudális korból itt maradt közjogi alakulatokat, az ún. szabad kerületeket. Ez és a második községi törvény (1886:XXII. tc.) újra növelte a főispán hatalmát, de a törvényhatóságok és a községek belső szervezetében lényeges változást nem hoztak.

A vármegyék és a városi törvényhatóságok hatáskörüknek ismételt csökkentése ellenére az 1886:XXI. törvénycikk hatálybalépése után is belügyeikben önállóan intézkedhettek, határozhattak; saját területükön szabályozhatták azokat a kérdéseket, amelyeket a törvények, a kormány- és a miniszteri rendeletek nyitva hagytak. Határozataikat a maguk választotta tisztviselőikkel hajtatták végre; ingó és ingatlan vagyonukat kezelhették, költségvetésüket megállapíthatták és közvetlenül érintkezhettek a kormánnyal. Szerveik a regionális közigazgatási feladatokon kívül I., illetve II. fokon ellátták az állami közigazgatási teendőket is, *mégpedig - főként a vármegyék járási szintjén - túlnyomóan földművelődésügyeket, ha ezek nem tartoztak valamely állami szakhivatalhoz.* A helyi célok megvalósítása végett a lakosságot az állami föld-, ház-, jövedelem- és kereseti adó meghatározott százalékának erejéig pótdóval megadóztathatták. Az 1886:XXI. tc. a vármegyék számát 63-ban, a városi törvényhatóságokét 24-ben határozta meg. Utóbbiak közül kiemelkedő szerepe volt Budapest székesfőváros törvényhatóságának, amelynek újabb szervezetét az 1930:XVIII., 1934:XII. és 1937:III. törvénycikkek határozták meg. Budapesten az I. fokú hatósági teendőket a kerületi előjáróságok látták el.

A vármegyék hatósági-igazgatási teendőiket II. fokon központilag, míg az I. fokúakat többnyire a járási hatóság, a főszolgabíró útján decentralizáltan intézték. A városi törvényhatóságok az alapvető községi funkciókat is ellátták. További különbség abból adódott, hogy a vármegyék általában csak közigazgatási feladatokat láttak el, míg a városi törvényhatóságoknak saját üzemeik, vállalataik is voltak

A nagy-és kisközségek önkormányzatát mind az első, mind a második községi törvény, amely kisebb módosításokkal 1950-ig hatályban volt, szűkre szabta. A

hatósági jogokat azokban - mint említettük - a főszolgabíró gyakorolta, aki a községeknek felügyeleti, nem pedig a fellebbviteli hatósága volt. *Törvényeink szerint a legtöbb földművelésügyi közigazgatási ügyben I. fokon a főszolgabíró határozott és határozatai végrehajtásában /a foganatosításban/ a községi szervek jártak el. A helyi közigazgatás a nagy- és a kisközségekben az oda esetleg kihelyezett állami szakigazgatási szerveken is nyugodott. A földművelésügyek igazgatása terén a főszolgabíró hatásköre horizontálisan szélesebb volt, mint a vármegye első tisztségviselőjé, az alispáné, de vertikálisan az a községekben levő földművelésügyi szakigazgatási szervekre csak részben terjedt ki. A közigazgatási járásokban két állami földművelésügyi szaktisztviselő működött: a járársi gazdasági felügyelő és a járási állatorvos.*

Közigazgatásjogi szempontból a rendezett tanácsú /1930-tól megyei/város is község volt, de szervezete a törvényhatósági jogú városéhoz hasonló. Nem törvényhatósági vizottsága, hanem képviselőtestülete volt és csak I. fokú közigazgatási ügyekben járhatott el. Az állami, törvényhatósági és községi közigazgatási tevékenység legtöbbször a járási és a községi szinten találkozott. A pénzügyi közigazgatáson kívül a szakigazgatás ágai közül eleve állami /részben egyházi/ volt a közoktatási igazgatás.

VIII.

A 1896:XXVI. törvénycikk a pénzügyi közigazgatási bíróságot általános és pénzügyi osztályban működő általános hatáskörű közigazgatási bírósággá szelesítette ki, hogy az állampolgároknak a liberális-demokratikus jogállamiságnak megfelelően jogaiknak és jogvéde érdekeiknek a kormányzat, illetve bármely közigazgatási hatóság részéről történő megsértése esetén védelmet nyújtson, ha az érdekelt fél és az eljáró hatóság között jogvita keletkezett. Ez a bírósági jogvédelem sajnálatosan szűkkörű volt, csak a 1896. évi törvényben tételesen /taxative/ felsorolt, kisebb jelentőségű, főként anyagi kihatású ügycsoportokra terjedt ki, de utóbb kiterjesztették. *A földművelésügyi ügykörök közül mezőgazdasági és mezőrendőri, állategészségügyi, hegyközségi, erdészeti, vadászati, halászati és vízjogi ügyek tartoztak ide.*

Báró FEJÉRVÁRY Géza "darabontkormányának" /1905. június 18-1906. április 8./ bukása után annak megakadályozására, hogy egy esetleges újabb kisebbségi kormány ismét szükségrendeletekkel kormányozhasson, az 1907:LX. törvénycikk közigazgatási bírósági jogorvoslatot tett lehetővé arra az esetre is, ha a miniszternek vagy a miniszter valamely közegének rendelete, illetve intézkedése a törvényhatóság törvényes jogkörét sértette vagy a törvényhatósággal szemben törvényellenesen jogot gyakorolt, továbbá hatályon kívül helyezte az 1891:XXIII. törvénycikket, amely a vármegyei közigazgatás leendő államostását mondta ki. Az 1907:LXI.

törvénycikk pedig hatásköri bíróságot létesített a közigazgatási hatóság és a bíróság vagy az egyes közigazgatási ágak hatóságai között felmerülő hatásköri összeütközések megszüntetésére.

A XIX. század végéig lényegükben kiépültek a hazai közigazgatási szervezet keretei, de a hatáskörök, a jogorvoslati lehetőségek és ezek határideje, valamint az eljárási szabályok többfélesége, bonyolultsága a gyakorlatban kívánnivalókat hagyott hátra. Ez az állapot vezetett a közigazgatás egyszerűsítéséről szóló 1901:XX. törvénycikk alkotásához, különös tekintettel arra az elvárásra, hogy a közigazgatási szervek a helyi adottságok figyelembevételével ugyan, mégis lehetőleg egységes eljárási szabályok szerint működjenek. Kívánatos volt ez annál is inkább, mert a különféle /pénzügyi, közoktatásügyi és egyéb/ szakigazgatási ágak, valamint az igazságügy hálózatának egymástól és a vármegyehatároktól is eltérő körletei területileg célszerűtlenül különböztek voltak. Az 1901:XX. törvénycikk hatálybalépése után újra kiadták a vármegyei, a járási, a községi, az árvaszéki és a közigazgatási bizottsági ügyviteli szabályzatokat. Ezek 1903. január elsejével történt életbeléptetése valamelyest enyhített a bürokratizmuson, ugyanakkor az egységes iratminták, iktatókönyvek stb. bevezetése újabb lépést jelentett a hatalom centralizálása felé. Az egyébként korszerű törvény nem ment túl a közigazgatás eljárási reformján.

Mélyrehatóan érintette a törvényhatóságok önállóságát az 1913:LII. törvénycikk, amely a két Balkán-háború miatt feszült nemzetközi helyzet következtében a vármegyei tisztviselők 1913 végével lejárt hivatali megbízását a törvényhozás újabb intézkedéséig, de legfeljebb az 1914. év végéig meghosszabbította. Ez ismét előrevetítette a közigazgatás tervezett államosítását, ami ha megvalósul, az elgondolás szerint csak a vármegyékre vonatkozott volna, a városi törvényhatóságokra nem. A Nemzeti Munkapárt kormányra jutásával újra napirendre került államosítási terv megvalósítását valószínűleg csak a világháború kitörése akadályozta meg.

IX.

Az első Balkán-háborúnak 1912 őszi kitörése arra indította a magyar kormányzatot, hogy a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről törvényt kezdeményezzen. Az 1912:LXIII. törvénycikkkel általános felhatalmazást kapott a kormány, hogy a törvényhozás jogkörébe tartozó ügyekben is rendeleti úton késedelem nélkül intézkedhessen. A kivételes hatalom lehetővé tette, hogy ha valamely közigazgatási szerv a központi rendelkezést esetleg nem vagy nem megfelelően hajtaná végre, illetve ha a kormány az ország érdekeit a végrehajtásban nem látja biztosítottak, kormánybiztost nevezzen ki, aki a törvényhatósági közegekkel közvetlenül rendelkezhetett és intézkedése során nem volt köteles az önkormányzati jogokat figyelembe venni.

1914 elején a Magyar Jogászegylet a közigazgatási reform alapvető kérdéseinek megvitatására elméleti és gyakorlati szakértők bevonásával ankétot rendezett és a

szakirodalomban is vita bontakozott ki a reformról, de az első világháború kitörése véget vetett minden reformelképzelésnek. A háború pénz- és egyéb anyagi szükségleteinek előteremtése minden mást megelőzött. Hatályba léptették az 1909. évi progresszív adóreformtörvényeknek és 1912. évi novellájuknak még nem hatályos rendelkezéseit, megalkották továbbá a hadinyereségadóról és a vagyoadóról szóló törvényt, az 1916:XXII. és az 1916:XXIII. törvénycikket. Más jogszabályok a közszükségleti cikkek zárolásáról, áraiik maximálásáról szóltak, majd lehetővé váltak a rekvirálások is, amelyek elsősorban a mezőgazdasági lakosságot érintették. A háború folytatása céljából minden termelőerő és termelési eszköz felett a kormány rendelkezett. Más törvények a kivételes hatalomról szóló 1912:LXIII. törvénycikket kiegészítő háborús rendelkezéseket tartalmaztak, valamint az 1915-ben esedékessé vált országgyűlési képviselő- és az időszaki törvényhatósági bizottsági tagválasztások elhalasztásával a mandátumoknak a háború utánig való meghosszabbításáról szóltak.

X.

1918 őszén a baloldali polgári pártok és a szociáldemokrata párt forradalmi koalíciója ellenállás nélkül vette át a hatalmat. Ennek tényezőit a Nemzeti Tanács fogta össze, amely november 16-án kikiáltotta a köztársasági államformát. Az "őszirózsás" forradalom megtartotta a dualizmuskori állami intézményrendszert; az addigi minisztériumok, valamint más állami közigazgatási szervek tovább működtek és a területi önkormányzatok is a régi módon fennmaradtak, csak választott tagjaik részbeni kicserélésével kellett azokat újjáalakítani.

A tervezett földreformmal összefüggő birtokpolitikai és hitelszövetkezeti ügyek intézése az 1919. évi X. néptörvény alapján szervezett népgazdasági minisztérium hatáskörébe tartozott. A kormányprogramot a vármegyék élére kinevezett, a főispáni teendők ellátására is feljogosított kormánybiztosokkal kívánták megvalósítani. A lakosság anyagi szükségletei korlátozott mértékű biztosítására különféle háborús központok, országos bizottságok működtek, ezek nem voltak tipikus közigazgatási szervek. Számottevő befolyáshoz jutottak a forradalmi munkás-, paraszt- és katonatanácsok. Sokan a polgári forradalom közigazgatási reformjától az államélet demokratikus megújulását várták, de arra nem került sor, 1919 tavaszán az események más irányba fordultak.

A Tanácsköztársaság 1919. március 21-én történt kikiáltása után a Forradalmi Kormányzótanács teljhatalommal átvette az ország kormányzását és késedelem nélkül látott hozzá a proletárdiktatúra kiépítéséhez. Az államhatalom és a helyi közigazgatás szervei a tanácsok lettek. A tanácsrendszer országos kiépítéséről az 1919. április 2-i ideiglenes alkotmány rendelkezett. A helyi tanácsok határozataik

végrehajtására tagjaik közül intézőbizottságot /direktóriumot/ választottak. Ez ellátta mindazokat a közigazgatási feladatokat, amelyek nem tartoztak más hatóságok jogkörébe. Egyes különleges ügyek intézésére a tanácsok szűkebb szakbizottságokat küldtek ki, amelyekbe pártonkívüli szakembereket is beválaszthattak. A helyi tanácsok és direktóriumok munkáját a megyék és a városok élére kinevezett kormányzótanácsi biztosok irányították és ellenőrizték. A különböző szintű tanácsok kölcsönös alá- és fölérendeltségi viszonyban álltak egymással. Működési elvük a "demokratikus centralizmus" volt; a felettes tanácsok és más országos hatóságok rendelkezéseit vita nélkül végre kellett hajtaniuk. A Tanácsok Országos Gyűlésének létrejötte után ez gyakorolta a legfőbb államhatalmat, *ülésein a mezőgazdaság helyzetét, a termelés kérdéseit is megvitatták.*

Minisztériumok helyett a forradalmi kormányzótanács népbizottságokat szervezett és mind a megyei, mind a városi törvényhatóságok élére a társadalmi szükségletek kielégítését célzó feladatkörrel háromtagú direktóriumot állított. Május 19-én a gazdálkodás egységes vezetésére és ellenőrzésére *Országos Népgazdasági Tanácsot alapítottak, amelybe földművelésügyi, a szociális termelési, a közellátási és a pénzügyi népbizottság beolvadt.* Annak intéző szervei voltak: az elnökség, a választmány és a főosztályok, amelyek jogosultak voltak rendeletek és az alárendelt szervekhez utasítások kiadására. *A mezőgazdasági üzemek termelésének irányítása, üzemanyagokkal való ellátása a földművelési és állattenyésztési főosztály feladatkörébe tartozott.* Az Országos Népgazdasági Tanács munkáját a gazdasági ügyek közvetlen irányítását és ellenőrzését ellátó kerületi népgazdasági tanácsok segítették. A végrehajtó szakapparátushoz kerületi gazdasági hivatalok tartoztak.

XI.

A Tanácsköztársaság bukása után összeült nemzetgyűlés egyik első alkotása az alkotmányosság helyreállításáról szóló 1920:I. törvénycikk hozatala volt. A közigazgatás szervezete és működése terén visszaálltak a korábbi állapotok. Sem a kormány, sem a törvényhatóságok és a községek funkciója a dualizmus korához képest nem változott. A módosabb parasztság /kisgazdák/ nemzetgyűlési előretörésének ellenére a vidéki közigazgatásban kevés kivétellel visszatértek az 1918 ősze előtti személyzeti garnitúrák. A felsőház felállításával /1926:XXII.tc./ a kétkamarás országgyűlés visszaállítása után a szakközvélemény elvárta, hogy a közigazgatás szervezete és eljárása korszerűsítsék és a Trianon utáni súlyos gazdasági helyzetben a területi önkormányzatok háztartása rendeztessék. Ennek kimunkálását az 1925-ben életrehívott Országos Takarékosági Bizottság úgy tervezte, hogy mindenek előtt mentesítsék a törvényhatóságokat és a községeket a nem feltétlenül általuk elvégezhető feladatoktól. Ebbe a programba tartozott egyes minisztériumok és alsóbb közigaz-

gatási szervek összevonása, a minisztériumok nem kormányzati jellegű ügyköreinek alsóbb hatóságok részére való leadása, a jogorvoslati lehetőségek bizonyos korlátozása, illetve mindezek útján a közületi kiadások számottevő csökkentése. Mindebből nem sok valósult meg.

A két világháború közötti időszak legjelentősebb hazai közigazgatási reformját a közigazgatás rendezéséről szóló 1929:XXX. törvénycikk jórészt a törvényhatósági törvényünk /1886:XXI.tc./ több rendelkezésének megváltoztatásával valósította meg. E törvény a vármegyék kormányellenőrzésének újabb kiterjesztésével ismét csökkentette azok hatáskörét. Jellemző volt a változásra, hogy testületi szerveik helyett azontúl általában egyedi hatóságok látták el az ügyintézészt; a megszüntetett városi tanács hatáskörét mind a törvényhatósági jogú, mind a volt rendezett tanácsú /újabban megyei/ városokban a polgármester vette át.

Az 1929:XXX. törvénycikk a törvényhatósági bizottsági közgyűlés hatáskörét is korlátozta, ügyköreinek nagy részét az új kisgyűlésre bízta, és leszállította a virilista törvényhatósági bizottsági tagok arányát 50%-ról 40%-ra. Meghagyta ellenben a törvényhatósági bizottság autonóm költségvetési, tisztviselőválasztási és szabályrendeletalkotási jogát. A főszolgabíró hatáskörében az 1929:XXX. törvénycikk nem hozott változást, és nem történt lényeges változás a nagy- és a kisközségi szervezet tekintetében sem, de csökkent a községi képviselőtestület és a községi bíró közigazgatási szerepe, nőtt viszont a községi jegyzőé.

A közigazgatási bizottság szervezete a régi maradt, de teljes ülésének hatásköre jelentős mértékben szűkült, a megfellebbezett közigazgatási ügyekben a II. fokú határozathozatal a bizottság albizottságaira ment át, *a földművelésügyi közigazgatási ügyekben a gazdasági albizottságra. Ennek földművelésügyi hatásköre a nyomásos gazdálkodásra, az állattenyésztés, az apaállattartás, a legeltetés és a kopár területek fásítása tárgyában a II. fokú határozat hozatalára terjedt ki.* A közigazgatási bizottság plenáris ülésének rendeltetése az 1929:XXX. törvénycikk hatályba lépése után is a régi maradt.

Az 1929:XXX. törvénycikkal megvalósított közigazgatási reform során a kormányzat minden radikális változtatástól, mint történelmietlen beavatkozástól tartózkodva, újította meg közigazgatásunkat úgy, hogy a vele szemben támasztott szakmai elvárások a reformmal szinkronban legyenek.

XII.

1931 elején MAGYARI Zoltán személyében a miniszterelnök alá rendelt racionalizálási kormánybiztost neveztek ki, akinek célszerű javaslatai az államháztartásunknak az 1929-1933. évi világgazdasági válság miatt elkerülhetetlen reformján túl főként a közigazgatás gazdaságosságának és eredményességének fokozását, a kitű-

zott állami célok adminisztratív úton való megközelítését szolgálták. Javaslataiból az évekig elhúzódó gazdasági válság idején azonban viszonylag kevés valósult meg. *A magyar közigazgatás teljesítőképessége nem egy földművelésügyi szakigazgatási ágazatban alacsonyabb maradt a nyugat-európai államokénál.*

Közigazgatási reformot kívánt az 1933:XVI. törvénycikk is megvalósítani, de ezt a törvényt az egységes bírói és ügyvédi vizsgálóval azonos rangú gyakorlati közigazgatási vizsga bevezetéséről szóló szakaszait kivéve, politikai megfontolásból nem léptették hatályba. Így abból az elgondolásból, hogy amennyiben jogszabály nem tesz kivételt, a közigazgatásban csak egyfokú jogorvoslati fellebbevitelnek legyen helye, nem lett törvény. Külföldi példák szerint ellenben Magyarországon is érvényesült az az irányzat, amely a közigazgatásban a foglalkozási alapon szerveződött érdekképviselőknek is szerepet szánt. Küldötteik útján befolyáshoz jutottak a közigazgatásban a kereskedelmi és iparkamarák /1868/, az ügyvédi kamara /1874/, a közjegyzői kamara /1874/, az ipartestületek /1884/, majd századunk elején a mezőgazdasági kamarák /1920/ és Budapesten a mérnöki kamara /1923/. A két kamarás törvényhozás visszaállítása után pedig nemcsak ezek az érdekképviselők, hanem a későbbi években keletkezett új hivatásrendi alakulatok küldöttei is helyet kaptak a felsőházban, a vidéki törvényhatósági bizottságokban, a fővárosi közgyűlésben. *A két világháború közötti időszakban a mezőgazdasági kamarák /1920: XVIII. tc./ jelentős agrárpolitikai és agrárközigazgatási befolyáshoz jutottak. Megalakításuk kötelező volt. Mind a kamarák, mind alsóbb szinten a mezőgazdasági bizottságok az összes mezőgazdasági foglalkozású lakosság soraiból választott tagokból álltak.*

XIII.

A második világháború éveiben a hadviselő országok polgárainak életében minden addiginál nagyobb mértékben szélesedett és mélyült az állami beavatkozás. A felmerülő különféle feladatok megoldására háborús központok kaptak megbízást úgy, mint az első világháború idején. 1940-ben közellátási minisztert neveztek ki és törvényhatóságokként közellátási felügyelőségeket szerveztek. Ezek tájékoztatták a minisztert a közellátás viszonyairól. Két évvel később *a mezőgazdaság fejlesztéséről szóló törvény és munkaterv is készült. /1942: XVI. tc./*. A Magyarországhoz az 1938-1941. években visszacsatolt északi, észak-keleti, keleti és délmagyarországi területeken az önkormányzati /vármegyei, városi és községi/ tisztviselői állásokat választás helyett kinevezéssel töltötték be és a második világháború 1939. szeptember 1-én történt kitorése után az ott esedékes tisztújításokat előbb egy évre, majd Magyarországnak a háborúba való belesodródása után bizonytalan időre elhalasztották, majd az 1942:XXII. törvénycikk felhatalmazta a kormányt a törvényhatósági és a községi tisztviselők kinevezésére és áthelyezésére. Eszerint a megüresedett és

ismét betöltendő önkormányzati tisztviselői állásokat ideiglenesen kinevezéssel lehetett és kellett betölteni, de öt éven belül /legkésőbb 1947. december 31-ig/ a választást ezekre az állásokra meg kellett volna tartani. A háború végső szakaszában a 3180/1944. ME.sz. kormányrendelet megszüntette a területi önkormányzatok testületi szerveinek működését. Végül megemlíteném, hogy az 1944:II. törvénycikk tanyaközpontok létesítése, új községek alapítása iránt rendelkezett, de végrehajtása az események felgyorsulása következtében elmaradt.

A magyar közigazgatás fejlődése 1867 óta más európai országokéhoz hasonlóan a végrehajtó hatalom központosítása felé haladt, aminek a politikai elmélet olyan kiváló képviselői voltak a hívei mint EÖTVÖS József, SZALAY László, TREFORT Ágoston, CSENGERY Antal, MOCSÁRY Lajos és a földművelésügyi közigazgatás terén DARÁNYI Ignác. A közigazgatás fokozatos centralizálásának fő oka nálunk az ország egyes területein élő nem magyar anyanyelvű lakosság befolyásának lehető ellensúlyozása és az volt, hogy a vármegyékben a dualizmus korában jelentős számban 48-as függetlenségi érzelmű ellenzéki elemek voltak a hangadók s így a középfokú közigazgatás a központi akarat helyi érvényesülését adott esetekben fékezte. Radikális beavatkozás helyett a kormányok mégis inkább csak a főispáni jogkör kiterjesztésével, esetleg kormánybiztos kinevezésével törekedtek elsősorban a vármegyei önkormányzati hatáskört mérsékelni. Ez az irányzat különösen az 1880-as évtizedben a második törvényhatósági törvény alkotásával erősödött, majd Trianon után a csonka ország teljesen megváltozott viszonyai között az önkormányzati közigazgatás 1929. évi átfogó rendezésével még kifejezetten érvényesült.

A hazai közéletre 1945 előtt mindvégig az erősödő kormányfeügyelet volt jellemző. Minden fontosabb önkormányzati határozat végrehajtásához miniszteri jóváhagyás kellett. Jelentéktelen ügyeket is fellebbezéssel vagy felülvizsgálati kérelemmel végleges döntés végett a minisztériumokig lehetett felvinni, ami az alsóbb hatóságok felelősségérzetét intézkedéseik jogszerűségi és célszerűségi követelményei iránt csökkentette és elsősorban a bonyolultabb esetekben lassította az ügyintézt.

Különösen a múlt század utolsó negyedétől kezdve egyre inkább kiépültek a kormánynak közvetlenül alárendelt állami szakhivatalok és szakintézetek, sőt államosítottak is ilyen önkormányzati szerveket. Az 1867 után felmerült gazdasági és technikai feladatokkal kapcsolatos szakigazgatási teendőknél eleve állami hatáskörbe utalása szintén kibővítette az önkormányzati közigazgatás mozgásterét, aminek egyébként objektív okai is voltak, mert egyedül a jog nem foghatja át teljes mértékben az életviszonyok változásainak sokféleségéből adódó közigazgatási problémákat, amelyek intézéséhez szakismeretek szükségesek. 1902-ben államosították a vármegyei számvevőségeket, 1915-ben az egész rendőri szervezetet, 1921-ben állami szervezatként hozták létre a gazdasági felügyelőt, 1928-ban az állategészségügyi és 1935-ben az erdészeti szakszolgálatot, 1936-ban államosították a közegészségügyet, 1938-ban a városi számvevőségeket, 1941-ben a szociális gondozást. Az 1942:XVI.

törvénycikk szerint a mezőgazdaság fejlesztését célzó szakszolgálati igazgatási hálózat szintén állami volt. Mindezt betetőzte, hogy 1942-ben ha átmeneti időre is, a belügyminiszterre bízta az önkormányzati közigazgatási állások betöltését. Vármegyei és városi szinten tehát kiépült egy közvetlenül a kormánytól függő állami szakigazgatási szervezetrendszer, míg a nagy- és a kisközségek területén a szakigazgatási feladatokat tovább is általában a község autonóm szervei fogantatosították. Közben 1891-ben és 1912-ben ismételen is felmerült az egész magyar közigazgatás államosításának a terve, de a vármegyei önkormányzati erők szívós ellenállása miatt ez nem valósult meg.

Az 1930-as évek második felében, majd érthetően még inkább a második világháború éveiben - honvédelmi és közellátási érdekekre hivatkozva - a központi hatalomnak újabb nagyarányú kiterjesztésére került sor. Felhatalmazási törvények alapján kiadott rendeletekkel a kormány társadalmi ellenőrzés nélkül növelhette az egyre súlyosabb termény- és termékbeszolgáltatási kötelezettség útján a magángazdasági életbe az állami beavatkozást. A háborús kormányok a helyzet kényszere folytán jutottak ilyen elhatározásra, bár sok mindennel elvben is egyetértettek. Olyan ügyek ellátását szintén magához vonta az állam, amelyek nem tartoztak volna feladatköréhez; gyakran elsődlegessé vált az olyan feladatok ellátása is, amelyeket jogszabályok alkotásával nem lehetett megoldani.

A röviden ismertetett közigazgatási állapotok közepette 1944 végén, 1945 elején szabadult meg az ország népe a német megszállástól anélkül, hogy az előző évtizedek alatt mind megvalósultak volna a közületi adminisztráció jobbítását célzó olyan reformok, mint a közigazgatási jogszabályok bonyolultságának és a túlzott bürokratizmusnak enyhítése, a hatáskörök és a jogorvoslati lehetőségek rendszertelenségének megszüntetése, a kormányzati és a közigazgatási jellegű funkciók elkülönítésével a minisztériumok tehermentesítése. Ez azért lett volna üdvös, hogy a kisebb- nagyobb konkrét ügyek sokaságának intézése ne vegye igénybe a főhatóságok idejének jelentős részét. Megmaradt a közigazgatási hatóságok szabad belátására bízott, úgy-ahogy csak közvetve szabályozott széleskörű diszkrecionárius intézkedési joga is. Továbbá kívánatos lett volna a közigazgatási bíráskodás elvi általánosítása, a törvényhatóságok fölötti túlzott állami és a községek fölötti túlzott vármegyei gyámkodás korlátozása, az eljárási jogszabályok további korszerűsítése, valamint az egy-egy miniszteri tárcához tartozó szakigazgatási szervek működési területeinek lehető egységesítése. Olykor történtek ugyan kísérletek egyik-másik említett kérdés rendezésére, de ezek csak részeredménnyel jártak. A megszokotthoz való ragaszkodás miatt a közigazgatás racionalizálásának programjával 1931-ben kinevezett kormánybiztos javaslataiból mint már jeleztük, a gyakorlatban nem sok valósult meg. *Pedig az említett szervezeti és funkcionális fogyatékoságok kiküszöbölése földművelésügyi közigazgatásunk hatásfokát a gyakorlatban szintén emelte volna.*

JEGYZETEK

¹ Szabad kerületeknek az országnak azokat a területe részeit nevezték, amelyek királyi kiváltság alapján nem tartoztak a megyei hatóság alá, önkormányzatuk volt: közvetítették az állami közigazgatást, lakosságuk ügyeinek legnagyobb részét külön elsőfokú bíróságok tárgyalták, követeikkel az országgyűlésen részt vettek. E szabad kerületeket Fiume és Buccari szabad kikötőjének kivételével megszüntették, illetve új területi beosztással a vármegyei szervezetbe bekebeleztek.

² Az 1917:XI. törvénycikk a világháború és a békére való átmenet időtartamára négy tárcanélküli miniszter kinevezésére adott felhatalmazást. Ezek voltak: a népjóléti, a közlekedési, a választójogi és az átmenetgazdasági miniszter. 1919-ben propagandaügyi, 1920-ban tárcanélküli kiscgazda és nemzeti kisebbségi miniszter kinevezésére került sor. 1932-ben a népjóléti és munkaügyi miniszteri tárcát megszüntették, hatáskörének nagyrészét a belügyminiszter vette át. 1935-ben önálló iparügyi minisztériumot létesítettek. 1938-ban tárcanélküli közgazdasági minisztert neveztek ki. 1940-ben a közlekedés és általában a közszükségleti cikkekkel való ellátás egységes irányítására közlekedési tárcát szerveztek és 1942-ben tárcanélküli nemzetvédelmi és propagandaügyi minisztert neveztek ki.

³ 1913-ban 385 járásbíróság, 67 törvényszék és 11 ítélőtábla volt az országban a budapesti kúrián kívül. Az esküdtszék mint alkalmi bíróságok 12 polgárból alakultak a törvényszékek mellett. Ítélethezatal nem tartozott az esküdtszék hatáskörébe, sajtóperekben és 15 éven felüli szabadságvesztéssel járható bűnügyekben azt mondták ki, hogy bűnös-e a vádlott vagy nem, továbbá azt, hogy fennforog-e enyhítő körülmény vagy sem. Az esküdtszék állásfoglalását nem lehetett megfellebbezni.

⁴ A főispán a vidéki törvényhatóságokban a kormányhatalom képviselője, a törvényhatósági bizottság közgyűlésének és a törvényhatóságok más fontos testületi szerveinek elnöke volt. Felügyeleti és ellenőrzési joga kiterjedt minden törvényhatósági és a bíróságok kivételével a törvényhatóság területén működő valamennyi állami szervre. Mivel állása bizalmi, politikai jellegű volt, a kormány bármikor visszahívhatta. A főispánság eredete az Árpád-korig vezethető vissza.

⁵ A közigazgatásai bizottság kétféle tagokból állt: a törvényhatósági közgyűlés által választottakból és olyanokból, akik hivataluknál fogva voltak tagok. Választható az lehetett, aki a törvényhatósági bizottságnak tagja volt, ennek megszüntével a közigazgatási bizottsági tagsága is megszűnt. A választás 2 évre szólt. Hivatalból tagjai voltak a közigazgatási bizottságnak a főispán elnökön kívül: a vármegyékben az alispán, városi törvényhatóságokban a polgármester, a főjegyző, a tiszti főügyész, az árvászeki elnök, a tiszti főorvos, a kir. pénzügyigazgató, az államépítészeti hivatal főnöke, a kir. tanfelügyelő, az államügyészség és a posta- és távirdaügyek, majd 1913. január 1. napjától kezdve a gazdasági felügyelőség vezetője, Budapesten a főpolgármester, a két alpolgármester, az adófelügyelő és az államrendőrség főkapitánya.

⁶ Ide kívánkozik annak megemlézése, hogy a földművelésügyi miniszter az Északkeleti Kárpátok vidékének mostoha természet, elmaradott gazdasági helyzetének javítására segélyakciót kezdeményezett és ennek lebonyolítására Munkács/ma; Mukacsevo, Szovjetunió/ székhellyel 1897-ben tárcakirendeltséget szervezett. Ez földet bérelt és kisbérletek alakjában azt a helybeli parasztokank adta tovább vagy haszonbérbe adta kárpátaljai községeknek, hogy a havasi területeket bárcás legeltetés útján hasznosítsák. Gondot fordított a kirendeltség a szarvasmarha-, sertés-, juh- és lótenyésztés fejlesztésére, a háziipar és a gyümölcsfátültetés előmozdítására, vadon termő gyógynövények gyűjtésére, helyi kis hitelszövetkezeteket, szövetkezeti áruraktárakat létesített és a munkaközvetítést is feladatkörébe vonta. A munkácsi kirendeltséget továbbiak is követték. Idővel ezek feladatköre bővült, megszűnt működésük kezdeti jellege és a földművelésügyi kormányprogramnak a helyi viszonyokhoz alkalmazott intenzi-

vebb végrehajtására középfokú szakhatósággá lettek. Az elgondolás az volt, hogy a földművelésügyi kirendeltségeket fokozatosan az ország egész területén rendszeresítik, de újabban létesítése az 1914-1918.évi világháborús helyzetben elmaradt. 1913-ban a miniszter külső hivatalait és közégeit a szakszolgálatok egységes vezetése végett - meghatározott kivételekkel - az állomáshelyük szerint illetékes kirendeltség hatósági felügyelete és ellenőrzése alá helyezte /4670/ 1913.FM.sz.r./ 1914-ben e minisztériumi kirendeltségek területe 31 vármegyéhez tartozott, 1918-ban területük Magyarország haárain kívülre került.

IRODALOM

- ALSÓ László 1925.: A községjegyző jogállása. Budapest.
- BALÁZS Péter 1964.: A községek igazgatása a feudális és a kapitalista korban. LSz. Folyóirat. Budapest.
- BALOGH Artur 1914.: A közigazgatás államosítása. A. Folyóirat. Budapest.
- BARTA János, ifj. 1982.: A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg és Hohenzollern monarchiában. Budapest.
- BARTA János, ifj. 1978.: A nevezetes tollvonás. II. József visszavonja rendeleteit. Budapest.
- BEÉR János - CSIZMADIA Andor 1966.: Történelmünk a jogalkotás tükrében. Sarkalatos honi törvényeinkből 1001-1949. Budapest.
- BOÉR Elek 1907.: Közigazgatási bíráskodás. Budapest.
- BONCZA Miklós 1914.: A közigazgatási bizottság a reformban. MK. Folyóirat. Budapest.
- BRUCKNER Győző 1913.: Közintézményeink fejlődése és történelmi összefoglalások. Budapest.
- CONCHA Győző 1884.: A közigazgatási enquete. MI. Folyóirat. Budapest.
- CSIZMADIA Andor 1979.: Bürokrácia és közigazgatási reformok Magyarhonban. Budapest.
- CSIZMADIA Andor 1976.: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Budapest.
- DAMBROVSZKY Imre 1922.: Szabályrendeleti jog. Budapest.
- DARÁNYI tizedes minisztersége. 1908. Melléklet a K. 30. számához. Folyóirat. Budapest.
- ÉBER Ernő 1912.: A gazdasági felügyelői intézmény és a gazdasági egyesületek. K. Folyóirat. Budapest.
- ECKHART Ferenc 1922.: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon Mária Terézia korában. Budapest.
- ECKHART Ferenc 1958.: A bécsi udvar gazdaságpolitikája Magyarországon 1780-1815. Budapest.
- EGYED István 1929.: A vármegyei önkormányzat. Budapest.
- EMBER Győző 1975.: A Habsburg-birodalom központi kormánysszervei 1711-1765. Az uralkodói központi kormányzat szervezete. TSz. Folyóirat. Budapest.
- EREKY István 1939.: Közigazgatás és önkormányzat. Budapest.
- EREKY István 1942.: A modern magyar közigazgatás kialakulása. Pécs.
- FEST Imre 1872.: A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi magyar királyi minisztériumnak öt évi működése 1867-től 1872-ig. Pest.
- FOLTÉNYI Róbert 1918.: A háborús gazdasági szervezetek (központok) működése révén megnyilvánuló állami beavatkozás hatása. MTSz. Folyóirat. Budapest.
- A földművelésügyi igazgatás egyszerűsítése. 1904. K. Folyóirat. Budapest.

- GRATZ Gusztáv 1934.: A dualizmus kora. Budapest.
- GRÜNWALD Béla 1870.: Közigazgatásunk és a szabadság. Pest.
- Háborús központok. 1917. MGSz. Folyóirat. Budapest.
- HAJDÚ Lajos 1983.: A közbiztonság szolgálatában. A jözeffinizmus igazgatási és jogi reformjairól. Budapest.
- HAJDÚ Lajos 1982.: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Budapest.
- HAJDÚ Tibor 1958.: Tanácsok Magyarországon 1918-19-ben. Budapest.
- IHRIG Károly - PATAKY Ernő - ZALÁNYI Andor 1944.: Földművelésügyi közigazgatás. Budapest.
- IMLING Konrád 1902.: Az 1901:XX. törvénycikk a közigazgatás egyszerűsítéséről az életbeléptetési és végrehajtási rendelettel. Budapest.
- IVÁNYI Emma 1960.: Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korában. Budapest.
- KÁLLAY István 1963.: A bécsi udvar várospolitikájának néhány kérdése Mária Terézia korában. Sz. Folyóirat. Budapest.
- KÁROLYI Mihály 1965.: Egy egész világ ellen. Budapest.
- KÉRÉSZY Zoltán 1942.: Községi közigazgatásunk alaptörvényének (1871:XVIII. tc.) előzményei. In: Viski Illés József emlékkönyv. Budapest.
- KISS Dezső 1963.: Ügyintézés a Földművelésügyi Minisztériumban. LSz. Folyóirat. Budapest.
- KOSÁRY Domokos 1976.: Felvilágosult abszolútizmus - felvilágosult rendiség. TSz. Folyóirat. Budapest.
- KOVÁCS Mihály 1940.: A közigazgatási jog alakulása a csonka országban 1918-tól 1938-ig. Budapest.
- KOZOCSA Jenő - SZOYKA Kornél 1947.: A közigazgatási bíróság hatáskörét érintő jogszabályok (1896. évtől 1947. máj. 1-ig). In: A Magyar közigazgatási bíróság 50 éve 1897-1947. Szerk.: CSORBA János. Budapest.
- LADIK Gusztáv 1909.: A földművelésügyi igazgatás körére vonatkozó törvények rendelkezéseinek áttekintése. Budapest
- LADIK Gusztáv 1933.: Közigazgatásunk fejlődése 1867 óta. Budaöest.
- LESTYÁNSZKY Sándor-LEKKY István /szerk./ 1902.: Magyar mezőgazdasági közigazgatás. Budapest.
- MAGYARY Zoltán 1930.: A magyar közigazgatás racionalizálása. A m.kir. miniszterelnök elé terjesztett javaslat. Budapest
- MAR CZALI Henrik 1885-1888.: Magyarország története II. József korában. I-III. Budapest.
- MARTIN Viktor 1965.: Az önkormányzat a dualizmus magyar államelméletében és gyakorlatában. JK. Folyóirat. Budapest.
- MARTONYI János 1932.: A közigazgatási bíraskodás és legújabbkori fejlődése. Budapest.
- MÁTHÉ Gábor 1969.: A bírói hatalom gyakorlásáról szóló 1869:IV. tc. létrejötte és jelentősége a dualizmus jogrendszerében. GJ. Folyóirat. Budapest.
- MÁTÉ Imre /szerk./ 1936.: Földművelésügyi igazgatás. Fejlődése, jelentősége és mai állása. Budapest.
- MATLEKOVITS Sándor 1865.: Magyarország törvényei s országgyűléseinek működése nemzetgazdasági tekintetben. Pest.
- MEZNERICS Iván-TORDAI Lajos 1937.: A magyar közigazgatás szervei 1867-1937. Budapest.
- MOCSÁRY Lajos 1890.: Az államj közigazgatás. Budapest.
- MÜLLER, Konrád 1961.: Siebenbürgische Wirtschaftspolitik unter Maria Theresia. München.
- NÉMETH József 1901.: A magyar községi gazdasági igazgatás. Budapest.
- NOSZ Gyula 1901.: A közigazgatás egyszerűsítése és a közigazgatási reform. Budapest.
- Az osztrák agrárkormányzat története 1848-1889. 1903. MGSz. Folyóirat. Budapest.
- PÉCSVÁRADI János 1981.: Korszerűsítési tendenciák a magyar közigazgatásban. AAARP. Folyóirat. Budapest.

- POLNER Ödön 1893.: A végrehajtó hatalom a magyar alkotmányban. Budapest.
- PÖLÖSKEI Ferenc-RÁNKI György 1981.: A magyarországi polgári államrendszerek. Budapest.
- RÉDEI József 1914.: A közigazgatási reform. HSz. Folyóirat. Budapest.
- RÉNYI József 1896.: A helyi önkormányzat és a fölötte gyakorolt állami felügyelet elve és jogrendszere, különös tekintettel a kormányhatósági felügyeletre. Budapest.
- RÉNYI József 1914.: A törvényhatóság intézmény történeti fejlődése. KSz. Folyóirat. Budapest.
- RÉZ Mihály 1910.: Magyarország és Ausztria közjogi viszonya. Budapest.
- SARLÓS Béla 1976.: Közigazgatás és hatalompolitika a dualizmus rendszerében. Budapest.
- SCHÖNWALD Pál 1969.: A magyarországi 1918-1919-es polgári demokratikus forradalom állam- és jogtörténeti kérdései. Budapest.
- SEYFRIED Károly 1903.: Mezőgazdasági közigazgatásunk. K. Folyóirat. Budapest.
- SIK Ferenc 1968.: A vármegyei önkormányzat a dualizmus idején. In: Jogtörténeti tanulmányok. II. Budapest.
- STEINECKER Ferenc 1932.: A gazdasági felügyelet beillesztése a közigazgatásba. In: Fejezetek a közjog és a közigazgatási jog köréből. Szerk.: NÉMETHY Imre. Budapest.
- SZABÓ Dezső 1933.: A magyarországi úrbérrendezés története Mária Terézia korában. Budapest.
- SZABÓ Dezső 1934.: A megyék ellenállása Mária Terézia úrbéri rendeleteivel szemben. Budapest.
- SZABÓ Imre 1959.: A Magyar Tanácsköztársaság állama és joga. MFSz. Folyóirat. Budapest.
- SZABÓ István /szerk./ 1965.: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. I-II. Budapest.
- SZ. Z. /SZILASSY Zoltán/ 1912.: A vármegyék mezőgazdasági közigazgatása. K. Folyóirat. Budapest.
- SZOKOLAY István 1891.: Centralizáció és önkormányzat. Budapest.
- SZONTAGH Vilmos 1928.: A közigazgatás szabad belátása. Miskolc.
- TAKÁCS Imre 1983.: Földművelésügyi közigazgatásunk és az érdekképviselet kapcsolata a tanácsigazgatás létrejöttéig. In: MMgMK 1981-1983. Évkönyv. Szerk.: FÜR Lajos. Budapest.
- TAKÁCS Imre 1989.: Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák-Magyar Monarchia korában 1867-1918. Budapest.
- TAKÁCS Imre 1964.: A mezőgazdaság általános szakfelügyelete a polgári Magyarországon. In: MMgMK. 1964. Évkönyv. Szerk.: SZABÓ Miklós. Budapest.
- TOLDY István 1891.: Öt éve története /1867-1872/. Budapest.
- TOMCSÁNYI Móric 1937.: A magyar közigazgatási jogrendszer és néhány alapkérdése. In: A mai magyar közigazgatás. Az 1936. évi közigazgatási továbbképző tanfolyam előadásai. Szerk.: MÁRTONFFY Károly. Budapest.
- TOMCSÁNYI Móric 1929.: Rendészet - közigazgatás - bírói jogvédelem. Budapest.
- TÓVÖLGYI Titusz 1886.: A Földművelésügyi Minisztérium elkülönítéséről Debrecen.
- TUSNÁDI ÉLTHES Gyula 1935.: A rendőri és a jövedéki büntetőjog. Az ezeréves magyar kihágási jog története és mai állása. Budapest.

RÖVIDÍTÉSEK

AAARP	Acta Academiae Administrationis Rei Publicae
A	Athenaeum
BSz	Budapesti Szemle

GJ	Gazdaság és Jogtudomány
HSz	Huszadik Század
JK	Jogtudományi Közlöny
KSz	Katolikus Szemle
K	Köztelek
LSz	Levéltári Szemle
MFSz	Magyar Filozófiai Szemle
MGSz	Magyar Gazdák Szemléje
MI	Magyar Igazságügy
MK	Magyar Közigazgatás
MMgMK	Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei
MSze	Magyar Szemle
MTSz	Magyar Társadalomtudományi Szemle
MKö	Mezőgazdasági Közlöny
Ny	Nyugat
Sz	Századok
TSz	Társadalmi Szemle

Die landwirtschaftlichen Angelegenheiten im System der ungarischen öffentlichen Verwaltung vom 18. Jahrhundert an bis 1944

Die Abhandlung befasst sich binnen der angezeichneten Zeitspanne kurz mit dem Verlauf der landwirtschaftlichen Verwaltung im Rahmen der organisatorischen und der Funktionsentwicklung der ungarischen öffentlichen Administration. Die landwirtschaftliche Verwaltung wird in den neueren Phasen der ungarischen Geschichte charakterisiert. Diese Phasen sind: der aufgeklärte Absolutismus, die Reformperiode, der Übergang aus dem Feudalismus in die moderne Staatseinrichtung im Jahre 1848, die öffentliche Verwaltung der Willkürherrschaft nach dem Niederschlag des Freiheitskrieges in 1849, die Verwaltungsordnung der bürgerlichen Epoche, die den österreichisch-ungarischen vom Jahre 1867 folgte, die Zwangsmassnahmen des ersten Weltkrieges, die Periode der zwei Revolutionen in 1918/19, das Einrichtungssystem der öffentlichen Verwaltung nach dem Trianoner Friedensvertrag und schliesslich die Rolle der allgemeinen und der landwirtschaftlichen Verwaltung während des zweiten Weltkrieges.

Der Verfasser beschreibt, gemäss des angegebenen Rahmens kurz die ungarische öffentliche und die landwirtschaftliche Verwaltung während der Herrschaft von Maria-Theresia und Joseph II. die damals in höchster Stufe dem Statthalterrat und der Ungarischen Kammer unterstellt waren. Nach der bürgerlichen Umwandlung der Jagre 1848 und 1867 gehörte die Verwaltung auf höchster Stufe in den Wirkungskreis des Landwirtschafts-, Industrie- und Handelsministers und von 1890 an des landwirtschaftlichen Ministers.

Auf mittlerer und unterer Stufe wurde die Vollziehung der Rechtsnormen von den Behörden der Munizipalselfverwaltung vollstreckt. Die Funktion der einzelnen landwirtschaftlichen Verwaltungsressorte wurde ohne behördliche Kompetenz von den Landwirtschaftlichen Ministerium unterstellten staatlichen Organen vollzogen

Diese Doppelheit der ungarischen Verwaltung funktionierte während des sich schnell entwickelnden Kapitalismus in befriedigender Weise. Trotzdem trachteten die Regierungsorgane mit der Zentralisation der Verwaltung den Einfluss der lokalen Selbstverwaltungsbehörden zu mindern.

Das Land wurde anfangs 1945 von der deutschen Besetzung befreit ohne dass sich alle gewünschten Verwaltungsreformen der vergangenen Jahrzehnte verwirklichten, die den Wirkungsgrad der öffentlichen Verwaltung in der Vollstreckung der Rechtsregeln wesentlich erhöht hätten.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

ADALÉKOK A MEZŐHEGYESI ÁLLAMI GAZDASÁG TÖRTÉNETÉHEZ (1945-1948)

Pintér János

Az állami gazdaságok történetének feldolgozása a címben jelzett időszakra vonatkozóan egy korábbi munka révén már megvalósult.¹ Az egyes állami gazdaságok monografikus ismertetése azonban még várat magára, bár történtek erre kísérletek, s készültek rész tanulmányok. Így van ez Mezőhegyes esetében is, de az eddigi publikációk számos kívánnivalót hagynak maguk után színvonal és történeti hűség vonatkozásában és nem mentesek a politikai-ideológiai torzításoktól sem.² Jelen dolgozatban a rendelkezésünkre álló - igen hiányos és rendszertelen - főhatósági levéltári források segítségével szeretnénk hozzájárulni egy majdani részletes és átfogó monográfiához.

A mezőhegyesi állami birtok és a földosztás.

A második világháború előtt az állami mezőgazdasági birtokok mintegy 70.000 kh nagyságú területén nagyszabású és belterjes mezőgazdasági termelés, fejlett és országos viszonylatban példát mutató állattenyésztés folyt. Egységes irányelvek szerint történt a nemesített vetőmagvak szaporítása, a köztenyésztés szükségleteire elsősorban tenyészállatok nevelése. Mindezekben túlmenően az állami birtokok biztosítottak teret és lehetőséget különböző közcélú termelési, tenyésztési, gépkísérleti stb. tevékenységek részére. A három legnevezetesebb állami mezőgazdasági üzem a mezőhegyesi, a kisbéri és a bábolnai ménésbirtok volt, ezek múltjukkal, mintaszerű gazdálkodásuk révén elért eredményeikkel kiemelkedő helyet biztosítottak maguknak Magyarország agrárkultúrájában.

Az 1945. tavaszi megjelent 600/1945. M. E. számú, "a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhözjuttatásáról" szóló rendelet alapjaiban változtatta meg Magyarország agrárstruktúráját. Megszűnt az egyházi és világi nagybirtok, mintegy 400.000 új gazdaság létesült, az újonnan földhöz juttatottak átlagosan 5,1 kh nagyságú földet kaptak. A 600-as rendelet érintette az állami birtokokat is. A rendelet 2.§-a lehetőséget biztosított arra, hogy a földhözjuttatás céljára létesített földalapba az államkincstár tulajdonát képező földbirtokokat is bevonják. Ezzel a paragrafussal megnyílt a lehetőség a meglévő állami birtokok

felosztására. Ugyanakkor a rendelet 16.§-a hagyott egy kiskaput: "Nem vehető igénybe a gazdasági szakoktatás gyakorlóterül, vagy állami gazdaság céljára szolgáló az a földbirtok, amely különálló birtokrészként rendeltetett a fenti célok egyikeére. Ez esetben is joga van a földművelésügyi miniszternek a birtok részleges megváltását elrendelni..." Azt is kimondta ezen paragrafus, hogy "Mintagazdaságok és kísérleti gazdaságok létesítésére a földreform során megfelelő területeket kell biztosítani." Nos, Mezőhegyes esetében e paragrafus szellemében jártak el. Továbbra is mintabirtoknak tekintették, (1945 nyaráig ez a nevében is szerepelt) és valóban csak egy részét osztották fel.

Az Országos Földbirtokrendező Tanács már 1945. április 4-i első, alakuló ülésén - Nagy Imre földművelésügyi miniszter javaslatára - úgy határozott, "... hogy Veres Péter elnököt és Takács József tanácsost Mezőhegyesre küldi annak megállapítása végett, mekkora volna az a terület, amelyet ebből az állami birtokból érintetlenül kellene hagyni." ³ Az OFT már a következő napon helyszíni szemlét tartott Mezőhegyesen az állami birtok igénybevétele ügyében. Ekkor úgy vélték, elegendő, ha a birtokból 5.587 kh marad állami tulajdonban, a többit ki lehet osztani. Két nappal később - alaposabb megfontolás után - úgy döntöttek, hogy a birtokból 15.200 kh-t hagynak meg, s a többitől juttatnak a föld- és házhely igénylőknek. ⁴

Csanád megyében 1945 április elején kezdődött meg a földosztás. A legtöbb községnek nem volt elegendő kiosztani való területe, szinte mindenki a mezőhegyesi mintabirtokból akarta kiegészíteni a hiányzó földterületét. A megyei földbirtokrendező tanács 1945. április 14-i döntése alapján csaknem 15.000 kh-t sajátítottak ki. Ebből a területből 14 település részesedett az alábbi megoszlásban: Mezőhegyes: 5200 kh, Vágegyháza: 1700 kh, Pitvaros: 1500 kh, Makó: 1300 kh, Apátfalva: 1200 kh, Reformátuskovács háza: 750 kh, Mezőkovács háza: 700 kh, Csanádpalota: 550 kh, Csanádalberti: 500 kh, Nagy-Majláth: 430 kh, Ambrózfalva: 400 kh, Nagylak: 330 kh, Kövegy: 320 kh és Magyarcsanád: 50 kh. Az igénylők között szerepelt Tótkomlós és Battonya is, ők azonban már nem jutottak földhöz az állami birtok területéből, mert az igénylők nagy részét helyben ki tudták elégíteni. ⁵

Mezőhegyesen április első napjaiban (más források szerint február végén) megalakult a községi földigénylő bizottság, s megkezdődött az igénylők összeírása, akiknek száma április közepén 860 volt. Az igénylők között nemcsak a község lakói, hanem természetesen az állami birtok alkalmazottai, szegődményesei is szerepeltek. A családok igényével kapcsolatban úgy döntöttek, hogy egyformán juttatnak nekik földet, elsősorban szociális szempontokat vettek figyelembe, hiszen a családosoknál a férj és a feleség 2-2 kh földet kapott, s ehhez még gyermekenként 1-1 ún. kisholdat (1200 □-öl). ⁶

A második világháború eseményei során kifosztott, lepusztult, a szovjet katonaság által megszállt állami birtok vezetői bénultan álltak a földosztás előtt, melynek során a terület mintegy 60%-át elvesztették. A Földművelésügyi Minisztérium és az

Országos Földbirtokrendező Tanács tulajdonképpen egymáshoz küldözgette a birtok tanácsstalan vezetőit, és sűrűn gyártott aktahegyek mögé vonultak vissza.

Az állami mezőgazdasági birtokok elnevezésében az 1945 augusztus 27-én kiadott FM rendelet hozott változást.⁷ Megszűnt a "magyar állami mintabirtok" elnevezés, valamint "e birtokok kerületei" is, és ezután mint önálló "állami gazdaságok" szerepeltek. A rendelet szerint "többé-kevésbé közelfekvő" állami gazdaságok jószágfelügyelőségeket alkottak. Az állami gazdaság élére gazdaságvezető, jószágfelügyelőségére jószágfelügyelő került, illetve erre a névre minősítették át a volt állami mintabirtokok igazgatóit.

A gödöllői állami mintabirtokot megszüntették, s Magyarországon végül is nyolc jószágfelügyelőséget hoztak létre. Ezek a következők voltak: soproni, bábolnai, kisbéri, előszállási, sátorhelyi, kompolti, mezőhegyesi és szabolcsi jószágfelügyelőségek. A mezőhegyesi nyolc állami gazdaságból (Ómezőhegyes, Újmezőhegyes, Komlósfecskés, Kamaráspuszta, Fűpergpuszta, Csatókamarás, Bánkút,⁸ Derekegyháza) és a helyi kenderkikészítőtelepből tevődött össze. 1946 elején az állami gazdaságok területe a következőképpen alakult:

1. táblázat

Az állami gazdaságok területe 1946 februárjában⁹

Jószágfelügyelőség	Terület	Ebből szántó	
	kat. hold		%
Soproni	7.156	2.801	39,1
Tiszántúli	3.765	2.228	59,2
Kompolti	2.422	1.579	65,2
Bábolnai	6.619	4.222	63,8
Kisbéri	7.410	2.932	39,6
Dombóvári	5.001	3.464	69,3
Fürgedi	6.823	3.842	56,3
Központi	4.819	3.665	76,1
Mezőhegyesi	12. 575	9.885	78,6
Összesen	56.590	34.618	61,2

1945 folyamán állandóan napirenden voltak a viták az igénybevett földterület nagyságáról a helyi földigénylő bizottság illetve a Csanád megyei Földbirtok rendező Tanács és a birtok igazgatósága között. A községi helyi és helyzeti előnyéből

kiindulva gyakran próbálta utasítani a birtok vezetőit különböző, a birtok érdekeivel ellentétes intézkedések végrehajtására (épületek, állatok, vetőmagvak, gépek stb. átadása). A legtöbb vita a kárhelyek kérdésében volt. Ehhez hozzájárult még Mezőhegyes község önállóságának kérdése is.¹⁰ Az egészet bonyolította az is, hogy az újjgazdák földjeinek, illetve a házhelyeknek egy része az állami birtokba beékelődve helyezkedett el.

Az OFT 1945 szeptemberében hozott határozatával¹¹ hozzájárult, hogy a volt ménesbirtok egy részének igénybevételével kialakítsák Mezőhegyes nagyközséget. Októberben kijelölték a leendő nagyközség határait és összefták a házhelyigénylőket /1320 fő/. 1946 januárjában azonban a Csanád megyei Földbirtokrendező Tanács újabb igényekkel lépett fel. Ezúttal már 2000 fő számára követelt házhelyet, ami azt jelentette, hogy további 600 holdat vettek volna igénybe az állami birtok területéből. Ez azért alakult így, mert elvetették a tanyaközpontok kialakításának tervét és az ottani igénylőknek is a központban kívántak házhelyet biztosítani. Ez azonban azt jelentette, hogy az új házhelytulajdonosok 6-10 km távolságra kerültek volna földjeiktől. A mezőhegyesi jószágigazgatóság tiltakozását magáévá téve, az Állami Gazdaságok Főigazgatósága a OFT közbenjárását kérte.

1946 februárjában az Országos Földbirtokrendező Tanács Veres Péter elnökletével tartott ülésén arra hívta fel a Csanád megyei Földbirtokrendező Tanács figyelmét, hogy a mezőhegyesi állami gazdaság területe "...a lehetőség szerint tovább csonkítást ne szenvedjen, mert a mintagazdaság feladatának és hivatásának csak úgy tud eleget tenni, ha állaga állandó jellegű és az minden újabb gondolat felmerülésével nem fog csorbítást szenvedni." Egyúttal kötelezte a megyei Földbirtokrendező Tanácson keresztül a mezőhegyesi földigénylő bizottságot, hogy a tanyaközpontokat ne szüntesse meg és az 1945. októberi határozatot fogadja el.¹²

1945 decemberében a mezőhegyesi jószágfelügyelőség táviratban kérte az Állami Gazdaságok Főigazgatóságát, várható-e a megmaradt állami birtok további felosztása, mert az egyes "gazdaságok jelentése szerint...pártemberek járnak a majorokat, felszólítva alkalmazottainkat, hogy mivel a birtok teljesen feloszlik, siessenek földet iratni. Összeírás szerintük sürgős, mivel az ívet egy-két napon belül küldöttség viszi fel a minisztériumba." A központ igyekezett megnyugtani választáviratában a mezőhegyesi jószágfelügyelőséget: "Földosztás nincs, ilyen már a jövőben sem lehetséges." Egyúttal felszólították őket, hogy jelentsék "az izgatók és felelőtlen bűjtogatók" neveit, hogy ellenük eljárhassanak.¹³ Az egyes gazdaságok jelentésükben megerősítették, hogy szervezett akció folyik annak érdekében, hogy további földigénnyel lépjenek fel az állami gazdasággal szemben. Mindez a Magyar Kommunista Párt mezőhegyesi szervezetének vitadélutánján kezdődött, ahol elhangzott, hogy a kormány megkezdte a második földreformot. Elhangzott, hogy az állami gazdaság területéből 7.000 kh-t vesznek igénybe, (más állítások szerint csak 5.000 kh marad meg). Eltérek a jelentések az egyes családoknak juttatandó földterület

nagyságával kapcsolatban is. Akik már kaptak földet, azok birtokát egyesek szerint 8, mások szerint 12, sőt 15 kh-ra fogják kiegészíteni. Kaphatnak földet a cselédek, sőt az iparosok is. Összeírók járták a házakat, hogy az újabb igénylőket listára vegyék. Olyan vélemény is volt Belsőperegen, hogy a minisztériumi távirat nem is Budapestről érkezett, hanem Virágos Mihálytól, a mezőhegyesi állami birtok vezetőjétől származik. Egy-két gazdaság kivételével azonban neveket nem közöltek, feltehetően óvatosságból.¹⁴

Mindezek után az Állami Gazdaságok Főigazgatósága 1946 januárjában átíratban fordult az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz a mezőhegyesi állapotok miatt, ugyanis "lelkiismeretlen egyének az egyébként sorsukkal megelégedett föld-igénylőket és szegődményeseket állandóan újabb földosztásra bűjtogatják." Ez természetesen állandó zavarokat okozott a termelésben. Ezért arra kérték a Tanácsot, hogy adjanak ki a mezőhegyesi földosztó bizottság részére olyan rendelkezést, amely szerint Mezőhegyesen további földosztás nem lesz. Az ügyvel foglalkozó hivatalnok a következőket írta rá az aktára: "I/23-án referálva...államtitkár úrnak. Államtitkár úr feleslegesen tartja az átírat elküldését."¹⁵

Érdemes szemügyre venni, hogyan alakult ebben az időben a mezőhegyesi állami birtok területe.

2. táblázat

A mezőhegyesi állami gazdaság területének megoszlása 1946 februárjában¹⁶

Gazdaság neve	Terület		Ebből szántó
	kat. hold	%	
Belsőmezőhegyes	1.921	1.288	67,0
Külsőmezőhegyes	1.821	1.621	89,0
Belsőfecskés	1.759	1.442	82,0
Belsőkamrás	1.989	1.635	82,2
Külsőkamrás	2.470	1.623	65,7
Belsőpereg	1.224	1.138	93,0
Árokospusztá	1.211	963	79,5
Bánkút	180	175	97,2
Összesen	12.575	9.885	78,6

1946 februárjában az Állami Gazdaságok Főigazgatóságának értekezletén a mezőhegyesi jószágfelügyelőség vezetője bejelentette, hogy változatlanul jelentkeztek

újabb földigénylők Mezőhegyesről és a szomszédos községekből, akik mintegy 600 kh-ra tartanak igényt, házhelyek kialakítása céljából. A főigazgatóság válasza az volt, hogy területcsökkentéshez nem járul hozzá és tiltakozást jelent be az Országos Földbirtokrendező Tanácshoz¹⁷

Az állami birtok és a község közötti vitát az Országos Földbirtokrendező Tanács 1946. májusában zárta le. Eszerint a mintabirtok már korábban 13.162 kh-ban megállapított területét véglegesnek tekintették, és további csökkentéséhez nem járultak hozzá. Így a mezőhegyesi jószágfelügyelőség területe a földreform végrehajtása során az alábbiak szerint alakult:

3. táblázat

A mezőhegyesi jószágfelügyelőség területe a földreform előtt és után¹⁸

Kerület neve	Földreform	Igénybevett		Földreform	
	előtti terület	terület		utáni terület	
	kh	kh	%	kh	%
Beltelek	283	-	-	+	100,0
Utak	106	-	-	+	100,0
Belsőkamrás ⁺⁺	3.353	-	-	3.353	100,0
Belsőfecskés	3.911	2.159	55,3	1.752	44,7
Külsőmezőhegyes	3.209	1.219	38,0	1.990	62,0
Belsőmezőhegyes	4.017	2.037	50,8	1.980	49,2
Külsőkamrás	3.830	1.342	35,1	2.488	64,9
Belsőperg	2.847	1.626	57,2	1.221	42,8
Külsőfecskés	3.156	3.156	100,0	-	-
Kovácsháza	2.219	2.219	100,0	-	-
Külsőperg	3.276	3.276	100,0	-	-
Összesen	30.197	17.034	56,4	13.162	43,6

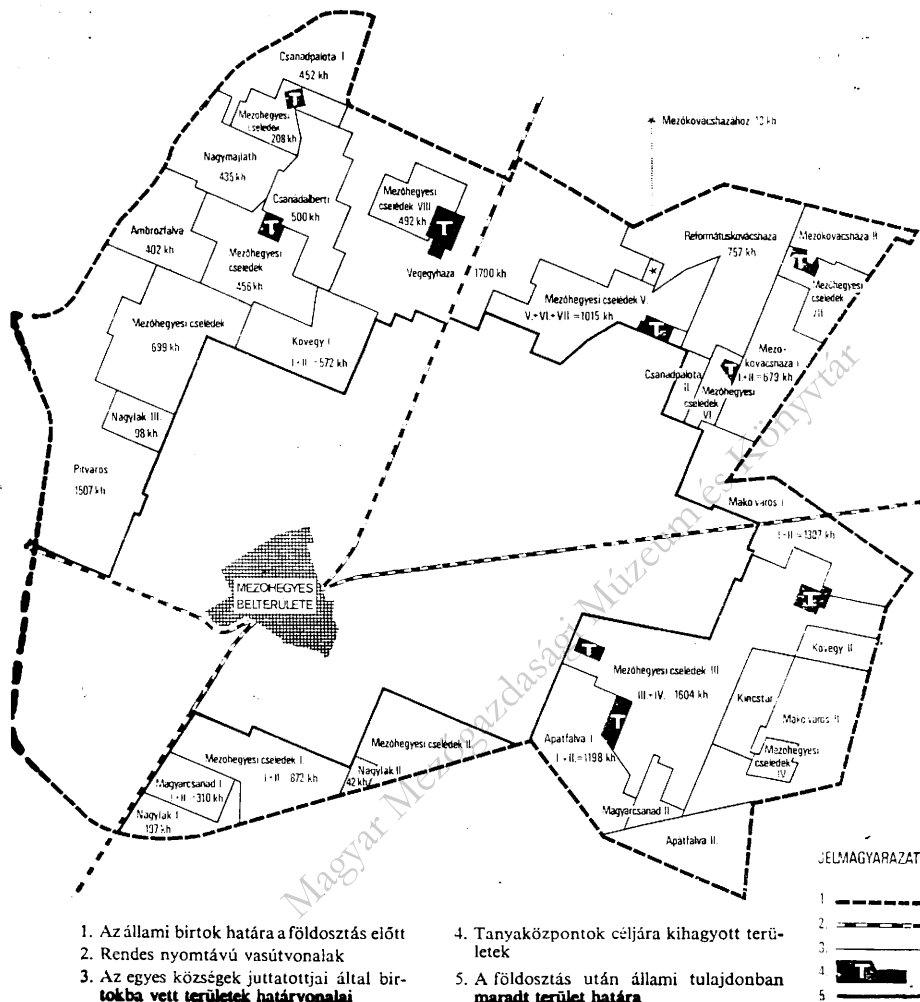
*: a forrás nem közöl adatot

** : Árokospusztával együtt

A változást híven mutatja a következő térkép is.

Míndez nem csökkentette a házhelyigénylési kedvet. 1947-ben a helyi cukorgyári munkások, majd olyanok is jelentkeztek, akik nem újonnan földhözjutottak, tehát korábbi állami szegődményesek, hanem csupán mezőhegyesi lakosok voltak. De jelentkeztek postások, vasutasok, tanítók is,²⁰ sőt a Magyar Vegyipari Munkások

Mezőhegyesi állami birtok felosztása a földreform során (1946. őszi állapot)

1. Az állami birtok határa a földosztás előtt
 2. Rendes nyomtávú vasútvonalak
 3. Az egyes községek juttatottjai által birtokba vett területek határvonalai

4. Tanyaközpontok céljára kihagyott területek
 5. A földosztás után állami tulajdonban maradt terület határa

Szabad Szakszervezetének mezőhegyesi csoportja is - munkásüdlő céljára szolgáló földterület igényel. Az állami gazdasági központ abban állapotodott meg a birtok igazgatósággal, hogy igyekezzen időt nyerni, készítsenek különböző terveket, javaslatokat a vitás kérdés megoldására.²¹ Nos a halogató taktika úgy tűnik bevált, mert az 1948 szeptemberében az Építészügyi és Közmunkaügyi Minisztérium és az Országos Földhivatal bevonásával tartott értekezleten ugyan a helyi házhelyigényeket az érintettek nem vonták vissza, de a község és az állami birtok vezetői megegyeztek a mezőhegyesi központ kialakításában. Kölcsönösen elfogadták egymás területi igényeiket.

nyeit, s ennek eredményeként egy tömbben lehetett létrehozni a községi közintézményeket illetve kialakítani a birtok központját úgy, hogy az igazgatási, állattenyésztési, növénytermesztési és mezőgazdasági ipari központ is legyen.²²

Gazdálkodás

1944 őszén, a hadiesemények miatt leállt a munka ménesbirtokon, de a front átvonulása után ismét megkezdődött. A külsőfecskei kerületben november 15-től december közepéig a következő munkákat végezték el: őszi búza vetés, tavaszi gabona alá szántás, tengeritörés, burgonya szedés, cukorrépa szedés, takarmányrépa szedés²³. Nagyrészt kézzel végezhető munkák voltak ezek, mert igaerő csak mutatóba maradt. Az állatállomány gyakorlatilag elveszett, hiszen 1945 elején 2 lovat, a telivér szimmentáli szarvasmarha törzstenyészetből 15 tehenet (azok is öregek és sánták), a mangalica sertés törzstenyészetből 6 kocát találtak az összeérők Mezőhegyesen. A fésűs merinó juhokból egyetlen darab sem maradt.²⁴ A gépek üzemképtelenül álltak, alkatrész nem volt, a nagy hagyományokkal rendelkező gépműhely gyakorlott munkásainak volt köszönhető, hogy 1945 tavaszára néhány gőzeke és vetőgép kimehetett a földekre.

Külön problémát jelentett a megszálló szovjet katonaság, hiszen 1945 szeptemberéig szinte teljesen felélte a birtokot, amely csak minimális terménykészlettel rendelkezett. Az állatállomány gyakorlatilag megsemmisült, csak a szovjet hadseregtől kapott állatállománnyal rendelkeztek, de ezek egy része is vágóállatként szolgált a katonaság részére. A minőség igen gyenge, kevert illetve meghatározhatatlan fajtát jelentett. 1945 novemberében például mindössze 36, szovjetektől kapott lóval rendelkeztek, ezek mind valamilyen szempontból hibás, rossz lábú állatok voltak.²⁵

Nagy terhet róttak Mezőhegyesre a szovjet katonaságnak teljesített szolgáltatások. 1945-ben az állami birtok búzából, árpából, zabból és kukoricából 136.254 q terményt adott át, a jószágfelügyelőség jelentése szerint "ellenérték megfizetése nélkül".²⁶ 1946 nyarán összesítették az azévi szolgáltatásokat, amelyek a következők voltak; őszi búza: 1.415 q, takarmányrépa: 501q, lucerna mag: 42 q, fűmag: 24 q, napraforgómag: 5 q, csövestengeri: 2.100 q, alomszalma: 5.100 q, takarmányszalma: 3.500 q, széna: 2.666 q, cukorrépa: 225 q, polyva: 1.400 q, tengeri szár: 263 q, trágya (eltüzelve): 3.100 q, igás szekér (nehéz): 18 db, igás szekér (kétkerekű): 13 db, eke: 1 db, vaslajt (14 hl): 1 db, iparvasúti kocsi: 5 db. A mezőhegyesi jószágfelügyelőnek egyúttal az épületkárokról vonatkozóan is jelentést kellett (volna) tennie, de erről "... azok nagy mérvére tekintettel" csak később tud felterjesztést készíteni.²⁷

1945 májusában a mintabirtok 2365 db különböző fajtájú és nemű szarvasmarhát vett át a helyi szovjet katonai parancsnokságtól. Ezek az állatállomány pótlására, a földigénylőknek tenyészállat juttatására és a szovjet hadsereg ellátására szolgáltak.²⁸

1946 júliusában a szovjet hadsereg élelmezésére 225 szarvasmarhát adott át a birtok az alábbi megoszlásban.²⁹

magyar ökör :	27 db
nyugati " :	26 db
bivaly " :	44 db
magyar tenyészbika :	2 db
" öreg tehén :	21 db
" üsző (1 éves):	2 db
szimmentáli tenyészbika :	2 db
" tehén :	43 db
" üsző (1 éves):	15 db
bivaly tenyészbika :	3 db
" tehén :	17 db
nyugati tinó :	23 db
<hr/>	
összesen:	225 db

A jószágfelügyelőség vezetője leírta, hogy ... "az átadás elől kitérni nem lehetett", "minden körülmény mérlegelése után céltalannak látszott a további ellenállás."³⁰ Ez a nagyarányú igénybevétel megfosztotta Mezőhegyest az igásállomány egyharmadától, és ráadásul kiváló tenyészértékű egyedek átadására is rákényszerültek. Mindezek következtében olyan helyzet állt elő, hogy a lecsökkent létszámú igásállatok a behordási munkákkal úgy túl lettek terhelve, hogy több mint valószínű; az őszi betakarítási munkákat időben nem fogják tudni elvégezni. Az őszi szántásokat nagyrészt gézekkel fogják végezni, ezek kiszolgálása is nagymértékben igénybe veszi a fogatokat. Ez az állapotbeadás azt is jelentette, hogy miután a birtok minden vágómarháját beszolgáltatta, nem tudják a mintegy 1000 nyári munkás hússzükségletét biztosítani. Az FM közbenjárására a Közellátási Minisztérium hamarosan pótolta az elszállított szarvasmarhaállományt vágó és tenyészállat formájában. A minőség eléggé gyenge, az állomány kevert fajtájú, illetve ismeretlen származású volt.³¹

Az állami birtokhoz tartozó erdőgazdaság területéből 1945-ben és 1946 első felében a Mezőhegyesen és környékén beszállásolt szovjet katonaság, valamint ismeretlen személyek - az erdőgondnokság jelentése szerint - "mintegy 100 k. holdat kitevő erdőterületet letaroltak és annak faanyagát (a tuskó és vékonyfa kivételével) eltulajdonították. Ezen erdőterületből 70 kh faanyagát kétségkívül a beszállásolt orosz katonai alakulatok vették igénybe", a fatömeget 500 m³-re becsülték.³² A vadállományban keletkezett kárt nehezebb számszerűleg pontosítani, mindenesetre a becsült adatok is nagy veszteséget jelentenek.

Az 1944-ben 1800 db-os őzállományból 1946 nyarára 15-16 (!) db maradt. A veszteség 60-70 %-a minden bizonnyal a hadműveletek során és az azt követő időkben keletkezett. Az erdőgondnokság vezetője 1945 júniusában még 100-200 db-ra becsülte az állományt, "...és ebből 70-80 db-t kétségtelenül az orosz alakulatok lőttek le." Nagy kár keletkezett az apróvad állományban is. Az 1945 őszén mintegy 50.000 db-ra becsült vadállományból és a 30.000 db-os nyúlállományból 40.000 fácán és 20.000 nyúl szerepel a veszteség listán. Az erdőgondnok véleménye szerint "...20.000 db fácánt és 10.000 db nyulat a helybeli és környékbeli lakosság terhére lehet venni, míg ugyanannyit feltétlenül az orosz alakulatok számlájára."³³

1945 májusának közepén a mezőhegyesi birtok 10 %-a még szántatlan volt, a hónap végére kívánták ezt a munkát elvégezni. A tavaszi vetések közül az árpa, zab és kender már a földben volt, készültek a tengeri, a cukorrépa, a napraforgó és a csalamádé vetésének befejezésére. A kedvezőtlen időjárás (3 hónapnyi csapadékhiány) valamennyi növény fejlődését hátráltatta. Nagymértékben nehezítette a növényápolási munkákat, hogy a korábbi évekhez képest csak 10 % volt a napszámosok száma.³⁴

Az állami birtok saját földterületeinek művelésén túlmenően köteles volt az újgazdák földjeit is megmunkálni. 1945 augusztusában e kérdés kapcsán az ellentétek kiéleződtek. Az újgazdák a hónap elején kérték a birtok igazgatóságát, hogy részükre mintegy 1.100 kh nagyságú szántón gőzekeszántást végeztessen. Mivel a gőzekék javítása elhúzódott, a gépek csak augusztus végén tudtak a földekre menni. Az újonnan földhözjutottak azonban keveselték a gépek számát, többet követeltek, s a birtok igazgatósága kénytelen volt engedni. Az állami birtok már tavasszal elvégezte részükre a szántási és vetési munkákat gépi és fogatos erővel. A termések betakarításakor fogatokat, a csépléshez cséplőgépet biztosított, esetenként kötelezettségeiken túlmenően, "...a békesség fenntartását és a kezdő existenciák megsegítését" tartva szem előtt. A birtok vezetője a földművelésügyi miniszterhez intézett beadványában azt írta, hogy a mezőhegyesiek "...teljes mértékben, majdnem minden szükségletük kielégítését a birtoktól várják, s több esetben követelik." Ez pedig már akadályozza a birtok gazdaságos tevékenységét.³⁵

1946 elején Mezőhegyes 7 db üzemképes traktorral rendelkezett, szemben a többi állami birtokkal, ahol a meglévő néhány traktort sem tudták használni alkatrészhiány, illetve javítást végző szakemberek hiánya miatt. Ezért a mezőhegyesi gépműhelyt az a feladatot kapta, hogy végezze el a szükséges javításokat, illetve az egyszerűbb alkatrészeket gyártsa le.³⁶

A talajmunkák tavaszi és őszi elvégzését évről-évre nehezítette az alkatrészhiány és az állandó javítások mellett a rendszeresen jelentkező fűtőanyag hiány. Így például az 1946. évi őszi munkáknál a gőzekék működtetéséhez 20 vagon szén állt rendelkezésre a szükséges mennyiség viszont 150 vagon volt.³⁷ A helyzet később is csak némileg javult, hiszen november első felében a szénhiány miatt az állami birtok szántóterületének mintegy ötödrésze (2.000 kh) szántatlan volt.

Jóval kedvezőbb volt a tavaszi és a nyári munkáknál használt gépekkel való felszereltség. Mezőhegyes 25 cséplőgarnitúrával és 63 vetőgéppel rendelkezett, nagyrészt üzemképes állapotban. Megítélésük szerint a még javítás alatt állókkal együtt elegendők lesznek a vetéshez és a nyári betakarításhoz. Hasonlóképpen derűlátó volt az állami gazdasági főigazgató, szerinte "az állami gazdaságok vető-és cséplőgépekkel úgy el vannak látva, hogy ebből a szempontból fennakadás nem lesz".³⁸ Mindehhez nagy segítséget jelentett, hogy a birtok nagy hagyományokkal és jól képzett szakemberekkel rendelkező gépműhelye továbbra is önálló üzemként működhetett. Mivel a birtok területe a földreform következtében 60%-kal csökkent, a gépműhely jelentős fölös kapacitással rendelkezett. Ezt az újonnan földhözjutottak gépeinek és eszközeinek javítására lehetett fordítani, így segíteni tudták az akkor induló kisgazdaságokat. A gépműhely javító részlegében sorozatban javítottak az újjazdáknak kocsikat, lószerszámokat, bérelt traktorokat, traktoralkatrészeket, gőzekéket, cséplőgépeket. Ezenkívül lovaskocsik és lószerszámok gyártásával is foglalkoztak.

A gépi erőn túlmenően 1946 elején, a tavaszi munkák előtt Mezőhegyesnek 193 kettes fogat áll rendelkezésére, ez azt jelentette, hogy a közel 10000 holdnyi szántóterületen egy kettes fogatra 51 kh jutott.

Ezzel Mezőhegyes a többi jószágfelügyelőség között előkelő helyen állt, hiszen például a központi jószágfelügyelőség területén 127 kh, a bábolnaién 120 kh, a dombóvárién 78, a szabolcsién 73 kh esett egy kettes fogatra. De ez csak annyit jelentett, hogy a rendkívül rossz igaerő helyzet az állami birtokok közül Mezőhegyesen volt a kevésbé rossz, hiszen még 169 kettes fogatra lett volna szükség, hogy az akkor elfogadhatónak tartott 30 kh jusson egy kettes fogatra.³⁹

Itt kell szólnunk az állami birtok munkaerőhelyzetéről is. 1946 tavaszán 697 cseléd és 169 műhelyi iparos dolgozott Mezőhegyesen, de további munkáskezekre is szükség volt: 811 szegődményesre, 64 iparosra és 1500 időszakos munkásra. A cselédek konvenciók rendszerét 1946. január 1-től megszüntették, és őket is állami fizetési osztályba sorolták. Változtak a járandóságok is. A szegődményesek napi 1 liter tejet (vagy 1/2 hold földet) évi 4 q búzát és készpénzfizetést kaptak, ami 2q búza pénzbeni ellenértékével volt egyenlő. Ugyanez volt a járandósága a kerülőeknek és a mezőőröknek is. Az ún. "szegődményes előjáró cselédek" (gazda, magtáros, tehenes gazda, számadó, iparosok) illetménye a "közszegődményes" járandóságán felül évi 2q búza, napi 2 liter tej (vagy 1 hold föld) és készpénz fizetés fejében 4q búzával egyenértékű összeg.⁴⁰ A munkaidő a mezőgazdasági munkavállalóknál igen hosszú volt: napkelte után fél órával kezdődött, s napnyugta előtt fél órával volt vége. Ez főleg a nyári idénymunkásoktól követelt kemény helytállást, még akkor is, ha járt napközben 2 órányi pihenőidő (tízórai, ebéd, uzsonna). Az idénymunkások a fenti munkaidőn túl - szükség szerint - állatok gondozását is kötelesek voltak ellátni, külön díjazás nélkül. A gépműhelyben a munkaidő 8 óra volt. A gazdaságokban lévő

iparosok (kovács, bognár, kőműves, ács) 12 órát dolgoztak reggel 6-tól este 6-ig. Ezt azzal indokolták, hogy a gazdaságokban dolgozó iparosoknak alkalmazkodniuk kell a gazdaságban folyó mezei munkákhoz.

Ami az állami birtok vezetését illeti, 1945 májusában jelentős személyi változások történtek. Szentmártony Jenő jószágfelügyelőt, a birtok igazgatóját, mint a "nép ellenségét" letartóztatták, majd eltávolították Mezőhegyesről. Utóda a gödöllői volt koronauradalom gazdasági intézője Virágos Mihály lett, akit a helyi pártok, így a legnagyobb hatalommal rendelkező Magyar Kommunista Párt helyi szervezete is elfogadott.⁴¹ De nem sokáig. 1946 február 7-én egy mezőhegyesi "népgyűlés" határozataként Virágos Mihály gazdasági főintézőt, Stöhr János gazdasági felügyelőt, Bálint János és Lehoczky István irodatisztekét kitiltották Mezőhegyesről.⁴² Az erről szóló felterjesztésben nincs szó kitiltása okáról, csak egy 1946 április-i jelentés vádolja Lehoczkyt gazdasági bűncselekménnyel.⁴³ Virágos Mihályt pedig - indoklás nélkül - 1946 februárjában a tiszántúli jószágfelügyelőség szerencsi gazdaságába helyezték át vezetőnek.⁴⁴ Ezt követően került Mezőhegyes élére Izinger Pál, aki tárgyalt korszakunkban ott is maradt.

Mezőhegyeshez hasonlóan számos gonddal küszködött a többi állami birtok is. Ezért 1946 tavaszán a Földművelésügyi Minisztérium kísérletet tett arra, hogy a tárca kezelésébe tartozó állami mintagazdaságokat mentesítsék mindennemű termény- és állatbeszolgáltatási kötelezettség, fogatos és gyalogos közmunkák, továbbá 3 éven (1945-47) keresztül közadók és azok járulékeinak mentesítése alól. A tervezet a 600/1945.M.E. sz. rendeletre hivatkozott, mely szerint az állami gazdaságok feladata a nemesített vetőmagvak szaporítása és a köztenyésztés céljait szolgáló állatok tenyésztése. Úgy vélték a javaslat készítői, hogy feladatuknak csak akkor tudnak maradéktalanul eleget tenni, ha a fent említett kedvezményeket megkapják.⁴⁵

A tervezetet azonban a Pénzügyminisztérium (miután két főosztálya is véleményezte) gyorsan lesöpörte az asztalról. Az ellenvéleményben arra hivatkoztak, ha a mentesítést megadnák az állami birtokoknak, akkor "... az egyenlő közteherviselés elve alapján mentesíteni kellene a magánbirtokokat és a juttatottak birtokait is, azonban az így több millió holdat kitevő földbirtokok adóalapjáról nem mondhatnak le sem az állam, sem az adó alapján érdekelt közületek."⁴⁶

Hogyan alakult a számtalan nehézség ellenére a mezőhegyesi birtok gazdálkodása? "Le nem lehet írni azokat az akadályokat, amelyeket egy-egy napon le kell küzdenünk! - panasolta a birtok egyik vezetője 1945 májusában.⁴⁷

A nagy nehézségek árán megművelt szántók talajerővisszapótlása alacsony volt. Még 1948-ban is azt jelentették, hogy a 10.824 kh nagyságú szántóterületből csak mintegy 20%-ot tudtak istállótrágyával javítani.⁴⁸ Csekély vigaszt jelenthetett, hogy Mezőhegyes ezzel az aránnyal is első helyen állt az állami gazdaságok között trágyázás tekintetében. A felhasznált műtrágya mennyisége elenyésző volt.

A vetésszerkezetre vonatkozóan az első évekre nincsenek részletes és megbízható forrásaink, de a későbbi megosztás nem sokban térhetett el az 1945 utánitól. Az

állami gazdaság területe 1948-ban 13.483 kh volt, amelyből 9.073 kh-t tett ki a szántó, ebből csaknem 7.000 kh-t vetettek be az alábbi megoszlásban: őszi búza: 2.560 kh, őszi árpa: 362 kh, tavaszi árpa: 514 kh, kukorica: 610 kh, cukorrépa (magnak): 172 kh, takarmányrépa: 48 kh, borsó: 890 kh, cukorrépa: 801 kh, ricinus: 203 kh, repce: 25 kh, rostkender: 450 kh, kender (mag): 300 kh.⁴⁹

1946 áprilisában Mezőhegyesen végeztek a tavaszi munkákkal, s bizakodva várták az aratást. Az 1946 évi termésbecslés (június 26-án, nem sokkal aratás előtt) a következő átlagterméseket várta; búza (1.697 kh): 11 q/kh, őszi árpa (403 kh): 14 q/kh, tavaszi árpa (569 kh): 11 q/kh, tavaszi zab (345 kh) 10 q/kh.⁵⁰

Nos az eredmények a vártnál jobbakkal lettek, hiszen Mezőhegyesen a július 20-ra befejezett aratás után búzából 12 q, őszi árpából 16 q, tavaszi árpából 13 q, zabból 11 q volt a holdankénti termésátlag.⁵¹

Sajnos 1947-ről nincsenek adataink, de a következő év azt mutatja, hogy nem nőttek a terméseredmények, hiszen a búza termésátlaga ekkor 14 q, az őszi árpáé 14 q, a tavaszi árpáé 13 q volt holdanként.⁵²

A mezőhegyesi állami gazdaság ezekkel az eredményekkel magasan kiemelkedett a többi állami gazdaság közül, hiszen azok átlagát messze meghaladta, pedig az állami gazdasági átlag is jóval fölötte volt az országosénak. Így őszi búzából az állami gazdasági átlag, 7,3 q/kh, az országos 4,5 q/kh volt. Őszi árpánál 10,6 q/kh és 4,8 q/kh, tavaszi árpánál 6,9 q/kh és 4,5 q/kh, zabnál 5,7 q/kh és 4,2 q/kh volt az arány az állami gazdaságok javára. Összehasonlításként ismertetjük a mezőhegyesi ménesbirtok termésátlagait az 1887-1896 közötti évtizedben: őszi búza: 12,6 q/kh, tavaszi árpa 13,7 q/kh, zab 11,1 q/kh.⁵³

Mivel az 1945. évi földreform végrehajtása során a minőségi állattenyésztő nagybirtokok megszűntek, az állami gazdaságok feladata lett előállítani azt a tenyészanyagot, amellyel a köztenyésztést fogják ellátni úgy, hogy az import állatállománnyal is versenyképes legyen. Mint korábban már többször említettük, az állatállomány gyakorlatilag nulláról indult 1945-ben.

Az állatállomány 1956 elején a következő képet mutatta. A sertésenyésztésben 13 mangalica törzskoca és "megfelelő számú" kan biztosította a törzsvonalat. A tenyésztés fejlesztése érdekében a dombóvári jószágfelügyelőséghez tartozó Alma-melléki-i gazdaságból biztosítottak 150 db mangalica kocát. A tenyésztés újraindításánál Mezőhegyesen a legfontosabb feladatok között a kétszeri fiaztatás és a kocák szakszerű takarmányozása szerepelt.⁵⁴ 1946 szeptemberében a békéscsabai hízlaldától kapott mangalicák közül 15-öt törzskönyveztek.

Mezőhegyesen 1946 februárjában 59 db alföldi (?) magyar szarvasmarhát tartottak. Közülük a 20 legkiválóbb egyed választották ki tenyésztésre. Ennek megvalósítására a fűrgedi jószágigazgatósághoz tartozó Hildpusztáról biztosítottak két tenyész bikát.⁵⁵ 1946 októberében 69 tehén állt ellenőrzés alatt. De a tejellenőrzést - műszerek és vegyszerek kiánya miatt - zsírvizsgálat nélkül folytatták.⁵⁶

Szimentáli tenyész bikát a püspökbölyi gazdaság (dombóvári jószágfelügyelő-ség) adott Mezőhegyesnek. Szerencsére kisebb számban szimentáli tehenek is maradtak, ezek tenyésztése a bírálatok után megkezdődhetett. A szovjet hadsereg által átadott - egy részüket romániai lapálymarhának vélt - tehenek, továbbá ismeretlen származású magyar tarkák törzskönyvi bírálatát az Országos Törzskönyvelési Bizottság szabályai szerint csak egy éves zsírvizsgálattal egybekötött tejjellenőrzés megtörténte után lehetett elvégezni. Mivel igen kevés volt az igás ökrök száma is, a törzskönyvezésre alkalmas tehenek egy részét kénytelenek járomba fogni az állami birtokon. Ezért és a rossz bánásmód következtében a tehenek túlnyomó többsége elvetélt.⁵⁷

A szarvasmarha állomány javítása érdekében a mezőhegyesi birtok 1946 szeptemberében utasítást kapott: sürgősen vegye fel a kapcsolatot a megyei állattenyésztő egyesülettel annak érdekében, hogy az állatokat ellenőrzés alá vegyék és megállapíthassák minden kétséget kizáró származásukat.

1946 elején határoztak úgy az Állami Gazdaságok Főigazgatóságán, hogy a juhtenyésztés fejlesztése érdekében a püspökbölyi gazdaság átad Mezőhegyesnek május végén a nyírás befejeztével 5 db kost, 140 db anyajuhot, 26 db toklyót és mintegy 100 db bárányt.⁵⁸

Mezőhegyesre összpontosították a bivaly és szamártenyésztést. Ennek megfelelően 1946 elején Sopronból 2 db bivaly tehenet, Püspökbölyről 1 db szamárcsődört küldtek ide.⁵⁹

Az állattenyésztésben az egyik legsúlyosabb gondot a takarmányhiány okozta. Mezőhegyesnek 1946 februárjában szénakészlete már elfogyott, a takarmányszalma is csak néhány napra volt elegendő. Tetézte a gondot, hogy szénát és szalmát a környéken vásárolni sem tudtak. A szintén hiányzó árpát és kukoricát viszont tudtak volna venni, csak éppen pénzüik nem volt. Az állatok takarmányozásában igen fontos szálatakmányokkal szintén nem rendelkezett Mezőhegyes, ezt a jóval csekélyebb tápértékkel bíró takarmányszalmával és kukoricaszárral, valamint nyers répaszelettel igyekeztek pótolni. Elegendő mennyiségben csak zab állt rendelkezésre.⁶⁰

Már 1946 elején felhívta az Állami Gazdaságok Főigazgatósága az egyes jószágfelügyelőségek figyelmét a kisállattenyésztésre, "mivel ez a szaporulatát gyorsan váltó állattenyésztés a gazdaságok jövedelemezőségét is igen emeli, valamint fontos élelmezési célt szolgál."⁶¹ Néhány hónap múlva úgy tűnt, a baromfitenyésztés jelent majd áttörést. Az Egyesült Államok Földművelődésügyi Minisztériuma 6.000 db Rhode Island, 2.000 db New Hampshire, 2.000 db Leghom, 2.000 db Plymouth, valamint 1.000 db bronzpulyka tenyésztőjás Magyarországra való szállítását jelezte. A tenyésztőjások UNRRA szállítmányként, repülőgépen érkeztek volna, egyrésztük kikeltetése az állami gazdaságokra várt. A mezőhegyesi állami birtok vállalta a mezőhegyesi gazdaságban 1000 db Leghom, a derekegyháziban pedig 1000 db Plymouth naposcsibe felnevelését, továbbá műanyag készítését is. Mezőhegyesen

már volt ebben gyakorlatuk, hiszen a háború előtt nagyüzemi baromfitenyésztést folytattak. Azonban a biztatóan indult ügylet hamarosan megfeneklett. Az UNRRA igazgatója értesítette a Földművelésügyi Minisztériumot, hogy csak technikai segítséget tudnak adni, a szállítás költségei a magyar felet terhelik. Az FM ezek után lemondott a szállítmányról.⁶²

1947-ben az Állami Gazdaságok Főigazgatósága döntött az állami gazdaságok állattenyésztési feladatairól. A döntés meghozatalában Csukás Zoltán egyetemi tanár, a neves állattenyésztési szakember véleményét kérték ki.

Az állattenyésztési célok megvalósításában kiemelt szerepet kapott Mezőhegyes. Az elképzelések figyelembe vették a már meglévő állatállományt, és Mezőhegyes hagyományait. Ennek megfelelően hangsúlyozták, hogy "...a fő cél kizárólag a sokhasznú mezőgazdasági igásló kitenyésztése, ami nem jelenti azt, hogy a kipróbált és a múltban megfelelt lófajtákat nem kívánjuk korlátozott mértékben fenntartani".⁶³ Ezek figyelembevételével a mezőhegyesi jószágigazgatóság gazdaságaiban nőniust és mezőhegyesi félvért tenyésztettek, ehhez 20 db anyakancát biztosítottak.

A szarvasmarha tenyészalapot küllemi bírálat alapján állították össze, mivel megbízható ellenőrzési, származási és tenyésztési adat alig állt rendelkezésre. A Mezőhegyesi Állami Gazdaságban a telivér szimmentáli törzstenyésztetet az ómezőhegyesi gazdaságban, a magyartarka törzstenyésztetet Csatókamaráson, Újmezőhegyesen és Derekegyháza állították fel, illetve fejlesztették tovább. Ezt bizonyítja, hogy már 1946-ban 94 vemhes üszőt és tehenet, valamint 2 bikát importáltak Svájc-ból Mezőhegyes számára.⁶⁴ 1947-ben a szimmentáli tehenek száma 190 db volt (ebből 48 db növendék), és 160 db magyar tarkát (ebből növendék 18 db) is tartottak. A kamaráspusztai gazdaságban még bivalytenyésztést is folytattak (3 db bika, 17 db tehén, 8 db növendék üsző).⁶⁵

A sertésenyésztésben továbbra is jelentős szerepe volt Mezőhegyesnek, valamennyi gazdaságában tartottak mangalicát, az ómezőhegyesi és derekegyházi gazdaságban pedig még berkshire fajtát is. 1947-ben a mezőhegyesi birtokon a mangalicák száma 363 db volt (ebből 287 db a koca), a berkshire fajtáé 27 db (ebből 22 db koca), sőt 15 db yorkshire (9 db koca) is szerepelt az állományban.⁶⁶

A mezőhegyesi juhtenyésztést két fajta képviselte: a hazai fésüs és a cigája. 1947-ben a hazai fésüs juhok száma 287 db volt (270 tenyészanya), a cigájáé pedig 889 db (709 tenyészanya).⁶⁷

Mezőhegyesen még számár törzstenyésztetet is felállítottak 1947-ben 1 db törzsménnel és 14 db kancával.⁶⁸

Mimdez a minőségi állattenyésztést jelentette, hiszen a teljes állatlétszám, (beleértve a hízlalásra beállított állatokat is) 1948 végén a következő volt: ló: 295 db (kanca: 194 db), szarvasmarha: 2.086 db (tehené: 672 db), juh: 3.651 db (anya: 1.580 db), sertés: 7.612 db (koca: 1.601 db).⁶⁹

1948 áprilisában Mezőhegyesen terv készült az állami gazdaság fejlesztésére. Ezt központilag rendelték el, s már jelezte, hogy jelentős átalakítások várhatók az állami

gazdaság életében szervezettel és a feladatok szempontjából. A javaslat szerint meg kell oldani a birtok széleskörű gépesítését, az állattenyésztés mennyiségi és minőségi növelését, a növénytermesztésben a nemesített vetőmagvak nagybani előállítására való átállást, a mezőgazdasági ipar fejlesztését és az értékesítés megszervezését. Kiemelten szerepelt a tervezetben a szociális körülmények javítása (lakásépítés, kulturális, egészségügyi és sportlétesítmények létrehozása). A gazdasági kérdések közül első helyre a vízkérdés megoldása került. A Marosból nyert élővízcsatorna Romániából indult, s 1944-ig szerződés biztosította használatát. De a javaslattevők nem a szerződés megújítását, hanem önálló vízművek megépítését szorgalmazták. A gépesítés vonalán az igaerő, a gőzekék és a fogatos vetőgépek helyett traktorvontatást, iparvasúti hálózatfejlesztést és villamosítást javasoltak. Az állattenyésztés minőségi és mennyiségi fejlesztése mellett a lóállomány drasztikus csökkentését tartották célszerűnek. A növénytermesztésben az állatállomány takarmánnyal való ellátásán túl csak a minőségi vetőmag termesztéssel kell foglalkozni, mert "az a növénynemesítő üzem, amely a múltban (ti. a háború előtt- P.J.) volt, csak megcsúfolása lehetett a tudományos vizsgálódások elismerésének, méreteiben és külső megjelenésében is." A mezőgazdasági ipar összefoglaló címszó alatt a cukorgyár, a kendergyár, a szeszgyárak, a gépműhely és a malom fejlesztését, konzervgyár, sertéshizlalda és tekarmánygyár létrehozását vélték elengedhetetlennek.⁷⁰

1948 nyarára a politikai harcok elérték az állami gazdaságokat is. Az 1948. június 11-12-i állami gazdasági főtiszti értekezleten elsőként tárgyalták, hogy a közelmúltban a Földművelésügyi Minisztériumban "...súlyos hibák, súlyos visszaélések, korrupció fordult elő", melynek "szálai lenyúlnak az egyes gazdaságokba is." Az értekezletet vezető minisztériumi osztályfőnök felhívta a figyelmet, hogy aki ilyenekről tud azonnal jelentse. /A minisztériumban megadták egy szoba számát, ahol a bejelentésekre mód nyílt, és ahol egy nyomozó százados várakozott/. Az ülésen ismételten hangsúlyozták az állami gazdaságok nagyarányú fejlesztésének szükségességét. Azután az ülést félbeszakították, hogy közösen meghallgathassák az MKP és az SZDP egyesülésének, azaz a Magyar Dolgozók Pártja létrejötte alkalmából tartott nagygyűlés rádióközvetítését, különös tekintettel Rákosi Mátyás ünnepi beszédét. A beszéd elhangzása után a miniszteri osztályfőnök azonnal utalt a hallottakra: "... az állami gazdaságok legyenek alapkövei a leendő agrártermelési rendnek."⁷¹

1948 végén megkezdődött az állami gazdaságok átszervezése nemzeti vállalatokká. A Mezőhegyesi Állami Gazdaság Nemzeti Vállalat alapítólevele 1948. december 27-én kelt. Feladatául a "tájegységnek megfelelő minőségi állattenyésztést és növénytermesztést" jelölték meg.⁷²

1949. március 1-én a Mezőhegyesi N.V. dolgozói nagygyűlésen vettek részt, amelyen "...termelési versenyre hívták ki az ország valamennyi állami gazdaságának dolgozóit." Itt már elhangzottak az első felajánlások is...⁷³

JEGYZETEK

¹ SZAKÁCS S. 1969.

² Többek között: IVÁNYI A. 1963., BORBÁS L. 1973. DANCS J. 1985.

³ UMKL.O.F.T. jegyzőkönyvek. 1945. április 4.

⁴ CsmL. Csanád megyei Földbirtokrendező Tanács iratai 167/1945. és 5.910/1945.

⁵ U.o.

⁶ U.o.

⁷ UMKL.FM. Mezőgazdasági Birtokok Osztálya. Állami Gazdaságok Főigazgatósága (a továbbiakban: Mg.B.O.Á.G.F.) 90.711/1945.

⁸ Bánkút korábban nem volt az állami ménesbirtok része. A volt főhercegi uradalomból, a nemesítési kísérletekhez meghagyott mindössze 180 kh-t mint a fenntartását-megvédését biztosítani képes "erősebb testvérhez" csatolták Mezőhegyeshez.

⁹ UMKL. FM. Mg. B.O.Á.G.F. 3.557/1945. Az egyes gazdaságok a területi adatok ismeretében több ízben megjegyezték, hogy azok még nem tartalmaztak végleges számokat, mert azok csak az elhúzódo földosztási viták lezárása után állapíthatók meg.

¹⁰ Mezőhegyes 1972-től jogilag önálló község volt, de mivel minden ingatlan az államé volt, csak ún. eszmei község formájában. A községi önkormányzatok kötelezettségeit a ménesbirtok /=az államkincstár/ finanszírozta. A földreform végrehajtása után sajátos jogi helyzetet kellett megoldani, az eszmei községet tényleges közigazgatási-önkormányzati egységgé kellett alakítani, az összes vagyoni, kommunális, intézményfenntartási, igazgatási stb. különválasztási következményekkel.

¹¹ UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 3832/1946. Az 1945. szeptember 29-én kelt, 17.178/1945.sz. O.F.T. határozat.

¹² UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 3832/ 1946.

¹³ UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 2369/1945.

¹⁴ UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 3167/1945.

¹⁵ UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 205.054/1946.

¹⁶ UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 3557/1946.

¹⁷ U.o.

¹⁸ UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 7292/1946. Az 1946. június 14-én kelt, 206.363/1946.sz. O.F.T. határozat

¹⁹ SZABÓ F. 1974.437.p. Ezúton köszönöm meg SZABÓ Ferencnek munkámhoz nyújtott segítségét.

²⁰ UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 12.368/1947.

²¹ U.o.

²² UMKL.FM. Mg:B.O.Á.G.F. 97.559/1947

²³ CsmL. XI. 608.

²⁴ UMKL. O.F.T. jegyzőkönyvek. 123/1946. Itt jegyezték meg, hogy a világhírű mezőhegyesi ménest, melyet teljesen elkülönítve tartottak a mintabirtoktól, 1944 ősztén nyugatra menekítették és a háború után Németország amerikai megszállás alatt levő részén tartották. Több éves tárgyalássorozat után csak 1949.-ban került vissza Mezőhegyesre a ménes egy része. Erre nézve l.: Mezőhegyes lótenyésztésének... 1978.

²⁵ UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 2.696/1945.

²⁶ UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G. 206.882/1946.

- 27 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 6.985/1946.
28 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 90.177/1945.
29 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 7.987/1946.
30 U.o.
31 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 7.896/1946.
32 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 6.985/1946.
33 U.o.
34 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 91.005/1945.
35 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 461/1945 és 3.832/1946.
36 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 3557/1946.
37 U.o.
38 U.o.
39 U.o.
40 U.o.
41 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 90.050/1945.
42 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 4.721/1946.
43 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 205/797/1946.
44 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 3.557/1946.
45 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 205./339/1946.
46 U.o.
47 UMKL.FM: Mg.B.O.Á.G.F. 90.050/1945.
48 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 26/024/1948.
49 P.t.I. Arch. Jelentés az állami gazdaságokról 276/f. 2/8-122.
50 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 7.157/1946.
51 UMKL.FM. Mg.B.O.Á.G.F. 3.557/1946.
52 P.t.I. Arch. Jelentés az állami gazdaságokról 276/f. 2/8-122.
53 A mezőhegyesi m. kir. állami ménésbirtok... 1917. 40.p.
54 UMKL. Mg.B.O.Á.G.F. 3557/1946.
55 UMKL. Mg.B.O.Á.G.F. 9.775/1946
56 U.o.
57 U.o.
58 UMKL. Mg.B.O.Á.G.F. 3.557/1946.
59 U.o.60 U.o.
61 UMKL. Mg.B.O.Á.G.F. 3.522/1946.
62 UMKL. Mg.B.O.Á.G.F. 8.127/1946.
63 UMKL. Mg.B.O.Á.G.F. 14/395/1947.
64 U.o.
65 U.o.
66 U.o.
67 U.o.
68 U.o.
69 P.t.I. Arch. Jelentés az állami gazdaságokról 276/f. 2/8-122.
70 UMKL.Mg.B.O.Á.G.F. 97/559/1948.

⁷¹ UMKL.Mg.B.O.Á.G.F. 26.024/1948.

⁷² UMKL.Mg.B.O.Á.G.F. 97.434/1948.

⁷³ K.U. 1949. március 1.

IRODALOM

BORBÁS Lajos 1973: Mezőhegyesi közkatonák. Mezőhegyes.

DANCS József 1985: Múlt időben Bábólnáról. Bábolna.

SZABÓ Ferenc 1974: A földreform főbb kérdései Békés megyében 1945-ben. Tanulmányok. Szerk. Dér László-Szabó Ferenc. Békéscsaba.

SZAKÁCS Sándor 1969: Állami gazdaságaink helyzetének alakulása 1945-48. Bp.

IVÁNYI Anna 1963: Az 1945. évi földosztás Mezőhegyesen AtSz. Folyóirat. Bp.

A mezőhegyesi m. kir. állami ménesbirtok ... 1917:A mezőhegyesi m. kir. állami ménesbirtok leírása. Szeged

Mezőhegyes lótenyésztésének ... 1978.: Mezőhegyes lótenyésztésének története 1785-től 1978-ig. Szerk. Sz. Bozsik Nóra. Mezőhegyes.

RÖVIDÍTÉSEK

AtSz:	Agrártörténeti Szemle
CsmL:	Csongrád megyei Levéltár
FM:	Földművelésügyi Minisztérium
K.U.:	Keszthelyi Újság
P.t.I. Arch.:	Politikatudományi Intézet Archívuma
UMKL:	Új Magyar Központi Levéltár

Einige Angaben zur Geschichte des Staatlichen Gutes in Mezőhegyes /1945-48/

In Ungarn zwischen den zwei Weltkriegen gab es nur wenige staatliche Güter, Sie haben insgesamt ungefähr 70000 Katastraljoch bewirtschaftet. Es waren eigentlich Mustergüter und es wurde auf ihnen in bedeutender Menge Experimente landwirtschaftlichen Charakters vollzogen. Das Gestütgut von Mezőhegyes war eines der bedeutendsten unter ihnen.

Ein Teil der staatlichen Güter wurde nach 1945 aufgeteilt, aber zugleich wurden auch viele neue, ebenfalls als staatliche Güter bezeichnet, zustande gebracht. Die Zielsetzung hat sich nicht verändert, die alten Vorstellungen blieben in Kraft: die neuen staatlichen Güter hatten /oder sollten eher/ Beispiel für eine moderne Wirtschaften werden.

Wie hatte sich die Bewirtschaftung des berühmtesten, traditionellen staatlichen Gut von Mezőhegyes nach 1945 gestaltet? Die vor der Bodenreform von 1945, etwa

30000 Katastraljoch grosse Fläche des staatlichen Gutes hatte sich um 60% vermindert um jene Leute die in Mezöhegyes und in der Nachbardörfern rechtsgemäss Boden beanspruchten, zufrieden zu stellen.

Dem II. Weltkrieg zufolge wurde der Viehbestand praktisch ganz vernichtet. Im Frühling des 1945-er Jahres haben die Konskribenten nur 2 Pferde, aus der simmentaler Rinder - Stammzucht 15 Kühe - auch alt und lahm, - aus der Stammzucht der Mangalica - Schweine, 6 Sauen vorgefunden. Von den Merino-Schafen ist kein einziges übrig geblieben.

Eine grosse Last bedeutete für die staatlichen Güter die unentgeltliche Dienstleistungen gegenüber der sovietischen Armee. Einzog im in 1945 musste 136.254 q aus Weizen Hafer, gerste und Mais übergeben werden.

Mangel an Maschinen und zugkraft war von grosser Bedeutung bei den Feldarbeiten.

Trotz aller Schwierigkeiten war der Ernteertrag in Mezöhegyes mit denen anderer staatlichen Güter verglichen weit über den Durchschnitt des ganzen Landes. Bis zum Ende des Jahres 1948 wurde die Reorganisierung des Staatgutes von Mezöhegyes vollzogen. Die neue Benennung (etwa dem deutschen volkseigenen Betrieb) und die neuen Zielsetzungen wiesen auf gewaltsame Förderung des sozialistischen Grossbetriebes.

DIE NATURALIEN ALS FEUDALLEISTUNGEN UND DIE ERNÄHRUNGSGE- WOHNHEITEN IM KOMITAT SOMOGY (UNGARN) IN DEM XVIII. JAHRHUNDERT

Judit, Knézy

Die historische Volkskunde ist mit einer vielseitigen Behandlung der ungarischen Nahrungsgewohnheiten des XVIII. Jahrhunderts noch schuldig. Diese Lücke versuchte ich für ein Gebiet in Süd-Trandanubien, das Komitat Somogy zu erfüllen. Die Quellenlage dafür ist nicht besonders günstig. Durch die Jahren untersuchte ich schon die Entwicklung der Heizeinrichtungen,¹ die Verarbeitung von Milch² und Schweinefleisch³ und versuchte auch eine erste Übersicht⁴. Die hier veröffentlichte kleine Abhandlung ist ein Teil derselben. Schliesslich gelangte ich zur grössten Bearbeitung und Zusammenfassung der Volksernährung im Somogy von 1696 bis 1960.⁵ Sehr grosse Hilfe gaben für mich die ernährungshistorische Werke von Kisbán Eszter über Brot, Brotfladen, Fladenbrot, Brei und die Grütze⁶, über die Mahlzeiten und über die Periodisation der ungarischen Ernährung⁷, usw.

Gedruckte oder handschriftliche Kochbücher, Rezeptesammlungen, Speisekarten, die in der genannten Zeit über die Kochtechnik oder Ernährungsansprüche der Adeligen, Priester, Kaufleute, Leibeigenen, Häusler, Gutshofknechte im Komitat Somogy entstanden sind, sind bis zu unseren Zeiten nicht bekannt.⁸ Die Eigentümlichkeiten der damaligen Ernährung konnten daher nur unter Heranziehung von indirekten Quellen ermittelt werden. Diese Quellen ermöglichen keine eingehende übersicht, sie sind zur Beantwortung der Fragen der Ernährungsstruktur, der Verfahren der Zubereitung von Speisen und deren kleineren Änderungen weniger geeignet. Die Ermittlung des Sortimentes der Nahrungsmittel, der gebrauchten Grundstoffe und der Ernährungsgewohnheiten war dagegen leichter. Die erwähnten indirekten Quellen sind z.B. Inventarien, Leibeigenenbriefe, Konskriptionen, Verordnung über die Tagelöhne, Preisvorschriften, der Prozesse gegen Hexen, Artikel der Zünfte,

wirtschaftliche Aufzeichnungen der Kirche, kirchliche Protokolle, Pacht- und Lohnverträge, Zolltarife usw.

Das Komitat Somogy gehört zu den Gebieten, die sich während der Türkenherrschaft entvölkerten. Einige Siedlungen blieben jedoch ständig bewohnt, und ein bedeutender Teil der fortgezogenen und entflohenen Bevölkerung kam wieder zurück. Die Zahl der zuziehenden Deutschen, Kroaten, Slowenen und Slowaken war verhältnismässig niedrig:⁹

Gesamtbevölkerung im Somogy		die Einteilung der Nationalitäten am Ende des XVIII. Jh.-s		
1715-20	1787	Ungarn (83-84 %)	Deutschen (9,4 %)	Slawen (6-7 %)
etwa 60-80 000	166 127	etwa 139-140000	15000	11-12000

Die Zahl der Ungarn, die aus den benachbarten Komitaten kamen, war höher. Der in der Türkenzeit entstandene Rückstand des Gebietes wurde während des XVIII. Jahrhunderts eingeholt, das wirtschaftliche Leben hat einen bedeutenden Aufschwung erfahren¹⁰. Die gegebenen gesellschaftlichen Verhältnisse¹¹, die Beziehungen der einzelnen Gruppen zueinander, ja sogar die Arbeitsteilung in der Familie werden in den Traditionen der Ernährung in der betreffenden Zeit im allgemeinen gut wiedergespiegelt. Mit der Errichtung der zweiten Leibeigenschaft erlebten bereits früher vorhandene Gewohnheiten wie z.B. Zahlen in Naturalien, Speisen oder Getränke ihre Blütezeit. Aber auch Überreste von zahlreichen Traditionen aus älterer Zeit (Abergläuben, religiöse Vorstellungen, abergläubische Handlungen, Anwesenheit der Dorfgemeinschaft) können aufgefunden werden. Das Zeitalter wird gleichzeitig von der Übernahme neuer Speisen und Rohstoffe, von der Ausgestaltung einer neuen Wertordnung und von einer bestimmten Geschmacksänderung gekennzeichnet.

1. ZUSAMMANFASSUNG ÜBER DIE NAHRUNGSMITTEL UND GERICHTE DES XVIII. JAHRUNDERTS

Im Komitat Somogy gab es im allgemeinen Roggenbrot oder Brot aus einer Mischung aus Roggen und Mais. Der Brei und die Grütze mussten auch eine wichtige Rolle spielen. Sie wurden aus Buchweizen, Hirse, (seltener aus Hafer) und vom XVIII. Jahrhundert an auch aus Mais gemacht.¹² Aber man benutzte auch Weizen für Brot oder Kuchen der Feiertage, für Fladen und auch für feinere Mehlspeisen.

In Ungarn und auch in Süd-Transdanubien wurde Fleisch verhältnismässig in grosser Menge verzehrt. Man muss zwischen der adeligen oder herrschaftlichen und der Bauernküche unterscheiden. Die herrschaftlichen Küchen haben mehr Ring-, Kalb-, Fisch-, Geflügel- und Wildfleisch verbraucht, als die Küchen der Leibeigenen. Die adelige Küche kannte vielerlei Sossen, die mit gekochten Fleisch serviert wurden. Die Adeligen tranken mehr und auch feinere alkoholische Getränke, als die Bauern, besonders gebrannte alkoholische Getränke. Relativ grösser war der Milch-, Obst- und Honigverbrauch bei den Adeligen, als bei den Bauern¹³. Bauern assen mehr Schweine- und Rind-, weniger Geflügel- und Fischfleisch. Sie räucherten fast alle Teile der Schweine. Die wichtigen Milchwaren (Quark, Rahm, Käse, Butter, bitter und geknetener Quark usw.) waren auch in dieser Zeit erwähnt.¹⁴ Die Bauern tranken Wein, aber wir haben Daten aus den 1770. Jahren auch für den bauerlichen Branntweinverbrauch.¹⁵ Die Suppen bekamen eine bedeutende Rolle in Süd-Transdanubien. Wenn man warme Gerichte hatte, begann man immer mit Suppe. Ein englischer Reisende schrieb im Jahre 1815 in Somogy darüber.¹⁶ Sehr wichtige Grundstoffe waren in der Nahrung der Bauern Kohl, Weissrüben (beide in "süsser" und gesäuerter Form), Bohne, Linse und verschiedene Pilzarten. Die Kartoffel wurde nach der Mitte des XVIII. Jahrhunderts im Somogy verbreitet, aber meine erste Daten darüber stammten nur aus dem Jahre 1772 aus einem deutschen Dorf, Szulok.¹⁷

Überreste eines früheren vielseitigen Obstverbrauchs und der Zubereitung zeigten sich auch noch in der erste Hälfte des XX. Jahrhunderts bei Dörrobst, Pflaumenmarmelade, Obst- und Weissig.

Das wichtigste Gewürz, das Salz wurde auf der Donau, Drau und Kapos geliefert. Zwiebel und Knoblauch waren allgemein in den Bauerngarten. Der Paprika als billige Gewürz ersetzte den Pfeffer im Somogy im XVIII. Jahrhundert. Die Fischsuppe mit rotem Paprikapulver wurde zuerst schon um 1810 am Kleine-Balaton erwähnt.¹⁸

2. ZAHLEN MIT NATURALIEN, SPEISEN UND GETRÄNKEN

Die Leibeigenen mussten nach ihren Grundstücken Jahr für Jahr aus den Feld-, Garten- und Körnerfrüchten, und aus dem Zuwachs der Haustiere den neunten und den zehnten Teil für den Gutsherrn und für die Kirche abliefern. Aus den Listen dieser Verpflichtung und aus den Beschwerdebriefen der Leibeigenen kennen wir, welche Pflanzen sie angebaut hatten (Weizen, Roggen, Hafer, Mais, Buchweizen, Hirse, Kohl, Weissrüben, Bohne, Hirse, Mohn, Zwiebel, verschiedene Obstarten, Trauben), und welche Haustiere sie hielten. (Rinder, Schweinen, Schaf, Ziegen, Bienen, Geflügel).¹⁹ Die Gutshofknechte und die Angestellten der Herrengüter hatten am Ende des XVIII. Jahrhunderts neben etwas Bargeld (sog. "Salarium") verschiedene

Produkte (sog. "Deputatum") Weizen, Roggen, Erbsen, Linsen, Buchweizen, Hirse), Rindfleisch, (jene, die längere Zeit im Freien zu verbringen hatten, Speck; die Angehörigen der Verwaltung Wein und manchmal Kohl, Butter und Käse)²⁰, weiterhin Salz, Holz und Heu als Lohn erhalten. Die Schaf-, Rind- und Büffelhirten waren verpflichtet aus gemolkener Milch, Butter, Quark und Käse abzuliefern. Dies wurde von Richard Bright in seinem Werk über das Herrengut Festetics in Keresztur aus dem Jahre 1815 erwähnt, wo er den hohen Fettgehalt der Büffelmilch lobte.²¹ In 1780 in Csurgó war der Melker vertraglich verpflichtet von einer Melkkuh 25 Quark gut gerührte Butter und 30 Pfund Käse in das Zentrum des Gutes abzuliefern. Im folgenden Jahr wurde der Käse durch "geknetener Quark" ersetzt. Der Melker war berechtigt (zwei) Rinder, die Schweinehirten Schweine und Ferkel zu halten.²² Ob die Gutshofknechte in dieser Zeit auch Mais und Kartoffel erhielten, ist unklar. Es ist allerdings bekannt, dass die Grossbetriebe seit Anfang des XIX. Jahrhunderts den Saisonarbeitern immer mehr Mais und Kartoffel zur Verfügung stellten.²³ In den Verordnungen des Komitates aus dem Jahr 1814 wurde vorgesehen, dass die Knechte mit oder ohne Fuhrwerk ein Landstück zum Anbau von Kohl und einen halben Kübel Gemüse oder einen halben Kübel Grütze bekommen sollten.²⁴

Während des XVIII. Jahrhunderts ist die Lieferung von Brot, Kuchen und gelegentlich von warmen Speisen als Dienstleistung, die dem Landesherrn gebührt, im Gegensatz den früheren Zeiten immer mehr in den Hintergrund getreten. In den Verträgen mit den Fischern wurde vorgesehen, dass die Fischer verpflichtet sind, den Landesherrn bei seinem Besuch mit Gerichten aus den besten Fischen zu bewirten. Die Lieferung von warmen Speisen, Brot, Schweinebein, Schinken, Speck, Wein, Schnaps, gelegentlich Fett²⁵ und Rohstoffen zur Zubereitung verschiedener Speisen wurde auch in der Entlohnung des Geistlichen, des Lehrers, der Soldaten, der Handwerker, der Gemeindegirten und der Tagelöhner vorgesehen.

Die Geistlichen, Soldaten, Handwerker, ja sogar die Tagelöhner haben versucht, verschiedene weitere Leistungen über den vertraglich vereinbarten Lohn zu erpressen. Besonders oft wurde die Handlungsweise der Soldaten beanstandet. Im Jahre 1726 haben die Leibeigenen von Hedrehely Beschwerde gegen einen Offizier erhoben: "... über seine Portion (pflichtgemässe Verpflegung) hat er 7 kg Weizen, 5 kg Futtergergetreide und 9 grosse Laibe Weizenbrot abgenommen."²⁶ (Ähnliche Beschwerden wurden gegen die findigen katholischen Pfarrer und Mönche erhoben, die verschiedene Geschenke: Schweinebein, Schinken, Erbsen, Linsen, Eier, ja sogar Steinpilze anlässlich verschiedener Gelegenheiten (Hochzeit, Taufe, Dreikönigfest, Messelesung) auch von den protestantischen Gläubigen verlangt haben, ja sich sogar zum Mittagessen einladen liessen.²⁷ (Aus einer Aufzeichnung ist es ersichtlich, dass das Mittagessen des katholischen Pfarrers an Sonntagen aus drei Gängen bestand. Von den Calvinisten in Kaposszentbenedek verlangte nämlich der Pfarrer jeden dritten Sonntag für die Messelesung "drei Gerichte, dazu Getränke und Futter für die Pferde.")²⁸

Auch in Handwerkerkreisen machten sich solche Bestrebungen bemerkbar. Dies ist aus den damaligen Preis- und Lohnvorschriften (Limitationen) ersichtlich. In den Jahren 1737 und 1759 wurde z.B. zur Regelung der Aufgaben und Löhne der Weber beigefügt: "aber weiter weder Brot, noch Mehl..").²⁹ In bestimmten Fällen wurde mit dem Handwerke vereinbart, dass er "Brot und Getränk" erhalten wird").³⁰ Dem Handwerker, der von weither gekommen ist, gebührten auch warme Speisen. Mit dem Ausdruck "Speisen" wurden, wie aus obigem ersichtlich ist, warme Speisen, hauptsächlich Suppen bezeichnet.³¹ (Bei den Bauarbeiten des Pfarrhauses in Darány hat der Notar dem "Töpfer von Kapos" im Wirtshaus "eine halbes Mass Wein" gekauft und ihm "Weissbrot und Speisen" zum Frühstück und Mittagessen gegeben.)³²

In bestimmten Fällen (Haus- oder Kirchenbau, Kauf) war der Kauftrunk, d.h. die Anbietung von Getränken auch ohne besondere Vereinbarung üblich.

Die reichliche Versorgung der Tagelöhner mit Speisen und Getränken war in jenem Jahrhundert bereits wohl bekannt. Das Komitat Somogy hat schon in seiner Verordnung über die Tagelöhne aus dem Jahre 1770 Einwände degegen erhoben, dass einige Wirte den Tagelöhnern mehr als das nötige versprechen, um sie zu locken. Die Generalversammlung des Komitates hat schon in den Jahren 1767 und 1773 genau festgelegt, welche Löhne den Tagelöhnern gebühren, wenn sie sich aus der "eigener Tasche" ernähren, und wenn sie vom Bauer Verpflegung erhalten.³³ Die später erlassene Limitation haben so der Arbeitgeber, wie auch die Arbeiter beanstandet. "Es ist üblich, dass die Tagelöhner täglich mehrere Speisen, verschiedene Gebäcke und Wein von dem Arbeitgeber erpressen, und dass die Arbeitgeber zur Anlockung der Tagelöhner diese verschwenderisch bewirten..."³⁴ In der Verordnung wurde daher vorgesehen, dass die Arbeiter "zu Mittag- und Abendessen mit zwei Speisen, zu Frühstück und Jause mit Brot zufrieden sein sollen".

3. MAHLZEITEN

Gegen Ende des XIX. Jahrhunderts widerspiegeln die Mahlzeiten des Bauernvolkes an Werktagen im Komitat Somogy die Diskrepanz der landwirtschaftlichen Arbeiten, d.h. ihre Verteilung in zwei Zeitabschnitte. Im Winter (vom Spätherbst bis zum Beginn der Feldarbeiten im Frühjahr) hatten die Bauern zwei Mahlzeiten, in der Hochsaison der Arbeiten dagegen drei oder vier. Im Winter haben sie das Frühstück um etwa 9-10 Uhr eingenommen, und die Hauptmahlzeit mit warmen Speisen war abends um etwa 5-6 Uhr. Zu Mittag wurde manchmal etwas Kaltes gegessen.³⁵ Dass die Bauern im XVIII. Jahrhundert im Komitat Somogy zur Winterzeit täglich zwei Mahlzeiten hatten, konnte durch Dokumente bisher nicht bewiesen werden. Sicherlich war diese Gewohnheit damals noch sehr verbreitet. Bei schwereren Arbeiten

wurde Mittagessen auch im Winter gegeben. Die Leibeigenen in BÉlavár haben im Jahre 1768 beanstandet, dass sie "zur Winterzeit, wenn sie Fronarbeit leisten, es nicht wagen das Frühstück einzunehmen". Aus der Antwort des Gutsverwalters geht hervor, dass das Mittagessen genehmigt wurde, sollte aber noch das Frühstück erlaubt werden, würden die Mahlzeiten an den ohnehin schon kurzen Tagen die halbe Arbeitszeit in Anspruch nehmen.³⁶ Dass die Bauern, wenn sie in die Arbeit gingen, unterwegs gegessen haben, wurde von der Gutsverwaltung nicht beanstandet.

Dass in der Hauptsaison häufiger gegessen wurde, wird auch in den bereits erwähnten Verordnungen über die Tagelöhne bewiesen. Sie beweisen ausserdem, dass warme Speisen zu Mittag und am Abend angeboten wurden. In einem Prozess aus dem Jahre 1781, der in Szentmiklós gegen einen Dieb, der Geld gestohlen hat, geführt wurde, kommen die Ausdrücke "Frühstück", "Abendmahl" und "Jause" vor.³⁷ Der Töpfermeister von Kapos hat in Darány warme Speisen in der Früh und zu Mittag erhalten. Zur Zeit der Feldarbeiten vom Frühjahr bis Herbst wurden aber warme Speisen zu Mittag nicht unbedingt gegessen. In den Weinbergen (z.B. beim Hacken) wurde meistens etwas Kaltes eingenommen. Eine Frau aus Kiskomárom (Komitat Zala) hat im Jahre 1741 in einem Weinberg in Zalakaros (Komitat Zala) zu Mittag an der Schwelle des Kellers gegessen und Brot verzehrt.³⁸

Die zwei Hauptmahlzeiten – vormittags und abends – waren auch in den Kreisen des Adels üblich, zu dieser Zeit sind aber die Änderungen offensichtlich. Während des XVIII. Jahrhunderts hat der Kaffee auch in den Kreisen des weniger bemittelten Adels Einzug gehalten und zur Änderung der früheren Speisenfolge beigetragen.³⁹ Zum Frühstück wurde seitdem Kaffee getrunken und dazu einige Kleinigkeiten gegessen. Zu Mittag und am Abend wurden reichhaltigere Speisen angeboten. Zum Frühstück wurden keine Gäste eingeladen, wie R. Bright gegen 1810 in Pécs (Fünfkirchen) sich überzeugen konnte.⁴⁰

Zu den Mahlzeiten der Werktage gehörte auch die Verpflegung derer, die Frondienst oder längere Fuhren leisteten. Die einschlägigen Angaben sind sehr spärlich. In der Konskription der Siedler von Orbányosfa (Komitat Zala) am 27. Juli 1569 befinden sich z.B. folgende Einzelheiten: "... zu Erntezeit werden Erntearbeiten während vier Tage unentgeltlich geleistet. An den übrigen Tagen erhalten die Siedler Nahrung und Geld... Für die Bergung des Getreides in die Scheune wird Nahrung gegeben... Bohnen und Linsen werden gegen Nahrung gepflückt, ohne Anspruch auf Geld..."⁴¹ Es scheint so, dass Nahrung und Geld für die Arbeiten ausser der Fronarbeit hinaus gegeben wurde. Aus den Angaben des Komitates Somogy erscheint die Vermutung begründet, dass die Leute, die fern von ihren Dörfern längere Fronarbeiten leisteten, etwas Nahrung erhalten haben, die aber keineswegs ausreichte. Durch die Erhöhung der Frondienste und die Nichtberücksichtigung der mit der Reise zum und vom Arbeitsplatz verbrachten Tage wurden die Leibeigenen ohnehin schon belastet,⁴² und dazu kam noch die unzureichende Verpflegung. Die Einwohner von Dobsza, die

in Gölle Erntearbeiten leisteten, haben beanstandet, dass sie 11 Tage lang nur etwas Brot erhalten haben und zum Betteln gezwungen waren.⁴³ Die Leute aus Kaposvár äusserten sich ähnlicherweise. Sie behaupteten, dass während drei von ihnen arbeiteten, der vierte betteln musste.⁴⁴

4.) GEWOHNHEITEN DER ZÜNFTEN

Die Zünfte, die während des XVIII. Jahrhunderts in Süd-Transdanubien neu gebildet wurden, hatten mehrere ältere und anderswo entstandene Gewohnheiten aus Zünften anderer Gegenden übernommen, in dem sie die Regeln (Artikulen) der letzteren abschrieben. Eine solche Gewohnheit war das reichhaltige Festessen am Festtag des Schutzheiligen der Zunft. Nach einer weitverbreiteten Gewohnheit hat der Handwerker nach dem er die Meisterprüfung bestand eine sogenannte Meistertafel zu geben. Das hat den Geldbeutel des kürzlich noch Gessellen gewesenen sehr empfindlich belastet. Die Tilgung der Schulden dauerte allenfalls noch mehrere Jahre. Die Zunft der Töpfer in Kaposvár hat im Jahre 1806 die Gewohnheit der Meistertafel nach Erwägung der Umstände abgeschafft: "Weiter werden alle Gassereien und Trinkereien verboten und es wird nicht mehr erlaubt, die kleinen Meister in dieser Zunft mit der Forderung von Mahlzeiten und Getränken aus irgend welchem Grund zu belasten."⁴⁵

5.) FESTESSEN DER LEIBEIGENEN UND DEREN VORGESETZTEN

In den verschiedenen Aufzeichnungen und Verordnungen der Kirche werden die Festessen der Dorfleute im allgemeinen erwähnt, aber meistens missbilligt, da die Leute solchen Gelegenheiten sich im Essen, Trinken, Tanzen und anderen Lustigkeiten mehr erlaubten. Auch die Freijung wurde mit einem Festessen gefeiert. Im Jahre 1737 besuchten die Brautwerber das Haus des Mädchens in Nagyberény (Komitat Tolna) Sonntag abends. Die Kirchenherren ordneten an, dass dies an anderen Tagen stattfinden sollte: "Es kann nicht erlaubt werden, dass an für den Gottesdienst bestimmten Tagen Hochzeitfeiern gehalten und die Magen gefüllt werden." In Szokoly (Komitat Tolna) kamen die Feiernde spät am Abend an. "Es war schon Mitternacht, als sie sich zu Tisch gessen haben."⁴⁶ Bei Hochzeiten haben oft die Priester und die Lehrer bei den Vergnügungen, am Trinken teilgenommen. Auch die Taufe wurde vom Essen und Trinken begleitet. Im Prozess gegen die verhaftete Panna Györe aus Kiskomárom (Komitat Zala) in 1741 wurde folgendes zu Protokoll gegeben: "Die Tochter dieser verhafteten Frau hat ein Kind geboren. Nach der Taufe wurde ich als Taufpate zu einem üblichen Festessen eingeladen."⁴⁷ Auch der Pfarrer

von Vörs hat aufgezeichnet, dass die Einwohner des Dorfes gegen Ende des XVIII. Jahrhunderts anlässlich der Taufe ein Festessen veranstaltet haben, das Passita genannt wurde.⁴⁸

Ein weiteres Familienereignis, die Beisetzung bot Gelegenheit zur Einladung zu einem Totenmahl. Bereits beim Totenwache konnte Essen angeboten werden. Im Prozess einer Frau aus Surd wurde im Jahre 1738 folgendes ausgesagt: "Vor etwa fünf Jahren ist ein Söhnchen des Bruders der Angeklagten gestorben. Bei dieser Gelegenheit wurde wie üblich ein Totenmahl angeboten... Susa Ross hat danach um Fleisch gebeten... Ich kann kein Fleisch geben, sagte die Mutter der Angeklagten, da beim Totenmahl alles verzehrt wurde."⁴⁹

Hier und dort sind Hinweise auf die feierlichen Mahlzeiten, die an Festtagen angeboten wurden, zu finden. Es ist z.B. bekannt, dass zu Weihnachten Honig gegessen wurde. Hinweise an Fasttage und an Verletzungen der Fastregel liegen gleichfalls vor.⁵⁰ Zu dieser Zeit war Freitag der Fasttag, und nach dem Fasching gab es eine längere Fastenzeit für die Katholiken. (Für die Protestanten gilt nur Karfreitag als Fasttag.) In der *Historia domus*, die vom Pfarrer in Nemesvid geschrieben wurde, befindet sich eine Beschwerde, wonach die Edelleute die Vorschriften der Kirche zu Wahlzeiten unbeachtet lassen, und auch zu Fastenzeiten⁵¹ reichlich essen und trinken.

Die Herrschaften der Kirche haben die an Sonntagen üblichen Trinkereien in ihren Schriften und sicherlich auch in ihren Predigten beanstandet, da dadurch die Gläubigen von der Kirche ferngehalten wurden. Mahlzeiten und Trinkereien in den Kellern waren aber auch an Werktagen üblich. Das beweisen Reiseberichte und Schriften der Lokalhistoriker, aber auch die Prozesse wegen Einbruch in die Keller, und andere Aktenstücke.

Zahlreiche Quellen über diese Zeit sind noch unerschlossen. Weitere Einzelheiten sind hauptsächlich über die Gewohnheiten des Essens zu erwarten.

FUSSNOTEN

¹ KNÉZY J. 1972. 518-531. p.

² KNÉZY J. 1980/a. 137-169. p.

³ KNÉZY J. 1980/b. 109-137. p.

⁴ KNÉZY J. 1984. 135-172. p.

⁵ KNÉZY J. 1991. 288. p.

⁶ KISBÁN E. 1960. 1965. 313-340. 1968. 51-91. 1970. 97-125. p. BARABÁS-KISBÁN, E. 1971. 60-65. p.

⁷ KISBÁN E. 1975. 117-185. 1984. 384-399. p.

⁸ Am nächsten steht das Kochbuch des Zrinyi-Hofes aus Csáktornya (Komitat Zala; heute Cakovec, Jugoslawien) im Raum und in der Zeit. Aber es stammte aus hochadeliger Küche im XVII. Jahrhundert. KOVÁCS I. 1981. 142-185. p.

- ⁹ KOVÁTS Z. 1969. 41. p.
- ¹⁰ KNÉZY J. 1981-81. 295. p.
- ¹¹ Adelige Familien waren im Jahre 1787: 2130; Honorator-: 3; Bürger-: 987; Bauern-: 14 319; Häusler-: 17 273; Sonstige- (z.B. Gutshofknechte): 5076; KANYAR J. 1967. 132-33. p.
- ¹² Der Maisanbau war allgemein am Anfang des XVIII. Jahrhunderts. z.B. 1714. in Dörfern Jákó, Csaba, Osztopán, Szigetvár. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára Urbaria et Conscriptioes regeszta és másolatgyűjtemény: 94: 6/1-47. Provisoratus von Szigetvár.
- ¹³ KNÉZY J. 1985. 687-698. p.
- ¹⁴ Somogy Megyei Levéltár Kaposvár (im weiteren SML) IV. 1. a. Protocollum congregationum 1712. nov. 14.; 1772. I. No.359. 1813. nov. 15. No. 1785.
- ¹⁵ PETÁNOVITS K. 1981. 57.58.103.106.126. p. Daten aus Balatonkeresztúr für bäuerliche Branntweinbrennereien.
- ¹⁶ BRIGHT, R. 1815. 59. 65. p.
- ¹⁷ Országos Levéltár (im weiteren OL) P 623 Archiv von Familie Széchenyi, Stamminventar X. k. Wirtschaftliche Schriften 4. fasciculus 395. cs. Csoknya.
- ¹⁸ EISSL, M.A. 1812. 11-60. p.
- ¹⁹ Die Dorfgemeinschaften mussten Geflügel, Eier, hie und da wildes Tier usw. in bestimmter Zahl dem Gutsherrn Jahr für Jahr geben.
- ²⁰ OL P 274. Archiv von Familie Festetics 79. Status personalis 6.e. (1762-1809) 73-139. p.
- ²¹ BRIGHT, R. 1815. 49. p.
- ²² OL P 279. Archiv von Familie Festetics IV. k. Kontrakten. Dominium Csurgó. fasc. 5. 112. cs. (1771-1844).
- ²³ T. MÉREY K. 1960. 67. p.
- ²⁴ SML IV. 1. a. Protocollum congregationum (1758-1814)
- ²⁵ Jegyzőkönyv... a Darányi Reformata Szent Ecclesiára tartozandó mind régibb, mind nevezetesebb dolgok (Protokoll... über die alten und neuen nennenswerten Angelegenheiten, die die Heilige Reformierte Kirchengemeinde angehen). Von 1795. Handschrift von VECSEY Ferenc in 1965. Archiv für Volkskunde des Janus Pannonius Múzeum Pécs) in weiteren JPM NA) 481.
- ²⁶ KÁVÁSSY S. 1962. 72. p.
- ²⁷ TÓTH E. 1940. 98-139. 161. 163. p.
- ²⁸ TÓTH E. 1940. 123. p.
- ²⁹ SML IV. 1. b. Protocollum generalium et congregationum 1737. Marcali; 1759. Zum schmieren des Fadens hat der Weber noch am Anfang des XX. Jahrhunderts Mahl erhalten.
- ³⁰ SML IV. 1. b. Prot. gen. et part. 1759. okt.
- ³¹ VECSEY F. Handschrift. 2-3. p. JPM NA 481.
- ³² VECSEY F. Handschrift. 9. p. JPM NA 481.
- ³³ MELHARD Gy. 1896. 8. p.
- ³⁴ MELHARD Gy. 1896. 10. p. "Mehrere Platten von Speisen" bedeutet warme Speisen, "Gebäcke" aber einfache Kuchen, Mehlspeisen aus Hefeteig usw.
- ³⁵ KNÉZY J. 1975. 103-118. p.
- ³⁶ OL P 275. Archiv des Familie Festetics. 38. b. Beschwerdebriefe von Leibeigenen. 72. cs. 86. p.
- ³⁷ OL P 235 Archiv, des Familie Gersei-Pethő 137. Acta juris gladii et criminalia. Dominium Csurgó. 72-73. p.

- ³⁸ SCHRAM F. 1970. II. 67. p.
³⁹ KISBÁN E. 1988. 149-177. p.
⁴⁰ BRIGHT, R. 1815. 74. p.
⁴¹ OL E 156 *Urbaria et Conscriptiones* 40:57 Juli 1567. Güter von Hásságy und Chani.
⁴² T. MÉREY K. 1975. 10-16. In der zweiten Hälfte des XVIII. Jahrhunderts betrogen der im Fernen geleisteten Fronarbeitstagen in Herrengut Hunyady 12-16 Tagen.
⁴³ BOJT L. 1935. 91. p.
⁴⁴ KANYAR J. 1967. 113. 115. p.
⁴⁵ SML IX. 5. Cehalia. Kaposvári district 1749. 1806.
⁴⁶ HÓKE L. 1873. 246. 248. p.
⁴⁷ SCHRAM F. 1970. II. 608. p.
⁴⁸ KÖVÉR János, *Sequitur Historia Parochia Vörsensi*. Handschrift im Pfarramt von Vörs.
⁴⁹ SCHRAM F. 1970. I. 546. p.
⁵⁰ SCHRAM F. 1970. II. 459. p. Hexenprozess in Nagyszékely (Komitat Tolna)
⁵¹ KISS László *Nemesvid története* (Geschichte von Nemesvid). Handschrift 1980. Rippl-Rónai Múzeum Adattára Kaposvár

LITERATUR

- BARABÁS-KISBÁN, Eszter 1971.: Räumliche Zusammenhänge und historische Schichten in der Ernährung der Völker des Pannonischen Gebietes. Burgenländische Forschungen. Heft. 6. Zeitschrift. Eisenstadt.
- BOJT Lajos 1935.: A fehérvári érkanonokság birtokainak története a XVIII. század végétől 1933-ig. (Geschichte der Güter der Domherren zu Fehérvár vom Ende des XVIII. Jahrhunderts bis 1833). Budapest.
- BRIGHT, Richard 1815./1970.: Richard Bright utazásai Magyarországon 1815-ben. (Reisen von Richard Bright in Ungarn im Jahre 1815.) Übersetzt von SZERECZ, Imre. Veszprém.
- EISSL, Michel Amadeus 1812.: Die Fahrt auf Plattensee in Ungarn und Umgebung dieses Sees. Malerisches Taschenbuch für Freunde interessanter Gegenden. Natur – und Kunst – Merkwürdigkeiten der Österreichischen Monarchie 2. Wien.
- HÓKE Lajos 1873.: Tolna és Tolna-Külső-somogyi egyházvidék múlt századi jegyzőkönyvei. (Protokolle der Tolnaer und Tolna-Aussen Somogyer Kirchendistrikte aus dem vergangenen Jahrhundert.) Protestáns Iskolai Lap. Zeitschrift Budapest.
- KÁVÁSSY Sándor 1962.: Somogyi jobbágyok panaszos levelei a hadseregellátás terhei ellen a XVIII. század első felében. (Beschwerdebrieftage der Leibeigenen gegen die Lasten der Verpflegung des Heeres im XVIII. Jahrhundert.) Emlékkönyv a Kaposvári Technikum jubileumáról. Szerk.: (Red.) PINTÉR József Kaposvár.
- KANYAR József, 1967.: Harminc nemzedék vallomása Somogyról. (Aussage von 30 Generationen über das Komitat Somogy.) Kaposvár
- KISBÁN Eszter 1960.: Nyersanyag és technika. (Das Rohmaterial und die Technik.) NÉ LXXI. Zeitschrift. Budapest.
- 1965.: A kenyér néprajzi kutatása Európában. (Die ethnographische Forschung des Brotes in Europa.) Eth. LXXV. Zeitschrift. Budapest

- 1966.: A magyar kenyér. (Das ungarische Brot.) Kandidatsarbeit. Budapest.
- 1968.: A lepénykenyér a magyar népi táplálkozásban. (Das Fladenbrot in der Ungarischen Volksemährung.) In: Népi kultúra – Népi társadalom I. Szerk. (Red.) ORTUTAY Gyula. Budapest
- 1970.: A kenyér a táplálkozási kultúrában. (Das Brot in der Ernährungskultur.) In: Népi kultúra – Népi társadalom IV. Szerk.: (Red.) ORTUTAY Gyula. Budapest
1975. Étekezések napi rendjének újkori átalakulása. (Die neuzeitliche Umgestaltung in der Tagesstruktur der Mahlzeiten.) MNY 71/2. Zeitschrift. Budapest.
- 1984.: Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában. (Perioden und Wendepunkte in der Nahrungsgewohnheiten Europas.) Eth. XCV. Zeitschrift. Budapest.
- 1988.: A kávé bevezetése Magyarországon. (Die Einführung des Kaffees in Ungarn.) Eth. XCIX. Zeitschrift. Budapest.
- KNÉZY Judit 1972.: Favázás építkezés XVIII. századi emlékei Somogyban. (Holzgerüstbauten aus dem XVIII. Jahrhundert in Somogy.) Eth. LXXXIV. Zeitschrift. Budapest.
- 1975.: A táplálkozás szokásai Csököly, Gige, Kisbajom és Rinyakovácsi községekben. (Gewohnheiten der Ernährung in den Gemeinden Csököly, Gige, Kisbajom und Rinyakovácsi.) SMK. 2. Jahrbuch. Szerk.: (Red.) BAKAY Kornél. Kaposvár.
- 1980/a.: Paraszti tejfeldolgozás és tejtermékek fogyasztása Somogyban. (Milchverarbeitung und Verbrauch von Milchprodukten in Somogy.)
- 1980/b.: A sertéshús fogyasztása és tartósítása Somogy megye parasztságánál. (Verbrauch des Schweinefleisches und dessen Konservierung bei den Bauern in Somogy.) In: Somogy Néprajza II. Szerk.: (Red.) KNÉZY Judit. Kaposvár.
- 1981-82.: Somogy megye paraszti népének csoportjai és gazdálkodása. (Gruppen und Wirtschaft des Bauernvolkes im Komitat Somogy.) MMMK Jahrbuch. Szerk.: (Red.) FÜR Lajos – PINTÉR János. Budapest.
- 1984.: Somogy XVIII. századi táplálkozástörténetéből. (Aus der Geschichte der Ernährung im XVIII. Jahrhundert im Somogy.) SMM Jahrbuch Szerk.: (Red.) KANYAR József. Kaposvár.
- 1985.: Változások a Káli-medence lakóinak táplálkozásában. (Veränderungen in der Ernährung der Völkerung des Káli-Beckens.) VMMK 17. Jahrbuch. Szerk.: (Red.) TÖRÖCSIK Zoltán – UZSOKI András. Veszprém.
- 1991.: Hagyományok és változások a somogyi mezőgazdasági népesség táplálkozásában. (1696-1960) Traditionen und Veränderungen in der Ernährung der Somogyer landwirtschaftlichen Bevölkerung.) Kandidatsarbeit. Budapest.
- KOVÁCS István 1981.: A csáktornyai Zrinyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve. (Das handschriftliche Kochbuch des Csáktornyaer Zrinyi-Hofes aus dem XVII. Jahrhundert.) In.: Szakácsmesterségnek könyvecskéje. Szerk.: (Red.) KIRÁLY Endre. Budapest.
- KOVÁTS Zoltán 1969.: Somogy megye népessége a XVII-XVIII. század fordulóján. (Die Völkerung des Komitats Somogy an der XVII-XVIII. Jahrhundertwende.) Somogyi Almanach 12. Kaposvár.
- MELHARD Gyula 1896.: Somogy vármegyei gazdaságtörténeti adatok. (Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte des Komitats Somogy.) Kaposvár.
- T. MÉREY Klára 1960.: Somogy megye mezőgazdasága (1790-1848). (Die Landwirtschaft im Komitat Somogy.) Kaposvár.
- 1975.: A parasztság élete és sorsa a Somogy megyei Hunyady birtokon. (Leben und Schicksal des Bauernvolkes im Herrngut Hunyady im Komitat Somogy.) 1767-1867. Somogyi Almanach 22. Kaposvár.

PETÁNOVITS Katalin 1981.: A Festeticsek balatonkeresztúri uradalmának kontraktusai. 1772-1793. (Die Kontrakten des Herrngutes Festetics in Balatonkeresztúr.) Zalai Gyűjtemény 17. Zalaegerszeg.
 SCHRAM Ferenc 1970.: Magyarországi boszorkányperek. (Hexenprozesse in Ungarn.) Budapest I-II.
 TÓTH Endre 1940.: Belső-somogyi református egyházmegye története Mária Terézia korában. (Geschichte des kalvinisten Kirchendistriktes Innen-Somogy zur Zeit von Maria Theresia.) Csurgó.

ABKÜRZUNGEN

cs.	csomó (Bündel)
Eth.	Ethnographia. Folyóirat (Zeitschrift) Budapest
JMP NA	Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Adattára (Janus Pannonius Museum Ethnographisches Archiv)
k	kötet (Band)
MMMK	Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei (Mitteilungen des Ungarischen Agrarmuseums. Évkönyv (Jahrbuch) Budapest
MNy	Magyar Nyelv (Ungarische Sprache) Folyóirat (Zeitschrift) Budapest
NÉ	Néprajzi Értesítő (Ethnographischer Bericht). Évkönyv (Jahrbuch) Budapest
OL	Országos Levéltár (Staatsarchiv)
p	pagina
Red.	redakteur
SMK	Somogyi Múzeumok Közleményei (Mitteilungen der Somogyer Museen) Évkönyv (Jahrbuch). Kaposvár
SML	Somogy Megyei Levéltár (Archiv des Komitats Somogy)
SMM	Somogy Megye Múltjából (Aus der Vergangenheit des Komitats Somogy) Évkönyv (Jahrbuch). Kaposvár
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Mitteilungen der Museen des Komitats Veszprém). Évkönyv (Jahrbuch). Veszprém.

TERMÉNYEKKEL TÖRTÉNŐ FEUDÁLIS SZOLGÁLTATÁSOK ÉS TÁPLÁLKOZÁSI SZOKÁSOK SOMOGY MEGYÉBEN A XVIII. SZ.-BAN

A dolgozat egy 1984-ben megjelent magyar nyelvű tanulmány újabb adatokkal is kiegészített része. E vizsgálattal Magyarországon először kísérelt meg a szerző egy nagyobb táj népének XVIII. századi étkezéséről átfogó képet adni közvetlen források (szakácskönyvek, ételleírások, étlapok) hiányában közvetett, főképp levéltári adatok alapján, s a XIX. század végi, XX. század eleji táplálkozási anyag ismeretében.

A török idők pusztításait megszenvedő megye népe hősies munkával nemcsak behozta a másfél évszázad alatt kialakult hátrányokat, de a század végére a gazdálkodás lendületes fejlődésnek indult. A táplálkozás azonban az új növények (kukorica,

burgonya, paprika) térhódítása ellenére is hagyományos maradt, tükrözte középkori gyökereit. Tovább éltek a feudalizmusban kialakult olyan szokások, mint a terménnyel, ételalapanyagokkal, étellel, itallal való fizetési módok. Így fizették a jobbágyok a tizedet, kilencedet terményeikből, egyes állataik szaporulatából jobbágytelkük, szőlőföldjük használatáért. Az uradalmi cselédek, alkalmazottak fizetésképpen a csekély pénzösszeg mellett kenyérgabonát, főzeléket, kását, húst, sőt, esetenként szalonnát, vajot, sajtot, tejet, káposztát is kaptak, állattartási joga is volt legtöbbjüknek. Terménnyel, borral, esetenként kenyérrrel, meleg étellel fizették a gazdák és faluközösségek a pénz mellett a községi pásztorokat, a papot, tanítót, iparost, napszámost is.

A napszámrendeletekből, jobbágypanaszokból kiderül, milyen volt a dologidő étrendje, milyen napszakokban ettek, hogy nevezték az egyes étkezési alkalmakat, mikor táplálkoztak bőségesebben, mikor adtak meleget (pl. aratásban délben, este), mikor hideget (reggel, uzsonnára, szőlőbeli kapáláskor délben is). A robotmunkára falujuktól távol, több napra eltávozók táplálkozása nehezen volt megoldható, az uradalmak kevés gondot fordítottak erre – ezt tükrözték a jobbágypanaszok.

A céhek közös ünnepeinek étkezési szokásai nagyjából azonosan alakultak, mint az országban másutt. Pl. céh védőszentjének napját ünnepelték meg felvonulással, misével, közös ünnepi ebéddel. A mestervizsgát sikerrel letett volt segédek Somogyban is mesterasztalt adtak a maguk költségén.

A falusi népesség egyhangú hétköznapi étrendjétől e században is eltértek – mint a lelkészek feljegyezték, a boszorkánypercek vallomásai is tanúsították – az ünnepek evési, ivási alkalmai: mint a karácsony, a lánykérés, a lakodalom étrendje, a keresztelő utáni paszita vacsora, a temetést követő tor, a pinceszerezések.

További források feltárásával kiegészíthető a kép, de az adatok egyenetlensége miatt teljessé nem tehető.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

AZ ÁLLATI FEHÉRJÉT TARTALMAZÓ ÉLELMISZEREK FOGYASZTÁSÁNAK ALAKULÁSA A MÚLT SZÁZAD NYOLCVANAS ÉVEI ÓTA MAGYARORSZÁGON

Mártha Zsuzsanna

Az életminőséget a táplálkozási és a lakásviszonyok határozzák meg elsősorban. Ezek döntően befolyásolják testi, lelki közérzetünket és többé-kevésbé az egészségünkre is hatnak. A jelen tanulmány készítője a néptáplálkozásra vonatkozó statisztikai adatok segítségével és egyes szerzők módszeres becslései alapján azt vizsgálta, hogy miként alakult a magyar nép táplálkozásában az állati fehérjék fogyasztása a múlt század nyolcvanas évei óta eltelt időben, mennyiben felelt meg az a ma korszerű népegészségi követelményeknek. Az élelmiszer-fogyasztás kérdéskörének e felmérése annak a felismerésén alapul, hogy a lakosság jóléte mindenekelőtt a táplálék mennyiségétől és minőségétől függ. Az állati fehérjét tartalmazó élelmiszerek fogyasztásának kutatása természetesen az összes élelmiszer-fogyasztás vizsgálatának keretében folyt. A kutatók tudták, hogy az állati fehérjét tartalmazó élelmiszerek fogyasztása az emberi táplálkozásban kiemelt jelentőségű és tudták azt is, hogy főként az elfogyasztott élelmiszerek minősége alakítja ki az étrend színvonalát. Ezek a kutatási eredmények a szociálpolitika számára használható adatokat szolgáltattak.

Az emberi és az állati szervezet élettanilag kimagaslóan fontos szerves vegyületeit, a fehérjéket 22 féle aminosav alkotja. Ajánlatos, hogy élelmiszer-fogyasztásunk összetételében a fehérje mintegy 60 %-a az aminosavakat megfelelő arányban tartalmazó, teljes biológiai értékű (komplett) állati fehérje legyen. Magyarországon még utópisztikus kíváncságot kelt az azonban, hogy mindenki elfogadható áron juthasson hozzá az ilyen élelmiszerekhez. Más szavakkal azt jelenti ez, hogy szociális szempontból összhang legyen a mezőgazdasági, valamint az élelmiszeripari termelés költségei és a lakossági reáljöveldelmek között.

A különféle fehérjék biológiai értéke attól függ, hogy szervezetünk milyen mértékben tudja azok aminosavait építőkövekként a saját fehérje felépítéséhez felhasználni. Táplálkozásunkban egyes aminosavak nélkülözhetetlenek (esszenciálisak). Szervezetünk belőlük szüntelenül pótolja elpusztult sejtjeit, építi testünk szöveteit. A legtöbb aminosav egyes növényekben (pl. a gabonákban, hüvelyesekben, zöldségfélékben) szintén megtalálható, de pl. a száraz hüvelyesek fehérjéjének biológiai értéke alig felét éri el a hús vagy a tojás fehérjéének.

Az állati fehérjék fogyasztási jellege lehet hústípusú, tejtípusú, hús-tejtípusú vagy tej-hústípusú. Argentína állati fehérjefogyasztása pl. jellegzetesen hústípusú, míg a hazai fogyasztás az 1934-1938. évek átlagában kereken 50 %-ban húsból és 42 %-ban tejből, 1968-ban pedig 54 %-ban húsból és már csak 29 %-ban tejből származott.¹

Földünk legnagyobb területein korunkban az állati fehérjék fogyasztása még messze elmarad az élettanilag szükséges mennyiségtől. Az élelmiszertermelés viszonylag gyors XIX. századi fejlődésének, az állattenyésztés mind nagyobb arányának ellenére megoldandó feladat maradt a népesség optimális ellátása az állati eredetű élelmiszerekkel, vagyis a hús, tej, túró, sajt és tojás elégséges fogyasztása lehetőségének a biztosítása.

A tápanyagok és ezeken belül az állati fehérjék országos fogyasztásának szakirodalmi forrásai többfélék. Idetartoznak elsősorban a statisztikai felvételek adatai és a szerzői becslések. Kiegészítésül egyes tájak és a különböző társadalmi rétegek fogyasztásáról is rendelkezésre állnak adatok. Munkánkhoz a létfenntartási költség-számítások szintén felhasználhatók voltak, ezekből az állati fehérjét tartalmazó élelmiszerek fogyasztásának alakulására is lehetett következtetni.

Szükséges tápanyagainkat a legmegfelelőbb arányban tartalmazza a tej, míg a többi táplálék mindegyikéből hiányzik ez a harmónia. A táplálkozástudomány a földrajzi fekvéstől függően évi 190-250 literre teszi a fejenként javasolt tejfogyasztást. Kivánatos, hogy a felnőttek ételmezésében a tej olyan mennyiségben szerepeljen, mint a kenyérliszt, gyermekekében pedig ennél is több legyen. Amennyiben egy család heti kenyérliszt-fogyasztása pl. 10 kg, jó, ha az ajánlott tejfogyasztás 10 liter. Nagy víztartalma miatt az ember azonban nem élhet egyedül tejen, hiszen naponta 4-5 litert is kellene belőle fogyasztani, hogy szervezetünk megkapja a szükséges kalóriamennyiséget, kiegészítő táplálékként ellenben a legfontosabb élelmiszerek egyike. Európa legtöbb országához hasonlóan Magyarországon is túlnyomóan tehéntejet fogyasztanak, kecske- és juhtejből nálunk nem sokat, bár zsír- és ásványi anyag tartalmuk magasabb, mint a tehéntejé. A fejlettebb tejgazdálkodást folytató országokban az egy főre jutó tejfogyasztás mintegy két és félszerese a hazainak.

Jelentékeny mennyiségű és jóminőségű fehérje-, valamint vitamin- és ásványi anyag tartalma miatt rendkívül értékes táplálék a hús. A különféle húskok fogyasztása egymást élettanilag kiegészíti, együttvéve a különféle húskok – kellő arányban fogyasztva – szervezetünknek szinte teljes fehérjeszükségletét biztosítják. Külön em-

Iftést érdemel a kéntartalmú aminosavakban gazdag, nagy biológiai értékű halhús. Világviszonylatban a halhús fogyasztásának mennyisége meghaladja valamennyi többi húsféleségét, de Magyarországon a hal ma is különleges ételnek számít. Ezért nálunk a halhústermelés fokozása perspektivikusan nagy lehetőségeket rejt magában.

A tyúktojás teljes értékű fehérjén kívül szintén sok vitamint és ásványi anyagot tartalmaz, ezért elsődrendű védőtáplálék is. Nemcsak különféle módon elkészíthető ételként használható fel jól a tojás, hanem más ételek készítéséhez gyakran nélkülözhetetlen és javítja azok biológiai értékét. Az 1928-ban alapított Magyar Gazdaságkutató Intézet adatai szerint az 1933-1934. években személyenként és évenként átlagosan 3,4 kg tojást fogyasztottak Magyarországon. Ezzel az európai országok között a tojásfogyasztás terén a 14. helyen álltunk.²

Az emberiségnek csak mintegy 30-35 %-a jut hozzá elfogadható mennyiségben az egészség fenntartásához szükséges fehérjékhez, a Föld lakóinak legalább fele csak mélyen a szükséglete alatt fogyaszthat fehérjetartalmú – főként állati eredetű – ételmelet.³ E gond megoldásához a mainál jóval nagyobb mennyiségben és jó minőségben termesztett takarmány előállításával lehetne eljutni, hiszen az állati szervezet is fehérjetartalmú takarmányból építheti csak fel a saját fehérjét. Az állattenyésztésben oly nagy szerepet játszó szemestakarmányokban – a szóját kivéve – kevés a fehérje. A kukorica és az árpa jó esetben is mindössze kb. 4 mázsa fehérjét ad hektáronként. Ezért kell a szemestakarmányokat nagy fehérjetartalmú más takarmányokkal kiegészíteni. Ilyenek a lucerna és a többi pillangós növény (vöröshere, bükköny stb.). Ám ezeket a takarmányokat nagy rosttartalmuk miatt elsősorban a kérődző állatok hasznosítják. A növénynevelés és a biotechnika fejlődésének köszönhetően újabban a hagyományosnál magasabb fehérjetartalmú kukoricát is sikerül előállítani. A Magyarországon felhasznált takarmányok emészthető fehérjetartalmából alig 20 % válik állati fehérjévé, míg pl. Dánia és Hollandia állattenyésztésében ez az arány 25-28 %-os.⁴

A hazai lakosság átlagos kalóriafogyasztása jóval több az élettanilag indokolt mennyiségnél. Emiatt hazánkban sok a kövér ember, akiknek túlsúlya különösen a szívterhelést s ezért átlagos élettartamuk rövidebb, mint a soványoké. A kövérek kalóriaszükségletük jelentős részét szénhidrátokból fedezik. A táplálékok legjelentősebb szénhidrátforrásai a cukortartalmú élelmiszereken kívül a gabonafélék 60-70 %-os, a szárazfőzelékek 50-55 %-os és a burgonya 15-20 %-os szénhidrát-tartalommal. Elsősorban a gabonafélékből készült lisztes élelmiszerek fogyasztását kellene csökkenteni. A kenyér hiányos fehérje- és vitamintartalmú, de olcsó táplálékunk. Az utóbbi években nálunk az egy főre eső évi kenyérfogyasztás 100-110 kg, míg Ausztriában csak 44 kg volt.⁵ A burgonyának viszonylag magas C-vitamin- és fehérjetartalmán kívül kalóriaértéke is számottevő. Jobban tesszük, ha kevesebb kenyeret és több burgonyát fogyasztunk.

A magyarországi élelmezési helyzetet az jellemezte, hogy a tápanyagok egymáshoz viszonyított aránya nem felelt meg a korszerű táplálkozás élettani követelményeinek. A magyar népesség naponta mintegy 300 kalóriával többet fogyasztott a kelletténél, a nem kívánatos elhízás károsan terheli a szívet, a csont-, az ízület- és az izomrendszert és többnyire szív- és keringési betegségeket, székrekedést, valamint hasfali sérv kialakulását idézi elő. Megfigyelhető volt a táplálkozási szokásoknak erősen konzervatív volta, az, hogy a faluról városba költözött emberek még évekig ragaszkodnak a megszokott ételeikhez.⁶

Az újabb kutatási eredmények alapján az egyes kor- és foglalkozási csoportok részére megállapított fejenkénti fehérjeszükségletet az 1. sz. táblázat tartalmazza.

Az élelmiszer-fogyasztás szerkezetének meghatározására és mennyiségének reprezentatív felmérésére Magyarországon az 1880-as években történt először tudományos módszerű kísérlet. A magyar népélelmezési statisztika hivatalos születésnapja 1879. március 11.⁷ Ezen a napon hívta fel gróf SZAPÁRY Gyula, az akkori pénzügyminiszter az Országos Statisztikai Hivatal első igazgatóját, KELETI Károlyt a népélelmezési adatok összegyűjtéséhez szükséges statisztikai felvételi ív elkészítésére. Ezzel kezdődött KELETI dédelgetett, közérdekű tervének megvalósítása, azaz a korabeli élelmiszer-fogyasztási helyzetet összességükben és vármegyénkénti bontásban jellemző részletes statisztikai adatok felvétele.

KELETI külföldi kortárskutatói a termelés, a behozatal és a kivitel adatainak egybevetéséből állapították meg a különféle élelmiszerekből a belföldi fogyasztás mennyiségét. KELETI módszere szerint viszont a fogyasztóknál összeírással kellett az adatgyűjtést kezdeni. Ez az eljárás azonban nagyon drága lett volna. A költségkímélő megoldást a jobbágyfelszabadítás utáni új kataszteri felmérés (a katasteri rectificatio) tette lehetővé. Az ország 63 vármegyéjét 12-12 kataszteri járásra osztották fel, ezek mindegyikében egy-egy becslőbiztos dolgozott, az ő feladatukká tette KELETI, hogy az általa e célra szerkesztett kérdőívek segítségével tárják fel, hogyan és mivel táplálkoznak az emberek az egyes évszakokban. A kapott adathalmazt azután a szintén általa kiadalmazott becslési eljárással kiértékelte. Felismerte, hogy a táplálkozás helyessége legjobban az elfogyasztott fehérjék mennyiségével jellemezhető. Így arra a gondolatra jutottunk, hogy az állati fehérjét tartalmazó élelmiszerek fogyasztására vonatkozó adatokat a statisztikákból kiemelve, tájékozódjunk a hazai élelmiszer-fogyasztás minőségi alakulásának megítéléséhez.

Az élelmiszer-fogyasztás mennyisége, összetétele és színvonala érthetően a mindenkor történelmi, gazdasági és társadalmi fejlődés függvénye, de nem szabad elfelejtkezni arról, hogy a fogyasztási átlagok a társadalmi és foglalkozási rétegek szerint jelentős különbségeket takarnak. A múlt század végén a városi lakosság fogyasztása az állati fehérjét tartalmazó élelmiszerekből – a túró és a sajtot leszámítva – meghaladta az országos átlagot, jóval magasabb volt, mint az azokat megtermelő falusiaké, amint az a 2. sz. táblázatból kitűnik.

1. táblázat

AJÁNLOTT FEHÉRJEBEVITEL⁸

Népességi csoport	Napi fehérjebevitel grammokban
FIUK	
11-14 évesek	86
15-18 évesek	89
LÁNYOK	
11-14 évesek	76
15-18 évesek	73
FÉRFIAK	
Könnyű és ülőmunkát végzők	
19-30 évesek	76
31-60 évesek	70
60 éven felüliek	75
Középnhez munkát végzők	
19-30 évesek	94
31-60 évesek	89
60 éven felüliek	96
Nehéz munkát végzők	
19-30 évesek	108
31-60 évesek	102
60 éven felüliek	113
Igen nehéz munkát végzők	
19-30 évesek	123
31-60 évesek	117
NŐK	
Könnyű és ülőmunkát végzők	
19-30 évesek	64
31-60 évesek	61
60 éven felüliek	61
Középnhez munkát végzők	
19-30 évesek	73
31-60 évesek	72
60 éven felüliek	75
Nehéz munkát végzők	
19-30 évesek	85
31-60 évesek	83
60 éven felüliek	87

Az étrend az 1880-as években különösen a falusi népességnél kevésbé változatosan elkészített, laktató, egyszerű ételekből állt, magas volt az őrlmények és a zsíradék fogyasztása. Az ételkészítést a nagy energia-utánpótlást igénylő fizikai munka befolyásolta. A lakosság viszonylag alacsony életszínvonala miatt olcsó élelmiszerekkel kellett a tápanyagszükségletet kielégíteni. Falun és a tanyákon az étkezés jellegét a termelők naturálgazdálkodásában oly kiterjedt gabonatermesztés és a külterjes állattenyésztés, a zsírsertések tartása határozta meg.

KELETI ételkészítési statisztikájának felvétele idején a gabona után a húsok alkották az élelmiszerek másik fontos csoportját. A húsfogyasztás 71 %-a sertés- és marhahúsból állt, de egyes vidékeken a juhhús fogyasztása is jelentős volt. A baromfihús népi fogyasztása viszonylag alacsony színvonalon mozgott, ami a házköri kis baromfiállományokkal függött össze. (Akkoriban az a mondás járta, hogy a paraszt csak olyankor eszik baromfihúst, ha ő vagy a baromfi beteg.)

A húsfogyasztás alakulása különösen falun sajátosan idényszerű volt. A téli fogyasztás fejadagja legalább 30 %-kal haladta meg a nyárit, mert az őszi kukorica-betakarítás után megindult a sertéshizlalás, karácsony körül pedig a sertésvágások következtek. Télen a sertéshús fogyasztása a nyárinak ötszöröse, a marhahúsé pedig télen kb. 40 %-kal alacsonyabb volt, mint nyáron, amikor viszont több juhhúst és baromfihúst fogyasztottak, de emelkedett a marhahús fogyasztása is. KELETI adatai szerint a nyári húsfogyasztásban a marhahús 38, a juhhús 22, a baromfihús 13, míg a sertéshús mindössze nem egészen 14 %-kal szerepelt. Ezzel szemben a téli húsfogyasztásból a sertéshús részesedése 53 %-os (a kolbászfélékkel együtt több mint 70 %-os), a marhahúsé 17 %-os és a baromfihúsé még 1 %-os sem volt.¹⁰

A húsfogyasztás alacsony színvonalának előnytelen voltát csak fokozta a tej és tejtermékek, valamint a tojás fogyasztásának szintén nem kielégítő mennyisége. Különösen alacsony volt a friss tej fogyasztása, ezzel szemben az ország akkori területének északi és keleti hegyvidékein elég magas a sajt- és túrófogyasztás. Vasár- és ünnepnapokon húsfélékből, tojásból többet fogyasztottak, mint máskor.

A városokban több állati fehérjét tartalmazó ételkészítést fogyasztottak, ami nyilván összefüggött azzal, hogy a városlakók jövedelme a múlt század 80-as éveiben rendszerint magasabb volt, mint a falusiaké, akiknél a hús fejadagja is általában kisebb, mint a városokban. Itt a marhahús, míg falun a sertéshús fogyasztásának aránya mutatkozott nagyobbak, a juhhúsénak az aránya pedig kb. azonosnak. Mind mennyiségi, mind minőségi szempontból a városi húsfogyasztás meghaladta a falusit, amelyben nagyobb idényszerű ingadozás is mutatkozott, mint a városokban, ahol tejből, túróból, sajtból jóformán nem volt különbség a nyári és a téli fogyasztás között.

A KELETI-féle ételkészítési felvételhez időben közeli, még hozzá első ízben népszámláláshoz nem kapcsolódó állatszámleírást 1884 szeptemberében hajtották végre Magyarországon, de ez csak a társországok, Horvátország és Szlavónia

2. táblázat

ÁLLATI FEHÉRJÉT TARTALMAZÓ ÉLELMISZEREK FOGYASZTÁSA
MAGYARORSZÁGON AZ 1880-AS ÉVEKBEN⁹

Megnevezés	Összes népesség fejenkénti fogyasztása kg/év	Városi átlagos fogyasztása	A városi népesség fogyasztása az összes népesség fogyasztásának százalékában
Marhahús	11,03	21,06	191
Sertéshús	10,17	16,34	161
Birkahús	5,37	8,84	165
Borjúhús	0,83	3,83	461
Baromfi	2,95	4,13	140
Hal	1,54	1,83	119
Vadhús	0,11	0,71	645
Kolbászfélék	2,47	7,28	295
Hús összesen	34,47	64,02	157
Tej	31,92	47,93	150
Túró és sajt	5,67	4,93	87
Tojás	2,28	3,77	165

nélküli területre és csak a szántófölddel is rendelkező gazdaságokra terjedt ki.¹¹ Pedig a szántóföld nélküli gazdaságok és a lakosságnak gazdasággal nem rendelkező rétegei (gazdasági cselédek, földnélküli mezőgazdasági munkások, vidéki iparosok, tanítók stb.) is tartottak gazdasági háziállatokat, amelyek húsa, teje, tojása szintén hozzájárult a lakosság élelmiszer-fogyasztási bázisához. Az akkor – tájanként, gazdaságtípusonként – tenyésztett állatfajták előfordulási aránya, valamint azok hazai átlagos hús-, tej- és tojástermelési adatai ismeretének hiányában azonban ma már csak annyi állítható, hogy a 3. sz. táblázatban szereplőknél bizonyára nagyobb állatállományok tették lehetővé az akkori fogyasztást.

Utóbb a hazai élelmiszer-fogyasztásunkról és ezen belül az állati fehérjék fogyasztásáról országos adatokat nem hoztak nyilvánosságra, feltehetően ilyenek nem is álltak rendelkezésre. Megemlítenők azonban Budapest székesfőváros statisztikai hivatalának a 4. sz. táblázatban feltüntetett adatai azzal a megjegyzéssel, hogy századunk elején a napilapokban sok cikk jelent meg a budapesti húsdrágaságról, aminek hatása az itteni húsfogyasztás korabeli alakulásán is meglátszott.

A KELETI-féle statisztikai felvétel után évtizedek múlva került ismét sor, de csak becslő számításokkal az országos élelmiszer-fogyasztási helyzet felmérésére. Az állati fehérjét tartalmazó élelmiszerek hazai fogyasztására vonatkozó kutatások

3. táblázat

MAGYARORSZÁG SZÁNTÓFÖLDDDEL IS RENDELKEZŐ GAZDASÁGAINAK ÁLLATÁLLOMÁNYA 1884-BEN¹²

Megnevezés	Állomány, 1000 db
Ló	1748,9
Szarvasmarha	4879,0
Juh	10594,8
Sertés	4803,6
Kecske	270,2
Öszvér és számár	22,9
Baromfi	32916,0

4. táblázat

BUDAPEST LAKOSSÁGÁNAK ÉVI ÁTLAGOS HÚSFOGYASZTÁSA
(BAROMFI-, HAL- ÉS VADHÚS NÉLKÜL)¹³

Év	Kg/fő
1874	62,4
1890	55,5
1900	53,1
1910	49,8

közül kiemelten szólunk az 1928-ban alapított egykori Magyar Gazdaságkutató Intézetnek a népelelmezés kérdéseivel is foglalkozó kutatásairól, amelyeknek akkoriban kormánykörökben szociálpolitikai jelentőséget is tulajdonítottak. A számításokat az intézet munkatársai a Népszövetség népelelmezési bizottságának felkérésére végezték; irányítói a nyflas uralomnak tragikusan áldozatául esett RÓNÁNÉ JÓNÁS Magda és KEMÉNYFFI János voltak. Az 1937-ben publikált adatok az 1924/25-1935/36. évi időszakról szóltak. A számítások alapjául MATOLCSY Mátyás és VARGA István "Magyarország nemzeti jövedelme 1924/25 – 1934/35" című munkája szolgált, amelyben nem a naptári évek, hanem a július 1-től a következő év június 30-áig terjedő gazdasági évek adatait közölték. A népelelmezési helyzet alakulását az országos élelmiszertermelés és a külkereskedelmi forgalom adatai alapján tisztázták, az élelmiszerfogyasztási adatokat tehát nem a földrajzi vagy közigazgatási területbeosztás szerint gyűjtötték össze. Több esetben külön becsülték meg a nemzeti jövedelem-számításokban nem szereplő, de az élelmiszerfogyasztás alakulásának megállapításához szükséges adatokat, ilyen volt pl. a húsé is. A nemzeti

jövedelmet tárgyaló munkában a hústermelési adatok ugyanis az élősúlyra vonatkoznak, míg élelmezési szempontból csak az állati szervezetnek emberi táplálkozásra alkalmas részei – hús, zsíradékok és egyes belsőségek – vehetők figyelembe. Hangsúlyozták, hogy az állati fehérjék fogyasztásának aránya az összes fehérjefogyasztásban lényegesen alatta maradt a korabeli szakértők szerint szükséges kb. 50 %-os mértéknek. A szerző-páros további számításokat, illetve becsléseket is alkalmazott.¹⁴

A Magyar Gazdaságkutató Intézet munkatársai később az egy felnőtt férfira jutó napi átlagos kalória-, fehérje-, zsír- és szénhidrát-fogyasztásra vonatkozó becslést is végeztek. Az adatokat közölve úgy nyilatkoztak, hogy az orvostudományra bízzák annak elbírálását, hogy a táplálékfogyasztás fejadagjai kielégítőek-e vagy sem. Ennek elbírálásakor természetesen tekintettel kellett lenni arra is, hogy a társadalomban az élelmiszer-fogyasztás nem oszlik meg egyenletesen, hanem különbségek mutatkoznak főként a korcsoportok és a jövedelmi viszonyok szerint. Kitértek a jövő kilátásaira is, megjegyezve, hogy a hazai élelmiszer-termelésnek a fogyasztásnál lassúbb emelkedése miatt számolni kell azzal, hogy 15-20 év múlva élelmiszer-kivitelünk lehetősége esetleg csökken vagy meg is szűnhet, ha változatlanok maradnak a fogyasztási fejhányadok, a népélelmezési átlagok növekedése pedig még gyorsítaná is ezt a folyamatot. Feltevés szerint azonban 1937/38-ban a hazai fejenkénti átlagos fogyasztás az élelmiszer-kivitel teljes elmaradása esetén sem érhetné utól pl. az angliai élelmiszer-fogyasztását. Ezek a becslési eredmények jelezték a mezőgazdasági termelés jelentős fejlesztésének szükségességét.¹⁵ A Magyar Gazdaságkutató Intézet adatait az 5. sz. táblázat tartalmazza.

5. táblázat

AZ EGY FŐRE JUTÓ NAPI ÁTLAGOS FEHÉRJEFOGYASZTÁS MAGYARORSZÁGON¹⁶

Gazdasági év	Gramm/fő
1924/25	48
1925/26	65
1926/27	68
1927/28	64
1928/29	67
1929/30	64
1930/31	67
1931/32	69
1932/33	73
1933/34	73
1934/35	76
1935/36	73

1938-ban KENDY FINÁLY István többek között a tejtermékek és a hús 1925-1934. évi hazai és külföldi fogyasztási adatait hasonlíttotta össze, eredményeit a 6. sz. táblázat tartalmazza.

6. táblázat

FEJENKÉNTI ÉS ÉVENKÉNTI TEJTERMÉK- ÉS HÚSFOGYASZTÁS AZ
1925-1934. ÉVEKBEN¹⁷

Ország	Összes tejtermék tejliterekben az		Hús kg az	
	1925/29. é	1930/34. v e k	1925/29. b e	1930/34. n
Dánia	313	415	42,0	57,0
Egyesült Államok	366	366	62,0	61,5
Lengyelország	180	226	18,2	18,6
Magyarország	66	171	20,0	19,4
Svájc	500	502	45,0	47,8

1942-ben BEZNÁK Aladár kifejtette, hogy a táplálkozásunkban különösen fontos élelmiszerek védőtáplálékok. Ilyen a gyümölcsökön és a zöldségféléken kívül a tej, a tojás, az állati belső szervek és a hús. Az élelmiszerek másik csoportjában vannak az energiapótló tápanyagok, elsősorban a gabonaneműek és a zsírok. Megállapította, hogy a magyar néptáplálkozás típusa nagyon egyoldalú, mert a gabonaneműek nagyarányú fogyasztásán kívül alacsony a védőtápanyagoké. A szegény emberek leginkább az olcsó ételeket kénytelenek fogyasztani, amelyek hamar elmulasztják az éhségérzést, ilyenek pl. a kevéspénzű emberek által kedvelt gyúrttészták.¹⁸ BEZNÁK összehasonlító kimutatásának az egyes országok második világháború előtti időből való tej-, hús- és tojásfogyasztási adatait a 7. sz. táblázat tartalmazza.

1943-ban UJLAKI NAGY Árpád becsülte meg az 1920-as és 1930-as évek átlaga és az 1940-es évek eleje hazai élelmiszer-fogyasztásának mennyiségét. Az állati fehérjét tartalmazó élelmiszerek fejenkénti évi fogyasztását a 8. sz. táblázat mutatja ki.

A hazai élelmiszer-fogyasztásnak a megnevezett szerzők által becsült országos adatain kívül a két világháború közé eső időszak helyi táplálkozástörténeti adatait tartalmazó források is megemlítenek. ILLYEFALVI I. Lajosnak, a Székesfővárosi Statisztikai Hivatal igazgatójának 1930-ban magyar és német nyelven megjelent terjedelmes művében a különböző lélekszámú munkásháztartások tej, tejtermék, tojás és húsneműek fogyasztására vonatkozó adatok is szerepelnek.²¹ BUZIÁSSY Károly 1934-ben megjelent könyve pedig a budapesti hús-fogyasztás alakulásával foglalkozik. Ennek adatait a 9. sz. táblázat tartalmazza.

7. táblázat

ÁLLATI FEHÉRJÉT TARTALMAZÓ FŐBB ÉLELMISZEREK FEJENKÉNTI
ÉVI FOGYASZTÁSA¹⁹

Ország	Tej	Hús kg/fő	Tojás
Anglia	90,0	70,0	8,5
Csehszlovákia	153,0	38,0	5,5
Magyarország	138,0	26,8	3,0
Németország	112,5	55,0	6,0
Olaszország	31,5	20,0	5,5

8. táblázat

ÁLLATI FEHÉRJÉT TARTALMAZÓ ÉLELMISZEREKBŐL A FEJENKÉNTI
ÉVI FOGYASZTÁS ALAKULÁSA²⁰

Megnevezés	Mérték- egység	Az 1920-as és az 1930-as évek átlagában	Az 1940-es évek elején
Hús (baromfi és vad nélkül)	kg	20,88	22,1
Baromfihús és belsőség	kg	7,43	6,50
Vadhús	kg	0,32	0,30
Édesvízi hal (hazai)	kg	0,60	0,40
Hús összesen	kg	29,23	29,30
Tehén-, juh- és kecsketej	l	151,05	168,00
Tojás	kg	4,6	4,0

Említettük, hogy a létfenntartási költségindexek szerkezetéből is lehet következtetni az állati fehérjét tartalmazó élelmiszerek fogyasztására.²³ Ilyenek voltak többek között a Központi Statisztikai Hivatal, a Magyar Gazdaságkutató Intézet, DÁLNOKI KOVÁTS Jenő és GÁL Benő számításai. Ezek közül példaként a Központi Statisztikai Hivatal és GÁL Benő adatait ismertetjük. A Központi Statisztikai Hivatal 1924

9. táblázat

BUDAPEST LAKOSSÁGÁNAK HÚSFOGYASZTÁSA AZ 1930-1932. ÉVEK-
BEN, KG/FŐ²²

Húsféleség megnevezése	1930	1931	1932
Marhahús	13,25	12,21	12,73
Borjúhús	7,25	7,69	9,24
Juhhús	0,37	0,34	0,32
Báránhús	0,36	0,28	0,25
Kecskehús	0,00	0,00	0,00
Sertéshús, süldőhús	17,06	16,63	15,67
Malachús	0,07	0,10	0,12
Lóhús	2,58	2,44	2,19
Együtt	40,94	39,69	40,52
Szalámi és szelencehús	0,37	0,27	0,33
Összesen	41,31	39,96	40,85

óta foglalkozott ilyen indexekkel. Számításában egy 4 tagú budapesti munkáscsalád teoretikus szükségletei között heti 2 kg marhahús (másodosztályú leveshús), 1,5 kg sertéshús (comb, tarja), 7 liter tej (teljes), 0,5 kg sajt és 3 db főzőtojás szerepelt.²⁴ GÁL Benő még az első világháború idején kezdte meg számításait, amelyekben egy 5 tagú ugyancsak budapesti család heti szükségletei között 1 kg marhahús, 1 kg disznóhús, 4 db tojás és 7 liter tej szerepelt.²⁵

Az ország egy-egy földrajzi táját ismertető kiadványokban élelmiszer-fogyasztás-történeti adatok is szerepelnek. 1935-ben jelent meg ECSEDI Istvánnak a debreceni és a tiszántúli nép étkezési szokásairól írt és 1943-ban KARDOS Lászlónak az Őrség népi táplálkozását ismertető könyve, de az általunk vizsgált kérdésre számos részadat a két világháború közötti falukutatók (FÉJA Géza, ERDEI Ferenc, SZABÓ Zoltán, KOVÁCS Imre stb.) munkáiban is található. Ezek a szerzők nyomatékosan felhívják a figyelmet a munkás- és a parasztnépeesség mind mennyiségileg, mind minőségileg hiányos táplálkozására. ZSOLNAY Endre 1941-ben a summások (mezőgazdasági idénymunkások) alkalmazásának költségeiről szólva megemlíti, hogy ezek között havi 3 kg hús is szerepel az I. osztályú (férfi) summások és 2 kg a II. osztályúak (nő vagy gyermek) munkabérében.²⁶

Az orvostudományok differenciálódása többek között a táplálkozástudomány önállósodásához is vezetett. SÓS József 1942-ben megjelent könyvében részletesen ismerteti az ilyen vizsgálatainak kérdőíves módszerét és közli az 1937-ben alakult Magyar Népelelmezési Bizottság megbízásából végzett kutatásainak eredményeit. Megszívlelendő megállapítása, hogy az élelmiszerek propagálásának leghatásosabb

módja olcsóságuk. Helytelen eljárás szerinte a termelés csökkenő jövedelmezőségének áremeléssel történő kompenzálása, hiszen ez újabb tömegeket kapcsol ki a keresletből, a fogyasztásból. Különösen károsnak tartja a népegészségügyre az élettanilag fontos tápanyagokat hordozó élelmiszerek árának gyakori emelését.²⁷

Az 1943-ban indult és 1944 elején még megjelent "Mezőgazdasági Munkatudomány" c. folyóirat a mezőgazdasági munkások élelmiszer-fogyasztásával foglalkozó közleményeket is publikált. Ezek egyikéből pl. kitűnik, hogy egy 1941-ben kötött munkaszerződés szerint az aratópárok egyéb élelmiszereken kívül átlagosan heti 1,19 kg húst kaptak abban az esetben, ha az élelmezés legnagyobb hányadát tevő kenyér és tészta alapanyagát nem búzában, hanem lisztben mérték ki nekik.²⁸ Ugyanez a folyóirat közölte, hogy 1943-ban egy 30 000 kat. holdas tiszántúli uradalom summásai közül az I. osztályúak egyebeken kívül havonta 4 kg, a II. és III. osztályúak pedig 3 kg marhahúst is kaptak élelemül.²⁹ Egy másik tanulmányban olvasható, hogy egy öttagú (1 férfi, 1 nő, 1 tízéves, 1 nyolcéves és 1 hatéves gyermekből álló) mezőgazdasági napszámos család által egy év alatt elfogyasztott élelmiszerek között 200 liter tej és 25 kg marhahús lehetett, ami távolról sem felelt meg a táplálkozásélettani követelményeknek.³⁰

HAMAR Norbertnek 1947-ben megjelent frása szintén a táplálkozási szükségletek felmérésével és a második világháborúban hadszíntérré vált ország népének táplálkozását befolyásoló tényezőkkel foglalkozik. Az 1938/39-es gazdasági év átlagos élelmiszer-fejadagjai alapján méltán kifogásolja, hogy az állati fehérjét tartalmazó élelmiszerek között különösen a tej és a tojás fogyasztása volt rendkívül alacsony.³¹

Fentebb idézett élelmiszer-fogyasztási becslések többnyire más-más módszerrel készültek, ezekből mégis megállapítható, hogy KELETI Károly adatfelvétele óta eltelt fél évszázad alatt Magyarországon a húsfogyasztás csökkent; a két világháború közötti időszakban fejenkénti fogyasztása az évi 30 kg-ot sem érte el a korábbi 34,47 kg-mal szemben. A tejé viszont jelentősen és a tojásé kissé emelkedett. A magyar népélelmezés a második világháború előtt a helyes táplálkozás szempontjából elmaradott volt, majd a második világháború utolsó harmadában és a háborút közvetlenül követően a hazai élelmezési helyzet átmenetileg tovább romlott.³²

1935-ben az általános mezőgazdasági üzemmstatistikai felvétel keretében mind a gazdaságok, mind a gazdaság nélküli állattartóknak – a belföldi fogyasztást és a kivittelt lehetővé tevő – teljes állatállományát frták össze.³³ Ennek eredményét a 10. sz. táblázat tartalmazza.

A gyér szakirodalmi és az egymásnak nem ritkán ellentmondó statisztikai adatok – sajnos – nem tették lehetővé, hogy a múlt század nyolcvanas éve óta eltelt száz esztendőben az állati fehérjének a mindenkori társadalmi-gazdasági viszonyoktól függő fogyasztásáról az általunk közöltnél összefüggőbb képet adjunk. Az első világháborút közvetlenül megelőző évtizedek alatti országos hazai élelmiszer-fogyasztásról hivatalos statisztikai adat nem is áll rendelkezésünkre és ugyanígy vagyunk az első világháború idejének élelmiszer-fogyasztásával.

10. táblázat

MAGYARORSZÁG ÁLLATÁLLOMÁNYA 1935 FEBRUÁRJÁBAN³⁴

Megnevezés	Állomány 1000 db
Szarvasmarha	1919,7
Ló	885,9
Sertés	4677,0
Juh	1450,4
Baromfi	22926,5

A legutóbbi száz évben az összes hazai fehérjeszükséglet mennyiségileg úgy ahogyan kielégíthető volt, nem így az állati fehérjéé, amelyből az egy főre jutó napi átlagfogyasztás a legtöbb iparilag fejlett országban már régebben elérte a napi 48-66 gramm közötti szintet. Amikor a fogyasztás mennyisége egy bizonyos színvonalat megközelít, rendszerint bekövetkezik az összes fehérjefogyasztás mennyiségi stagnálása, míg az állati fehérje fogyasztásának növekedése csak lassul. Ez nálunk az 1950-es évek közepén érte el ismét a második világháború előtti öt év átlagát és először 1974-ben haladta meg a napi 48 grammot, majd további emelkedése is bekövetkezett. A második világháború utáni egyes évek napi fejenkénti magyarországi fehérjefogyasztásának adatait a 11. sz. táblázat tünteti fel.

A gépesítés és az automatizálás következtében csökken a nehéz fizikai munka aránya, az emberi szervezet szellemi és idegrendszeri terhelése napjainkban viszont emelkedik. Ennek következtében az energiát szolgáltató élelmiszerekben Magyarországon is valamivel kevesebb lett a szükséglet, míg a magas vitamintartalmú és az állati fehérjét tartalmazó élelmiszerek iránti kereslet a vizsgált időszak két utolsó évtizedében emelkedett. Így az állati fehérjék előállításának növelése végett egyre fontosabb szerep vár a hazai talajterő-utánpótlásra és növényegészségügyre, hogy a korszerű állattenyésztésben a termelést növelő genetikai eredmények realizálásához a szükséges takarmánybázist megteremthessük és ezáltal az állati szervezet fehérjeképzését a világszínvonalat megközelítő értékre emelhessük. Szólnunk kell itt az állattartás higiénijáról, az állategészségügyről is, hiszen az állattenyésztés biztonságának egyik fontos tényezője a gazdasági haszonállatok megbetegedésének megelőzése. Az állatelhullások és az állatbetegségek miatti termeléskiesés, valamint a rosszabb takarmány-értékesülés okozta károk nagyságát újabban a szakértők az állattenyésztés bruttó termelési értékének mintegy 16-18 %-ára becsülték.

A reformkonyha, a korszerű táplálkozás kérdései, ideértve az állati fehérjét tartalmazó élelmiszerek fogyasztását is, állandó témái a napilapoknak, az időszaki kiadványoknak. A magyar társadalom súlyos átmeneti áldozatvállalásával járó gazdasági rendszerváltás, a piacgazdaság kiépítése során a gazdaságpolitikának fokozott mér-

11. táblázat

A FEHÉRJEFOGYASZTÁS ALAKULÁSA MAGYARORSZÁGON³⁵

Év	Egy főre jutó napi átlagos mennyiség				Az állati fehérje százalékos részesedése az összes fehérje- fogyasztásban
	összes fehérje		állati fehérje		
	gramm	index	gramm	index	
1934-1938 átlaga	90,6	100,0	28,6	100,0	31,6
1955-1959 átlaga	90,3	99,7	32,6	114,0	36,1
1960	91,8	101,3	37,3	130,4	40,6
1961	91,4	100,9	36,9	129,0	40,4
1962	91,8	101,3	37,2	130,1	40,5
1963	91,4	100,9	37,4	130,8	40,9
1964	95,4	105,3	38,4	134,3	40,3
1965	96,1	106,1	37,9	132,5	39,4
1966	95,6	105,5	38,3	133,9	40,1
1967	96,4	106,4	39,5	138,1	41,0
1968	96,8	106,8	41,3	144,4	42,7
1969	97,4	107,5	42,2	147,6	43,3
1970	97,9	108,1	43,4	151,7	44,3
1971	98,7	108,9	44,6	155,9	45,2
1972	99,0	109,3	45,6	159,4	46,1
1973	99,3	109,6	46,5	162,6	46,8
1974	100,9	111,4	48,2	168,5	47,8
1975	100,7	111,1	48,9	171,0	48,6
1976	100,5	110,9	50,0	174,8	49,8
1977	101,6	112,1	51,6	180,4	50,8
1978	103,4	114,1	53,6	187,4	51,8
1979	103,8	114,6	54,4	190,2	52,4
1980	103,9	114,7	55,3	193,4	53,2
1981	104,2	115,0	56,3	196,9	54,0
1982	104,5	115,3	57,0	199,3	54,5
1983	105,3	116,2	58,5	204,5	55,6
1984	105,2	116,1	58,7	205,2	55,8
1985	105,3	116,2	59,2	207,0	56,2
1986	105,4	116,3	59,7	208,7	56,7
1987	108,1	119,3	61,6	215,4	57,0
1988	106,4	117,4	60,6	211,9	57,0

tékben arra is figyelemmel kell lennie, hogy a fejlett ipari országokban a népegészségre kedvezően ható korszerű táplálkozás Magyarországon se legyen aránytalanul drágább, mint a szegények hagyományosan egyoldalú, kalóriadús étkezése. Az összetételében kiegyensúlyozott, modernebb táplálkozás lehetősége nyilván nálunk is megelőzné a magas vérnyomást, a korai érlelmeszesedés kialakulását és a ma már népbetegségnek tekinthető cukorbetegséget.³⁶ Tudjuk, hogy Hollandiában és Norvégiában nem kis részben az orvosilag javasolt helyes néptáplálkozás következtében jelentősen javult a lakosság egészségi állapota, munkaképessége és emelkedett az emberek átlagos életkora.³⁷ A gazdasági stabilitás elérése után nálunk is határozottabban kellene megcélozni a környezetkimélő talajerő utánpótlást, a környezetkimélő növényegészségügyi módszerek alkalmazását mezőgazdasági terményeink és termékeink külföldi versenyképességének emelésén kívül főként népegészségügyi szempontból. Egyénileg is szem előtt tartandó, hogy a korszerű táplálkozás minimálisra csökkenti azoknak a rizikófaktoroknak az érvényesülését, amelyek az emberek egészségi állapotát veszélyeztetik.³⁸

JEGYZETEK

- ¹ MÁRTHA ZS. 1971. 58. p.
- ² MÁRTHA ZS. 1971. 60. p.
- ³ SZLAMENICZKY I. 1972. 387. p.
- ⁴ SZLAMENICZKY I. 1972. 390. p.
- ⁵ KUBÁT K. 1973. 161. p.
- ⁶ KOVÁCS D. 1959. 300. p.
- ⁷ ZAFIR M. 1979. 885. p.
- ⁸ Tápanyagtáblázat. 1988. 18-19. p.
- ⁹ Magyarország népességének élelmezési... 1887. 155., 160. p.
- ¹⁰ Magyarország népességének élelmezési... 1887.
- ¹¹ Az összeírást a 19 107/1884. FIKM sz. rendelet írta elő.
- ¹² Magyarország hasznos háziállatai... 1886.
- ¹³ Budapest Székesfőváros... 1915. 231. p.
- ¹⁴ Magyarország nyersanyaggazdaságára és... 1937. 3., 5., 32-35. p.
- ¹⁵ A magyar nemzetgazdaság... 1938. 37. p.
- ¹⁶ A magyar nemzetgazdaság... 1938.
- ¹⁷ KENDI FINÁLY I. 1938. 372. p.
- ¹⁸ BEZNÁK A. 1942. 67. p.
- ¹⁹ UJLAKI NAGY Á. 1943.
- ²⁰ UJLAKI NAGY Á. 1943.
- ²¹ ILLYEFALVI I. L. 1930.
- ²² BUZIÁSSY K. 1934. 34. p.
- ²³ SCHWENG L. 1944. 327-329. p.

- ²⁴ SCHWENG L. 1944. 343. p.
²⁵ SCHWENG L. 1944. 350. p.
²⁶ ZSOLNAY E. 1941. 32-33. p.
²⁷ SÓS J. 1942.
²⁸ HELLER A. 1943. 504-505., 507. p.
²⁹ SZAKÁLL S. 1944. 23. p.
³⁰ SZENTKIRÁLYI M. 1943. 222. P. – A mezőgazdasági napszámoscsaládok... 1943. 75. p.
³¹ HAMAR N. 1947. 142. p.
³² MÁRTHA ZS. 1946. 18. p.
³³ Az összeírást az 1111/1935. ME. sz. kormányrendelet írta elő.
³⁴ Magyarország állatállománya,... 1937. 10^x-11^x. p.
³⁵ Statisztikai évkönyv 1964 – Statisztikai évkönyv 1989 "A lakosság jövedelme és fogyasztása" c. fejezete.
³⁶ CSÁKVÁRY M. 1985.
³⁷ P.I. 1990.
³⁸ JANKÓNÉ FORGÁCS J. 1991. 27. p.

IRODALOM

- BACKE, HERBERT 1942.: Európa élelmezési szabadsága. Lipcse.
BAJNÓGEL FERENC 1991.: Tejjel-hússal folyó – de nem Kánaán. MN. márc. 13. Napilap. Budapest
BEZNÁK ALADÁR 1942.: A táplálkozáséletten újabb eredményeinek várható hatása a nemzetgazdaságra. Pótfüzetek a TK-höz. Folyóirat. Budapest.
Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala zsebkönyve. 1915. Budapest
BUZIÁSSY KÁROLY 1934.: Budapest húsfogyasztása. Budapest.
CSÁKVÁRY MARGIT 1985.: Kiegyensúlyozott táplálkozás – némi délibábbal. MN. aug. 20. Napilap. Budapest.
DARÁNYI GYULA 1942.: Táplálkozási és népelelmezési táblázatok. Budapest.
ÉBER ERNŐ 1961.: A magyar állattenyésztés fejlődése. Budapest.
ECSEDI ISTVÁN 1935.: A debreceni és tiszántúli magyar ember táplálkozása. Debrecen.
Az élelmiszerfogyasztás alakulása Magyarországon. 1957. Statisztikai Időszaki Közlemények. 6. Budapest.
ERDŐS SÁNDOR (szerk.) 1961.: Élelmiszertermelés és fogyasztás.
ERDEI FERENC 1967.: A mezőgazdaság helye a nap alatt. Budapest.
ERDŐS SÁNDOR 1968.: A szocialista élelmiszergazdaság tervszerű integrációja. G. Folyóirat. Budapest.
Étrendi szokások a munkás-, alkalmazotti- és paraszti háztartásokban. 1960. Statisztikai Időszaki Közlemények. 34. Budapest.
A FAO becslései a mezőgazdasági termékek helyzetének 1975-ben és 1985-ben várható alakulására nézve. 1969. Budapest.
FENYŐ IMRE 1959.: Az élelmiszerfogyasztás és az élelmiszerellátás. Budapest.
HAJPÁL GYULA 1943.: A mezőgazdasági cselédek járandóságainak átértékelése. MM. Folyóirat. Budapest.

- HAJPÁL GYULA 1943.: A mezőgazdasági cselédek járandóságainak értéke. In: Tanulmányok II. sorozat. A MGI 22. sz. különkiadványa. Budapest.
- HAMAR NORBERT 1945-1947.: A magyar népelemezés táplálkozásélettani szempontból. In: Az Agrártudományi Egyetem Kert- és Szőlőgazdaságtudományi Karának Közleményei. Évkönyv. Budapest.
- HELLER ANDRÁS 1943.: A mezőgazdasági munkások élelmiszerjárandósága. MM. Folyóirat. Budapest.
- HELLER ANDRÁS 1941.: A sommások élelmezése. MSSz. Folyóirat. Budapest.
- HELLER ANDRÁS 1941.: A sommások munkabére. MSSz. Folyóirat. Budapest.
- HERTELENDY GÁBOR 1939.: A táplálkozási igények hatása a nemzetgazdaságra. MGSz. Folyóirat. Budapest.
- Hipotézisek és prognózisok az élelmiszergazdaság fejlesztésének távlati tervezéséhez. 1970. G. Folyóirat. Budapest.
- HONT JÁNOS 1969.: A mezőgazdaság és az élelmiszeripar fejlődésének főbb tendenciái. KSz. Folyóirat. Budapest.
- IHRIG KÁROLY 1969.: A tőkés mezőgazdaság a gazdaság növekedésében. Budapest.
- ILLYEFALVI I. LAJOS 1930.: A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten. Budapest.
- JANKÓNÉ FORGÁCS JUDIT 1991.: Baromfihús alapanyagú termékek kifejlesztése a korszerű táplálkozás elősegítésére. B. Folyóirat. Budapest.
- JUHÁSZ VILMOS 1940.: Nyersanyagháború. Budapest
- KÁDÁR TIBOR 1970.: Az állatorvosi munka jelene és jövőjének várható alakulása. MÁL. Folyóirat. Budapest.
- KAPÁS LÁSZLÓ 1970.: Az állattenyésztés és a hústermelés fejlesztése. ÉI. Folyóirat. Budapest.
- KARDOS LÁSZLÓ 1944.: Az Őrség népi táplálkozása. Budapest.
- KEMPLER KURT 1988.: Mi a legjobb étrend? N. júl. 16. Folyóirat. Budapest.
- KENDI FINÁLY ISTVÁN 1938.: A modern táplálkozástan nemzetgazdasági vonatkozásai. MK. Folyóirat. Budapest.
- KOVÁCS DÉNES 1959.: A néptáplálkozás megújításának feladatai. TK. Folyóirat. Budapest. A Központi Élelmiszeripari Kutatóintézet. 1963. TK. Folyóirat. Budapest.
- KUBÁK KINGA 1973.: Táplálkozunk korszerűbben! A szénhidrát szerepe a magyar néptáplálkozásban. TV. Folyóirat. Budapest.
- LÁSZITTY RADOMIR 1970.: Hogy ne legyen éhező ember a világon... TV. Folyóirat. Budapest. A magyar nemzetgazdaság fejlődésére vonatkozó adatok 1924/25 – 1937/38. 1938. A MGI 14. sz. különkiadványa. Budapest.
- Magyarország állatállománya, gazdasági gépfelszerelése és gyümölcsfaállománya az 1935. évben. 1937. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat. 100. kötet.
- Magyarország hasznos háziállatai összeírásának eredménye az 1884-ik év szeptember havában eszközölt felvétel alapján. 1886.
- Magyarország népességének élelmezési statistikája physiologia alapon. Szerk.: KELETI KÁROLY. 1887. Budapest.
- Magyarország nyersanyaggazdaságára és népelemezésére vonatkozó adatok. 1937. A MGI 12. sz. különkiadványa. Budapest.
- MÁRTHA ZSUZSANNA 1971.: Az állati fehérjehordozó élelmiszerek fogyasztásának alakulása Magyarországon. TM. Folyóirat. Budapest.

- MÁRTHA ZSUZSÁNNA 1946.: Magyarország élelmezési helyzete és mezőgazdasági termelése. A MGI 28. sz. különkiadványa. Budapest.
- MATOLCSY, MATTHIAS – VARGA, STEPHEN 1938.: The National Income of Hungary 1924/25–1936/37. London.
- A mezőgazdasági napszámossaladók létfenntartási költségeinek változása. 1943. In: Tanulmányok II. sorozat. A MGI 22. sz. különkiadványa. Budapest.
- NÁDUJFALVY JÓZSEF 1941.: Új munkabérhelyzet a magyar mezőgazdaságban. MSSz. Folyóirat. Budapest.
- NAGY GYULA 1969.: A FAO Mezőgazdasági Fejlesztési Világterve (Indicative World Plan) fő vonásai. TM. Folyóirat. Budapest.
- P.I. 1990.: Gondolatok a táplálkozástudományi kongresszus után. Nem ősi magyar hagyomány... MH. Ahogy tetszik melléklete. okt. 20. Napilap. Budapest.
- RÁCZ JENŐ 1938.: A húsfogyasztás nemzetközi helyzete. MK. Folyóirat. Budapest.
- RUISZ REZSŐ 1967.: Az élelmiszer-fogyasztás szerkezetében végbement változások Nyugat-Európában. ÉI. Folyóirat. Budapest.
- RUSSEL, E. 1954.: A világ népessége, valamint élelmiszerszükségletei = World population and world food supplies. London. Országos Mezőgazdasági Könyvtár (kivonatos fordítása).
- SCHWENG LORÁND 1944.: Statisztika. Budapest.
- SÓS JÓZSEF 1942.: Magyar néptáplálkozástan. Budapest.
Statisztikai évkönyv 1949-1989. évi kötetei.
- SZABÓ LÁSZLÓ 1961.: Az élelmiszerfogyasztás fejlődése Magyarországon. In: Élelmiszertermelés és fogyasztás. Szerk.: ERDŐS SÁNDOR, Budapest.
- SZAKÁLL SÁNDOR 1944.: A mezőgazdasági munkások táplálkozásának hatása teljesítőképességükre. MM. Folyóirat. Budapest.
- SENTERKIRÁLYI MIKLÓS 1943.: A mezőgazdasági napszámosságok reálkeresetének alakulása a háború kitörése óta. MM. Folyóirat. Budapest.
- SZLAMENICZKY ISTVÁN 1972.: Hogyan segíthetünk fehérjegyondjainkon? ÉT. Folyóirat. Budapest.
- TANGL HARALD 1962.: Táplálkozás. Budapest.
Tápanyagtáblázat. 1988. Szerk.: BIRÓ GYÖRGY – LINDNER KÁROLY. Budapest.
- UJLAKI NAGY ÁRPÁD 1943.: Élelmiszertermelésünk és ellátásunk. Budapest.
- ZAFIR MIHÁLY 1983.: Az 1881. évi népélelmezési statisztika mai szemmel. SSz. Folyóirat. Budapest.
- ZAFIR MIHÁLY 1979.: Százéves a magyar népélelmezés statisztikája. SSz. Folyóirat. Budapest.
- ZSOLNAY ENDRE 1941.: Mezőgazdasági becsléstan. Budapest.

RÖVIDÍTÉSEK

B	Baromfitenyésztés és feldolgozás
ÉI	Élelmezési Ipar
ÉT	Élet és Tudomány
G	Gazdaság
KSz	Közgazdasági Szemle
MÁL	Magyar Állatorvosok Lapja
MGSz	Magyar Gazdák Szemléje
MGI	Magyar Gazdaságkutató Intézet

MH	Magyar Hírlap
MN	Magyar Nemzet
MSSz	Magyar Statisztikai Szemle
MK	Mezőgazdasági Közlöny
MM	Mezőgazdasági Munkatudomány
N	Népszabadság
SIK	Statisztikai Időszaki Közlemények
SSz	Statisztikai Szemle
TV	Természet Világa
TK	Természettudományi Közlöny
TM	Tudomány és Mezőgazdaság

WANDEL DES KONSUMS PROTEINGEHALTIGER LEBENSMITTEL ANIMALISCHEN URSPRUNGS SEIT DER 1880-ER JAHRE IN UNGARN

Die Zielsetzung der Verfasserin war gemäss statistischer und geschätzter Angaben, den Wandel des Konsums der proteingehaltiger Lebensmittel animalischen Ursprungs seit der 1880-er Jahre der ungarischen Volksernährung zu untersuchen.

Zu einer statistischen Festsetzung der Qualität und der Zusammensetzung des ungarischen Lebensmittelkonsums wurde zuerst ein Versuch mit wissenschaftlichen Mitteln in den 1880-er Jahren von Károly KELETI vollzogen. Aus diesen statistischen Aufnahmen hatte KELETI die Daten vom durchschnittlichen Konsum der proteingehaltigen Lebensmittel animalischer Herkunft auch veröffentlicht, die sich auf das ganze Land und auf die Einwohner der Städte bezogen.

Nachher kam es erst nach Jahrzehnten wieder zur Landesvermessung des Lebensmittelverbrauches, aber nur gemäss geschätzten Kalkulationen. Diese wurden in 1928 gegründeten Ungarischen Institut für Wirtschaftsforschung und von einigen Forschern: István KENDI FINÁLY, Aladár BEZNÁK, Árpád UJLAKI NAGY und anderen ausgeführt. Indem die Verfasserin die Feststellung der erwähnten Forscher ebenfalls bekannt gibt, erschliesst sie – aus verschiedene Indexzahlen des Kostenaufwandes für den Lebensunterhalt – wie viel proteingehaltige Lebensmittel animalischer Herkunft von den einzelnen Gesellschaftsschichten verzehrt wurde.

Aus den Daten kann man feststellen, dass die Volksernährung damals leider bei weitem nicht auf dem ärztlich erwünschten Niveau stand. Das Volk verzehrte viel die aus Mehl verfertigte Speisen und verbrauchte viel mehr Fett als nötig gewesen wäre. Hingegen war der Verbrauch proteingehaltiger Lebensmittel animalischer Herkunft viel kleiner, als notwendig, was vorwiegend auf das niedrige Einkommen der Volksmassen und auch auf die hergebrachte Tradition zurückzuweisen ist.

Der Durchschnittsverbrauch proteingehaltiger Lebensmittel animalischer Her-

kunft erreichte die tägliche Qualität in den Staaten mit entwickelter Industrie schon seit langer Zeit zwischen 48-66 Gramm pro Person. Hingegen erreichte man in Ungarn den 48,2 Gramm Verbrauch erst von der Mitte der 1970-er Jahre an und auch in 1988 war der Wert des täglichen Durchschnittsbrauchs von proteingehaltiger Lebensmittel animalischen Ursprungs nur 60,6 Gramm pro Person.

Um den Verbrauch der animalischen Proteinproduktion in nötigem Masse zu steigern, bedarf man nicht nur die Aufrechterhaltung des guten Veterinärwesens, sondern auch der Ergänzung der Bodenfruchtbarkeit und der Pflanzenhygiene. Es muss nämlich die nötige Futterbasis für die moderne Tierzucht gesichert werden in der sich die genetischen Resultate zu einer höheren Produktion realisieren. Somit kann die animalische Proteinproduktion und durch sie der Proteinkonsum des ungarischen Volkes gesteigert werden um das Niveau des Westens bald zu erreichen.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

A magyar mezőgazdasági könyvészet története

Taraba Mária

III. rész. A világháború után¹

A magyar kulturális élet fejlődésének folyamatában nagy megrázkódtatást jelentett a II. világháború. Pusztításai – a fizikai romboláson túl – átmeneti időre kilátástalan bénultságot okoztak a hazai szellemi élet minden tevékenységi területén. A bombázások és az utcai harcok elmúltával 1945-ben az élet újraindulása még korántsem jelentette, hogy különösen a szellemi közélet is zavarmentesen megindulhatott volna. Kiadványok létrehozásához még évek kellettek, mire a megváltozott ideológiai alappal létrejött új, vagy újraeledő korábbi alapítású intézmények keretei között megindulhatott egy-egy feladattal kapcsolatos tevékenység. A lehetőségek a változott körülmények között még évek múlva sem voltak egyértelműek és tisztázottak. Vonatkozott mindez a magyar könyvészet ügyére is.

A népművelési Minisztérium csak 1954-ben adott ki utasítást, amelynek értelmében koordinálta a hazai bibliográfiai tevékenységet azzal, hogy ennek a munkának központi nyilvántartására, irányítására s bibliográfiai tervek elbírálására az Országos Széchényi Könyvtárat jelölte ki. A nemzeti könyvtárnak ezt a szerepét az 1956-os könyvtári törvény megerősítette olyan értelmű módosítással, hogy a retrospektív nemzeti és szakbibliográfiák terveit a Magyar Tudományos Akadémia felülbírálati jogkörébe utalta.

1961-ben Országos Bibliográfiai Munkaértekezletet tartottak Gödöllőn.²

Ez a tanácskozás a háború után szinte elsőként mérte fel széles körben a hazai bibliográfiai tevékenység helyzetét, eredményeit és hiányosságait. Megállapította többek között azt a tényt, hogy a hazai bibliográfiai elméleti és módszertani irodalom "kezdetleges" és "igen gyér"; hogy az Országos Széchényi Könyvtár nem rendelkezik általános szakmai ellenőrzési joggal; hogy a bibliográfiák országszerte spontán vállalkozások; hogy a fenti jogszabályok csak a könyvtárakra vonatkoznak, sőt – rejtélyes okból – ezek közül is kivesszik a múzeumi könyvtárakat; hogy "kevés a szakképzett bibliográfusunk, bibliográfiai képzettséggel vagy jártassággal rendelkező, szaktudományos specialistáink pedig, szinte alig vannak".

A helyzet jó tíz évvel korábban, közvetlenül a háború után még szervezettelebb volt s még ennél is kevesebb volt az a szakmai támpont, amin egy bibliográfiai vállalkozás megindulhatott.

A magyar mezőgazdasági könyvészet kútforrásainak összeállítása, amely az I. világháború idején megkezdődött s amelyből az 1830–ig terjedő időszak termése 1934 és 1938–ban eljutott a nyomdai megvalósulásig, a háborút követő években ugyancsak nagy nehézségek árán tudott csak újraéledni.

A már hagyományokkal rendelkező kiadvány további sorsát politikai szemlélet s egy nevezetes történelmi évforduló befolyásolta az újraindulás éveiben. A háború befejezésekor meglehetősen közel volt ugyanis a magyar történelem szinte legjelentősebb eseményének, az 1848–as forradalom és szabadságharc centenáriumának megünneplése. E jelentős történelmi eseménnyel kapcsolatban már megindultak az előkészületek a korszak kutatására. Többek között a háború előtt megkezdődött egy átfogó könyvészeti anyaggyűjtés is. Ennek a munkának célja volt, hogy "Magyar Történelmi Bibliográfia" cím alatt kiadásra kerüljön a magyar szabadságharc korának könyvészeti anyaga, pontosabban az 1825 és 1867 közötti időszak forrásirodalma.

A széles korszakhatár indokaként az alábbiakat írták a szerkesztők a kiadvány első kötetének előszavában:

"Helyesnek látszott ehhez a munkához hozzákapcsolni a forradalom és szabadságharc előtörténetének a reformkorszaknak, és utótörténetének, az abszolutizmus korának bibliográfiai anyagát is. Ezen rövid korszakon ugyanis keresztülvonul történelmünk egyik legnagyobb nemzedékének munkája és cselekvése, amelyet különböző kötetekben, csak túl sok ismétléssel lehetett volna bibliográfiába foglalni."³

Különböző alcímekkel végül is a mű négy kötetben látott napvilágot.⁴ Első kötetének előszavában érdeklődéssel olvashat a kutató a magyar mezőgazdasági bibliográfia ezen a korszakot felölelő kéziratos anyagáról is:

"Köszönetet mondunk... azoknak a szakembereknek akik tanácsaikkal és bírála-
taikkal segítettek bennünket, de különösen azoknak, akik bibliográfiai gyűjtésüket bocsátották rendelkezésünkre, így BAKÁCS Istvánnak⁵ (Országos Levéltár), akinek jóvoltából a GERENDÁS Emővel⁶ együttesen összeállított kéziratos gazdasági bibliográfiai mű (1830–1867) anyagával, a sajátunkat jelentős mértékben gazdagíthattuk..."

Ez idézett részlet valójában a Magyar Történelmi Bibliográfia II. "Gazdaság" című kötetére utal, amelynek jelentős hányada a szinte azonos időhatárok közé eső "Magyar Mezőgazdasági Könyvészet" készülőfélben levő III. kötetének gyűjtéséből származott. A kötet anyaga – BAKÁCS István tanúsága szerint – már a II. világháború előtt összegyűlt.⁷

Ami valójában történt, az politikai szempontokban gyökerezett.

I. TÓTH Zoltán kapott megbízást 1949–ben az említett, már korábbi években tervezett történelmi bibliográfia szerkesztésére. Célja szerint egyrészt – az eddigi hagyományos válogató szempont helyett – teljességre törekedett, másrészt a kor ideológiai változásának megfelelően feladatként állt a szerkesztés előtt, hogy:

"Erőteljesebben ki kellett domborítani a gazdasági, társadalmi fejlődésre vonatkozó anyagot, nagyobb hangsúlyt kellett adni a dolgozó nép életére vonatkozó forrásanyagoknak és szélesebben ki kellett terjeszkedni az ideológiák anyagára is..."⁸

A történeti bibliográfia kérdése, megjelentetése s anyagának összetétele így vált bizonyos értelemben ideológiai szempontúvá s egyben igazolta azt a mélyértelmű megállapítást, amely szerint minden szakterületi bibliográfia valamely társadalmi szükséglet terméke, ilymódon magán viseli annak korabeli szempontjait is.

Mindkét bibliográfia létrejöttének megvolt a történelmi és társadalmi szükségesszerűsége, ugyanakkor a gazdaságtörténeti könyvészet azonos korszakhatárok közé eső anyagának beiktatása kitűnően szolgáltatta a "népi vonalat" – az újabb ideológiai szempontnak megfelelően – a történeti könyvészet számára.

Így történt, hogy az 1848-as jubileum kapcsán "a dolgozó népet" képviselve vonult be a történeti bibliográfiába a PAIKERT által szorgalmazott, hajdan RUISZ Gyula gyűjteményével kezdeményezett, IBOS József és DÓCZY Jenő erőfeszítéséből megszületett: Magyar Gazdasági Könyvészet, reformkortól a kiegyezésig terjedő III. kötetének – már a háború előtt jelentős mennyiségben összegyűjtött – anyaga.

1948. augusztus 4-től S. SZABÓ Ferenc lett a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója. A Mezőgazdasági Kiadóhoz intézett 1956. március 13-án kelt levelében a következőket írta:

"A Múzeum vezetésének átvétele után még 1948-ban elhatároztam, hogy a felszabadulás előtt megkezdett mezőgazdasági bibliográfiai munkát folytatom, amint annak előfeltételei bekövetkeznek. A régebbi bibliográfiai aktákat vizsgálva tudomást szereztem azután arról, hogy a Múzeum a Bibliographia Oeconomica Hungariae első két kötetének megjelenése után az 1831–1867 évek magyar gazdasági könyvészetének címanyagát már szintén összegyűjtötte. További kutatásaim eredményeként kiderült, hogy ez az anyag BAKÁCS István birtokában van."⁹

Az anyagot BAKÁCS-csal együtt gyűjtő GERENDÁS Ernő eltűnése után az anyag valóban Bakácsnál maradt, Ő viszont, még mielőtt a Múzeum ezirányú munkáját újra kezdte volna, átadta azt I. TÓTH Zoltánnak, lehetővé téve ezáltal az adatok jelentős részének a "Magyar Történeti Bibliográfia" II. kötetében való nyomdai közlését. Nem kétséges a Magyar Mezőgazdasági Múzeum elsődleges kiadási joga az általa gyűjtetett anyagra vonatkozóan. BAKÁCS-nak az iratokban felbukkanó érve, amely szerint a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnál a kiadást nem látta biztosítottak, mégsem marasztalható el egyértelműen. Talán ő maga sem a személyek vonatkozásában gondolkodott, hanem a háborút követő általános helyzetet mérlegelte, hiszen hacsak a jelentősen sérült épületből a Múzeum teljes könyvtári anyagának elszállítására gondolunk,¹⁰ amellyel kapcsolatban hiábavaló volt minden tiltakozás, akár a Múzeum főigazgatója részéről is, valóban nem tűnhetett biztosítottak a gazdasági könyvészet kiadásának jövője sem. Az I. TÓTH-féle bibliográfia anyagának megjelenése az évforduló kapcsán is biztosabbnak látszott. Érthető

azonban, hogy e tulajdonképp múzeumi anyagnak a Múzeumtól független megjelenítésével a Mezőgazdasági Múzeum főigazgatója nem érthetett egyet. A dolog lényegét tisztázva S. SZABÓ a tényállást a következőkben foglalta össze:

"Kétségtelen, hogy a "Bibliographia Oeconomica Hungariae" és a "Magyar Történeti Bibliográfia" nem versenytársak. E kétféle bibliográfiai kezdeményezésnek zömében más-más, tartalmuknál fogva egymástól függetlenül megvan a teljes létjogosultsága, hiszen eltérő kutatói szükségletet hivatottak kielégíteni. Mégis az a körülmény, hogy az itt gyűjtött címnyagnak egy része a Múzeum tudtán kívül már megjelent egy bibliográfiában, veszélyeztette a Múzeum ezirányú tevékenységének folytatását."¹¹

A későbbi években megjelent III. kötet előszava is megemlékezik a könyvészeti anyag kétszeres megjelenéséről:

"A Magyar Történeti Bibliográfia, amely egyébként részben a Múzeum által gyűjtetett és közzétett anyag alapján készült, már tartalmazza az itt közreadott anyag egy részét is. Ez a kiadvány azonban más jellegű mint a miénk. Nemcsak azokat a munkákat öleli fel, amelyek az illető időszakban jelentek meg, hanem azokat is, amelyek azokra vonatkoznak, bár később jelentek meg."¹²

Ilyen előzmények után indultak újra 1952-ben a bibliográfia III. kötetének előmunkálatai.

Változott a politikai irányzat, új lett a szemlélet, s az új igazgató, S. SZABÓ Ferenc¹³ személyében új szerkesztő került a magyar gazdasági könyvészet munkálatainak élére, s mindez csak a kezdetet jelentette. Hiszen újra kellett szervezni a munkatársi gárdát, mégpedig olymódon, hogy a folytatás szerves kapcsolatban álljon a már megjelent kötetekkel, s folyamatosságában biztosított lehessen a kiadvány tudományos színvonala és könyvészeti rangja is.

A kiadáshoz együtt volt nagyjából a reformkor és szabadságharc valamint az önkényuralom anyaga: 1831–1867-ig.¹⁴ E korszak rendkívüli fontossággal bír a magyar történelemben. Hiszen a reformkor magyarosítása jelentősen előmozdította a szakkönyvek szélesebb körben való terjesztését. A szellemi megújulás így hatott a mezőgazdasági tudományok mélységéig, s így jelenti e korszak a gazdasági könyvészetnek is fénykorát, mint DÓCZY Jenő írásából már idéztük: Széchényivel a teljes "virradatot".¹⁵

1952-ben S. SZABÓ Ferenc főigazgató IHRIG Károly ny. egyetemi tanárt¹⁶ bízta meg a III. kötet szerkesztésével és nyomdai előkészítésével. Személyében ismét sikerült egy rendkívüli szellemi értéket a bibliográfia folytatásának szolgálatába állítani. Annakidején talán éppen az ő széleskörű közgazdasági ismereteire s ugyancsak kiváló szervezőképességére volt szükség. IHRIG vette fel a kapcsolatot BAKÁCS Istvánnal a már összegyűjtött bibliográfiai címnyagnak a Múzeumba való visszaszármaztatása céljából, s egyidejűleg a IV. kötet további gyűjtését is megszervezte.

A megváltozott kultúrpolitikai szempontok, valamint az I. TÓTH-féle bibliográfiával szükségszerűen adódó átfedés problémája szükségessé tette a kiadvány folytatólagos megjelentetésének szélesebb körben való kérdésfelvetését. Ez okból S. SZABÓ 1955. március 14-én értekezletet hívott össze a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban a Történettudományi Intézet és a Marx Károly Közgazdasági Egyetem Könyvtárának bevonásával.¹⁷

Az értekezletről felvett jegyzőkönyv tanúsága szerint a főigazgató ismertette a Múzeum korábbi bibliográfiai tevékenységét (I–II. kötetek megjelentetése), majd tájékoztatta a résztvevőket arról, hogy:

"A következő 1831–1867-ig terjedő időszak anyaggyűjtését BAKÁCS István végezte s a gyűjtés eredményét képező 3230 törzslapot, ami a III. és IV. kötet anyaga, át is adta a Mezőgazdasági Múzeumnak." Nem tér ki a jegyzőkönyv GERENDÁS Ernő munkájára, de a történeti hűség miatt őt ezúton ismételtelen meg kell említeni. Megemlékezik a jegyzőkönyv arról, hogy: "Ezt az anyagot a Magyar Történeti Bibliográfia készítésénél is felhasználták", valamint arról, hogy a III. és IV. kötet kiadása ügyében a Múzeum az Országos Széchényi Könyvtár Bibliográfiai Osztályával vette fel a kapcsolatot, amelynek egyúttal bejelentette, hogy a Múzeumban két éve folyik az 1867–1914-ig terjedő időszak szakirodalmi anyagának gyűjtése is. Maga az OSZK Bibliográfiai Osztálya javasolta, hogy a Múzeum egyeztesse az 1830–1867-ig terjedő gyűjtés anyagát az I. TÓTH féle Magyar Történeti Bibliográfia II. kötetének anyagával. A további időszak gyűjtését pedig a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemmel tartotta fontosnak összehangolni, amely egyetem a közgazdasági irodalom bibliográfiájának összeállítását végezte.

Megállapítást nyert, hogy az említett két munka "szükségszerűen és elkerülhetetlenül" tartalmaz átfedéseket a Magyar Mezőgazdasági Múzeum által tervbe vett újabb kötetekkel, de mindenek ellenére a Mezőgazdasági Múzeumban készülő Bibliographia Oeconomica (Hungariae) további kötetének kiadását nemcsak nem ellenzik, hanem hasznosnak is tartják.¹⁸

Így tisztázódott véglegesen a bibliográfia folytatólagos kiadásának ügye, ezúttal szentesítve az Országos Széchényi Könyvtár – mint Nemzeti Könyvtár – részéről is.

A BAKÁCS és GERENDÁS által összehozott gyűjtemény azonban még bizonyos vidéki könyvtárak átnézésével pótlólagos kiegészítésekre szorult.¹⁹ A főigazgató megbízásával kiegészítő gyűjtés érdekében indult TAKÁCS Imre²⁰ és ÉBER Ernő²¹ az ország különböző könyvtáraiba, hogy a kor vonatkozásában további könyvészeti adatokat gyűjtsön.

A főigazgatónak a Helikon Könyvtárhoz címzett 1955. június 13-án kelt leveléből értesülünk arról, hogy: "Tekintettel arra, hogy a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóirat Kiadóval történt megállapodás értelmében az egész címanyagot néhány héten belül nyomdakészen át kell adnunk, ez a kiegészítés rendkívül sürgős lenne..." –

E szerint valóban gyors munkára volt szükség. A munka elvégzésére a Múzeum szerződéses munkatársakat alkalmazott, hiszen az 1945-ös tárgyévvél a gazdasági

könyvészet kiadásának feladatát is, a "Magyar Nemzeti Bibliográfia" keretében, az Országos Széchényi Könyvtár volt hivatva folytatni. Ennek megfelelően a gazdasági könyvészet múzeumi gyűjtése és kiadása mint úgynevezett "lejáró feladat" szerepelt a Múzeum éves munkaterveiben. Így került a Múzeumba 1955. május 1.-vel dr. TAKÁCS Imre ny. egyetemi tanár is bibliográfiai feladatok végzésére, szerződéses tudományos munkatársként.

Ettől kezdve a kötetek egymás utáni kiadásának munkájában nélkülözhetetlen volt személye. Hiszen az időszakos foglalkozásként könyvészeti tevékenységet végző munkatársak többsége nem rendelkezett még megfelelő gyakorlattal, s az átkutatott könyvtárakban sem találtak még egységes címleírást tartalmazó katalógusokat. A hiányos címleírásokat nagy utánjárással lehetett csak pótolni, az összegyűjtött címanyagot pedig szelektálni kellett, hogy a határterületek irodalma az áttekinthetőség rovására ne "dúsítsa" a kötetet. Ez utóbbi problémakörre utal a Múzeum főigazgatójának a Keszthelyi Helikon Könyvtárhoz írt újabb levele.²²

A probléma megoldása az idő sürgetése miatt tulajdonképp a Helikon Könyvtár valamely dolgozójának bémunkára való felkérése lett, hogy "autopsia" alapján a könyv címlapjáról pótlólagos adatokat szolgáltatasson.²³

Nemcsak a címanyaggal kapcsolatban voltak részletekbe menő nehézségek és pontosítási gondok, de a kötet egészét illetően is voltak problémák.

Kérdéssé vált a kötet szerzőiről az előző kötetekhez hasonló életrajzi vonatkozások közlése. A III. kötet korszakhatára azonban olyan mértékben megnövekedett könyvészeti adathalmazt jelentett, hogy S. SZABÓ Ferenc az életrajzok adatainak, elhagyása mellett döntött.

Vitássá vált a korábbi kötetek kronológikus rendszerének követése. Hiszen a kiadványok nagy száma a továbbiakban annak áttekinthetőségét lehetetlenné tette volna. Minden valószínűség szerint IHRIG Károly javaslatára döntött a Múzeum főigazgatója az ekkor már nemzetközileg elfogadott Egyetemes Tizedes Osztályozási rendszer mellett.²⁴

A III. kötet előszava így vezeti be a kötet szakcsoportosításának indokoltságát: "Minél közelebb jutunk az irodalom feltárásában napjainkhoz, annál inkább előtérbe lép a tárgykör szempontja a történetivel szemben. Ezért ebben a kötetben a címek nem időrendben következnek egymás után, hanem szakok szerint csoportosulnak és csak a szakcsoportokon belül követik egymást a megjelenési időpont sorrendjében. Ezzel mintegy átmenetet létesítünk a következő kötetekhez, melyekben az időrendet már teljesen mellőzni fogjuk."

Felmerült a kötet kiadásánál a szerzői jog kérdése is, mégpedig több vonatkozásban. A főigazgató S. SZABÓ a Magyar Történeti Bibliográfia anyagában való előzetes közzététel zavarai miatt nem kívánta a címlapon név szerint feltüntetni a gyűjtőket, csupán a "Mezőgazdasági Múzeum Bibliográfiai Munkaközössége" munkájaként szándékozta a kötetet megjelölni. Érdekes, hogy éppen BAKÁCS

István fordult a Szerzői Jogvédő Hivatalhoz ez ügyben panasszal. A téma lezárását S. SZABÓ Ferenc főigazgató 1956. március 13-án kelt levele jelentette,²⁵ amelyet a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalathoz és a Szerzői Jogvédő Hivatalhoz egyaránt eljuttatott, s amelyben ígéretet tett, hogy az érvényben levő jogszabályok értelmében valamennyi közreműködő neve feltüntetésre kerül a kötetben. A másik jogi probléma IHRIG Károly szerkesztőségét érintette. S. SZABÓ Ferenc – mint főigazgató – fenntartotta a jogot nevének a címlapon szerkesztői minőségben való feltüntetésére. Így IHRIG Károly neve – mint sajtó alá rendező – került a címlap verzőjára. Az ebből származó nézeteltérés vezetett később szakításhoz.

1955. november 22-én nyomdába került a III. kötet kézírata. A kiadásra való előkészítés ezután sem vált folyamatossá. Az iratok a nyomdai átfutás akadozásáról tanúskodnak.²⁶ Ugyanakkor egy szóbeli megállapodás szerint, a kötetnek már 1956. február 15-ig meg kellett volna jelennie. A nyomda sorozatos késése a korrektúrára visszaküldött anyaggal arra készítette IHRIG Károlyt, hogy az időközben gyarapodó címadatokból épül IV. kötet – korábbi megállapodás szerinti – 1956. június 15-re való elkészülését lemondja.²⁷ A Múzeum valóban mindent megtett a munka gyors haladása érdekében. IHRIG Károlynak a nyomdai szöveg folyamatos korrektúrázása érdekében Hévízre postán küldték a III. kötet levonatait március 8. és 20-a között.²⁸

Szerző ill. szerkesztő, közreműködők feltüntetése, szöveghűség, nyomdai és kiadói problémák mellett igen lényeges szempont volt egy háború előtti kiadvány folytatásánál a külalak, a kötet megjelenésének kérdése. Ez utóbbi szempontból a Magyar Gazdasági Könyvészet III. kötete kiadványtörténeti érdekesség.

TAKÁCS Imre 1956. IV. 29-én fogalmazott levelet, amelyben BARCZA Egonnal a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalat munkatársával folytatott személyes megbeszélésre utalva kéri: "hogy a sajtó alatt levő bibliográfiai kötetünk külalakja minden tekintetben a két előző kötetéhez hasonló legyen."²⁹ Részletesen foglalkozik a levél a szedési tükör szélességének azonosításával, a kötet méretének az előző két kötethez való pontos igazításával: "Azonos mű folytatólagos köteteiről van ugyanis szó, aminek már külsőleg is kifejezésre kell jutnia az új kötet kiállításában és alaknagyságában egyaránt!" – írja s egyúttal levonatot kér az első tizenhat oldalról. Május 12-én újabb levél megy e tárgyban BARCZA Egonhoz a feliratok és a betűtípus módosításáról.³⁰ Végre megkapta a kötet a hajdani megjelenésű első két kötettel azonos címlapot: HELTAI Gáspár: "Chronika a magyaroknak dolgairól..." című munkája, Kolozsváron 1575-ben megjelent barokk címfoldalának díszítését.

"A kötet címében az Oeconomica mellé felvettük a Rualis szót. Ezzel jelezzük, hogy miben különbözik kötetünk tartalma és eddigi, valamint ezutáni bibliográfiai működésünk iránya más intézmények gazdasági bibliográfiáitól" – írja az előszó.

A mezőgazdasági (rualis) szóval való kiegészítés valójában csak pontosító módosítás, amely meghatározta a könyvészeti vállalkozásnak az alkalmazott tudományterületre eső határait. A hajdani címeremléma, mely az Egyetemi Nyomda

jelképe volt, tekintettel arra, hogy a Mezőgazdasági Könyv- és Lapkiadó Vállalat a Franklin nyomdát bízta meg a munkával, szintén átalakult. A pajzs alakú mezőbe a Vajdahunyadvár rajza került, némi mesterkéltséggel antiquiditást stilizálva, az első két kötet utánzataként. A kiadóvállalat emblémája az antik címlap alsó ornamentikájába került, a középső putto által tartott két pajzs egyikébe: ötágú csillaggal díszített könyv, rajta keresztbe fektetett merev rajzú kalással. A másik pajzs ismételte a Vajdahunyadvárat. A korábbi köteteket egészoldalos táblaképek is díszítették. Így került ebbe a kötetbe is 3 tábla, amely vizuálisan idézi fel a kötetek címadatai között a mezőgazdasági élet hangulatát: "Az alföldi magyar szérű képe", "Alföldi gulyások", és a "Tiszai halászok".

Mindezek a motívumok a háború utáni időszak papírmínőségével kombinálva igazodtak az előző kötetek külső karakterjegyeihez.

Nem kétséges a belső értékek folyamatossága sem. A III. kötet is, hasonlóan az előzőkhöz, teljességre törekvő. Ez, megvalósíthatatlansága folytán, indokolja hiányosságait is. Tartalmában felöleli az akkori Magyarország területén megjelent nyomtatott szakkönyveket egészen a néhány lapos kisebb nyomtatványokig (aprónyomtatványok, önállóan megjelent különnyomatok) valamint az évekönyveket is. Jelentős számban közöl külföldön megjelent szakterületi "hungarica" anyagot. Bár a gyűjtés sok esetben másodlagos források alapján történt, egészében mégis a korszak hatalmas könyvészeti összesítése. A szellemi munka korábbi szakaszát tiszteletben tartva a művet két részre tagolták. A kötet első, nagyobbik fele a korábbi gyűjtés anyagát összesítette, második része a pótgűjtést külön: "Kiegészítés"-ként tálalja a kutatóknak, s a két részhez összevont közös "Betűrendes Mutató" segíti az eligazodást.

"A teljes címleírásokat tartalmazó két részben az egyes címek fő besorolási alapját a tárgykör (szak) adja. A szakcsoportok (osztályok) elhatárolása lehetőleg az ETO osztályokhoz alkalmazkodik oly módon, hogy mindegyik csoportunk egy vagy több ETO osztályt vagy alosztályt foglal magában. Mindegyik csoportunk címe alatt felsoroljuk az abban foglalt ETO osztály szakjelzetét. Természetesen csak azok az ETO osztályok fordulnak elő, melyeket a címanyag érint" – írja a kötet kutatóknak szánt útmutatása.³¹

Az ETO szakjelzetek közül 70, összefoglaló címszónak megfelelő csoportot emeltek ki e könyvészeti korszak anyaga szerint s ezeket római sorszámmal jelölték, követve az ETO számok növekvő sorrendjét. E szakcsoportok átfogó képet adnak a kötet tartalmáról. "Minden cím csak egyszer fordul elő minden címadatával (teljes címleírásként), mégpedig abban a csoportban, ahová az illető mű fő tartalmánál fogva tartozik. A szakcsoportok végén azonban a "Lásd még" szavakkal utalunk a többi szakcsoportba tartozó azon címek sorszámaira, melyek tartalmi vonatkozásokkal ezt a csoportot is érintik. Így tehát kötetünk ugyanúgy használható, mint a címeket többszörösen besoroló szakkatalógusok".³²

A tartalmi feltárásra való törekvéseknek ez a foka szinte katalógussá avatja a bibliográfiát. Csupán azt a kis fáradságot igényli a kutatótól, hogy a tartalomjegyzé-

ket fellapozva saját kutatási témájának határait és lehetőségeit önállóan mérlegelje (pld. kiterjeszti-e szakirodalmi gyűjtését a statisztika területére vagy az évkönyvek és alapszabályok feldolgozására stb.). Ha valamit kiemelten értékelhetünk e könyvészeti vállalkozásban, akkor az a lehetőséghez képest megvalósított "szakkatalógus" jellege.

Az idézett útmutató részletesen kitér arra, hogy a szakcsoportokon belül a megjelenési évek sorrendjében közli az egyes bibliográfiai tételeket, külön megemlíti, hogy a több kötetes művek különböző években megjelent kötetei a legutolsó évszámnál szerepelnek, a több kiadást megélt munkák pedig a későbbi kiadási évnél (rövidített címlefrással) ismétlődnek. A folyamatosság érdekében megpróbál az úttörő III. kötet a lelőhely közlés vonatkozásában is – a könyvtárak háborús veszteségeit figyelembe véve – az előző két kötet nyomában haladni.

A könyvészeti munkákból átvett művek után a forrásra vonatkozó rövid utalást talál a kutató, melynek feloldását összesítve közli a kötet a "Művek" előtt.³³

Bár ezidőtájt a szakterületi periodikák feldolgozására külön kötetet terveztek – mint az említett útmutató írja "rendszeres és módszeres önálló gyűjtés alapján" – mégis "meghagyták" a könyvek adatai között, az eredeti gyűjtésben szórványosan előforduló: "Magyarországon nem található magyar nyelvű, vagy nem Magyarországon kiadott idegen nyelvű periodikák közleményeinek címlefrását".

Végezetül néhány, az előző kötetekből kimaradt, korábbi időszakban megjelent kiadvány adata is napvilágot látott a III. kötetben. Az előfejlben feltüntetett időhatár már a lap tetején utal erre.

Összefoglalóan megállapítható, hogy 1956-ban 1100 példányban 67,5 fv (659 oldal) terjedelemben megjelentetett 3799 tételt tartalmazó harmadik kötet: "A Magyar Gazdasági Szakirodalom Könyvészete"-nek, a közreadó Magyar Mezőgazdasági Múzeum tevékenységének kiemelkedő eredménye, hiszen ezzel a kötettel sikeresen indította újra – bár sok nehézség után – e könyvészeti munka folyamatát. Nemcsak megőrizte s átmentette a régi gyűjtés eredményét, hanem kiegészítette azt s tartalmi differenciáltságának megfelelően hetven szakcsoportban, korszerű tudományos rendszerben tette a kutatók számára hozzáférhetővé. A szakcsoportok, az előszó, és a kutatóknak szóló útmutatás angol, francia, német és orosz nyelvű fordítása is megjelent a kötetben, hogy ezen egyedülálló kiadványt külföldi kutatók számára is hozzáférhetővé tegye. Ennek megfelelően a kétnyelvű (latin és magyar) címlapegy – a fordított szövegeknek megfelelő – többnyelvű címlappal is kiegészült. Mindez egyben a többnyelvű könyvészeti anyagra is felhívta már a kötet elején a figyelmet. Hiszen a címgyűjteményben latin, orosz, angol, francia, német, olasz, szerb, román, szlovák, horvát, szlovén, rutén, sőt dán nyelvű munkát is találhat az olvasó.

A kiadvány széleskörű külföldi terjesztése érdekében a megjelenés évében reprezentatív három nyelvű prospektus kiadását tervezték a kiadónál. Ennek kinyomtatása azonban elmaradt.

1957-ben a Mezőgazdasági Múzeum Könyvtára széles körben postázta a III. kötetet.³⁴ Így kapta kézhez: 33 hazai könyvtár, 7 múzeum, 5 tudományos intézet, 3 egyetem, 22 szakiskola (mezőgazdasági technikumok), valamint tiszteletpéldányként egyetemi tanárok, tudományos kutatók s több külföldi nagykönyvtár.³⁵

Miközben a III. kötet szakmai körökben szétküldött példányokkal biztató elismerést aratott, a bibliográfiai munkacsoport már folyamatosan gyűjtötte a IV. és V. kötetek anyagát. Kiemelkedő e téren is TAKÁCS Imre tevékenysége, aki jelentős gyűjtőmunkát végzett a Budapesti és Budapesten működő Pest Megyei Állami Levéltárban a szabályrendeletek vonatkozásában, valamint az Állam- és Jogtudományi Intézetben, ahol az agrárjog és agrárközigazgatás irodalmának adatait írta össze. A munkacsoport más tagjai részben az ország különböző nagyvárosaiban (így pld. Sopron, Mosonmagyaróvár, Debrecen, Pécs, Gödöllő stb.) jártak gyűjtőúton.³⁶

A kötetek gyűjtőmunkája során élesedett ki a szerkesztői jog vitája S. SZABÓ Ferenc főigazgató és IHRIG Károly között. Bár e vita nem volt minden alap nélküli, az igazság mégis az, hogy a kettőjük közös munkájaként létrejött harmadik kötet óriási eredménye volt a háború utáni újraindulásnak. Hiszen igazgató kellett ahhoz, hogy ilyen jellegű feladatra egy intézmény vállalkozhasson, s azt magáévá is tegye; és arra a megfelelő embereket mozgósítsa. Más oldalról pedig semmi nem lett volna a kötetből, ha a gyűjtők nem végzik el részletekbe menő, alapos körültekintő munkájukat, s a sajtó alá rendező nem adja hozzá széleskörű tudását. A témában kialakult nézetkülönbség következtében IHRIG Károly 1957-ben megvált a Múzeumtól, s ezzel véglegesen kivált a mezőgazdasági könyvészet munkájából is.³⁷

1956 utolsó hónapjaiban a IV. és V. kötet kiadásának ügyével már TAKÁCS Imre foglalkozott. Levelében kérte a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalattól az előre láthatólag, 5.300-5.300 bibliográfiai címleírást tartalmazó kiadandó új kötetekre a teljes költségvetést, egyúttal kérve azoknak a III. kötetrel való formai azonosságát.³⁸

1957. októbereiben ismét igazgatóváltás volt a Múzeumban. Ekkor került a Múzeum élére MATOLCSI János.³⁹ MATOLCSI János S. SZABÓ Ferencet váltotta fel, aki az igazgatói funkciótól való megválása során is ragaszkodott a soron következő kötetek szerkesztői jogához. Az új főigazgató azonban, mivel a tényleges szerkesztés feladatait nem S. SZABÓ Ferenc végezte, ehhez már nem járult hozzá.⁴⁰

1957. július hónapban az Országos Széchényi Könyvtár Bibliográfiai osztálya számára a tervezett bibliográfiai kötetekről tájékoztatást adott a Múzeum, amely szerint a VI. kötet korszakhatára felölelte volna az 1920-1944-ig terjedő teljes időszakot.⁴¹ Az év augusztusában átirat fogalmazódott a kiadó vállalatnak a IV. és V. kötet 1958. évi kiadása tárgyában,⁴² de ezt 1958. februárjában módosították kizárólag a sorozat IV. kötetére. Az V. kötet kiadását költségvetési okokból 1959-re halasztotta a Múzeum. Egyúttal szükségesnek tartotta, hogy a kiadóvállalat és a Múzeum között a sorozat kiadására és folytatólagos megjelenítésére érvényes

"szerződés köttessék". A Múzeum főigazgatója, MATOLCSI János 1957. decemberében felterjesztéssel fordult a Földművelési Minisztérium Szakoktatási és Kísérletügyi Főigazgatóságához a bibliográfiai adatgyűjtés országhatárokon túli kiterjesztése érdekében.⁴³ Válasz levél – úgy tűnik – nem érkezett, így a gyűjtőknek be kellett érniük a hazai könyvtárak illetve könyvészeti szakmunkák áttekintésével.

Újabb többhetes halasztást jelentett a nyomdába kerülő kézirat szempontjából, az érvényes szerződés megkötése a Múzeum és a Kiadóvállalat között. Ez ügyben ismételt felszólítás ment a Kiadóhoz, mivel a Múzeum a korábban S. SZABÓ Ferenc főigazgatóval történt szerződéskötést "magánjellegetűnek" tekintette. Mindemellett a levelek a Múzeum részéről elismerték S. SZABÓ korábbi érdemeit, s azt a szerzői tiszteletdíjnál is érvényre kívánták juttatni.⁴⁴

1958. április végére már nyugtázta a Múzeum a korábbi szerződés megkötését. A IV. kötet kéziratát az előzetes munkálatok megkezdhetése céljából egyidejűleg, a Kiadóvállalat rendelkezésére bocsátották.⁴⁵ Május hónapban az Országos Fordító és Fordításhitelesítő Irodánál az "Előszó" orosz, angol, francia és német fordítását rendelte meg a Múzeum.⁴⁶ Július hónapban újabb levél ment a Múzeum részéről a kiadó felé, amelyben taglalta a kiadó által küldött szerződéstervezet hiányosságait, pontosan meghatározva, hogy a bibliográfia szerzője: a Mezőgazdasági Múzeum bibliográfiai munkacsoportja, s hogy a szerződés szövegét aszerint kell módosítani, hogy az a Múzeum mindenkori főigazgatóját kötelezze, valamint őt illessék meg a szerződésből folyó jogok is. Hangsúlyozta továbbá, hogy a mű jogos tulajdonosa kizárólag a Magyar Mezőgazdasági Múzeum s ebben nem osztozik senkivel, tehát az S. SZABÓ-val kötött korábbi megállapodás érvénytelen. Ugyancsak vonatkozik mindez a kiadás költségeire is.⁴⁷ A kötet elkészülte azonban még mindig váratott magára. Újabb kiadói levelek papírhányra hivatkoztak.⁴⁸ A Múzeum az Országos Széchényi Könyvtár Bibliográfiai Osztályának felkérésére 1958. július 25-én újra a következő, V. kötet 1959. évi megjelenítésének tervéről ad írásbeli nyilatkozatot s ezzel egyidejűleg említi meg, hogy a IV. kötet nyomdai kapacitás elégtelensége miatt, esetleg szintén 1959-re tolódik.⁴⁹ Egy másik irat tanúsága szerint a kézirat teljesen készen, hónapok óta az említett kiadóvállalatnál van s az 50 fv terjedelmű mű 1000 példányos nyomásához a papírmennyiség már biztosított.⁵⁰ 1958. július 31-vel a IV. kötet nyomtatásának megrendelését címezték a Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalathoz.⁵¹ Októberben arról értesíti a Múzeum a Kiadót, hogy a kötet – eredetileg kartonokra frott – kéziratát a Franklin nyomda kívánsága szerint lapokra másolták át, "hogy a szedés könnyebb és gyorsabb legyen s a Kiadóvállalattól evégből visszahozatott kéziratot összeolvasás után a Könyvtárügyi Tanács illetékes szakbizottságának óhajára lektoráltatjuk, majd ennek megtörténte után a kéziratot a Kiadóvállalathoz késedelem nélkül újra el fogjuk juttatni." A levél már tényként említi az 1959 második negyedére tolódot megjelenést.⁵² A kézirat lektorálására a Múzeum TORDAY Gyöngyné PÁTER Erzsébetet az Országos Mezőgazdasági Könyvtár

bibliográfiai csoportvezetőjét kérte fel.⁵³ Az idegennyelvű címek fordításai nyelvi lektorokat igényeltek. E munkát alkalomszerűen felkért külső tudományos munkatársakra bízta.

Tovább folytatódott az igényes ellenőrző munka, ezúttal a lapokra átgépelte címeknek az eredeti kartonokkal való egyeztetése, valamint az ETO szerinti szakcsoportosítás pontosítása. 1958. november 1-vel került az anyag a lektorhoz s december hónapban érkezett vissza a Múzeumba. 1959. január 17-én kelt levéllel küldték el végleg a IV. kötet kéziratát a Kiadóhoz. A külalakon pusztán annyi módosítást kértek, hogy a borítólap alján levő pajzsokból a Múzeum és a Kiadó Vállalat emblémáját töröljék abból a megfontolásból, hogy a korhű rajz a modern emblémákkal kombinálva visszatetszést kelthet.⁵⁴ "A Múzeum bibliográfiai munkacsoportja által összeállított jelen negyedik kötet a magyarországi kapitalizmus korszakába vezet át és 1896-tal zárul". – írja a kötet előszava s egyben felhívja a figyelmet a mezőgazdasági szakirodalom területén bekövetkezett nagy fejlődésre s a termékek ugrásszerű emelkedésére, új ágazatok kifejlődésére, a művek specializálódására s az egész tudományterület önálló lehatárolódására.⁵⁵

E mélyreható minőségbeli változás, amely a korszak gazdasági strukturájának átalakulásaként a könyvészeti anyagban is tükröződik a IV. kötet (1868-1896-ig terjedő) adatainak történeti értékét rendkívül megnöveli. Az akkori Magyarország területét tartva szem előtt, a nemzetiségi és külföldi kiadványokra is kiterjed de utal annak "hézagos"-ságára, minden valószínűség szerint a határainkon túli gyűjtőutak elmaradására célozva. A címfelvételnél – a lehetőség szerint – a Magyar Nemzeti Bibliográfiát követték. A címanyag rendezésében az előző kötetben található ETO szakcsoportosításnak megfelelően jártak el, a csoportok számát a tartalmi bővülés szerint növelve, azon belül viszont a IV. kötetből már a szakcsoportokon belül sem időrendi a beosztás, hanem a lehetőségeknek megfelelően a betűrend.

A III. kötet összesen 70 szakcsoportjához képest 77 szakcsoportban sorakoztatja fel a 3955 tételt. A tartalmi bővülés nemcsak a csoportok számának növelésében nyilvánul meg, de az egyes csoportok is specifikusabbak. Bizonyos osztályokat vagy alosztályokat összefoglaltak, vagy éppen különálló csoportot képeztek aszerint, ahogy a számszerinti mennyiség megkívánta. A csoportok közötti utalások a szak-katalógushoz hasonlóan bővíti a forráskeresés körét. Ezekről részletes tájékoztatást a kutatónak szánt Útmutatás ad. Lelőhelyjegyzék helyett: "Címgyűjtési Források" címszó alatt a kötet elején sorolja fel a gyűjtés során átnézett: könyvtári katalógusokat; a bibliográfiákat; a könyvtári címjegyzékeket s összefoglalóan megemlíti, az állami levéltárakat is. Nem maradt el a korábbi hagyományt követően a néhány egészoldalas, a korszak mezőgazdasági életét illusztráló kép, reprodukciója sem.

1959. februárjától már az V. kötet pótgűjtését végezhetette a bibliográfiai munkacsoport. a kötet eredetileg az 1914. évvel zárult volna, de időközben kiterjesztették a gyűjtést 1919-ig. Így pótlólag külön gyűjtőfeladatokat jelentett az 1915-1919-ig

terjedő időszak könyvészeti termelésének összeszedése. Az V. kötetben az anyaggyűjtés munkáját ennek megfelelően jelölték meg: "1954/59. években változó idejű közreműködéssel BADICS Aurél, ÉBER Jenő, HAROMY István, HEGYESI István, IMRE Gyula, INCZE Péter, SZABÓ Miklós, TAKÁCS Imre és TÓTH László" munkájaként.⁵⁶ A gyűjtés 1959. április 18-án fejeződött be. A sajtó alá rendező – mint az előző kötetnél – TAKÁCS Imre, a lektor TORDAYNÉ PÁTER Erzsébet volt.

Az V. kötet a magyar agrártörténetnek ismét egy igen jelentős korszakát kapták kézhez a hazai szakemberek 1961-ben.

A kötet a további szakmai differenciálódásnak megfelelően újabb hat szakcsoporttal bővült az Egyetemes Tizedes Osztályozás alapján. A 83 szakcsoportban felsorakoztatott 7.000-nél több kiadvány leírása 595 oldal terjedelemben összesen 1.100 példányban került kinyomtatásra. Mutatóinak rendszere a már korábban kialakult szerkesztési elveknek megfelelő.

Az V. kötet a nyolckötetes mű folyamatossá vált kiadásán belül, még több szempontból nehézkes, viszályokkal teli kiadói tevékenység záróköve. Hiszen a háború utáni újrakezdés akadályokba ütköző erőfeszítései nem fejeződtek be a III. kötet megjelenésével. A könyvészeti munka folyamatosságának megszervezése s annak zökkenőmentessé tétele elhúzódtott egészen az V. kötet megjelenéséig. "E legutóbbi kötet az előzőkhez viszonyítva nagyobb gonddal, pontossággal készült, ezért reméljük, hogy a napjainkhoz egyre közelebb kerülő – s ezért könyvtárosnak és szakembernek szélesebb körben hasznosítható – bibliográfia újabb kötetei elkerülik az ötödik kötetben még itt ott fellelhető hibákat" – írta WALLESHAUSEN Gyula a könyvtári szakajtóban a kötetről.⁵⁷

A további kötetek anyagát az ekkorra már kiválasztódott egységes személyi állománnyal rendelkező munkacsoport gyűjtötte és állította össze: TAKÁCS Imre, BADICS Aurél, MOJZES Andor, VALKÓ Arisztid, DUDÁS Károly, HAROMY István, IMRE Gyula és SÜLE Sándor.⁵⁸

A munka megszervezése és az anyag kötetekké formálása természetesen elsősorban a szerkesztő TAKÁCS Imre vállán nyugodott s főleg az ő kitaró munkájának köszönhető, hogy 1963 és 1968 között – rövid öt év alatt – elkészült az utolsó három kötet, amely a sorozat legbővebb szakirodalmi, természet fogta össze az 1920 és 1944 közötti időszakból. Bár a szerkesztő korábbi kötetek összeállítása során kialakult jártassága s sokirányú kapcsolatai, kötetről kötetre egyre több vonatkozásban kama-toztak, mégis minden egyes korszak területén újabb és újabb problémával kellett szembenéznie. Általánosságban meg kellett küzdeni a kor szakterületen is érvényesülő fokozódó specializálódásával s ezzel együtt a határterületek gondjával, sőt a kiadványfajták szaporodásával is. A fokozott mennyiség felfokozott munkatempót igényelt, ami a nagy pontosságot kívánó könyvészeti gyűjtő és rendszerező feladatkört igencsak megnehezítette.

Bibliográfiai Munkacsoport szerkesztői munkájaként megjelölt utolsó kötet, a VI. amely az első világháború utáni évek magyar mezőgazdasági irodalmát tárja fel. "Az akkor kialakult új európai helyzetben megváltozott körülmények közé került a magyar mezőgazdaság." – A termelés általános és gyökeres változását "az ország megmaradt területének művelési ágak szerinti új megoszlására" s a mezőgazdasági export megnehezedett viszonyaira valamint az 1929-33 évi súlyos gazdasági válságra vezeti vissza az előszó.⁵⁹ Ez a kötet 1050 példányban került nyomtatásra, kiadásának éve 1963. A korábbi kötetektől eltérően kéziratokat is leír.

WALLESHAUSEN Gyula erről a kötetről is megemlékezik a Könyvtáros című szakfolyóiratban 1964-ben. Néhány kifogása mellett összefoglalóan állapítja meg: "Szemmel láthatóan kötetenként használhatóbb, csiszoltabb lesz a bibliográfia, tipográfiája pedig gyönyörködtető. Örömmel veszi kézbe most már nemcsak a történész hanem – amint napjainkhoz közeledik – a gyakorlati mezőgazdasági szakember is. A bibliográfus pedig megnyugvással könyveli el, hogy e zilált korszak bibliográfiai feltártságán enyhítettek a kötet szerkesztői."⁶⁰

A VII. kötet még szűkebb időszaknak majd ugyanilyen mennyiségű adatát közli: 1936-1940. korszakhatárral, vagyis mindössze öt esztendő szakirodalmi termését.

Az 1966-ban 528 oldal terjedelemben megjelent VII. kötet, megközelítőleg 6000 címadatot tartalmaz, ugyancsak 84 szakcsoportban.

A VIII. kötetrel 1968-ban a sorozat záró kötete került kiadásra, amely az 1941-től 1944-ig terjedő időszak anyagát foglalja össze. Szerkesztői előszava részleteiben tárgyalja a háború mezőgazdasági következményeit, ugyanakkor megállapítja, hogy: "Feltűnő, hogy a háborús viszontagságoknak ellenére is milyen gazdag volt mennyiségileg az 1941-1944. esztendők hazai agrárirodalma. Magyarországon is sok olyan anyag-, vagy energiamegtakarító szántóföldi, kertészeti, erdészeti, állattenyésztési és mezőgazdasági ipar stb. termelési eljárást illetve módszert kísérleteztek ki és propagáltak a második világháború tartama alatt, amelyek alkalmazására békebeli körülmények között aligha került volna sor. Többek közt ennek vetülete is megmutatkozik a szakirodalomban."⁶¹

Ez utolsó kötettel befejeződött a magyar feudális és polgári korszak agrár könyvészetének feltárása, több mint 5000, ez utóbbi néhány év alatt megjelent munkával.

A kötet jelentős kiegészítést tartalmaz – főleg az évszám nélküli kiadványok pótlólagos feltüntetésével – az előző kötetek megjelent anyagához. Így együttesen meghaladja a 7000 címadatot. Némi belső átcsoportosítással az ETO szakcsoportok száma itt is 84.

Ez utolsó kötetek kiadásával egyidejűleg indultak 1962-ben, a nemzetközi agrártörténeti bibliográfia sorozatának kiadói előmunkálatai a Múzeumban.⁶² E nagyszabású vállalkozás természetesen a hazai agrártörténeti kutatás eredményeit is számbaveszi. Ilymódon részben a magyar agrártörténeti könyvészet folytatásának is tekinthető. Ezzel egyidőben tisztázódott a bibliográfia szerkesztőjének szerzősége

joga s így a VII. és VIII. kötetek már a címlapon TAKÁCS Imre nevét, mint szerkesztőt tüntetik fel.

A nyolc kötetes könyvészeti kiadvány a közel száz esztendőös Magyar Mezőgazdasági Múzeum kimagasló eredménye. A több mint 40.000 címleírás 440 év távlatában közöl – az agrártörténeti kutatás számára – megközelítően teljes gyűjtést a hazai szakirodalomból.

Az I. és II. kötet a legrégebb forrásokig segíti a visszakeresést. A III. kötettől a VIII.-ig a tudomány fejlődését követve már "Nemcsak azokat a munkákat ölelte fel, melyek tárgyukat az állattenyésztés, növénytermesztés, kertészet és szőlészet, továbbá a halászat, vadászat, erdészet, méhészet és selyemhernyó-tenyésztés, azután az idevágó természettudományok, talajtan, a növényvédelem az állategészségügy, a háztartás, az üzemszervezés, a számvitel köréből merítették, hanem kiterjedt a mezőgazdasági iparral, közlekedéssel, kereskedelemmel és vámokkal, pénz-adó- és hitelüggyel, a parasztsággal s ugyancsak általában a gazdálkodás és a falusi társadalommal foglalkozó irodalomra is... Sőt, napjaink felé haladva... a gépesítés... építészet... kísérletügy agrárgazdaságtan... munkásmozgalom, szövetkezetügy... mezőgazdasági jog, igazgatás... szakoktatás és agrárművelődés, az agrártörténelem irodalmára is." – írta WELLMANN Imre a Múzeum akkori főigazgató helyettese a kötethez írt, a sorozatot ismertető Előszó-ban.⁶³

Végezetül ha elmondhattuk a korai kötetekkel kapcsolatban DÓCZY Jenőről, IHRIG Károlyról, hogy munkájuk és közreműködésük nélkül a kiadvány nem jöhetett volna létre, akkor ugyanezt elmondhatjuk a IV-VIII. kötetig szerkesztést és sajtó alá rendezést végző TAKÁCS Imréről is. A teljes mű vonatkozásában érvényes WALLESHAUSEN Gyula idézett cikkének megállapítása: "A magyar mezőgazdasági irodalom retrospektív bibliográfiájának összeállítása és kiadása, nemzetközi viszonylatban is jelentős vállalkozás."

A kiadvány hazai és nemzetközi viszonylatú szakkibliográfiai értékelése, a hazai agrártörténeti kutatásban betöltött szerepe azonban egy tágabb könyvészeti tanulmány kereteit igényli. Ennek kíván része lenni ez, a Mezőgazdasági Múzeum magyar könyvészeti munkáját ismertető tanulmány.

JEGYZETEK

¹ A tanulmány korábbi közlései:

TARABA M. 1985. 605-621. p.

TARABA M. 1990. 583-604. p.

² Országos Bibliográfiai Munkaértekezlet 1961. 22. p.

³ Magyar Történeti Bibliográfia I. 1950. 4. p.

⁴ Magyar Történeti Bibliográfia I. Általános rész 1950., II. Gazdaság 1952., III. Politika, jog, oktatás-iskolák... 1950., IV. Nem magyar népek 1959.

⁵ BAKÁCS István adatait az előző rész tanulmány közölte. Sajnálatos módon a név tévesen: "BAKÁTS" alakban került közlésre, helyesen: BAKÁCS.

⁶ GERENDÁS Ernő, (bölcész dr.) Szül.: Győrben 1908. november 14-én, 1934-35-ben olasz állami ösztöndíjjal a Vatikán levéltárában kutatott. 1936-ban került a Fővárosi Könyvtárba. 1937-38-ban belföldi kutatási ösztöndíjat kapott. 1939-től "középfokú könyvtári gyakornok". 1942-ben Ausztriában tett tanulmányútja során eltűnt. (A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár tájékoztatása, amelyet ezúton is köszönök.)

⁷ BAKÁCS I. korábbi közlése.

⁸ Magyar Történeti Bibliográfia I. 1950. 4. p.

⁹ S. SZABÓ F. főigazgató levele a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalathoz (MMgM. IX. RMA. 1956.)

¹⁰ 1948-ban a Mezőgazdasági Tudományos Tájékoztatási Intézet a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Könyvtárának anyagát az Agrártudományi Egyetemhez szállította letétbe. Ezen intézkedés a könyvtár állományának több különböző könyvtárakhoz való szóródását eredményezte.

¹¹ S. SZABÓ Ferenc már idézett levele.

¹² A Magyar Gazdasági Szakirodalom Könyvészete III. 1956. Előszó 8. p.

¹³ S. SZABÓ Ferenc a Magyar Mezőgazdasági Múzeumnak 1948. aug. 4-től 1957. őszéig volt főigazgatója. A József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem elvégzése után középfokú gazdasági szakiskolában tanárként működött.

1944-ben a Debrecenben egybegyűlt Nemzetgyűlés tagjaként lett a háború utáni 1945-47-es években földművelésügyi államtitkár.

1948-tól a Magyar Mezőgazdasági Múzeum renoválásával s az új kiállítások létrehozásával nehéz időszakot vállalt. Mindezek mellett a hazai agrármúzeológia lelkes alapítója volt.

1956-os magatartása miatt fegyelmi úton állásvesztésre ítélték, majd az Országos Mezőgazdasági Könyvtárban segéd-könyvtárosi kinevezést kapott. (MÁRTHA Zs. szóbeli közlése, amelyet ezúton köszönök.)

¹⁴ A kiadvány első két kötetének anyaggyűjtésével egyidejűleg hasznos előmunkálatként összegyűlt ezen későbbi korszakra vonatkozó anyag.

¹⁵ TARABA M. 1990. 599. p.

¹⁶ IHRIG Károly 1892-ben született Szemlakon (Arad m.), 1970-ben Budapesten hunyt el.

A budapesti Tudományegyetem Jog- és Államtudományi karán 1918-ban szerezte jogi diplomáját, majd a Magyar Gazdaszövetséghez került. 1920-ban a Közgazdaságtudományi karon Czettel Jenő mellett lett tanársegéd, később adjunktus. 1924-ben a szövetkezeti politika tárgyköréből egyetemi magántanár. 1934-től a Magyar Gazdaszövetség igazgatója. 1936-tól nyilvános rendes egyetemi tanár. 1941-42-ben a Mezőgazdasági és Állatorvosi kar dékánja. 1949-ben nyugdíjazták.

1952-ben a Magyar Mezőgazdasági Múzeum megbízásából a Magyar Mezőgazdasági Könyvészet III. kötetét sajtó alá rendezte. 1957-ben megvált a Múzeumtól.

Budapesien halt meg 1970-ben.

Magyar Agrártörténeti Életrajzok II. 1988. 5-8. p.

¹⁷ A Múzeum főigazgatójának 1955. dec. 3-án kelt levele az Országos Széchényi Könyvtár Bibliográfiai osztályának. MMgM. IX. RMA. 1955.

¹⁸ Jegyzőkönyv a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban 1955. március 14-én tartott bibliográfiai értekezletről. MMgM. IX. RMA. 1955.

¹⁹ TAKÁCS Imre szóbeli tájékoztatása.

²⁰ TAKÁCS Imre 1902-ben született Sárváron, 1925-ben szerezte meg közgazdasági oklevelét, 1926-ban doktorált. 1925-1931-ig a Kir. Magyar Egyetem Közgazdaságtudományi Karán volt gyakorlonok, majd tanáregéd. 1932-33-ban Berlinben agrárpolitikai és mezőgazdasági közgazdasági tanulmányokat folytatott.

1933-47-ig a Földművelésügyi Minisztériumban teljesített szolgálatot, közben 1940-ben a József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen magántanári képesítést szerzett. 1947-ben az Agrártudományi Egyetem mezőgazdasági kara budapesti osztályára a mezőgazdasági közigazgatásjogi és közigazgatástani tanszékre nyilvános rendes tanárrá nevezték ki. 1955-69-ig a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban mint bibliográfiai csoportvezető dolgozott.

1973-80-ig a Múzeum évkönyvének szerkesztője.

Tagja volt a St. István Akadémiának és a Darányi Ignác Agrártudományos Társaságnak. 1969-től mint nyugdíjas tudományos főmunkatárs agrártörténeti kutatásokat folytat. Kutatásai főként a XIX. század második felének és a XX. század első felének agrárközigazgatási kérdéseire vonatkoznak. Tanulmányai hazai és külföldi szakfolyóiratokban jelentek meg. Magyarország földművelésügyi közigazgatása az Osztrák-Magyar Monarchia korában (1867-1918) című legutóbbi könyvét a Mezőgazdasági és Élelmészeti Minisztérium anyagi támogatásával 1989-ben adták ki.

(TAKÁCS Imre szóbeli közlése)

²¹ ÉBER Ernő született 1876-ban. 1892-ben Csongrád megyébe került gazdasági gyakornoknak. 1893-95-ig Magyaróváron elvégezte a gazdasági akadémiát, majd gazdasági segédtsz. 1897-től írt tanulmányokat a Magyar Gazdák Szemléjében, majd Károlyi Sándor mellé került titkárnak. 1899-től 1907-ig az Erdélyi Gazdasági Egylet segédtitkára Kolozsváron.

Kolozsváron szerzett államtudományi oklevelet. 1907-17-ig a Sopron megyei Gazdasági Egylet titkára majd ügyvezető igazgatója. Főbb területei a mezőgazdasági érdekképviselés, birtokpolitika, a szövetkezeti szakoktatás és az állattenyésztés. Az első világháború után Budapestre költözött. 1924-ben megalapította "Állattenyésztők Lapját" -t s 15 éven át szerkesztette. 1927-38-ig a tej és tejtermékek kérdésével foglalkozott. E témát több külföldi kongresszuson képviselte. Tanulmánya jelent meg Tessedik Sámuelről és Széchenyi agrárpolitikájáról. 1950-ben a Magyar Tudományos Akadémia a magyar állattenyésztés történetének megírásával bízta meg, ami "A magyar állattenyésztés fejlődése" címen jelent meg 1961-ben. Számos szakfolyóiratban jelentek meg tanulmányai. 1952-től a Magyar Mezőgazdasági Múzeum tudományos munkatársa volt. Meghalt Budapesten 1968-ban.

Magyar Agrártörténeti Életrajzok I. 1987. 457-460. p.

²² "A Helikon Könyvtárban mezőgazdasági bibliográfiai célra leutóbb gyűjtött címeket megrostáltuk. Csak a tulajdonképpeni mezőgazdasági tárgyú és mezőgazdasági vonatkozású – nálunk eddig még hiányzott – műveket vesszük fel a folyamaiban levő pótgyűjtésbe. Az egyéb közgazdasági, természettudományi stb. tárgyúakat viszont elhagyjuk. Amint azonban kiküldöttem megállapította, az ottani katalóguscédulák nem tüntetik fel a pontos könyvcímeket, hanem többnyire csak kivonatát adják a könyvek címlapján olvasható címnek. Szükségessé vált tehát a könyvcímnek a címlapokról leendő, pontos, szó szerinti leírása."

A Keszthelyi Helikon Könyvtárnak címzett levél, S. SZABÓ Ferenc főigazgató aláírásával. Kelt 1955. aug. 27.

(MMgM. IX. RMA. 1955.)

²³ Kb. 90 könyv adatainak pontosításáért 120 Ft-ot ajánlott a Múzeum.

Az anyag megérkezett 1955. szept. 7-én. Feljegyzés kelt 1955. IX. 8.

(MMgM, IX. RMA. 1955.)

²⁴ TAKÁCS Imre szóbeli közlése.

²⁵ "Mint hogy a kérdés jogi vonatkozásait megvizsgálva megállapítottam, hogy a címanyag gyűjtői az érvényben levő szerzői jogszabályok értelmében kívánhatják nevüknek a kötetben való kitételét, intézkedtem, hogy a kötet ne mint munkaközösségi mű, hanem valamennyi közreműködő nevének feltüntetésével jelenjék meg. Ennek megfelelően az anyag gyűjtőinek, BAKÁCS Istvánnak és néhai GERENDÁS Ernőnek a neve is szerepelni fog a szóban lévő bibliográfiai kötetben."

I. sz. levéltervezet a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalatnak, főigazgatói aláírással. Kelt. 1956. márc. 13-án.

(MMgM, IX. RMA. 1956.)

²⁶ "A január (1956) 20-án kézhezvett ütemterv szerint január 14-30-ig az egész hasábos levonatot (I. korrektúrát) meg kellett volna kapnunk. Ezzel szemben csak f. hó (február) 20-án, tehát három hetes késéssel érkezett a Múzeumhoz a hasábos levonat utolsó részlete. A Kiadó vállalat nyilván azért késett, ... mert a nyomda nem készült el a megadott határidőre a szedéssel."

Levéltervezet a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalatnak, főigazgatói aláírással. Kelt. 1956. február 28.

(MMgM, IX. RMA. 1956.)

²⁷ IHRIG Károlynak a fenti (2. sz.) iratot megelőző – minden valószínűség szerint kiegészítő – feljegyzése keltezés nélkül.

(MMgM, IX. RMA. 1956.)

²⁸ 1956. március 27-én készült Feljegyzés szerint.

(MMgM, IX. RMA. 1956.)

²⁹ A Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalatnak: "A sajtó alatt levő bibliográfia külalakja" tárgyában a főigazgató aláírásával küldött dr. TAKÁCS Imre levele.

(MMgM, IX. RMA. 1956.)

³⁰ "Általában véve legyen minden lehetőleg olyan külsejű ebben a kötetben is, mint a két előző kötetben" – kívánta a Múzeum, újabb előzetes nyomdai levonat-kéréssel a borítólapról és a tartalomjegyzékről szólva.

BARCZA Egonnak a kiadó munkatársának címezve 1956. máj. 12-én kelt újabb levél.

(MMgM, IX. RMA. 1956.)

³¹ Magyar Mezőgazdasági szakirodalom könyvészete III. köt. 1956. 21-22. p. magyar nyelven, majd a 30. oldalig bezárólag angol, francia, német és orosz fordításban közölt: "Útmutatás a kutatónak".

³² u.o.

³³ "A címleírási forrásként szereplő könyvtárak, könyvészeti kiadványok és a megjelölésükre használt rövidítések" cím alatt a III. kötet 18. oldalán.

³⁴ A III. kötettel egyidejűleg 1957. szeptemberében postázásra került levél szövegtervezete a következő: "A Mezőgazdasági Múzeum agrártörténeti kutatási programja során bibliográfiailag folyamatosan feldolgozza az egész magyar mezőgazdasági szakirodalmat. A Bibliographia Oeconomica Hungariae 1934-ben illetve 1938-ban megjelent I. és II. kötete után e sorozat III. kötetében most hozta nyilvánosságra az 1831-1867-i évek anyagát.

Tekintettel arra, hogy a most kihozott kötet csak igen korlátozott példányszámban kerül könyvkereskedelmi forgalomba, az ide mellékelten megküldött példány juttatásával kívánjuk T. Címet bibliográfiafiánk III. kötetével ellátni.

Egyúttal szíves tudomására hozzuk, hogy bibliográfiai sorozatunk folytatásaként előkészítés alatt és kiadás előtt állanak a Mezőgazdasági bibliográfia IV. V. és VI. kötetei, amelyek az 1868-1896., 1897-1919. és 1920-1944. évi magyar mezőgazdasági könyvirodalom címleírásait fogják tartalmazni. E kötetek 1958-ra és 1959-re tervezett megjelenése után sor kerül a felszabadulás előtt megjelent mezőgazdasági tárgyú folyóiratcikkek, majd a felszabadulás után megjelent teljes magyar mezőgazdasági szakirodalom hasonló feldolgozására is..."

(MMgM. IX. RMA. 1957.)

³⁵ A nemzetközi kiadványcsere keretében is szétküldött Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészetének külföldi partnereiről ld.: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981-1983 évi kötetében: "A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Könyvtárának Nemzetközi kiadványcsere kapcsolatai" c. tanulmány.

³⁶ A bibliográfiai csoport tagjainak munkásságán túl kiegészült még a gyűjtemény a nagyobb könyvtárak dolgozóitól felkérésre beérkezett adatokkal. Így módon küldött IHRIG Károly felkérésére a Gödöllői Agrártudományi Egyetem Könyvtárából anyagot dr. MADOS Lászlóné és dr. WALLESHAUSEN Gyula, az Országos Mezőgazdasági Könyvtártól dr. BENKÓ Gizella; s minden valószínűség szerint még több könyvtártól érkezett segítőkész kiegészítés.

Feljegyzések a címadatok gyűjtésének honoráriumáról. 1955. december 15.

A kézzel írott címek honoráriumát tételenként 1.30 Ft, géppel írt adat 1.50 Ft.

(MMgM. IX. RMA. 1955.)

³⁷ TAKÁCS Imre szóbeli közlése.

³⁸ A Múzeum 1956. IX. 10-én kelt, a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalathoz címzett levele.

(MMgM. IX. RMA. 1956.)

³⁹ MATOLCSI János. Született Berettyóújfalun 1923-ban. Budapestre került nyomdász tanulónak, 1942-től nyomdászként dolgozott.

1945-1948-ig Bihar megyében működött mint párttitkár. 1955-ben lett az Állami Gazdaságok minisztere, 1957-ben államtitkár.

1957. októberében nevezték ki a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főigazgatójává.

Nevéhez fűződik a "Nemzetközi Agrártörténeti Bibliográfia" a "Mezőgazdaságtörténeti Tanulmányok" és a "Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei" című kiadványok beindítása.

1968-ban szerzett agrármérnöki diplomát majd doktorátust.

1969-től tudományos főmunkatársként dolgozott a Múzeumban 1983-ban Budapesten bekövetkezett haláláig.

(Magyar Agrártörténeti Életrajzok II. 1988. 486-489. p.)

⁴⁰ TAKÁCS Imre szóbeli közlése.

⁴¹ A bibliográfiai kötetekről az Országos Széchényi Könyvtárnak küldött tervezet. Kelt. 1957. július 30.

(MMgM. IX. RMA. 1957.)

⁴² A Múzeum főigazgatójának aláírásával a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalathoz írt 1957. aug. 29-én kelt levél.

(MMgM. IX. RMA. 1957.)

⁴³ A főigazgató MATOLCSI János 1957. december 20-án kelt levele, amely Kolozsvárra, Prágába, Zágrábba és Bécsbe kért a bibliográfiai anyaggyűjtés érdekében utazási lehetőséget.

(MMgM. IX. RM. 1957.)

⁴⁴ "Mivel pedig az összeállítás munkáját a Mezőgazdasági Múzeum külön e célra létrehozott bibliográfiai munkacsoportja végezte... a PM. 32.144/1957. I. 6. számú rendelkezése értelmében a kötet kiadása ügyében szerződést kötni a Múzeum jogosult."

A Múzeum főigazgatójának levele, a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalat igazgatójának Lányi Ottónak címezve 1958. márc 19-i és 1958. április 11-i kelettel.

(MMgM. IX. RMA. 1958.)

⁴⁵ 1958. IV. 22-én kelt levél BARBARITS Lajos főigazgatóhelyettes aláírásával.

(MMgM. IX. RMA. 1958.)

⁴⁶ 1958. máj. 19-én kelt levél Barbarits Lajos főigazgatóhelyettes aláírásával (MMgM. IX. RMA, 1958)

⁴⁷ 1958. júl. 5-én kelt a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalat igazgatójához Lányi Ottóhoz írt levél, Matolcsi János főigazgató aláírásával.

(MMgM. IX. RMA. 1958.)

⁴⁸ 1958. júl 21-én kelt levele Matolcsi János főigazgatónak Dimény Imréhez az Országos Tervhivatal Mezőgazdasági Főosztálya vezetőjéhez címzett levél, amelyben kéri a bibliográfiai kötet számára a szükséges papíryanag biztosítását.

Az irathoz tartozó 1958. VII. 23-án kelt "Feljegyzés" beszámol a következőkről: "... a hivatkozott munka nem papírhány, hanem nyomdai szedéskapacitás hiány miatt áll le. A Kiadói Főigazgatóság szerint 1959. II-III. negyedében kerülhet csak sor a kivitelezésre. Amennyiben a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó talál nyomdát, amelyik a szedést korábban el tudja végezni, úgy az 1.2 tonna "Béke és szabadság" papír a Főigazgatóság keretéből rendelkezésre fog állni". – írta Rezső Béla az Országos Tervhivatal anyagfőosztályának papízügyi előadója Dimény Imre felkérésére.

(MMgM. IX. RMA. 1958.)

⁴⁹ A Múzeum főigazgatójának Matolcsi Jánosnak 1958. júl 25-i kelettel az Országos Széchenyi Könyvtár Bibliográfiai Osztályához írt tájékoztatása a bibliográfia soron következő V. kötetéről, amelynek várható megjelenését a harmadik negyedévre jelzi. Árát kb. 100-120 Ft-ra becsüli. Közli továbbá, hogy a kötetet az Állami Könyvterjesztő Vállalat bizományba vállalja terjesztésre, s a példányok egy részét a társintézmények és közkönyvtárak tiszteletpéldányként kapják, másik részük cserepéldányként külföldre kerül.

(MMgM. IX. RMA. 1958.)

⁵⁰ MATOLCSI János 1958. júl. 28-án írott levele Földi László miniszterhelyetteshez, nyomdai kapacitás biztosítása érdekében, hogy a IV. kötet még 1958-ban megjelenhessen, ugyanis "... a kiadóvállalat szerint az említett mű csak 1959. III. negyedében láthat majd napvilágot, ami a kutatásokra nézve azzal a hátránnyal is jár, hogy a további kötetek megjelenése szintén nagyon eltolódik".

(MMgM. IX. RMA. 1958.)

⁵¹ MATOLCSI János 1958. júl 31-én a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalat Kereskedelmi Osztályához írt levele a IV. kötet megrendelése tárgyában.

A levél a korábbi kötettel való azonosságot kéri: alaknagyság, betűtípus, papírmínőség vonatkozásában. (A kiadvány III. kötete monotype szedőgép borgis antiqua betűkkel készült.)

(MMgM. IX. RMA. 1958.)

⁵² A Múzeum főigazgatójának 1958. okt. 1-én kelt levele a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalathoz.

(MMgM. IX. RMA. 1958.)

⁵³ TORDAY Györgyné felkérése a IV. kötet lektorálására 1958. okt. 8-i kelettel.

A kézirat lektorálásáért járó tiszteletdíj (ívenként 40 Ft, vagyis a szerzői tiszteletdíj 10 %-a) utalványo-

zására készült külön előterjesztés kelte: 1958. dec. 13.

(MMgM. IX. RMA. 1958.)

⁵⁴ A Múzeum főigazgatója, MATOLCSI János levele a Mezőgazdasági Könyv- és Folyóiratkiadó Vállalathoz a mezőgazdasági bibliográfia IV. kötete kéziratának megküldése tárgyában.

1959. január 31-én újabb levél ment a kiadóhoz BARBARITS Lajos főigazgatóhelyettes aláírásával, mely szerint a kézirat utólagos javításai miatti 2500 Ft-os nyomdai felárat a Múzeum elfogadja.

(MMgM. IX. RMA. 1959.)

⁵⁵ A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete IV. kötete. 1959. 7. p.

⁵⁶ bibliográfiai anyagot gyűjtő munkatársak közül, néhány személy életrajzi vonatkozása kiegészítő adatként ide kívánkozik:

BADICS Aurél: A Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem rektori titkárságának volt vezetője.

INCZE Péter: TELEKI Pálnak volt titkára, majd a miniszterelnökségen miniszteri tanácsos.

IMRE Gyula: Az Országos Földhivatalnak volt munkatársa, később a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Népművelési Osztályának volt vezetője.

(TAKÁCS Imre szóbeli közlése)

⁵⁷ WALLESHAUSEN Gy. 1961. 446. p.

⁵⁸ Ettől az időtől az említett nyolc személy dolgozott a bibliográfián. Az 6 munkájuk az utolsó négy kötet anyaggyűjtése és összeállítása.

⁵⁹ A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete VI. 1963. 7-8. p.

⁶⁰ WALLESHAUSEN Gy. 1964. 438. p.

⁶¹ Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete VIII. kötet. 1968. 40. p.

⁶² Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis 1960-61. I. kötet. 1964.

⁶³ WELLMANN Imre 1968. Előszó 8. p.

IRODALOM

Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum
Internationalis 1960-1961. Red.: Peter Gunst
1964 Budapest

Egyetemes Tizedes Osztályozás. A nemzetközi táblázatok hivatalos magyar kivonata. 1958.

Kiad.: OSZK

Budapest

FÜR L.: Magyar agrártörténeti életrajzok I-III. kötet

Szerk.: FÜR L. és PINTÉR J.

GULYÁS P. 1938-1943 Magyar írók élete és munkái 1-6. kötete (valamint a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában levő kéziratok hagyatéka)

Budapest

GUNST, P. ld.: Bibliographia Historiae Rerum Rusticarum Internationalis. Szerk.: Gunst, P.

IHRIG, K. ld.: A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete III. kötet

Sajtó alá rend.: IHRIG, K.

KATUS L. ld.: Magyar Történeti Bibliográfia IV.

Szerk.: KATUS L. és KEMÉNY G.G.

KEMÉNY G.G. Id.: Magyar Történeti Bibliográfia IV.

Szerk.: **KEMÉNY G.G. és KATUS L.**

Magyar Agrártörténeti életrajzok 1987, 1988, 1989. I-III.

Szerk.: **FÜR L. és PINTÉR J.**

Budapest

A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete 1831-1867. A Magyar Gazdasági Szakirodalom Könyvészetének III. kötete 1956.

Szerk.: **S. SZABÓ F.** Sajtó alá rend. **IHRIG K.**

Budapest

A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete (1868-1896). A Magyar Gazdasági Szakirodalom Könyvészetének IV. kötete 1959

Összeáll.: **A Mezőgazdasági Múzeum Bibliográfiai Munkacsoportja.** Sajtó alá rend.: **TAKÁCS I.**

Budapest

A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete (1897-1919) A Magyar Gazdasági Szakirodalom Könyvészetének V. kötete 1961.

Összeáll.: **A Mezőgazdasági Múzeum Bibliográfiai Munkacsoportja.** Sajtó alá rend.: **TAKÁCS I.**

Budapest

A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete (1920-1935). A Magyar Gazdasági Szakirodalom Könyvészetének VI. kötete. 1963.

Összeáll.: **A Mezőgazdasági Múzeum Bibliográfiai Munkacsoportja.** Sajtó alá rend.: **TAKÁCS I.**

Budapest

A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete (1936-1940) A Magyar Gazdasági Szakirodalom Könyvészetének VII. kötete 1966.

Szerk.: **TAKÁCS I.**

Budapest

A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete (1941-1944 és kiegészítés)

A Magyar Gazdasági Szakirodalom Könyvészetének VIII. kötete 1968. Szerk.: **TAKÁCS I.**

Budapest

Magyar Történeti Bibliográfia 1825-1867. I. kötet

Általános rész

Szerk.: a Történettudományi Intézet Munkaközössége I. **TÓTH Z.** vezetésével.

Budapest

Magyar Történeti Bibliográfia 1825-1867. II. kötet

Gazdaság

Szerk.: a Történettudományi Intézet Munkaközössége I. **TÓTH Z.** vezetésével.

Budapest

Magyar Történeti Bibliográfia 1825-1867. III. kötet

Politika, jog, oktatás-iskolák, tudomány, művészet, sajtó, vallás-egyházak.

Szerk.: a Történettudományi Intézet Munkaközössége I. **TÓTH Z.** vezetésével.

Budapest

Magyar Történeti Bibliográfia 1825-1867. IV. kötet

Nem magyar népek (nemzetiségek)

Szerk.: **KEMÉNY G. – KATUS L.**

Budapest

Országos Bibliográfiai Munkaértekezlet 1961.

Gödöllő. Sajtó alá rend.: BERE CZKY L.

(Közread. az) OSZK.KMK

Budapest, 1962

PINTÉR J.: ld. Magyar Agrártörténeti életrajzok I-III. kötet

Szerkesztette: PINTÉR J. és FÜR L.

S. SZABÓ T. ld.: A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvének III. kötete

Szerk.: S. SZABÓ I.

TAKÁCS I. ld.: A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete IV-VI. kötetei

Sajtó alá rend.: TAKÁCS I.

VII-VIII. köteteket szerk.: TAKÁCS I.

TARABAM. 1985. A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete című kiadvány létrejöttének története I. rész, Előzmények

In MMgMK. 1984-85. Szerk.: FÜR L.

Budapest, Évkönyv

TARABAM. 1990. A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete című kiadvány létrejöttének története II. rész. Megvalósulás

In MMgMK. 1988-89. Szerk.: PINTÉR J. Budapest, Évkönyv

I. TÓTH Z. ld.: Magyar Történeti Bibliográfia I-III

Szerk.: I. TÓTH Z.

WALLESHAUSEN GY. 1961. A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete (1897-1919).

In.: Könyvtáros, Budapest, Folyóirat

WALLESHAUSEN GY. 1964. A Magyar Mezőgazdasági Szakirodalom Könyvészete (1920-1935)

In.: Könyvtáros, Budapest, Folyóirat

RÖVIDÍTÉSEK

OSZK = Országos Széchényi Könyvtár

KMK = Könyvtártudományi és Módszertani Központ

MMgM IX. RMA Magyar Mezőgazdasági Múzeum IX. gyűjteménye = Régi Múzeumi Anyag

HISTORY OF THE BIBLIOGRAPHY OF THE LITERATURE OF HUNGARIAN AGRICULTURE

The Essay in treating the history of the publication of Bibliographia Litterarum Hungariae Oeconomicarum Ruralium concerning the years after the Second World War as a part of the activities of the Hungarian Agricultural Museum dealing with the history of publications.

This essay follows organically two previous papers also published in the yearbook of the Museum telling the preliminaries and preparations and partly regarding the

complete work those of vol. I-II and their circumstances. The paper gives full details about the difficulties after the Second World War from 1952 on, when this bibliographical undertaking was started again, all the problems of collecting material and those of redaction. According to the content, the essay is treating in two parts the history of publication of vol. III-VIII, because vol. III-V are still the products of a period in transition. The continuity is unbroken only since vol. V.

The study appreciates highly the work of the two editors Károly IHRIG and Imre TAKÁCS and also the background role of Ferenc S. SZABÓ and János MATOLCSI being the two directors of the museum of those times.

The paper is dealing with the classification of the 40.000 entries according to the decimal system and the peculiarities of the exterior appearance of the volumes.

At last the study wants to emphasize the agro-historical importance of each period represented in the different volumes according to the editorial prefaces of the different volumes.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

EGY FALUSI FOTOGRÁFUS (ÉLETKÉPEK BÁCSBOKODRÓL 1928-1970)

Vajkai Zsófia

A Mezőgazdasági Múzeum Adattára 1991 nyarán ritka, különleges anyaggal gyarapodott. Bekerült a fényképgyűjteménybe egy falusi fotográfus BÉKEY Boldizsár "életműve".¹ Az együttes tízezres nagyságrendre tehető üvegnegatívból és filmből, valamint ezek egyrészéről készült pozitív képekből áll. Kiegészítésként ide tartozik a fotográfus működését dokumentáló iratanyag.

A fényképek 1928-1970 közt készültek Bácsbokod nagyközségben és környékén (Bács-Kiskun m.). BÉKEY Boldizsár helybeli születésű fényképész itt létesített műtermet és szolgálta ki a lakosságot több mint 40 éven át. A hatalmas fotóanyag rendszerezése óriási munka, de megéri a fáradságot, mert egyedülálló módon lehet segítségével rögzíteni egy község életének jellemző mozzanatait, beleértve az időközben bekövetkező fejlődést illetve változásokat. A fotóanyag gondos feldolgozása azért is különlegesen érdekes feladat, mert Bácsbokod határmenti falu, ahol 3 nemzetiség él békében egymással.

A gyűjtés feldolgozásának kezdeti szakaszában vagyunk, eddig csak a fotókkal foglalkoztunk.

Hogy miért maradt ilyen tengernyi felvétel a műteremben, annak több oka van. Vannak olyanok, amelyeket célzatosan tartott meg a fotográfus, hogy mintául szolgáljanak az újabb megrendelőknek, vagy a kirakatba tehesse őket. Ha valamilyen oknál fogva több másolatot készített, a felesleget nem dobta ki. Ezek mindig kéznél voltak a műteremben, hátlapjukra feljegyzett egyet s mást, vagy pedig számológépdulának használta. A harmadik csoportba tartoznak az át nem vett képek. Úgy gondolom, a negatívok átnézése rengeteg új felvételt mutat majd, de a később bemutatandó csoportosításunkat nem fogja jelentősen módosítani, hiszen a fényképek által reklám céllal megőrzött képek feladata éppen az volt, hogy működésének minden területét bemutassák.

Paraszti fényképekkel a néprajztudomány nem túl sokat foglalkozott.² KUNT Ernő "Néprajz és fotó-antropológia" c. kitűnő tanulmányából megtudhatjuk, milyen következtetéseket vonhatunk le az egyes családoknál őrzött fényképek elemzése során. Ő ezt megteszi Mezőkövesden, CSUPOR István pedig Cinkotán. Míg ők a megrendelő felől közelítenek a kérdéshez, a bácsbokodi gyűjtés a fotográfus oldalá-

ról mutatja be a fényképezési alkalmakat és szokásokat. Mielőtt erre rátérnénk, röviden bemutatjuk a környezetet és BÉKEY Boldizsárt, a fényképészt.

BÁCSBOKOD

A község mindeddig elkerülte a kutatók figyelmét. A Néprajzi Múzeum adattárában található néhány kézirat, de tudomásom szerint ezek tartalma nem jelent meg nyomtatásban.³ Az Észak-Bácska c. monográfia foglalkozik a vidékkel; az ott elmondottak jellemzik Bokodot is.⁴ Mezőgazdasági szempontból a megye közel-múltbeli üzemtörténete érinti.⁵

Első említése Büked néven 1208-ból való.⁶ Ekkor egyházas falu, amely a tatárjárás alatt elnéptelenedett. Betelepítése a XIV. sz. közepén indul, de a török alatt újra elmenekül a lakosság. Helyükre a délvidékről "illirek" kerülnek; a falu nevét ők ferdítik a hagyományok szerint "Bikity"-re.⁷ Ez az elnevezés a mai napig él a köznyelvben, holott 1904-ben miniszteri rendelet szentesíti a Bácsbokod nevet.⁸ Tehát a török utáni telepítés első hulláma bunyevácokat hoz. Nem ismerjük pontosan a németek betelepedésének körülményeit. 1751-ben már tudunk ottlétükről. A betelepülők jó körülményeket találtak megélhetésükhöz. A föld mezőgazdasági termelésre alkalmas, a közelben több város felvevő piaca árutermelésre biztatta a lakosságot.

A lélekszám alakulása:⁹

1869	3524 (fő)
1880	3585 (fő)
1890	4131 (fő)
1900	4244 (fő)
1910	4077 (fő)
1920	3916 (fő)
1930	4440 (fő)
1941	4263 (fő)
1985	3378 (fő)

Nem lehet feladatunk a falu történetét mégcsak vázlatosan sem ismertetni,¹⁰ annyit azonban el kell mondani, hogy – mint az emelkedő lélekszám is mutatja – a két világháború közt sajátos és igen jelentős fejlődést mutató község volt a maga magyar-német-bunyevác nemzetiségű lakosságával. Ebben az időben nem volt Bokodon nagybirtok. 100-200 kh közti birtoka mindössze 9 gazdának volt. A falu zömét a gazdaságilag erős középréteg adta. Kevés volt a nicstelen, s ők is találtak

bőven munkát a falubeliek birtokán.¹¹ 1925-ben 2 gőzgép volt, amelyekkel elvégezték a cséplést és szántottak is. Már 1900-ban épült gőzmalom, s az 1920-as években az ország egyik legkorszerűbb hengermalma. Tulajdonosa, akinek villája ma is megvan Bokodon, akkor az ország második legnagyobb adófizetője volt. Abban az időben Bokodról annyi gyerek járt Bajára és tanult középiskolában, mint a környékbeli 8 faluból összesen. Nemcsak a parasztok tudtak megélni, hanem az iparosok is, akik az ipar mellett földdel is rendelkeztek.¹² Ez a magyarázat arra, hogy hogyan működhetett egy kb. 4 és félezer lakosú községben 145 iparos, köztük pl. 13 cipész, 7 szobafestő, 8 hentes, 4 pék, sőt 31 fodrász! Mindegyikőjük csak annyi "kuncsaftot" vállalt, amennyit a földeken való munka mellett ki tudott szolgálni. (1. kép)

Módos faluhoz illően kereskedők is letelepedtek, ill. a helyiek nyitottak boltot. Edény, vasműszaki boltból "csak" 2 volt, rőfös 3, szatócsbolt pedig 15. Ezek közül mindegyik 1-1 falurész, néhány utca vevőkörére alapozott. 13 kocsmá volt a faluban, köztük Úri kaszinó, Kávéház, Sváb kocsmá, Bunyevác kocsmá, resti stb. A teljesség kedvéért idefő: 3 orvos, 1 állatorvos, 6 tanító, 1 óvónő volt, s apácák egy pici rendházban mindig olyan létszámmal, hogy az óvodában és az alsó iskolában legyen elég tanerő.

1. Jellegzetes vasárnapi délutáni kép: kártyázók a kocsmá udvarán. Kb. 1935.

A falun belül a nemzetiségek eléggé felismerhető külön körzetekben laktak. A főleg a bunyevácok, a mai Fő utca északi részén. Középen a svábok, az alvő pedig vegyesen. A mai Ságvári u. és környéke, a Krajna a szegény magyar cselédek és napszámosok lakhelye volt. Építészetiileg a sváb házakat lehet kétséget kizáróan megkülönböztetni.¹³ (2. kép)

Sváb-lakta falvakban nem lehet hallgatni a kitelepítésekről. Bokod életében is megrázó, traumatikus élményként élték át, hatása ma is érződik, jóllehet az élet normalizálódása során az, hogy mindenkinek van Németországban rokona, elősegítette a falu fejlődését. De nem felejtik el 1947. augusztusát, amikor kb. 80 családot kergettek ki Bokodról. Helyükbe a szokásos módon szlovákiai magyarok kerültek, és tisztántúliak.¹⁴ Kevesen a Délvidékről is átjöttek. Jellemző talán a falu életképességére, hogy csak azok a betelepülők maradtak meg, akik jó termelési kultúrával rendelkeztek előző lakhelyükön is. Az 1950-es évektől a Bács-Kiskun megyei falvak átlagos életét élte Bokod. Termelészövetkezetek alakultak (nemzetiségi hovatartozás, vagyoni helyzet szerint külön-külön!), települt némi ipar s szolgáltatások. Erről részletesen ír MOLNÁR J. már idézett munkája. BÉKEY Boldizsár fotói, mint már írtuk, az alatt a 40 év alatt készültek, amikor igen nagyot változott az élet Bokodon is.

2. A bunyevác zenekar a bokodi utcán 1950-es évek.

BÉKEY BOLDIZSÁR FOTOGRÁFUS¹⁵

BÉKEY Boldizsár – eredeti nevén BÁTYYITY Boldizsár 1904. október 15-én született Bácsbokodon, foglalkozása szűcs. (3. kép) A fényképezést vándor fényképészeknél tanulta, akik az 1920-as években Bácsbokodra is lejártak a falusiakat fotózni. Fényképész mesterlevelet Tótkomlóson szerzett az 1920-as évek végén. Iratai közt a legtöbbször fényképész mesterként jelölik foglalkozását, de a szűcsmesterséggel sem hagyott fel teljesen. Még egy 1959-ben kelt iraton is "kontár timár" minőségében említik. Az általa kikészített báránybőrök gyakran szerepelnek műtermi fotóin háttérként. Mint a többi iparos Bokodon, ő sem hagyott fel a gazdálkodással sem. Földet apjától is örökölt, s felesége is hozott a házasságba. A fényképezést 1928-ban kezdte. Felszerelést, a fotózáshoz szükséges alapanyagokat pesti üzletekből szerezte be. Ezeket a kapcsolatokat valószínűleg odaválói tanítómesterei révén alakította ki, melyeket működési éve alatt mindvégig megtartott. A Bácsbokodi Ipartestületbe 1936-ban lépett be, s tagja maradt annak feloszlásáig, 1948-ig. (4. kép) Ezután 1951-től a Bácsbokodi Vegyes KTSz fényképész dolgozója egészen nyugdíjba meneteléig. Ma, 87 évesen saját házában él második feleségével, meglehetősen jó módban.

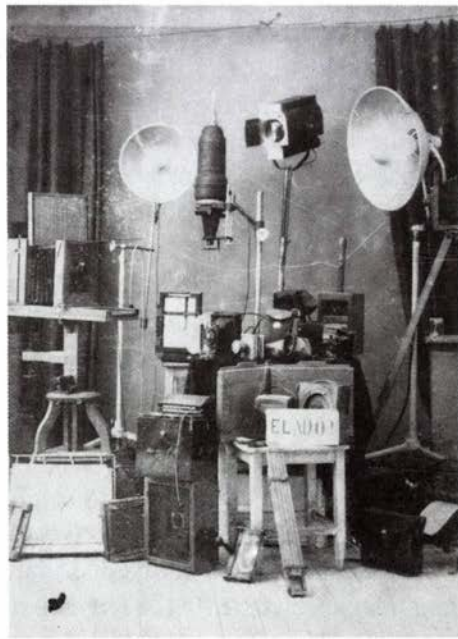
BÉKEY Boldizsár mindig Bácsbokodon dolgozott, bérelt házrészben rendezte be

3. Békey Boldizsár terepmunkához öltözve.

Kb. 1940.

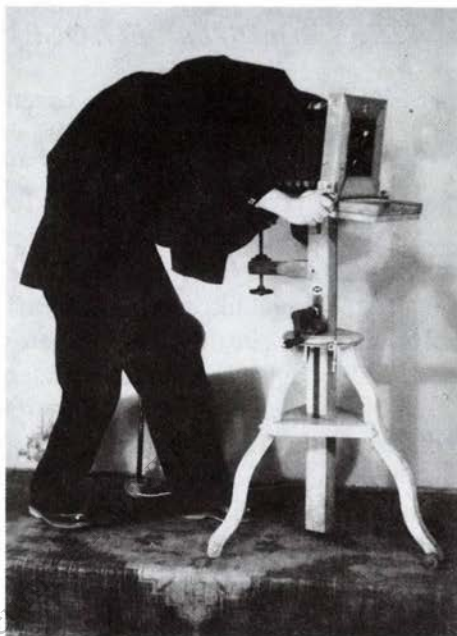

4. Békey Boldizsár műterme.

műtermét és laboratóriumát. Nem mindig ment egyformán jól az üzlet, többször gondolkozott azon, hogy felhagy vele és eladja. Máskor viszont akkora volt a kereslet, hogy társat keresett maga mellé és tanulóit is tudott foglalkoztatni. A legtöbb felvétele műtermében készült. Ide tartoznak a családi és portré képek nagy része. Érdekes, hogy a kor városi divatját mindig követte. Ez mutatkozik meg a romantikus színezetű háttér használatán és a különböző kellékek alkalmazásán, pl. oszlop, amelyen a kliense egyik kezét nyugtatja. De sűrűn előfordult dekorációként virág, szobanövény. A gyerekfotókon a 20-as években divatos karikát felváltja a labda, néha más játék, majd megjelennek a 40-es években a báránybőrön hasonfekvő meztelen csecsemők is. Tehát a kellékeken változtatott a fotográfus, de a beállításon nem. Ugyanolyan kéztartást, profil beállítást ajánlott a fiatal lányoknak, legényeknek az 1930-as években mint a 60-as évek végén. Az esküvői képek is a műteremben készültek. Esküvői csoportképet viszont a lakodalmas háznál készített. A fotókat rendszerezve úgy tűnik, hogy a bokodiakat inkább a műteremben szerette lefényképezni. Ki a faluba akkor ment ki, ha valami különleges eseményt kellett megörökíteni; pl. szüreti mulatság, cséplés, ravatal, olyan családi összejövetel, ahol messziről jött rokonok is résztvesznek, ikerborjú születése, házilagosan szerkesztett kukoricamorzsoló-gép elkészítése stb. (5. kép)

Működésének másik területe kívül esett Bácsbokodon. Járt a környékbeli falvakat, főleg esküvőkre hívták fényképezni.

5. A fotográfus munka közben.

6. Az ötvenes évekre jellemző emlék-fotók.

Ezeknek az utaknak köszönhetünk néhány igen szép felvételt, amelyeket nem rendelésre, hanem útközben készített el. (Pl. szénagyűjtés, legeltetés, az urasági konda, a bácsborsodi LATINOVITS kúria cselédei viseletben stb.). Az 1950-es évektől nemcsak a falvakba járt el fényképezni, hanem a környékben állomásozó határőr őrsökhöz is, innen a sok-sok katona portré. A kor giccsebe hajló divatjának megfelelően a honvédek a portrén kívül rendelhetek az őrtornyot ábrázoló rajzos tablóba bevágott portrét, ("szolgálati éveim emlékére"), vagy ha volt kedvesük, 2 szívbé lett bevágva a portré páros ("ahogy én szeretlek, nem szeret úgy senki"). Ezeket és a szintén portrét tartalmazó rajzos "Húsvéti üdvözet"-et időnként ki is színezte. (6. kép)

Biciklivel, később motorral, aztán autóval rőtta útjait. Mindenhol várták, kedvelték. A levelet így is megkapta: Boldi fényképész, Bácsbokod.

A FOTÓZÁS ALKALMAI BÁCSBOKODON

A paraszti fényképek csoportosítására KUNT E. és CSUPOR I. már idézett tanulmányai tettek kísérletet. KUNT E. szerint a fénykép funkciója emlékeztető, dokumentáló és azonosító.¹⁶ Eszerint a fényképek feloszthatók:

1. Egyént azonosító (általában előnyös helyzetben)
2. Az egyéni életutat, a családi ünnepeket, sorsfordulókat dokumentáló
3. A társadalmi státus erősödését deklaráló (iskolai tabló, katonaképek stb.)
4. Családi, rokoni, szakmai közösséget deklaráló
5. Időlegesen vagy végelegesen eltávozott személyt helyettesítő, órá emlékeztető
6. Kellemes érzést keltő, emlékeztető képek.

CSUPOR I. szintén az egyén szempontjából nézve két nagy csoportra osztotta az átnézett fényképeket.¹⁷

1. Egyéni vagy közösségi alkalomhoz kötött (pl. családi, vallási, korosztályok szerinti)
2. A falu egyesületi életéhez, munkahelyhez stb. való kapcsolódást dokumentáló.

Mind a két felosztásban természetesn további alcsoportokra oszthatók a fényképek. A bácsbokodi anyag mind a két felosztás szerint rendszerezhető. Az anyag feldolgozása során ezt meg is tesszük, s mivel 40 év alatt Boldi bácsi az egész falut többször végigfényképezte, minden egyes csoport felbontható időben és nemzetiségi hovatartozás szerint is. Most, mivel a a fotográfus szempontjából végezzük el a felosztást, úgy csoportosítjuk a fényképeket, amilyen alkalmakon ő megjelent hívásra az eseményeken, vagy bementek hozzá a műterembe fényképet készíttetni.

1. Esküvői képek

Valószínű, hogy működésének ideje alatt a fotográfus valamennyi esküvőn fényképezett a faluban, és a környéken is ilyen képeket készített a legtöbbit.

7. Esküvői kép: a menyasszony feketében.
1940-es évek.

vettek fel, de volt a magyar fiatal-emberek közt, aki paraszt ruhában, csizmában ment az esküvőjére. (8. kép)

b.) *Esküvői csoportképek.* Ezek a lakodalom színhelyén készültek a templomba indulás előtt. Legtöbbször nem szerepel rajtuk az egész násznép, csak a családok. A kép központjában az ifjú pár. (9. kép) A csoportképek közé soroljuk azokat is, amelyek a műteremben készültek, s a mátkapáron kívül a násznagyok vagy a vőfélyek és koszorúslányok is szerepelnek. Kezükben ott látható elengedhetetlen attribútumok, a rozsmaring ág. (10. kép) Van az esküvői csoportképeknek egy harmadik, Bokodra jellemző csoportja: ezek a lakodalmi készülődést örökölték meg. A segítő férfiak és nők kötényben, kezük-

a.) *A fiatal párt megörökítő képek* általában a templomi esküvő után készültek a műteremben. Beállításuk változatos. Megjelenik az ifjú pár kézenfogva, karonfogva, egymással szemben állva, menyasszonyi csokorral, vagy anélkül. Az esküvői ruha divatjának változását is megfigyelhetjük. A 20-as, 30-as években sváb lányok fekete ruhában esküdtek. (7. kép) A szoknya hossza a rendes viseletével azonos volt. A magyarok fehér ruhát viseltek. A 40-es években jött divatba a hosszú fehér menyasszonyi ruha, amelyet átvettek a magyarok, svábok, bunyevácok egyaránt. A vőlegényruha is változott. Leginkább polgári öltönyt

8. Esküvői kép: a vőlegény magyar parasztviseletben. 1950-es évek.

9. Esküvői csoport a 30-as években.

ben borosüveggel, lábassal, fakanállal álltak be a fényképezéshez. Gyakorta visszatérő motívum, hogy valakik a csoport fölötti eresztetejére is felmászhatnak. (11. kép)

c.) *Menyasszonyok – portrék.* A 40-es években jöttek divatba, kb. a hosszú ruhával egy időben. Legtöbbször műteremben, romantikus pózba beállítva látható a menyasszony. Érdekesség, hogy vőlegényről egyéni portrét eddig egyet sem találtam.

2. Családi képek

Az esküvői képek után a legtöbb fotó ebben a körben készült. A két világhá-

10. Fial pár és a násznagyok, kezükben rozsmaringgal. 30-as évek vége.

11. Esküvői előkészületek, 1930.

ború közöttiekre jellemző, hogy ünnepi ruhában, legjobb formájukat mutatva ültek a fényképezőgép lencséje elé. Az egyéni portrék (a), és a házaspárokat ill. szülőket és gyerekeiket (b) ábrázolókat műteremben készülték. A nagyobb családi eseményekhez, ahol esetleg vidéki rokonok is megjelentek, kihívták a fényképészt (c). (12. 13. 14. és 15. kép) Igen sok fotó készült a csonka családokról a 2. világháború idején (d). De akkor is elmentek a bokodiak a fényképészhez, ha a katona férj hazajött szabadságra. Főleg akkor, ha addig még nem látott kisgyerekeivel vetette le magát (e). (16. kép)

Ide sorolom a *keresztelõi* fotókat (j), mert Bokodon ez divat volt már az

12. Magyar férfi-bunyevác leány, mint a jegyespár, kb. 1950. A lány gazdag bunyevác, ez mutatja bársonyvirágos selyemruhája és arany "dukátái" a nyakában.

13. Sváb házaspár és gyermekük, 1938. Az asszony félünnepi viseletben.

14. Bunyevác család, a nagymama "pregacsát" (kötényt) visel. 40-es évek vége.

15. Magyar család az 1920-as évek végén.

16. Családi kép a 2. világháborús évekből.

1920-as években is. Mégpedig úgy, hogy a csecsemő a keresztanya és a bábaasszony társaságában van lefényképezve. (17. kép) Ez a szokás BÉKEY B. működése idején végig megvolt. Az előbb felsoroltakhoz hasonlító fotók készítése megmaradt szokásban vizsgált időszakunk végéig, tehát az 1970-es évek elejéig. Bővült a *karácsonyfa* mellett készült képekkel: ez csak az 50-es évek végén jött divatba. A portréképek pedig a *városiasodás hatására* "kimentek az utcára": előbb motorkerékpárjukkal, majd autójukkal fényképeztették le magukat a 60-as évektől kezdve. (18. kép)

3. Gyerekfotók

Ebben a csoportban is rengeteg kép áll rendelkezésünkre.

a.) *Elsőbáldozási felvételek.* Készült belőlük csoportos és egyéni. A kislányokat és kisfiúkat is lefényképeztették egyedül, majdnem mindig a műteremben.

b.) *Emléknek készített műtermi fotók,* ahol a gyerekek egyedül vagy testvéreikkel jelennek meg. Ünnepi ruhába öltözve, kezükben vagy mellettük kellék-játékok, leginkább karika. Jellemző, hogy a fotográfus őket is felnőttes pózba állította be. (19. kép) A 60-as években jött divatba a születésnap tortával való fényképezés.

c.) *Pillanatképek* gyerekekről. Nem sok akad ilyen. Látszik, hogy ezek nem megrendelésre készültek. Talán maguk a gyerekek kérelték "Boldi bácsit", hogy fényképezze le őket. (20. kép)

17. Fiatal lányka keresztgyerekével és KREISS Mária bábaasszonnyal. 1920-as évek vége.

18. Fiatal lány motorbiciklin. Kb. 1960.

19. Testvérek. Kb. 1940.

c.) *Vallási közösségek.* Már említettük az elsőáldozó képeket. De sok felvétel van a bokodi apácákról, önálló csoportképen vagy tanítványaik körében. (Felekezeti különbség nem volt Bokodon, majdnem mindenki katolikus.)

d.) *Sportolók, zenészek csoportképei.* Az előbbi összeállítás esetleges, a zenészeké már nem. Volt sváb és bunyevác zenekar, megfelelő hangszerekkel. Magyar házhoz tetszés szerint választva hívták meg őket. (22. 23. kép)

e.) *Nemzetiségi csoport.* Kevés felvétel került elő eddig. Igaz, hogy 1945 után a fotográfus megsemmisítette a

4. *Ravataképek.* Nem volt jellemző Bokodon, legalábbis eddig keveset találtunk. Ezek közt egyaránt van gyermek és felnőtt, férfi és nő. Úgy tűnik, ezek a képek a 30-as évek elején készültek, a gazdag parasztcsaládoknál.

5. *Csoportképek*

Ide tartoznak azok a közösséghez tartozást reprezentáló felvételek, ahol az egyének korcsoport, nemzetiség, pártállás, vallás, munka, vagy egyéb módon azonosíthatók.

a.) *Iskolai csoportképek.* Tanévzáró vagy iskolai színjátszás alkalmával készültek. (21. kép)

b.) *Jelmézes képek.* Szüreti mulatságon, a felnőtt színjátszók előadása utáni csoportképek tartoznak ide.

20. Szegény gyerekek a Krajnából. 1930-as évek.

21. Karácsonyi műsor a bokodi óvodában. Kb. 1942.

22. A bokodi focicsapat kb. 1935.

23. Az iskolazenekar tagjai, kb. 1940.

24. A bunjevačka ifjúsági szervezet tagjai. 1941.

helybeli volksbundista csoportokról készült képeit. A bunyevác ifjúsági szervezetről van több felvételünk. (24. kép) De joggal sorolhatjuk ide a sváb, magyar vagy bunyeváci kocsmában készült csoportképeket is, mert azoknak mindig is nemzetiség szerint elkülönült törzsközösségük volt.

f.) Minden évben készült csoportkép a bevonuló *regrutákról*, fejükön nemzetiszín szalaggal díszített kalappal.

g.) *Munkahelyi* közösség. Ilyesfajta régi fotó nagyon kevés van. Főleg a borsodi Latinovits kúria cselédeit szokta fényképezni. De van kép aratókról, szénagyűjtőkről, cséplőbandáról. A TSz-ek megalakulása óta, de főleg csak a 60-as évek végén, szokás lett a zárszámadást követő vacsorán csoportképet készíteni. (25. kép)

h.) *Politikai színezetű csoportképek*. Itt 1945 után közvetlenül készült fotókat láthatunk. Műteremben fényképezte le magát az elsőként megalakult fegyveres karhatalmista csoport. (26. kép) A kommunista párt megalakítói láthatók egy mulatság alkalmával későbbi székházuk előtt orosz katonák és muzsikások társaságában. Köztük van az ötvenes évek rettegett párttitkára is, akinek nevére szinte nem is emlékeznek, csak úgy, hogy a "Bikityi bog". (27. kép)

6. *Mezőgazdasági* témájú képek. Különleges helyet foglalnak el ezek a felvételek. Mindig a helyszínen készültek, és sok minden elárulnak a jómódú faluról. A legérdekesebbek talán a csépléskor felvettek. Az itt bemutatott felvétel 1925-30 közt készült.¹⁸ (28. kép) Vannak ebből az időszakból különleges, paraszti leleménnyel átalakított kukorcamorzsoló és vetőgépek felvételei is. Készült fénykép a község tenyészbikáiról, ikerborjakról is. A sertésstenyésztésben megragadható a fajtaváltás, a mangalicáról a "cornwald" fajtára való átállás a 20-as években. (29. kép)

25. Szénagyűjtők csoportja Bokod környékén, kb. 1929.

26. A háború után első fegyveres alakulat, a kárhatalmisták orosz katonákkal. 1945.

27. A bokodi kommunista párt alapító tagsága egy mulatság alkalmával. 1947.

28. Hart-Parr traktorral végzett cséplés, favázás cséplőgéppel. 1925-30. közt.

29. "Cornwald" és mangalica sertések egyidejű tartása. 1920-as évek vége.

7. *Igazolványképek.* A fotográfus munkájának jó részét tették ki az igazolványképek. Kellott fénykép a munkahelyi, utazási és diákigazolványokhoz, jóval később útlevelek is rengeteg készült. BÉKEY Boldizsár személyazonossági igazolványkép

30. Az 500 m-es határsávba való belépésre feljogosító igazolványképek.

készítésére felhatalmazott mester volt, erről rendőrségi papírja van. Meg is csinálta Bokodon mindenkinek. Hanem a legemlékezetesebb nála, amikor hirtelen elrendelték, hogy a faluban mindenkinek kell legyen az 500 m-es határsávba belépésre jogosító arcképes igazolványa. Akkor 3 nap alatt végigfényképezte a falu egész felnőtt lakosságát. (30. kép) Ennek köszönhetően csak ezt a fotósorozatot nézve is egyedülálló gyűjtemény áll rendelkezésünkre.

Bemutatásunk végére érve terveinkről néhány mondatot szeretnénk közreadni. Azt már említettük, hogy BÉKEY Boldizsár felvételei további rendszerezésre várnak. Ezek fentebbi csoportosításunkat finomíthatják, de alapjaiban nem változtatják. Próbaképpen

eddig kb. 500 fotó azonosítását végeztük el a helybeliek segítségével. A képeken szereplő személyeket igen sok esetben felismerték, és elbeszélésük során sajátos paraszti életsorsokat hallhattunk, amelyek jellemzőek az adott korszakra és a többnemzetiségű falura. Ezt a munkát szeretnénk kiterjeszteni és tanulságait a továbbiakban közreadni.

JEGYZETEK

¹ Köszönetet mondok POGÁNY János barátomnak, aki felhívta figyelmemet erre az anyagra, és akinek közreműködése nélkül az még mindig BÉKEY Boldizsár padlásán porosodna. Köszönettel tartozom GRÓF Mátyásnak és feleségének sz. MOLNÁR Margit bácsbokodi lakosoknak, akik a képek beazonosításában igen sokat és örömmel tettek.

² A legfontosabb, irányt mutató tanulmányok: KUNT E.: Eth. 1987., CUPORI I.: M.o. Továbbá: KUNT E.: 1981., 1982. és 1989. HORÁNYI Ö.: Eth. 1987.

³ Az adatok a bokodi bunyevác viselettel foglalkoznak leginkább., BÁLDY F.: 1953., SOLYMOS E., LÜKÓ G.: 1961. BÁRTH J.: 1970. BALOGHNÉ M.A.: 1976.

Fotókat a Néprajzi Múzeum az alábbi számokon őrzi Bokodról: EA 41285-95. 41398. 41403-41408. 41428. 41431. 41437. 41440. 41442. 41460. 41464. 243358-375. Ezek közt találhatóak VISKY K. 1921-es fotói, amelyek a nemzetiségek akkori viseletét kitűnően bemutatják.

⁴ ÉSZAK-BÁCSKA, 1972. ld. a történelemmel és néprajzzal foglalkozó részeket.

⁵ CSETE L. – MÁRTON J. 1966.

- ⁶ GYÓRFFY Gy. 1966. 714-715. p.
- ⁷ M.o. vármegyéi... 1900. II. k. 41-42. p.
- ⁸ MOLNÁR J. 1990. 5-6. p. Bokod és Bikity felváltva szerepel a leírásokban. Ld. CSÁNKI D. 1890. III. k. 195. p. IVÁNYI I. 1889. III. k. 22. p. Bács-Bodrog vm... 1896 II. k. 514. p. LIPSZKY 1808-ban magyarul és illirül is említi.
- ⁹ BÁCS-KISKUN m... 1986. 260. p.
- ¹⁰ Bácsbokod történetét dolgozza fel GRÓF Mátyás, ő részletesen foglalkozik a gazdasági helyzettel, kitekintéssel a századfordulóra, de elsősorban a két világháború közti időre. Sok adatát bocsátotta rendelkezésemre, amelyet ezúton köszönök.
- ¹¹ MOLNÁR J. 1990. 7. p.
- ¹² Itt és a következőkben GRÓF Mátyás és felesége, sz. TADITY Katalin és POGÁNY János által elmondottak rögzítése.
- ¹³ Az 1930-as években jött divatba, hogy a sváb házak kapubeállóinak ("ainfur") falait olaj falfestményekkel díszítették. Gazdagabb házakban a fogadószobák mennyezetére bibliai tárgyú freskókat is festettek a helybeli szobafestők. Ezeket az 1950-es években félelemből lemeszelték. Ma is látható az "Ainfur"-ban tájkép pl. Dózsa u. 75., Dózsa u. 73-ban, a bíró egykori házában a mennyezetfreskó is megvan.
- ¹⁴ MOLNÁR J. 1990. 8. p.
- ¹⁵ Az ide vonatkozó iratanyag a Mezőgazdasági Múzeum Adattárában található, leltározatlan.
- ¹⁶ KUNT E. 1987. 15. p.
- ¹⁷ Ld. CSUPOR I. 1987. 54. és köv. lapokon.
- ¹⁸ A képeken feltűnő gépeket RÉZ Gyula kollégámnak sikerült pontosan meghatároznia. Köszönet érte.

IRODALOM

- Bács-Bodrog vm. egyetemes monográfiája. 1896. Zombor.
- Bács-Kiskun megye "Statisztikai Évkönyve 1985." 1986. Bp.
- BÁLDY Flóra 1953.: A tórba a bácskai bunyevácoknál.
- BÁLDY Flóra 1953.: A bácskai bunyevác és sokác szóttesek, hímzések.
- BÁLDY Flóra 1953.: A peskir szerepe a bácskai bunyevác népszokásokban.
- BALOGHNÉ MIHÁLKOV Anna 1976.: A bunyevác betyártáncok.
- BÁRTH János 1970.: Népi építészeti gyűjtés.
- CSÁNKI Dezső 1890-1913.: M.o. történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I-III. V. Bp.
- CSETE László – MÁRTON János 1966.: A mezőgazdaság területi és üzemi fejlesztése Bács-Kiskun megyében. Bp.
- CSUPOR István 1987/1.: A fényképezés alkalmi és szokásai Cinkotán. Eth. Folyóirat.
- ÉSZAK-BÁCSKA 1972. Monográfia. Szerk. GYENES Antal. Bp.
- GYÓRFFY György 1966.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp.
- HORÁNYI Özséb 1987/1.: Reflexiók Kunt Ernő tanulmányozásához. Eth. Folyóirat.
- IVÁNYI István 1889-1907.: Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. I-V. Szabadka.
- Kép-Hagyomány-Nép-Hagyomány. 1989. Szerk. Kunt E. (Miskolc) Évkönyv.
- KUNT Ernő 1981/4.: Fényképek és parasztok. Fm. Folyóirat.

KUNT Ernő 1982/4.: Fényképezés és kultúrakutatás. Fm. Folyóirat.

KUNT Ernő 1987/1.: Néprajz és fotó-antropológia. Vizuális antropológiai jegyzetek paraszti használatú fényképekről. Eth. Folyóirat.

LIPSZKY, Joannes de Szedlicsna 1808.: Repertorium locarum... Hungariae... Budaë.

LÜKŐ Gábor 1961.: Újabb adatok a nagybaracscai és környékbeli tetováláshoz.

LÜKŐ Gábor 1961.: Adatok a női tetováláshoz.

Magyarország Vármegyéi és városai. 1900. Bács-Bodrog. II. k. Bp.

MOLNÁR János, dr. 1990.: A bácsbokodi iskola története. H.n.

SOLYMOS Ede 1961.: Néprajzi gyűjtés Dávodon. Halászat.

RÖVIDÍTÉSEK:

Eth.: Ethnográfia
Fm.: Fotóművészet

A VILLAGE PHOTOGRAPHER PICTURES OF BÁCSBOKOD (1928-1970)

During the summer of 1991, the Documentation Department of the Hungarian Agricultural Museum got richer with a special mass of materials. The "oeuvre" of a village photographer, Boldizsár Békey has been added to the photocollection. The whole lot consists of ten-thousand-odd glass-negatives and films, plus the prints made of them. The photos were taken in Bácsbokod ("Bács-Kiskun" County) and its surroundings, between 1928-70. The whole amount of pictures (about more than 40 years of period) is published in the following system:

1. Wedding pictures,
2. Family pictures,
3. Children's photos,
4. Funerals,
5. Groups,
6. Agricultural topic,
7. Pass photos.

These photos are of great interest especially because Bácsbokod has got three nationalities, for centuries. Here Hungarians, Germans and a Southern Slavic community have been living together without any nationalist enmities. We can see the different divisions according to nations, ages and fortune – on the photos; although these divisions did not mean any aversion against one another among the natives of the village.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

KISISKOLÁSOK NYÁRI TÁBORA A MAGYAR MEZŐGAZDASÁGI MÚZEUMBAN

Kovács Judit

Múzeumpedagógiai elképzelések

Az utóbbi évtizedekben nagy változások történtek a múzeumok közművelődési munkájában. Legtöbbjük kialakított egy "saját arculatú" közművelődési tevékenységet, mely megpróbálja követni a társadalomban lezajlott változásokat, s igyekszik eleget tenni a vele szemben támasztott igényeknek. A múzeumpedagógia jelentős szerepet vállal(hat) az iskolai oktatásban, nevelésben. Hatékonyabb eredményeket, tartalmasabb kapcsolatot elsősorban az iskolákkal, iskolai csoportokkal alakíthatunk ki, hiszen ők a visszatérő látogatóink. A múzeumok nyújtotta szellemi kincs kibővítheti, kiegészítheti a tankönyvek anyagát, részévé válhat az új alaptantervnek. Reméljük elérkezik majd az az idő, amikor az iskolások számára teljesen természetes lesz, hogy tanóráikat zömében nem az iskolában tartják, hanem a tantárgy természetéből adódóan múzeumban, levéltárban, könyvtárban vagy erdőben, mezőn, vízen stb., attól függően, hogy éppen milyen "segédanyagra" van szükségük. Az iskolai "steril" levegőjéből kilépve megszűnhetne az egyoldalú, az ismeretek befogadását és reprodukálását előtérbe helyező szemlélet. Figyelembe kell venni a személyiséget, az egyéni képességeket s rajtuk keresztül megmutatni a valóságot. Ezek nem új keletű elképzelések, hiszen DEWEY, J. (1859-1952) amerikai filozófus és pedagógus, az amerikai reformpedagógia megindítója is hasonló nézeteket vallott. A célok és tevékenységrendszerek a gyermek vágyait, törekvéseit figyelembe véve szerveződjenek, a tananyagot tevékenységekhez kapcsolódóan tanítani. A tudatosításnak a tevékenységre (tapasztalásra) kell épülnie és magasabb szinten oda is kell újra visszatérnie.

Az oktatási folyamat fő mozzanatai: tapasztalás, elvont gondolkodás, gyakorlat. A nevelési folyamat fő mozzanatai: kiinduló tevékenység, tudatosítás, tudatosult és begyakorolt tevékenység. A kiinduló tapasztalati szinten a nevelőnek a cselekvésre alapuló és arra irányuló követelése a tanulók cselekvő, megismerő és figyelő tevékenységét hozzák mozgásba. Ez utóbbiak eredményeként a tanulók személyiségében készségek, ismeretek és bizonyos irányú érdeklődések alakulnak ki.

A tudatosítás szintjén részben az értelmi, részben az érzelmi ráhatásokat közvetítik a nevelők a tanulóközösségeken keresztül. A tanulók ezek segítségével tesznek szert megalapozott tudásra, meggyőződésre, motivációs bázisra és érzületre. Ezek viszont alapját képezik olyan meghatározó személyiségjegyek fejlődésének, mint az értelmesség (intelligencia), a világnézet, a kedély, a vérmeérséklet stb.

A tevékenység tudatos gyakorlási szintjén a nevelők a szokásos és az alkotó munka formáit gyakoroltatják a tanulóközösségekkel. E tevékenységek során kifejlődik a közösség sajátos munka- és életstílusa, az egyes tanulóknál pedig a megfelelő szokások és akarat tulajdonságok rendszere, amely a jellem alapját szolgáltatja. A pedagógiai tevékenység így tulajdonképpen minden mozzanatában a személyiséget építi, legfejlebb más-más oldalát és más-más szinten.¹

Manapság ebben a folyamatban a tanítás van túlsúlyban a neveléssel szemben, holott a nevelés = személyiségfejlesztés. Az oktatás és nevelés szorosabb egységének biztosításáért olyan tanítási-tanulási stratégiát kell alkalmazni, amely magában foglalja a pszichikus folyamatok tág körét, (érzékelés, észlelés, emlékezés, képzelet, gondolkodás, érzelem, akarat és cselekvés).² E folyamatban nagyon fontos szerepet kaphatnak a múzeumok, hiszen a nézőtől aktív, intellektuális együttműködést követelnek, összpontosításra kényszerítenek, a megfigyelő tudat aktivizálására, logikus gondolkodásra nevelnek s hatnak a képzeletre. A múzeum alapozza meg a közvetlen kapcsolatot a műalkotásokkal, vagy más tárgyakkal. Hatása "mikroklímájában" rejlik: olyan hely, melyet az eredetiség légköre vesz körül. A bemutatás vizuális módszere hatásosabb, mint a szóbeli vagy írásos közlés. Ezért a képzésben nagyobb hatású lehet egy múzeumbelső megtekintése, mint egy könyv megfelelő fejezetének elolvasása.³ Az iskolai oktatásban bekövetkező változások miatt a múzeum a nevelésben egyre nagyobb és fontosabb szerepet kaphat. E szerep felvállalása már évekkkel ezelőtt megkezdődött az iskolai csoportoknak nyújtott tárlatvezetésekkel, majd múzeumi órákkal, szakköri és klubfoglalkozásokkal, manuális- és kézműves foglalkozásokkal, hogy csak néhányat soroljunk fel a teljesség igénye nélkül. Adottságuk, lehetőségeik révén komplexebbek voltak (lehettek), mint az iskolai tanórák, nem tantárgyakban gondolkodtak, de figyelembe vették a tananyagot. A jövő útját a múzeumok feladatkörének olyan mérvű átalakításában látjuk, amely képes magas színvonalú, "minőségi" szolgáltatásokat nyújtani – jelen esetben – az iskolák részére. Ez magában foglalja az oktatás megkönnyítése érdekében készített feladatlapokat, ajánló óravázlatokat, tanári segédkönyveket stb., azaz a múzeumi kiállítások több szempontú feldolgozását és más, a témához kapcsolódó ismeretszerzési lehetőségek (könyv, film, zene) ajánlását, biztosítását.

Az előzőekben röviden vázolt koncepciónk *első lépéseként* kísérletképpen elképzeléseinket a Magyar Mezőgazdasági Múzeum (továbbiakban: MMM) közművelődési Főosztálya által megrendezett 1990. évi szünidei nyári tábor keretében szándékoztunk kipróbálni. E tábor tapasztalatainak birtokában kívántuk munkánkat

tovább folytatni – a tanév során – az iskolai csoportok bevonásával, melyre majd a befejezésben kitérünk. A teljességre való törekvés igényének feladása nélkül további eredményeinket, az iskolai csoportokkal folytatott kísérlet befejezése után kívánjuk ismertetni. Ennek értelmében jelen tanulmány keretei között csak a nyári táborunk ismertetésére szorítkoztunk.

A nyári táborok célja

A budapesti Városliget évszázados fái között áll a Magyar Mezőgazdasági Múzeum: annak helyet adó épületcsoport, a Vajdahunyadvár. Karcstű tomyai, lőrésékkal áttört bástyái a középkori vár és palota együttesének benyomását keltik. Az épületcsoport hazánk ezeréves fennállása alkalmából létesült, az országos kiállítás történelmi emlékanyagának elhelyezésére.⁴ Ebbe az ideális környezetbe – 1989 nyarán – két hetes nyári tábort szervezett kisiskolásoknak a MMM Közművelődési Főosztálya. A Liget nyújtotta természeti adottságok kiváló lehetőséget biztosítottak a szabadtéri sportra, játékokra. A Vajdahunyadvár épületének történelmi levegője megmozgatta a gyerekek fantáziáját, a különböző építészeti stílusok tanulmányozásával bővítették ismereteiket, gazdagodott vizuális kultúrájuk. A múzeum kiállításai pedig olyan területekre adtak bepillantást, mely élénken foglalkoztatja őket (állatok, növények, természeti környezet, vadászat stb.).

A tábor célja és feladata volt a múzeum kiállításaira épülő olyan átfogó, értékkövetítő folyamat létrehozása, mely harmonikus egységet képez a különböző foglalkozásokkal és szabadidős tevékenységekkel. A szünidőhöz méltó, kötetlen, felszabadult, élményt, de tartalmas ismereteket nyújtó tevékenység végzésére és egy kis közösség összekovácsolására is lehetőséget adott. A tábor elérte célját, maradandó élményt és ismereteket adva résztvevőinek, akik – s ez a legnagyobb siker – nagyon várták a folytatást.

A megkezdett úton továbbhaladva kívántuk folytatni tevékenységünket az 1990. évi 2 hetes nyári táborban. A tapasztalatok összegzése után, az elért eredményekre, ismeretekre építve készítettük el a tábor programját. Lehetőséget kívántunk nyújtani a választott témák minél szélesebb körű kibontására s több szempontú feldolgozására. Az alapkoncepciónak megfelelően az MMM kiállításai adták a kiindulópontot tevékenységünkhöz.

Az egyes kiállítások történelmi felépítés alapján készültek. Az adott témának bemutatják a múltját – a honfoglalástól napjainkig – és ismertetik a jelenlegi helyzetet, kitérve az élelmiszeripari vonatkozásokra is. Az állattenyésztés történelmi kiállításoknál bemutatja a húsipar, tejipar, konzervipar stb. helyzetét, valamint a kül- és belkereskedelmet. A kertészeti kiállítás a hazai zöldség-, gyümölcs- és gyógynövénytermesztést mutatja be. A gabonatermesztési kiállítások az őskortól napjainkig terjedő időszakot ölelik fel. A szőlő- és borkészítés történelmi kiállításán a szőlőtermesztés és borkészítés mellett megismerkedhetünk a nagyüzemi borászattal is. Az erdészeti

kiállítás az erdőgazdálkodás és a faipar múltját ismerteti. A természetvédelmi kiállítás bemutatja a természetvédelmi területeket, a védett állat- és növényfajokat. A halászati kiállítás a gazdag történeti anyag mellett foglalkozik a nagyüzemi gazdálkodással, a halfeldolgozással, a hálnak a táplálkozásban betöltött szerepével és a horgászattal.⁵ Az eke és a szántás kiállításon az eke fejlődésének történetét láthatjuk. A vadászati kiállításon a különböző vadfajokat mutatják be természetű környezetben, valamint trófeákat és vadászfegyvereket.

Az előző évi tábor ideje alatt a gyerekek megismerkedtek a múzeum kiállításaiival. Most egy-egy kiállítási egység részletesebb, elmélyültebb megismerésére kívántunk módot nyújtani, bevonva más – a témánkhöz kapcsolódó – közművelődési intézményt, ill. helyszínt is. Mezőgazdasági témákról csak múzeumi környezetben, kiállítások segítségével beszélni nagyon nehéz, szükség van a hiteles környezetre, a valóság megismerésére.

A tábor programját kisiskolásoknak szántuk, így a megvalósítás módjában az életkori sajátosságokat figyelembe kellett vennünk. A gyermeki fejlődés e szakasza a 6-10 éves életszakaszt foglalja magában. Az iskoláskoron belül a fejlődés két kisebb szakaszát kell megkülönböztetni, amelyek között jól érzékelhető választóvonal a 9-10. életév. Az elsőt BÜHLER, Ch. a gyermek valóságra irányulása miatt naív realizmusnak, a másodikat a valóság kiváltotta reflexiói, a kritikai nézőpont megjelenése miatt reflektív realizmusnak nevezte. Mindkét szakaszra jellemző a nagy mozgásszükséglet, a tárgyi valóság élményszerű átélésének vágya, az alanyi beállítottság fokozatos objektivációja, a pszichikus funkciók mind nagyobb mértékű differenciálódása, a fejlődő személyiségben való várható integrációja. A kor egész hangulatát az erős, kellemes érzelmek, a sikerélmény utáni törekvés és a vállalkozó kedv, vagyis az életvidám alaphangulat határozza meg.⁶

A különböző szempontok figyelembevételével három fő témát választottunk, melyek önmagukban is egy-egy önálló egységet képeznek, de kapcsolódási pontjaik révén több irányba is kiterjeszthetők, továbbá az oda-visszautalásra is módot nyújtanak. Mindegyik felépítése lehetőséget ad a passzív ismeretszerzésen túl a cselekvő ismeretszerzésre, a vizuális kultúra fejlesztésére, a manuális készségfejlesztésre s az alkotó továbbgondolásra is.

A témacsoportok feldolgozásának vázlata

I.

A háziállatok tenyésztése, története

Egyik fő témánk a háziállatokkal kapcsolatos. Elsősorban azért, mert a gyerekek életében ebben a korban jelentős szerepet töltenek be az állatok, továbbá azért is,

mivel ismereteik, tapasztalataik e téren szűk körre korlátozódnak, hiányosak. Továbbá fontosnak tartjuk az ember és a természet, az ember és az állatok kapcsolatrendszerének jobb megismerését.

Az MMM témához kapcsolódó *kiállításai*:

- A háziállatok kialakulása
- A honfoglaló magyarok és a kora Árpád-kor háziállatai

A téma *részletesebb* megismerését segítő *kiállítások*:

- A sertésenyésztés története
- A szarvasmarha-tenyésztés története
- A lótenyésztés története
- A magyar baromfitenyésztés története
- A juhtenyésztés története

A kiállításokban megismerkedünk a háziállatokkal (kialakulásukkal, szerepükkel, jelentőségükkel stb.), majd a témához kapcsolódó filmet vetítettünk. Ahhoz, hogy a háziállatokról többet megtudjunk, s olyan információkat is szerezhessünk, ami egy "vitrin"-múzeum keretei közé nem fér be, ellátogathatunk a szentendrei *Szabadtéri Néprajzi Múzeumba*. Az itt látható kiállítások – tájegységenkénti csoportosításban – jól szemléltetik a XVIII-XIX. századi falusi lakosság életmódját, a paraszti élet rendjét. Eredeti funkciójuknak megfelelő helyen és módon láthatjuk a paraszti gazdálkodás teljes eszközkészletét, az állattartó- és gazdasági épületeket (melyekkel az MMM kiállításain vagy nem, vagy csak jelzésszerűen találkozhattunk). Így képet kaphatunk arról, hogy hol, milyen módon tartották azokat a háziállatokat, amelyekkel már korábban megismerkedtünk. Sok mindent megtudtunk már a háziállatokról a két múzeumban, de sajnos élő állatokkal nem találkozhattunk a kiállításokban. Ezt pótolva egyik nap megrézzük az Állatkertben mesterséges környezetben élő s ott fellelhető háziállatokat, majd egy másik napon kirándulunk Tahitótfaluba (Pest m.), s itt a szigeten megnézünk egy természetvédelmi területet. Ugyanitt – egy lelkes állatbarát jóvoltából – nagyjából kihaló félben levő *őshonos magyar fajta* állatokkal (szürke marha, racka juh, mangalica, ló, őszvér, szamár, kecske, nyúl, tyúk) ismerkedhetünk meg. A látottak megerősítését, a megszerzett ismeretek visszaadását szolgálják az általunk összeállított – a témát különböző aspektusokból feldolgozó – *feladatlapok* (túlnyomórészt grafikus és nem szöveges), melyek kitöltése után mi is visszajelzést kaphatunk. A sokoldalúbb ráhatás érdekében a Nemzeti Galéria vagy a Szépművészeti Múzeum kiállításain megtekintjük a *képzőművészetben* fellelhető állatábrázolásokat, ill. saját múzeumunk ilyen jellegű anyagát is. Témánkhoz kapcsolódóan manuális foglalkozások keretében kívánunk lehetőséget adni a gyerekeknek a különböző anyagokkal való ismerkedésre, alkalmazásukra, készítési

technikájukra (pl. háziállatok mintázása agyagból, a gyapjúfeldolgozás kapcsán nemezt, szőrlabdát készítettünk, a tejfeldolgozás mozzanataként vajat köpülünk a régen használatos, fából készült vajköpülőben), továbbá élményeinket rajzban is megörökítettük.

II.

Gabonatermesztés

Következő témánk a *gabonatermesztés*. Mint az előzőekben, itt is átfogó, sokoldalú ismeretátadásra és feldolgozásra törekszünk, megteremtve az ismeretek egymásra épülésének, kiegészíthetőségének lehetőségét.

Az MMM témához kapcsolódó *kiállításai*:

- A gabonatermesztés története az őskortól a XIX. század közepéig
 - A gabonatermesztés története a XIX. sz. közepétől napjainkig
- A kiállításokhoz kapcsolódóan filmet vetítettünk.

A *Szabadtéri Néprajzi Múzeum* kiállításában: Kiemelten foglalkozunk a gabonatermesztés eszközkészletével (eke, borona, henger, kasza stb.), munkafolyamataival (szántás, vetés, aratás, cséplés – kézi- és állati erővel –), a tároló épületekkel és tároló edényekkel (szőn, góré, csűr, pajta, gabonás kamra, hombár, ácsolt láda, szuszék, gabonás kas stb.), a feldolgozó épületekkel, eszközökkel (szárazmalom, tiprómalom, kézi daráló, mozsár stb.). A gabona szerepével a nép táplálkozásában: a téma kapcsán a gyerekekkel közösen kenyérlángost sütünk a múzeum egyik kemencéjében. Egy másik alkalommal pedig puliszkát főzünk. A téma feldolgozásához olyan feladatlapokat készítettünk, melyek segítik az egyes munkafolyamatok időbeli egymásutániságának elhelyezését, s a hozzájuk kapcsolódó eszközök közötti összefüggések feltárását. Manuális foglalkozásként: kukoricacsuhéból és csutkából babákat, állatokat készítettünk. Madzagszövő kereten megtanulunk egy egyszerű szövési technikát (régén így készítették a gatyamadzagot, a tarisznya fülét stb.).

III.

Természeti környezetünk

Harmadik témánk kapcsán szeretnénk, ha a gyerekek közelebbi kapcsolatba kerülnének a *természettel*, megismernék, megszeretnék és védnék természeti érté-

keinket, bennük még megvan a fogékonyság ez irányban is. A környezetvédelemnek az általános műveltség szerves részévé kellene válnia.

Az MMM *kiállításai* e témához is jó kiinduló alapot nyújtanak:

- Természetvédelem Magyarországon
 - Az erdőgazdálkodás története Magyarországon
 - Vadgazdálkodás és vadászat Magyarországon
 - A magyar halászat története
- A témához kapcsolódó filmek vetítése.

Visegrádi kirándulás keretében – a Pilisi Parkerdőgazdaság munkatársainak szakmai segítségével – megismerkedünk az erdő flórájával és faunájával. Egy másik alkalommal pedig kirándulunk a budakeszi Vadas Parkba.

Fenti program tervezet összeállításakor az alábbi szempontok figyelembevételét tartottuk fontosnak:

– A gyerekek életkori sajátosságainak, érdeklődésének, cselekvő ismeretszerzési vágyának, mozgás- és játék iránti igényének megfelelő arányban lehetőséget biztosítottunk. A tervezetben nem térünk ki részletesen a napi programokra, de minden napra beiktattunk levezető, feloldó, mozgásos játékokat, sportszerű játékokat.

– A tábor élményekben gazdag legyen, szolgálja a kikapcsolódást, az ismeretek befogadása ne váljon fárasztóvá, vagy teherre.

– A programok, kirándulások elérhető közelségben, rövid utazással lebonyolíthatók legyenek.

Úgy gondoltuk, hogy az itt ismertetett elképzeléseink alkalmazhatók akár szünidei szabadidős tevékenységként, akár beépítve az iskolai tananyagba, ill. kapcsolódva ahhoz. Természetesen más formák és módszerek alkalmazását kívánja meg egy kötetlenebb nyári tábor, mint egy iskolai tanóra.

A megvalósítás módjai a nyári táborban

Az eddigiekben felvázoltuk elméleti elképzeléseinket, s most nézzük a gyakorlati megvalósítást. Természetesen a valóságban nagyon sok minden egészen másként alakult, mint ahogy elterveztük. Alapcélkitűzéseink figyelembevételével elkészítettük a tábor két hétre lebontott "menetrendjét", melyet a résztvevők kb. 1 héttel a tábor kezdése előtt kézhez kaptak (lásd melléklet).

Számítottunk arra, hogy a gyerekek más elképzelése, vagy az időjárás változása miatt a programokat módosítanunk kell, – ez így is történt.

A tábor helye az MMM román stílusú épülete volt, jó idő esetén a kerengőben vagy a Ligetben voltunk, rossz idő esetén a tanácsteremben vagy a pincében. Ez volt tehát a főhadiszállásunk, ha éppen itt tartózkodtunk, de inkább sokat voltunk távol, kirándulni, strandra jártunk.

A tábor létszáma 25 fő volt, ami ideálisnak tekinthető a túlszűfolt nyári napközis táborokhoz képest. A tábor időtartama 2 hét – hétvége kivételével – naponta 8-tól 17 óráig.

Az első gondot a nagy életkori eltérések okozták, a résztvevők életkora 7-13 évesig terjedt. A foglalkozás sorozatokat elsősorban kisiskolás korú gyermekek részére terveztük. Az életkori eltérések differenciált foglalkoztatást kívántak meg, más és más volt az eltérő korúak ismeretanyaga, érdeklődése, viselkedése, együttműködési készsége stb. Sok esetben ez az életkori különbség megosztotta a csoportot. Míg a közös tevékenységekben a kisebbek szívesen részt vettek, a 12-13 éveseket nehezen vonhattuk be, általában elkülönülés volt tapasztalható.

A kidolgozott három témacsoport olyan nagy ismeretanyagot ölel fel, melyet csak töredékében alkalmazhattunk e két hetes intervallumban. Teljes körű feldolgozása a megvalósítása hosszabb időt igényelne. Anélkül, hogy eredeti célkitűzéseink csorbát szenvedtek volna, a rendelkezésünkre álló időhöz mérten tömören, de egységbe foglalva valósítottuk meg elképzeléseinket. Már ismerték az MMM kiállításait, ezért meglévő ismereteiket alapul véve másfajta lehetőségeket részesítettünk előnyben, pl. a háziállatok témakör kapcsán: az Állatkert megtekintése, az őshonos állatok és a természetvédelmi terület a Szentendrei-szigeten, Tahitótfalva határában, és a szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum. Lehetőleg igyekeztünk elkerülni minden olyan megoldást, mely szabadidős tevékenységünket didaktikussá tette volna. Előnyben részesítettük a kötetlenséget biztosító, élményt nyújtó és kreativitásra lehetőséget adó formák és módszerek alkalmazását. Ismereteinket kötetlen séták, kirándulások keretében bővítettük, s mivel egyes témáink kapcsolatban állnak egymással, módunk nyílt az összefüggések feltárására, s több oldalú ismeretszerzés biztosítására. A gyerekek megismerő tevékenységének fejlesztésén kívül szükség van ezzel szoros egységben cselekvésük fejlesztésére. A cselekvő ismeretszerzést szolgálták a különböző kézműves- és manuális foglalkozások, melyek szorosan kapcsolódtak az egyes témákhoz (nemezelés: szőrlabda készítés, agyagozás: állatok mintázása, tejfeldolgozás: vajköpülés stb.). Elmaradt a megszerzett ismeretek mérésére szolgáló feladatlapok kitöltése, az életkori eltérések, a nagy mozgásigény, a nyári hőség stb. miatt s a gyerekekkel folytatott kötetlen beszélgetések adtak visszajelzést ismereteik gyarapodásáról. Láthatóvá vált, hogy a két hét alatt sok új ismerettel gazdagodtak a gyerekek. A komplex foglalkoztatási formák alkalmazásával sikerült megteremteni az individuumot gyarapító korszerű ismeretszerzés, készségfejlesztés lehetőségeit. A megközelítési módok változatosságával segítettük a divergens gondolkodás kialakulását, mely különböző utakon halad a megoldás felé. Mindvégig szem előtt tartottuk, hogy ez az ismeretátadás kötetlen formában történjék, élményt és örömet adva a résztvevőknek. Sokoldalúsága révén az ismeretszerzésnek e módjai tartósabb, maradandóbb hatásúak. Mozgékonyasága révén könnyebben megvalósíthatók tábor keretében, mint kötött, tantervhez igazodó iskolai órák alatt.

Ismételten leszögezhetjük tehát, magunk s mások számára is a legfontosabb szempontot, amit figyelembe kell vennünk, hogy *eltérő* formák s módszerek alkalmazását kívánja meg a tábor, mint az iskolai tanóra. Más és más az átadandó anyagban való *elmélyedés* mértéke mindkét esetben.

A koncepció alkalmazhatósága azon múlik, hogy a körülmények figyelembevételével (csoport ismerete, hely, lehetőségek, kötött vagy kötetlen foglalkozás stb.) hogyan tudjuk rugalmasan alakítani programunkat, maximálisan szem előtt tartva a fent ismertetett szempontokat.

Összegzésképpen szeretnénk elmondani, hogy a bevezetőben vázolt múzeumpedagógiai elképzeléseink realizálásának csak első állomása volt az ismertetett nyári tábor. Lehetőségként kínálkozott elméleti elgondolásaink egy részének gyakorlati kipróbálásához. Ennek értelmében itt most a részeredményekről számolhatunk be, de a nyári tábor tapasztalatainak felhasználása módot nyújt annak továbbfejlesztett folytatására, úgy a tábori-, mint az iskolai oktatás keretei között. Kétségtelen, hogy gondolataink kivitelezéséhez az iskolai oktatásban való alkalmazás kínál tágabb teret. Ennek reményében kezdtük el az 1990/91-es tanévben egy általános iskola I. osztályos tanulójának részvételével tematikus foglalkozás-sorozatunkat, mely elméletünk iskolai keretek közötti alkalmazhatóságát kívánja felmérni. Ez a foglalkozás sorozat, ugyanezzel a csoporttal az 1991/92-es tanévben is folytatódik. A csoporttal való rendszeres találkozás, a folyamatosság több visszajelzést ad, kölcsönösséget biztosít. Ez a forma módot nyújt módszertani elgondolásunk gyakorlati kipróbálására, a tapasztalatok összegzésére s a tanulságok levonására.

A továbblépéshez kíván hozzájárulni egy tanári segédkönyv elkészítése is, mely egyelőre a múzeum állattenyésztés történeti kiállításait kívánja oly módon feldolgozni – az általános iskola alsó tagozatosai számára –, hogy tantárgyhoz, tantárgycsoportokhoz igazodva segítséget nyújtson a pedagógusoknak a kiállítások megtekintéséhez, a múzeumi órák megtartásához.

Fentiek szellemében többféle aspektusból megközelítve – nyári tábor, iskolai tematikus foglalkozás sorozat, tanári segédkönyv összeállítása – kívánjuk munkánkat folytatni s mindezek együtt elősegíthetik a szélesebb körű megvalósítást.

Melléklet

**A múzeumi nyári tábor programja
1990. június 11-től 22-ig**

Június 11. (hétfő)

Délelőtt: Ismerkedés egymással és a környezettel

Séta a Ligetben

Kiállítás látogatás (háziállatok), filmvetítés

Délután: Nemezelés – szőrlabda készítés
Játék, sport

Június 12. (kedd)

Délelőtt: Állatkerti séta

Délután: Agyagozás (állatok mintázása)
Kiállítás látogatás (gabonatermesztés)

Június 13. (szerda)

Egész napon kirándulás Szentendrére, a Szabadtéri Néprajzi Múzeumba. A múzeum megtekintése után kenyérlángos sütés és vajköpülés. Terménygyűjtés, játék.

Június 14. (csütörtök)

Délelőtt: Strand

Délután: Terménybábu készítés a gyűjtött anyagokból. Kiállítás látogatás (állatbrázolások a képzőművészetben). Szabadtéri játékok, sport.

Június 15. (péntek)

Egész napos kirándulás a Szentendrei-szigetre. Tahitótfalu határában a természetvédelmi terület és az őshonos állatok megtekintése. Visszafelé séta Szentendrén.

Június 18. (hétfő)

Egész napon kirándulás Budakeszire a Vadas Parkba. Játékos ügyességi versenyek.

Június 19. (kedd)

Délelőtt: Strand

Délután: Kiállítás látogatás (erdő, természetvédelem, vadgazdálkodás). Filmvetítés. Gyöngyfűzés, rajz. Játék.

Június 20. (szerda)

Egész napos kirándulás Visegrádra a Mogyoróhegyre. Ijjaszás, játék.

Június 21. (csütörtök)

Délelőtt: Strand

Délután: Madzagszövés madzagszövő kereten. Kiállítás látogatás (kertészet, szőlő- és bortermelés). Filmvetítés. Játék, sport.

Június 22. (péntek)

Délelőtt: Csónakázás a Városligeti tavon. Aszfaltrajzversenyek, sportversenyek.

Délután: Kiállítás rendezése "alkotásainkból". Zsűrizés, díjkiosztó. Táborzárás.

Jegyzetek

¹ KELEMEN L. 1986. 113-114. p.

² BENEDEK A. 1988. Ped.Szle. 595-606. p.

³ WOJNAR, I. 1977. 107-110. p.

⁴ MATOLCSI J. – ORBÁN L. 1966. 5-6. p.

⁵ PINTÉR J. 1986. 61-65. p.

⁶ Pszichológia 1972. 196-197. p.

Irodalom

BENEDEK András 1988: Tartalmi fejlesztés és tantárgyi rendszer az általános iskolában, Pedagógiai Szemle, 7-8. 595-606.

KELEMEN László 1986: Pedagógiai pszichológia, Budapest

MATOLCSI János – ORBÁN László 1966: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum épülete – a budapesti Vajdahunyadvár. Budapest

PINTÉR János 1986: A Múzeum kiállításai az alapítástól napjainkig. In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve, Szerk.: SZABÓ Loránd, Budapest

Pszichológia 1972: Szerk. GERÉB György, Budapest

WOJNAR, Irena 1977: A múzeumok nevelő szerepe. In: A látás iskolája. Tanulmányok a vizuális esztétikai nevelésről. Budapest

Rövidítések

Ped.Szle. Pedagógiai Szemle

Sommerlager der Schüler mittlerer Stufe im Ungarischen Landwirtschaftsmuseum

Die Verfasserin der Abhandlung macht uns im ersten Teil ihrer Abhandlung mit ihren museumpädagogischen Vorstellungen bekannt mit denen sie eine erfolgreiche Hilfe dem Schulunterricht bieten kann. Das riesige geistige und gegenständliche Material der Museen kann ja gut mit den einzelnen Lehrfächern und mit dem gesammten Lehrmaterial verbunden werden. Somit ergibt sich die Möglichkeit komplexe Beschäftigungen zu halten, wodurch eine mehrseitige Bearbeitung des angegebenen Themas, Gebietes zustande kommen kann. Zu dieser Arbeit empfiehlt sie die vom Museum verfertigten Arbeitsbögen, auch Stundenpläne. Fachliteratur für die Lehrer, manuelle und handwerklich Beschäftigungen, Filmaufführungen.

Dem oben erwähnten Plan gemäss, empfiehlt sie als erste Phase ihr museumpädagogisches Programm über die geschichtliche Ausstellung der Tierzucht unseres Museums. Dieses Programm ist für die untere Stufe, also für die Schüler im Alter von 6-10 Jahren gedacht. Binnen dieses Rahmens bietet sie zur Erarbeitung, der mittels der Ausstellungen erworbenen Kenntnisse, verschiedene Gesichtspunkte,

bzw. Anwendung verschiedener Formen und Methoden. Weiterhin macht sie uns auf die Möglichkeiten anderer Museen, kultureller Institutionen aufmerksam die ebenfalls, in Zusammenhang mit dem besprochenem, ausgearbeiteten Thema, eingegliedert werden könne.

Nach ihren prizipiellen Erwägungen macht sie uns mit den Erfahrungen der 2 Wochen lang stattgefundene Sommerlager unseres Museums bekannt, wo sie einige Phasen ihrer Vorstellung in die Praxis zu übersetzen versuchte und ihre Effektivität überprüfte. Die Erfahrungen dieses Lagers benützend wünscht sie, im Schuljahr 1991-92, im Rahmen einer thematischen Beschäftigungsreihe die Anwendbarkeit ihrer Methode, eine Schulgruppe mit einbeziehend, zu ermesen.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

TENDENCIÁK A MAGYAR MEZŐGAZDASÁG MŰSZAKI FEJLŐDÉSÉBEN. EGYEZÉSEK ÉS ELTÉRÉSEK A FEJLETT IPARI ORSZÁGOKTÓL* (1848–1914)

Fehér György

Az ipari forradalom és a nyomában kibontakozó agrárforradalom egymásra kölcsönösen ható, egymást erősítő folyamatának köszönhetően az érintett országok élelemtermelésében alapvető változások mentek végbe. A különböző országokban más-más időben lezajló változások a "hagyományos" gazdálkodással történő szakítást eredményezték. Az eltérő idejű, ütemű és mélységű átalakulás következtében csökkent az ugar területe; új termőföldek művelés alá vonásával, illetve a már korábban is az alatt állók javításával (lecsapolás, öntözés alagsóvezetés stb.) nőtt a megművelhető terület nagysága, a műtrágyák alkalmazásával a talajerőpótlás új módszerei terjedtek el. Új növényfajták kerültek a köztermesztésbe; nagyobb gondot fordítottak a vetőmagvak és a tenyészállatok kiválasztására; az európai és az észak-amerikai kontinensen fokozódott a ló gazdasági szerepe. Végül, de nem utolsósorban az előző évszázadokhoz képest soha nem látott mértékben került sor új gépek és eszközök használatára.

Történetírásunk mind ez ideig adós maradt a jelzett időszak mezőgazdasági technikájában végbement változások mindenre kiterjedő vizsgálatával,¹ jóllehet egyes részterületek problémáinak sikeres feltárása már megtörtént.² Egy átfogó szintézis elkészítése azért is felettébb hasznos lenne, mert a korábbi évtizedek történeti írásaiban az abszolutizmus és a dualizmus korszak gazdaságtörténetét feldolgozó munkák a bekövetkezett változásokat, az elért eredményeket – elsősorban

* A X. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson (LEUVEN) elhangzott korreferátum kibővített változata.

ideológiai okok miatt – meglehetősen "visszafogottan" értékelték. Ez a történeti felfogás került be a köztudatba. Bár az utóbbi két évtizedben napvilágot látott munkákban a korszak gazdaságtörténetének már sokkal árnyaltabb, kevésbé ideológikus megközelítésű értékelését olvashattuk, mégis az elkövetkező évek kutatásaira vár a feladat, hogy a "feudál-kapitalista", "elmaradott" jelzőkkel illetett mezőgazdaságunkról kizárólag a tényeken alapuló, objektív képet alakítson ki. Esetünkben azonban számolnunk kell azzal a sajnálatos ténnyel, hogy a mezőgazdaság műszaki fejlődését rögzítő országos statisztikák alig állnak rendelkezésünkre. A korszakból származó utolsó átfogó összeírás is az 1895. évi adatokat tartalmazza,³ holott jól tudjuk, a gépesítés a mezőgazdaság egyes területein a századforduló utáni években számottevően felgyorsult. E fejlődés eredményeinek teljes rekonstruálása az elkövetkező évek egyik fontos kutatási feladatát képezi.

I.

Köztudott, hogy a XIX. századi fejlett nyugat-európai országokban az ipar szerepének egyre erőteljesebb növekedésével fokozódott az élelmiszerek és a mezőgazdasági eredetű nyersanyagok iránti kereslet, melynek kielégítésére egyrészt az import termékek behozatalának emelése, másrészt pedig a belföldi termelés növelése kínálkozott. A nyugat-európai termelők érdekében állott a belföldi termelés fokozása, de eközben a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának évről-évre történő csökkenésével is számolniuk kellett.

Számukra így egyetlen kitérési lehetőség adódott: a hazai fejlett ipari háttérre támaszkodva a mezőgazdasági gépek és eszközök lehetőség szerinti legszélesebb körű alkalmazása.

Dolgozatunk arra keresi a választ, hogy a fejlett ipari országok csoportjába nem tartozó Magyarország esetében hogyan ment végbe a technikai fejlődés legkülönbözőbb szintjén álló gépek elterjedése, és a gépesítés tendenciája miben tér el a fejlett ipari országokétól, elsősorban Németországtól és az Egyesült Államokétól.

A hazai gazdasági életben végbement változások okát kutatva mindenekelőtt az 1848/49-es forradalom és szabadságharc korszakformáló szerepéről kell szólnunk, mint a polgári tulajdon- és piaci viszonyok fokozatos érvényesülése előtt az utat megnyitó történelmi eseménysorozatról. Következmenyeként nyílt lehetőség a mezőgazdaságban a robotrendszerre épülő hagyományos gazdálkodás felszámolására és a modern polgári agrártermelés elemeinek lassú és fokozatos beépítésére. Magyarországon így hosszú időn át egymás mellett léteztek a tradicionális termelésre utaló formák (nyomásos gazdálkodás, közös legelő, 1868-ig szőlődézsma stb.) és az ezzel párhuzamosan már felbukkanó, a szabad tulajdonra és piacgazdaságra jellemző jegyek.

Az 1848-at követő évtizedek legnagyobb problémáját a feudális gazdálkodási rendszer lényegét alkotó kézi- és igásrobot megszűnése, illetve annak pótlása okozta. Számítások szerint a feudális rendszer utolsó éveiben a jobbágyság évi 49 millió robotnap teljesítésére volt kötelezve. Az ingyenes kézimunka, valamint az igás vonóerő és termelési eszköz pótlása minden ettől eleső birtokos számára nagy nehézséget jelentett, de kiváltképp a korábban kevés jobbágytelket birtokló nemesek kerültek szorult helyzetbe. A krónikus tőkehiányban szenvedő földbirtokosság, kevés kivételtől eltekintve, csak óriási nehézségek árán tudta előteremteni a nap-számbér és a különféle munkaeszközök vételárát képező összeget. Az ingyenes szolgáltatások megszűnése együtt járt a termelési költségek tetemes növekedésével; míg 1848 előtt 1 kat.hold termelési költsége évi 6 forint 25 krajcár-ra rúgott, addig 1848 után ez az összeg 22 forint 5 krajcár-ra emelkedett.

A tőkehiánnyal küszködő birtokosok helyzetét tovább nehezítette, hogy az 1854-es úrbéri pátenst a volt földbirtokosok pénzbeli kárpótlását időben nagyon elhúzta. Az ország a külföldi tőke számára nem kínált kockázatmentes befektetési lehetőséget, s így a 60-as évek elejéig a mezőgazdaság tőkeigényének kielégítésére még csak kísérletek sem igen történtek.

Azonban e kedvezőtlen jelenségek mellett a gazdálkodást a pozitív változások irányába mozdító erők jelenlétére is felfigyelhetünk. A belső vámrendszer eltörlésével a Lajtán-túli területeken megnőtt a magyar mezőgazdasági termékek iránti igény. A hazai termelők számára ugyanígy kedvező értékesítési lehetőségeket kínáló "mentővnek" bizonyult a krími háború hatására kialakuló gabonahiány, és az ennek hatására megnövekvő nyugat-európai kereslet is. Az 1848 előtti korszakhoz képest lényegesen jobb értékesítési lehetőséget biztosítottak a hazai vasútépítési beruházások, s így eddig a piacoktól távol eső területeken gazdálkodók is kedvezőbb áron adhatták el termékeiket. Az 50-es, 60-as években, nagyrészt a külső piaci hatásoknak is köszönhetően, mezőgazdaságunkban az egyoldalú szemtermelés vált uralkodóvá. E termelési trend korrigálására, a belterjesebb termelési szerkezet kialakítására csak a 80-as évektől kezdődően történtek – esetenként sikeres – próbálkozások.

A szabadságharc leverése utáni külső és belső változások nálunk is fokozták az agrártermékek iránt megnyílvánuló mennyiségi és minőségi igényt. Ennek kielégítésére – miként erről már bevezetőnkben is említést tettünk – egy ország mezőgazdasági termelőinek többféle lehetősége nyílik, ezek közül az egyik a gépesítés. Az viszont már az adott ország nemzetgazdaságában uralkodó viszonyoktól függ, hogy a termelők az intenzív fejlődést elősegítő lehetőségek közül melyiket részesítik előnyben. Az intenzív termelés során alkalmazott mezőgazdasági gépek, azaz a mezőgazdaság gépesítésének tekintettel kell lennünk az ágazatban rendelkezésre álló tőke nagyságára és az ott foglalkoztatott munkaerő létszámára, az ország mezőgazdasági gépgyártásának fejlettségére.

II.

A téma tárgyalásának megkönnyítésére célravezetőnek tartottuk, ha a mezőgazdasági gépeket és eszközöket alkalmazási területük szerint csoportosításban tekintjük át.

A/ MEZŐGAZDASÁGI GÉPEK ESZKÖZÖK

1/ Talajművelési eszközök

a) Az állati erővel vontatott talajművelő eszközök közül a legfontosabb munkát *ekével* végezték, használata nélkülözhetetlen volt mind az extenzív, mind az intenzív művelést folytató gazdaságokban. Magyarországon már az 1830-as évektől egyre több helyen használtak fagerendelyű, de ekevalással, csoroszlyával és taligával felszerelt, 12-15 cm mélységű szántásra is alkalmas külföldi és hazai gyártású ekéket. 1867 után az intenzívebb művelést – esetünkben mélyebb (20-25 cm) szántást igénylő kultúrák (kapások, takarmánynövények) területének növekedése kedvezett a német gyártmányú és teljesen vasból készült Sack-ekék térnyerésének. Magyarország fejlett és közepesen fejlett gazdasági régióiban még a törpebirtokokon elterjedt használatuk, ezért a vaskék esetében teljes eszközváltásról beszélhetünk.

b) A *borona* és a *henger*, ezek a talajlazító, tömörítő és magtakaró eszközök, hosszú ideig ügyes kezű falusi és uradalmi bognárok és kovácsok műhelyében készültek. Az abszolutizmus korának végéig már gyári készítmények is forgalomba kerültek, de a kiadásukat jól megfontoló kisgazdaságokban használatuk nem vált általánossá.

c) A kapásnövények termesztésénél igen jó szolgálatot tettek az *ekekapák*. Alkalmazásukra ott került szélesebb körben sor, ahol a magas napszáműrék és a munkaerőhiány következtében nehézségekbe ütközött a növényfajta termesztése. A gyárilag előállított, de a falusi mesterek műhelyéből kikerült egyszerűbb kivitelű (fa keret, vas kapák) lövontatású ekekapákkal is gyors és a kézi kapáláshoz olcsóbb növényápolási munkát lehetett végezni.

2/ Vető- és betakarítógépek

a) A szántóföldi növénytermesztés munkafolyamatának sorrendjében a szántás után a vetés következett. A hosszú évezreden át alkalmazott kézi vetés helyettesítésére a XVIII. század végén Angliában szerkesztették első megbízhatónak tartott *vetőgépet*. A gyárilag előállított gépek Nyugat-Európában már a XIX. század közepétől nagy számban kerültek eladásra. Első példányai az Angliában élő magyar emigránsok (pl. TANÁRKY Gyula) közvetítésével jutottak el hozzánk. Az 50-es évek végétől PABST, H. és KRAUSZ, Fr. mosoni műhelyében már gyártottak "Garett-Hornsby" utánzatú vetőgépeket. A 60-as évek közepétől egyre nagyobb jelentőségre tettek szert KÜHNE újabb és újabb konstrukciói, amelyekkel a hazai és a Lajtántúli piacokon is sikereket értel. Az 1878. évi párizsi világtállításon az általa tervezett "Hungária Drill" az első díjat szerezte meg. A hazai ipari háttérnek is

köszönhetően 1895-ben már 46 ezer vetőgép dolgozott az országban, ebből 38 ezer volt a kapásnövények termesztésénél nagyon fontos sorvetőgépek száma. (I.sz. táblázat) A gépek alkalmazása együtt járt a munkafolyamat lerövidülésével, a vetőmag 20-30 %-os megtakarításával, és használata elősegítette a sorműveléses kultúrákban az ekekapával történő növényápolást. A vetőgépek elsősorban az intenzív növénytermesztést folytató nagy- és középbirtokokon terjedtek el, de a gazdagparaszti gazdaságok leltárból sem hiányoztak.

b) A legfontosabb szántóföldi növény a gabona aratásánál használt eszközök közül a sarló és *kasza* között a 60-as évek közepéig befejeződött az eszközváltás folyamata. Az e területen végbement változásokban minőségileg új fejezetet nyitott az *aratógépek* megjelenése. Az első ilyen gép megépítésére 1831-ben az USA-ban MCCORMICK, C. műhelyében került sor. Az 50-es évektől kezdve egyre több, és egyre megbízhatóbb gép került forgalomba, amelyek a század utolsó negyedében meghódították a nagy munkaerőhiánnyal küzdő észak-amerikai mezőgazdaságot, és az I. világháború előtt már teljesen háttérbe szorították a kaszával történő betakarítást.⁴

Magyarországon először az 50-es évek második felében használtak aratógépet. Elterjedésük mértékéről először az 1871-es összeírásból tájékozódhatunk.⁵ Számuk a későbbiek során dinamikusan emelkedett, 1895-ben – 1871-hez képest – több mint háromszorosára növekedett. (I.sz. táblázat) Ebből az időből 2247 marokrakó, 794 kévekörtő és – a szántóföldi takarmánytermesztés betakarítási munkálatait megkönnyítő, – 1923 db kaszálógép létezéséről van tudomásunk. A főként nagybirtokon alkalmazott gépek száma töretlenül gyarapodott, miközben az országot elhúzódo gabonaválság sújtotta, annak minden következményével együtt. Növekedett az aratógépek száma annak ellenére, hogy a századvégi agrárszocialista mozgalmak részben az aratógépek elterjedésében, az aratás gépesítésében vélték megtalálni a nagy számú agrármélesség foglalkoztatási anomáliáit.

Valóban, az ország nem kellő megélhetést nyújtó fejletlenebb régióiban a munkajükét alacsony áron kínáló agrárproletárok pusztja létezésükkel is megkérdőjelezhették az aratógépek használatának gazdasági racionalitását. Ebből a gazdasági és szociális feszültségből táplálkoztak a múlt század végi és e század eleji aratósztrájkok. A feszültegekből politikai tőkét kovácsoló mozgalmak irányítói a mindenkori kormányokon keresztül szerették volna elérni, hogy az aratógép tulajdonosok tekintsenek el a gépek alkalmazásától. Más esetekben ennek éppen az ellenkezője történt, az aratók és a birtokosok közötti béralkuban ez utóbbiak a gépek használatával fenyegetőzve próbálták alacsonyabb munkabéreket kialkudni. Az aratógépek használatának terjedésénél fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a statisztikákban jelzett aratógép-állományból – a fentebb említett okok miatt is – valójában mindig kevesebb gép vett részt a betakarítási munkálatokban.

A XIX. század végére az ipar már technikailag megbízható gépeket állított elő. A Magyarországon fellelhető típusok csaknem teljes egészében importból származtak (86 % az USA-ból). Belföldön kis szériában és csak 1896-tól, a MÁV Gépgyár szerelt

össze aratógépeket. Hazai gyártókapacitás hiányában a magyar piacon forgalomba került gépek ára átlagosan 30 %-kal haladta meg a tenegerentúli árszínvonalat.⁶ A már korábban említettek mellett ez a tény is nyilvánvalóan közrejátszott abban, hogy elterjedésük nem érte el a nyugat-európai mértéket. Döntő változás azonban csak 1914-ben következett be. Az I. világháború éveiben tömeges behívások gyökeresen megváltoztatták a hazai munkaerőpiacon kialakult helyzetet. Országos méretekben munkaerőhiány keletkezett, és ennek ellensúlyozására eddig nem tapasztalt mértékben – még az állami tartalék gépeket is mobilizálva – került sor az aratógépek munkába állítására.⁷ A tények ismeretében nagy valószínűséggel állíthatjuk: az agrárszektorban rendelkezésre álló nagyszámú és olcsó munkaerő jelenléte képezte Magyarországon az aratás gépesítésének útjában álló legfőbb akadályt.

c) Az aratógép mellett voltak még egyéb, ugyancsak egy munkafázis elvégzésére konstruált *betakarító gépek*, amelyek általában a krónikus munkaerőhiányban szenvedő üzemekben terjedtek el. Ezek, a mai szemmel nézve technikailag egyszerű szerkezetű lóvontatású gépek, nem egyforma mértékben terjedtek el a fejlett ipari országokban sem, a hazai mezőgazdaságban pedig csupán elvétve került sor használatukra. A burgonyaültető- és szedőgépek főleg Németországban váltak ismertté.⁸ Az ennél műszaki szempontból bonyolultabb szerkezetű kukoricatörőgépből Európában alig találunk néhány példányt, az USA kukoricatermelő övezetében viszont széles körben terjedt el használatuk. A takarmánytermesztésnél alkalmazott lógereblye igen kedvelté vált a hazai nagyüzemekben is, számuk 1895-ben csaknem annyi volt, mint Németországban 1882-ben. (I. sz. táblázat) Nem a betakarításban használták, de egy munkafázis elvégzésére alkalmas gépek voltak a trágyaszórók. Az istállótrágya elterítésére képes gépek elsősorban a tengerentúlon hódítottak, míg a műtrágyaszórók főként Nyugat-Európában, és itt is a legtöbb műtrágyát alkalmazó Németország mezőgazdaságában terjedtek el. Magyarországon a műtrágyafelhasználás mértéke elmaradt az említett térség országaitól, ennél fogva a műtrágyaszórógépek száma csekélynek mondható, erre vonatkozóan értékelhető statisztikai adatokkal nem is rendelkezünk.⁹

3/ Cséplő- és magtisztító gépek

a) A hazai szántóföldi növénytermesztésben a XVIII. századtól erőteljes mértékben növekedett a gabonafélék vetésterülete (elsősorban a búzáé) és a XIX. század közepétől már döntő mértékben uralták termelésünket. Miközben tehát erőteljesen nőtt a velük bevetett földterület aránya, ha szerényebb mértékben is, de növekedtek a termésátlagok.¹⁰ Ennek következtében a kicséplésre váró gabona mennyisége évről-évre emelkedett. Magyarországon évszázadokon át a szemnyerésnek két – idő- és élőmunkaigényes – változata terjedt el: a kézi cséplés és a nyomtatás.

A gabonacséplés technikájában óriási változást jelentett a *cséplőgép* feltalálása. Mint annyi más gép esetében, úgy most is Anliából indult hódító útjára a cséplőgép,

ahol már a XVIII. század végétől tömegméretekben állították elő az állati erővel, járgánnyal meghajtott gépek különböző változatait. Magyarországon ezek a gépek a XIX. század 30-as éveinek végétől jelentek meg az akkori gazdasági és társadalmi viszonyok közepette már a kapitalista gazdálkodás néhány elemét alkalmazni próbáló nagybirtokokon. Tömeges elterjedésükre – a gőzmeghajtású cséplőgépekkel párhuzamosan – csak a 70-es évektől került sor. (I. sz. táblázat). Az 1915-ös statisztikai felvétel már a járgányos cséplőgépek enyhén csökkenő számát rögzítette, jóllehet még ekkor is a hazai cséplőgéppárlomány 61 %-át tették ki. Hatékonyságukra jellemző, hogy velük csak a gabona 9 %-ának kicséplését végezték el.¹¹

A tárgyalt korszakban Magyarországon a kézicséplést, illetve a nyomtatást felváltotta a cséplőgépek használata, és a szakirodalom ennek mértékét teljes eszközváltásként ítélte meg. Kézi erővel már csak az ország néhány rossz termőadottságokkal rendelkező vidékén csépeltek, illetve ott, ahol ezt különleges szempontok indokolták, például zsupfedél készítéséhez szükséges szalma cséplésénél. A cséplőgépek használatában minőségileg új fejezetet jelentett a gőzgépek rendszerbe állása, de erre még a dolgozat egy későbbi fejezetében részletesen kitérünk.

b) A gépi cséplés fokozatos térnyerésével egy időben, bár nem ugyanakkora ütemben, elterjedtek a különböző *magtisztító gépek* (rosták, konkolyválasztók triőrök stb.), amelyek fokozták a magnyerés minőségét, s ezáltal a piacképesebb termékek előállítását tették lehetővé. A gépek működtetéséhez, teljesítményük mértékétől függően, kézi- vagy állati erőt vettek igénybe, de egyes nagyüzemekben gőzerővel, robbanómotorral – és elvétve – elektromotorral meghajtott magtisztító gépekről is van tudásunk.

4/ Takarmányelőkészítő gépek

A takarmányelőkészítést segítő gépek (morzsoló, daráló, szecsckavágó, répavágó, füllesztő stb.) elterjedését két tényező befolyásolta döntő mértékben: az állattenyésztés részesedése az összes mezőgazdasági termelésből, és az állattenyésztés intenzivitásának mértéke. 1848 után a külterjesség jegyeit viselő állattenyésztésünk színvonala átmenetileg még a korábbi időszakhoz képest is visszaesett. A gabona termésterületének minden áron történő növelése érdekében ugyanis elsősorban a közlegelők, másodsorban az ugar területét csökkentették (IV.sz. táblázat) anélkül, hogy ezzel arányban növelték volna a vetett takarmányokét. Csak a múlt század utolsó harmadában, a mezőgazdaság szerkezeti felépítésére hosszú távon ható folyamatoknak köszönhetően lelhetők fel az intenzív termelést folytató országokra jellemző vonások mezőgazdaságunkban (a kapások és vetett takarmányok területe növekedett, emelkedett az intenzív tartásmódot igénylő nyugati szarvasmarha fajták aránya stb.) A változások ellenére azonban Magyarországon az állattenyésztés az összes mezőgazdasági termelésből még mindig csak 40 %-kal részesedett. Ez az arány Németországban és Franciaországban 50 % fölött volt, míg Dániában elérte a 70-80 %-ot.

Magyarországon takarmányelőkészítő gépekkel elsősorban a tejtermelő parasztgazdaságok, továbbá a tejtermelésre és hizlalásra berendezkedett közép és nagyüzemek rendelkeztek.

A gépek meghajtására – az üzem méretétől függően – kézi- illetve állati (járgány) erőt vettek igénybe, és csak néhány tőkeerős gazdaságban használtak ilyen célra gőzgépet, esetleg robbanómotort.

A gépesítésnek e területén hazánkban nem ment végbe teljes eszközváltás, elsősorban a kisgazdaságok leltárából hiányoztak a takarmányelőkészítő gépek, de a kívánt mértékben a közép- és nagybirtokon sem terjedt el minden típusuk. Az okokat keresve elsőként állattenyésztésünk nyugat-európaiktól elmaradó színvonalát jelölhetjük meg. De a gépek szélesebb körű elterjedését hátrányosan befolyásolta az a tény is, hogy mezőgazdasági gépiparunk képtelen volt a hazai piac igényeinek kielégítésére. Hogy erre volt igény, bizonyítékul álljanak itt a statisztikai adatok: 1893 és 1912 között a legfontosabb mezőgazdasági gépek importjából évről-évre közel 50 %-kal részesedtek¹² a takarmányelőkészítő gépek. Az import gépek magas árai miatt a kisebb gazdaságok nem is gondoltak beszerzésükre.

Felvetődik a kérdés, hogy a takarmányelőkészítő gépeknél lényegesen magasabb műszaki kultúrát igénylő konstrukciók (gőzcséplőgépek, lokomobilok, lokomotivok stb.) gyártására is képes hazai gépipar miért nem fektetett nagyobb súlyt a belső piac ilyen irányú igényeinek kielégítésére? A kérdés tisztázása még további kutatást igényel.

5/ Tejgazdasági gépek

a) A nyugat-európai országok állattenyésztésében meghatározó szerepet játszott a szarvasmarha-tenyésztés, és ezen belül is a tejtermelés. Magyarországon ezzel ellentétben hosszú időn át a juhtenyésztés volt a legfontosabb ágazat, és csak a XIX. század 60-as éveitől figyelhető meg a szarvasmarha-tenyésztés dinamikus növekedése, ekkor veszi kezdetét a nyugati fajták államilag támogatott behozatala. Magyarországon viszont a belterjes szarvasmarha-tartásra berendezkedett gazdaságokban – és főleg a nagybirtokon – eleinte a hizlalást részesítették előnyben, a tejtermelés pedig az ország nyugati, délnyugati és Pest környéki parasztgazdaságaira volt jellemző. Az urbanizáció és a szállítás fejlesztésével együttjáró jobb értékesítési lehetőségeknek köszönhetően a 80-as évektől egyre több birtokos kezdett tejtermelésre szakosodni, tehenészeteket felállítani.

A tejtermelésben vezető szerepet betöltő országok (Dánia, Svájc, Németország stb.) gazdaságaiban az 1870-es évek műszaki felfedezései forradalmi változásokat hoztak. LEFELDT és de LAVAL találmánya, a *tejszeparátor* (másnéven: *centrifuga* vagy *főlözőgép*) révén megkezdődött a tejgazdaságok gépesítése is. Alkalmazása már a termelés színhelyén lehetővé tette a tejfeldolgozást, egyúttal megnyitva az utat a tejjipar kialakulása előtt. Az e területen élenjáró Dániában a 90-es évek elején már 300 tehenre jutott egy centrifuga.

A tejcentrifugák számának magyarországi alakulásáról csak közvetett adatokkal rendelkezünk, ugyanis erre vonatkozóan az 1895. évi statisztikai összeírásakor nem történt adatgyűjtés. Más forrásokból, így a korabeli gazdasági lapokban megjelent ismertetésekből és az ugyanitt közzétett hírdetésekből, számuk emelkedésére következtethetünk. Magyarországon csak a Kühne-gyár állított elő kis szériában amerikai licenc alapján készült centrifugákat, többségükben azonban a külföldről behozott – elsősorban Westfalia és Alfa – típusok terjedtek el.¹³ A gépek egy részét a nagybirtokok tehenészeteiben üzemeltették, de találhattunk belőlük a jómódú paraszti birtokok összefogásából született tejszövetkezetekben is. Elterjedésük mértéke azonban messze elmaradt a példaként felhozott nyugat-európai országokétól.

b) A vizsgált korszak nagy feltűnést és nagy visszhangot kiváltó találmánya a *fejőgép* volt. A gép ötlete egy bizonyos COLVINS nevű feltalálótól származott, de a korszakban a THISTLE által megszerkesztett típusok terjedtek el.¹⁴ A hazai gazdasági lapok is hírt adtak az USA a mezőgazdaságát érintő általános munkaerőhiányról, amely az állattenyésztésben is éreztette hatását, és ennek pótlására – többek között – már a 90-es évektől nagy számban kezdtek fejőgépeket használni. 1909-ben a keleti tejtermelő övezetben a gazdaságok 2, nyugaton pedig 4 %-ában alkalmazták a gépi fejést.¹⁵ A nyugat-európai üzemekben is próbálkoztak bevezetésével, de ennek mértéke alatta maradt az Észak-Amerikában tapasztaltaknak.

Magyarországi alkalmazásukra eddigi ismereteink szerint nem került sor, bár a gépi fejéssel kapcsolatos híreket a hazai szaksajtó is figyelemmel kísérte.¹⁶

A fejőgépek tömeges méretű alkalmazása csak a két világháború közötti időszakban kezdődött és elterjesztésében továbbra is az észak-amerikai gazdaságok játszottak vezető szerepet.

III.

B/ ERŐGÉPEK

A mezőgazdaságban használt munkagépek és eszközök következő – és műszakilag is fejlettebb, – csoportját a gőzerővel, elektro- és robbanómotorral működő erőgépek alkották. Munkába állításuk energiaforrásként szolgált az eddig jórészt csak emberi és állati izomerőt ismerő mezőgazdaság számára. Ettől az időtől fogva a világ agrártermelésében minőségileg is új korszak vette kezdetét. A könnyebb áttekintés és a jobb megértés érdekében az erőgépeket az alábbi csoportosítás szerint kívánjuk tárgyalni:

1/ *Erőgépek*, melyeket csak más gépek és eszközök meghajtására vettek igénybe (gőzgépek, elektro- és robbanómotorok);

- 2/ *Munkagépként* használt erőgépek (gőz- és motoreke);
 3/ *Traktorok*, amelyek más gépek és eszközök meghajtására, emellett munkagépként és szállító eszközként is hasznosíthatók.

1/ A mezőgazdaságot elsőként az ipari forradalom találmánya a *gőzgép* hódította meg. Elterjedésük a cséplőgépek gőzerejű meghajtása révén vált általánossá. A mezőgazdaság gépesítésében úttörő szerepet játszó Angliában az 1840-es évektől a lincolni Clayton és Shuttleworth cég gyártotta erre a célra a legmegbízhatóbb lokomotívokat és lokomobilokat, és itt fejlesztették ki az új erőforráshoz illeszkedő cséplőgépeket is. A járgány meghajtású cséplőgépekkel ugyanis lényegesen kisebb fordulatszámot lehetett elérni, mint a gőz- és a motoros erővel működtetett típusokkal. Tehát a korábbinál sokkal nagyobb teljesítményre, és minőségileg jobb munkavégzésre (pl. magtisztítás és magosztályozás) képes cséplőgépek kialakítására és tömeges gyártására nyílt lehetőség.

A Magyarországon működő első gőzcséplő garnitúrát is Lincolnban szerelték össze, és ezt vásárolta meg az 1850-es évek elején FEHÉR József (Torontál m.) - ma: Becej (Jugoszlávia) birtokos. Kezdetben az országba került gépek mindegyike külföldi gyártmányú volt, a 60-as évek után azonban a hazai gépgyárak (M.kir. Államvasutak Gépgyára, Schlick és Nicholson, Első Magyar Gazdasági Gépgyár, Hofherr-Schrantz) is megkezdték a gőzcséplő garnitúrák gyártását és a 80-as évektől ezek színvonala már felvette a versenyt a külföldi gyárak termékeivel. A mindvégig meglévő importnak és az egyre bővülő belső gyártókapacitásnak köszönhetően nőtt a mezőgazdaságban dolgozó gépek száma. Az 1870-es évek elején Magyarországon (Horvátországgal és Erdéllyel együtt) még csupán 2416 cséplőgarnitúrát tartottak nyilván, az 1895. évi adatok szerint számuk elérte a 9509-et, és 1915-ből már 19920 gépről van tudomásunk. Ebben az esztendőben a gépállomány 26,9 %-a gőzcséplőgép volt, amellyel a gabona 37,3 %-ából nyerték ki a szemet.

Az e területen végbement dinamikus fejlődést bizonyítja a robbanómotorral hajtott cséplőgarnitúrák számának gyors ütemű emelkedése. Erre vonatkozóan az 1895-ös statisztikából még nem, de az 1915. évi összeírásból már rendelkezünk adatokkal. Ezek szerint ekkor (a magyar birodalomban) 8835 motoros cséplőgépet tartottak nyilván, ez a mennyiség a gépállomány 12 %-át jelentette, és vele csépeltek ki a gabona majdnem 27 %-át. Tehát az 1915-ben a megtermelt gabona 64 %-át a korszak élenjáró technikáját képviselő gőz- és motoros erővel hajtott gépekkel csépeltek ki.

Ha azonban az ország cséplőgépállományának összetételét a horvátországi és az erdélyi adatok nélkül vizsgáljuk, az így kialakult állapot még kedvezőbbnek mondható. Az 1915. évi adatok ugyanis 18892 gőz-, 7459 motoros- és 33936 járgányos cséplőgépet tartottak nyilván. Ekkor a gabonafélék 72 %-át gőz- és 13 %-át motoros erővel csépeltek ki, azaz Magyarország fentiekben meghatározott részében a megtermelt gabona 85 %-ának cséplésénél már ezt a legmodernebb technikát alkalmazó eljárást részesítették előnyben

Az egykorú források tanúsága szerint a századforduló táján, ha elvétele is, de sor került elektromotorok alkalmazására. Magyarországon a nemzetközileg is elismert Ganz-cég állított elő villanymotorokat, ezeket cséplőgépek, tejjgazdasági- és takarmányelőkészítő gépek meghajtására lehetett felhasználni. A korabeli gazdasági lapok 1912-ben szenzációként adtak hírt villamos motorral és villanyfény mellett végzett cséplésről.¹⁷ Alkalmazásuk azonban elszigetelt jelenség maradt, miként a robbanómotorok használata is a takarmányelőkészítő- és tejjgazdasági gépek meghajtásánál. Tudomásunk van arról, hogy gróf FESTETICS Andor volt földművelésügyi miniszter szelestei (Gömör és Kis-Hont m.) – ma: Slizké (Cseh és Szlovák Köztársaság) birtokának gazdaságában már 1894-ben Bánki-Csonka-féle robbanómotort tartottak üzemben.¹⁸

Összességében megállapítható, hogy Magyarországon az erőgépek közül a gőzgépek és robbanómotorok cséplés területén történő alkalmazása erősen megközelítette, egyes régiókban el is érte a fejlett ipari országokban tapasztalt mértéket. Ez a kép azonban nem volt ilyen kedvező a robbanó- és elektromotoroknak a mezőgazdaság más területein történő hasznosítása esetében. Míg fejlett országokban számottevő mértékben használtak robbanómotorokat – és főként Németországban elektromotorokat – a tejjgazdasági- és takarmányelőkészítő gépek működésére, addig Magyarországon csak nagyon elszigetelt formában került sor munkába állításukra. E fejlett ipari országokban felismerték a robbanómotorok előnyét a bonyolultabb üzemeltetést igénylő gőzgépekkel szemben és a századforduló után előnyben részesítették ezeket a takarmányelőkészítő- és tejjgazdasági gépek, valamint a víz- és trágyalé pumpák üzemeltetésénél.

2/ Munkagépként használt erőgépek

a) Gőzeke

A gőzerővel a szántóföldi növénytermesztésben történő közvetlen hasznosítása – a gőzeke szántás – addig soha nem tapasztalt feltűnést és nagy vitát váltott ki a szakemberek körében. A gőzeke műszaki adottságánál fogva sík vidéken fekvő, nagyobb tagból álló területen képes az ideális munkavégzésre. Használatuk elsősorban a nagyüzemekben bizonyult gazdaságosnak, így vált a gőzeke Magyarországon, de más nyugat-európai országokban is a belterjes gazdálkodást folytató nagyüzemek jelképévé.¹⁹ A gőzeke a XIX. század második felétől hódította meg a mezőgazdaságot. Az első sikeres példányt 1855-ben J. FOWLER angol gépész építette, és ilyen ún. egymozdonyos rendszerű gőzeke 5 évvel feltalálása után már Magyarországon is munkába állt. Az egy lokomobillal történő szántás azonban meglehetősen nehézkesnek bizonyult, ezért FOWLER tökéletesítette találmányát, 1863-ban kifejlesztette a kétgépes rendszert és ez a változat terjedt el a legtöbb országban. A két – egyenként 10-20 lóerejű – lokomobillal végzett szántás gyorsabb, egyszerűbb és pontosabb volt, mint a korábbi típusok esetében. Magyarországi elterjesztésében a

cukorrépat termelő nagyüzemek jártak élen, hiszen a kétgépes gőzekével naponta akár 9 kh-on is jó minőségű magágyat lehetett készíteni, ráadásul kat. holdanként 1-3 frt-tal olcsóbban, mint fogatos erő alkalmazása esetén. Használatát általános elégedettség kísérte, a gépek magas ára azonban határt szabott hazai elterjedésüknek. Egy készlet - teljesítménytől függően - 28 és 45 ezer frt közötti áron kelt el, és így vásárlásukra csak a tőkeerős nagygazdaságok gondolhattak. Statisztikai adatok bizonyítják (I. sz. táblázat), hogy számuk ennek ellenére dinamikusan növekedett, de elterjedésük mértéke alatta maradt a Németországban tapasztaltaknak. Magyarországon azonban a "gőzeke-korszak" lényegesen hosszabb ideig tartott, mint a fejlett ipari országok többségében, ahol a két világháború közötti időszakban számuk stagnált (Németország), vagy erőteljesen visszaesett (Egyesült Államok). Magyarországon ezzel ellentétes folyamat játszódott le, a gőzeke-készletek dinamikus növekedése volt tapasztalható. Számuk 1925-ben az előző tíz évhez képest 50 %-kal gyarapodott,²⁰ miközben 1915-höz viszonyítva a szántóterület nagysága ugyanennyivel (12.800.000-ról 5.820.000 hektárra) csökkent. (I.sz. táblázat) A mezőgazdaság gépesítésében úttörő szerepet vállaló USA-ban gőzeke nem töltött be olyan fontos szerepet, mint Németországban vagy Magyarországon. Az Egyesült Államokban a századfordulótól a fejlődés valódi alternatíváját kínáló traktorral végezhető talajmegmunkálás kapott elsőbbséget. Történelmi távlatokból nézve a XIX. század modern mezőgazdaságát szimbólizáló gőzeke a műszaki fejlődés zsákutcájának bizonyult, csakúgy, mint az azonos működési elven alapuló villamos szántógép.

b) A villamos szántógépek ötlete Németországból származott, ahol a legnagyobb számban a Siemens-Schuckert cég műhelyeiben történt összeszerelésük. A műszaki szempontból is kurióznak számító külföldi próbálkozásokról a hazai lapok is említést tettek.²¹ Hamarosan már itthoni kísérletekről is beszámolhattak; 1901-től a gróf Batthyány-féle ikervári uradalomban Siemens-Schuckert gyártmányú készlettel végeztek sikeres szántást.²² Az elektromos erővel történő szántás azonban valóban csak technikátörténeti szenzáció maradt, jelentősége még Németországban is elhanyagolható volt a gőzekéhez képest.

c) A világ mezőgazdaságának gépesítésében valódi fordulatot minden kétséget kizáróan a petróleum-, benzin- és nyersolaj tüzelésű *robbanómotorok* megjelenése hozta. Alkalmazásuk egyik színtere a belső gazdaság, az állattenyésztés volt, ahol - mint már erről korábban szóltunk - a különböző takarmányelőkészítő - és tejgazdasági gépek működtetéséhez szolgáltak energiaforrásként. Felhasználásukra a másik lehetőség a növénytermesztésen belül, a szántás során kínálkozott. Az erre az egy munkafolyamat elvégzésére képes gépet, a *motorekét* a XIX. század végétől kezdve ismerték és alkalmazták. A legfejlettebb ipari országok mindegyike képes volt ezek gyártására, de a legsikeresebbnek a német STOCK, R. konstrukciója bizonyult. Talán ez is közrejátszott abban hogy elsősorban Németországban váltak kedvelté és népszerűségük a 20-as évek végéig töretlen maradt.

Ismereteink szerint nálunk először gróf KÁROLYI Gyula tiborszállási (Szatmár m.) birtokán 1905-ben mutatkozott be motoreke. ²³ Magyarországon az I. világháború kitöréséig azonban csupán néhány tucat állt munkába, így a hazai talajművelésben játszott szerepük elhanyagolható volt.

3/ Traktor

Mint erre már dolgozatunkban többször is utaltunk, a modern mezőgazdaságban alkalmazott gépek történetében a traktorok megjelenésével egy új korszak vette kezdetét. Az első, az üzembiztonság minimális feltételeinek megfelelő traktor az 1890-es évek elején az Egyesült Államokban került le a munkapadról. Ezt az előnyét mindvégig megőrizve a világ traktortermelésének és alkalmazásának úttörője az észak-amerikai ország gyárai és farmerei voltak. Rövid idő alatt legalább egy tucat márka nevét (IHC, Big Four, TWIN City, Caterpillar, case, Hart-Parr stb.) ismerte meg a világ. Az Egyesült Államokon kívül kis szériában az európai fejlett ipari országokban is gyártottak traktort. Technikatörténeti érdekességként tartjuk számon, hogy 1913-tól Szombathelyen a Magyar Motor és Gépgyár Titán néven néhány Big Four utánzatú traktort szerelte össze.

Amikor a traktorok alkalmazásának I. világháború előtti történetét vizsgáljuk, tisztában kell lennünk azzal a ténnyel, hogy a mai szemmel nézve is elfogadható teljesítményre és biztonságra képes gépek előállítására 1918-ig HENRY RORD "Fordson"-jainak megjelenéséig - még az Egyesült Államok gépgyártása sem volt képes. Ez a tény mindenestre akadályozta a traktorok gyorsabb ütemű elterjedését, bár az USA-ban kisebb mértékben, mint az európai országokban. Az I. világháború előtt gazdasági szempontból is jelentős számú traktor csak az észak-amerikai gazdaságokban dolgozott. ²⁴

év	teherautó (db)	traktor (db)
1910	–	1000
1911	2000	4000
1912	5000	8000
1913	10000	14000
1913	15000	17000

Miként ez a táblázat adataiból is kitűnik, a fejlett ipari háttérre építve elkezdődött a mezőgazdasági termékek közötti szállításánál nélkülözhetetlen teherautók üzembeállítása is.

A traktorok elterjedésének üteme az európai mezőgazdaságban nagyságrendekkel elmaradt az Egyesült Államokétól. Amennyiben azért találunk kapcsolódási pontot a tengerentúli országhoz, hogy az Európában üzembe helyezett gépek döntő többsége onnan érkezett. Ami a Magyarországon mezőgazdasági munkát végző traktorok

számát illeti, - hivatalos statisztikai adatok híján - csak becslésekre hagyatkozhatunk. A rendelkezésünkre álló forrásokból arra következtethetünk, hogy az I. világháború előtt az ország traktorállománya másfélszáz körül lehetett,²⁵ és ennek túlnyomó többsége amerikai gyártmányú volt. Az a tény mindenesetre a hazai műszaki- és agrárszakemberek nyitottságát, jó szakmai érzékét dicsérte, hogy időben felismerték a XX. század mezőgazdaságát forradalmasító traktor jelentőségét. Ismertetésük, népszerűsítésük érdekében mindent megtettek, ilyen céllal szervezték az 1909. évi mezőhegyesi és az 1913. évi galántai nemzetközi szántóversenyt.²⁶ Különösen az utóbbi rendezvényre egész Európa szakmai közvéleménye felfigyelt, mert a nagyszabású szántóversenyen a világ összes jelentős cége képviseltette magát, így mintegy 40 gép teljesítményének összehasonlítására nyílt lehetőség. Az eseményt akár szimbólikus jelentőségűnek is felfoghatjuk: Magyarország lépést akart tartani a világgal. Erre általában csak akkor lehet vállalkozni, ha az előtte haladó körvonalai még láthatók, s van némi remény legalább a megközelítésére.

IV.

A fejlett ipari országok mezőgazdaságában alkalmazásra kerülő gépek és eszközök elterjedését, másszóval a mezőgazdaság műszaki fejlődését áttekinthetjük, hogy e területen a XIX. század második fele és az I. világháború kitörése között eltelt évtizedekben eddig nem tapasztalt mértékű változások következtek be. A belterjesség magas fokát elérő növénytermesztéssel és állattenyésztéssel, valamint fejlett mezőgazdasági gépgyártással rendelkező országokban az állati izomerőre épülő, egy-egy munkafolyamatot meggyorsító, ugyanakkor élőmunkát megtakarító eszközök mellett új energiaforrásokat hasznosító gépek munkába állítására is sor került. Kezdetben a gőzgép, később pedig a belsőégésű- és villamosmotor által előállított energiát fordították az eddig is ismert eszközök működtetésére. Ezek az új energiaforrásokat hasznosító erő- és a velük működtetett munkagépek a mezőgazdaság fejlődésének új perspektíváit csillantották fel. A példaként említett országok mezőgazdaságának műszaki fejlődésére - ha ennek egyébként valós közgazdasági akadályai nem voltak - a gépek tömegmértékű, üzemnagyságtól független elterjedése volt jellemző. A haladás fő irányát tekintve nem találunk lényeges különbségeket, legfeljebb a helyi gazdasági adottságokból eredő eltérések miatt tapasztalhatunk némi eltérést. Az országok döntő többsége rövid idő alatt eljutott a "gőzkorszakba" (gőzeke, gőzcséplés), és haladt tovább a XX. század mezőgazdaságát meghatározó robbanó- és villamosmotorok felhasználásának irányába; ezen az úton azonban különböző távolságot tettek meg. A traktornak, mint a mezőgazdaságban leguniverzálisabban hasznosítható robbanómotornak a térnyerése az Egyesült Államokban volt a legjelentősebb, míg a villamosmotor alkalmazásában Németország jutott a legmesszebbre.

Ha a világ agrárműszaki fejlődésében bekövetkezett változások tendenciáit tesszük nagyító alá, megállapíthatjuk, hogy a mezőgazdasági gépgyártásban és egyáltalán a mezőgazdaság gépesítésében egykor versenytárs nélkül álló Anglia a század második felétől fokozatosan kezdi elveszíteni hegemoniáját. A világ mezőgazdasága a "gőzkorszakot" követő új fejlődési szakaszba már az USA vezetésével lépett, megközelítette Angliát Németország, sőt bizonyos területeken (villamosenergia alkalmazása) már meg is előzte.

A fejlődés főbb tendenciáit sorakoztatva szembevetve, hogy a változások a termelés mindkét – növénytermelés, állattenyésztés – ágazatát érintették, és ezen országok mezőgazdasága eljutott a "részleges gépesítés" szintjére.²⁷

A XIX. század döntő hatású politikai és gazdasági változásainak köszönhetően a magyar mezőgazdaságban is megteremtődtek a nyugat-európai fejlődési pályára történő átállás feltételei. Az eltérő gazdasági környezetben létező a fejlődés alacsonyabb szintjén álló hazai mezőgazdaságban a század közepétől számított 3-4 évtizeden keresztül óriási erőfeszítések történtek a gép- és eszközállomány modernizálására. Sikerként kell elkönyvelni, hogy az említett időszakban a kézi (pl. kasza) és a lóvontatású (pl. vaseke) eszközök körében teljes eszközváltás ment végbe.

E fejlődési szakasz utolsó periódusában – tipusoként eltérő ütemben – megindult az igaerőre épülő eszközök térnyerése (járgányos cséplőgép, vető- és aratógép stb.), és a 80-as évektől kezdve a magyar mezőgazdaság is elérkezett a "gőzkorszakhoz". Az e fejlődési szakaszban végbement átalakulás mértéke igen különböző volt, míg ugyanis a gőzcséplés területén erősen megközelítette a fejlett országok színvonalát, addig a gőzke-szántás esetében – a dinamikus növekedés ellenére – ez a lemaradás már számottevő maradt.

Ha a fejlett országok és a hazai mezőgazdaság műszaki színvonalára közötti különbségeket próbáljuk rendszerezni, akkor feltétlenül észre kell vennünk, hogy Magyarország az I. világháború előtt már nem volt képes a gőzgép utáni korszak műszaki újdonságainak (robbanó- és villamos motorok) tömeges átvételére, ezalól csupán a motoros cséplés jelentett kivételt. A különbségeket tovább kutatva rá kell mutatnunk arra, hogy a gépesítés Magyarországon elsősorban a növénytermesztés területén volt mélyrehatóbb, míg az állattenyésztés ilyen irányú fejlesztésére lényegesen kevesebb figyelmet fordítottak.

A fejlődés fő irányát tekintve egy igen lényeges eltérésre hadd irányítsuk rá a figyelmet; a fejlett országokkal ellentétben a magyar mezőgazdaságban végbement műszaki átalakulás szinte kizárólag a nagyüzemekben volt érzékelhető, a változások csak esetenként érintették a közép-, és még ritkábban a kisüzemeket. Ennek gyökereit a két eltérő fejlődési típust és fejlettségi szintet képviselő országok gazdaságában kell keresni. A fejlettség alacsonyabb szintjén álló hazai mezőgazdaság műszaki fejlesztését nehezítette a belföldi gépgyártó kapacitás szűkös volta, az egyes régiókat

sújtó munkanélküliség okozta szociális feszültség, ezek együttesen mind a gépesítés ellen ható tényezők voltak.²⁸

1848 és 1914 között eltelt több mint fél évszázad alatt a magyar mezőgazdaságban jelentős erőfeszítések történtek arra, hogy a gazdálkodás szintjét a fejlett ipari országokéhoz közelítsék. E felzárkózási kísérlet során tapasztalt elszántság, lendület és dinamizmus csak a lemaradás mértékének csökkentésére volt elegendő, a sikeres felzárkózáshoz kevésnek bizonyult. Történelmi távlatokból tekintve azonban felértékelődik a korszakban végbement műszaki változások jelentősége, hiszen mezőgazdaságunk gépesítésének színvonala a két világháború közötti évtizedekben nem emelkedett számottevően, nem követte a világban lezajló változásokat. A magyar agrártermelők az 1945-ös földosztás végrehajtásakor - a traktor kivételével - lényegében a dualizmus korából örökölt gép- és eszközállománnyal, és műszaki ismeretekkel rendelkeztek.

I. sz. táblázat

Ország	Év	Gőz- cséplő- gép	Járgá- nyos- cséplőgép	Arató és ka- szálógép	Vetőgép	Gőzeke	Traktor	Eke	Lókapa	Széna- forgató	Tejcentri- fuga
Magyar- ország (Horvát- országgal és Erdéllyel)	1871	2416	3198	1853	6293	7					
	1895	9509	49342	4964	45934	179	-	1566629	25824	26554	
	1915	19920	45149	30000		350					
	1925					549	1183				
Német- ország	1882	75690	298300	19634	63842	836					
	1895	252900	595100	35000	169000	1700					
	1907	488867	947003	301325	290039	2995	n.a	n.a	1580000		336906
Francia- ország	1882	211045*		35172	29391			3267187	195410	27364	
	1892	254380*		62185	52375			3669221	251798	51451	
Belgium	1880	6900		1500	1800						
	1910	23000		19000	12000						
USA	1907	500000	947000	300000							
	1914						17000				

*Cséplőgép összesen

II. sz. táblázat

Ország	Év	Szántóföld /ha/	Szántóföld és kert /ha/
Magyar- ország	1895	12.011.126	12.395.527
	1913	12.823.137	13.201.623
Német- ország	1900		26.257.000
	1913		26.111.000

III. sz. táblázat

Ország	Év	Szarvasmarha	Ló
Magyar- ország	1895	5.696.700	1.972.930
	1911	6.028.232	2.001.431
Francia- ország	1892	14.313.573	3.236.130
	1913	14.797.710	3.222.080
Német- ország	1900	18.946.000	4.195.000
	1913	20.994.000	4.558.000

IV. sz. táblázat

Ország	Év	Ugar %
Magyar- ország	1881-1885	18,37
	1896-1900	12,18
	1911-1915	8,86
Német- ország	1883	7,2
	1900	4,8
	1913	2,6

V. sz. táblázat

Művelési szerkezet

Ország	Év	Gabona- félék	Kapások	Takarmány- növények	Ipari növények
Magyar- ország	1890-94	64,39	26,72	6,54	1,88
	1911-15	57,1	30,6	9,5	1,1
Német- ország	1883	55,2	14,8	11,3	1,4
	1913	60,7	19,5	11,4	0,4

JEGYZET

¹ Nem úgy Németországban, lásd: FRANTZ, G. 1969. és DENCKER, C.H. 1961

² Erre vonatkozóan lásd többek között: Magyarország története 1978. és 1979.; VÖRÖS A. és FÜR L. 1976.; BARBARITS L. 1965. és 1972.; VARGA Gy. I. 1965.; SÁRKÓZI Z. - SZIGETVÁRI G. 1959.; SÁNDOR V. 1961. és 1962.; BALASA I. 1973.

³ A Magyar Korona Országainak mezőgazdasági statisztikája. IV.kötet. Budapest, 1900.

⁴ CHAMBERS, J.D. - MINGAY, G.E. 1978. 189-190.pp.

⁵ Magyar Statisztikai Évkönyv, 1873.

⁶ FEHÉR Gy. 1979. 153. és 159.p.

⁷ BARBARITS L. 1979. 462.p.

⁸ Az 1907. évi statisztikai összeírás szerint Németországban 2700 burgonyaültető- és 11000 darab burgonyaszedőgép volt munkában. Produktívkráfte...1985. 179.p.

⁹ A műtrágyaszóró gépek magyarországi elterjedéséről lásd: FEHÉR Gy. 1985. 415.p.

¹⁰ SZUHAY M. 1971. 44.p.

¹¹ Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat, 66. kötet. Budapest, 1924. 422-431.pp.

¹² BARBARITS L. 1972. 454.p.

¹³ UJHELYI I. évszám nélkül. 21.p.

¹⁴ ENGERLBRECHT K. 1874. 237.p.

¹⁵ SCHLEBECKER, J.T. 1975. 254.p.

¹⁶ Erre vonatkozóan megjelent gazdag anyagból lásd többek között: GRATZ O. 1915.; MONOSTORI K. 1904.; JÁSZBERÉNYI A. - SZÁSZ F. 1908.; SZÁSZ F. 1909.; a gazdasági lapok írásai közül pedig: Köztelek 1894. június 6. és július 4.; Állattenyésztési és Tejgazdasági Lapok 1905. május 13.; 1912. július 4. és december 22.

¹⁷ Gazdasági Lapok 1912. április 7. FEHÉR Zoltán: A mezőgazdaság és a villamosság. 282-284. pp.; Gazdasági Lapok 1912. október 6. BALOGH Bálint: Cséplés villamos erővel. 756.p., ez utóbbi cikk Gülcher Jakab nemesnebojszai (Pozsony m.), ma: Nebojsa (Cseh és Szlovák Köztársaság) birtokán végzett cséplésről közöl fényképes beszámolót. A villamos motorok térhódítását a helyi elektromos művek is elősegítették. A Torontál megyei Zsombolyán (ma: Jimbolia-Románia) a helyi elektromos

művek 1910-ben két darab elektromos cséplőgarnitúrát vásárolt, de ez annyira túl lett terhelve, hogy a következő évben már tizenöt garnitúrát állított munkába. A vas megyei elektromos művek 1913/14-ben 35 darab elektromos cséplőkészlettel rendelkezett, a fentiekre vonatkozóan lásd: ZACHARA L. 1914. 40.p.

¹⁸ Köztelek 1894. október 24. 1477.p.

¹⁹ HAUSHOFER, H. 1972. 278.p.

²⁰ ROTHMEYER I. 1929. 13.p.

²¹ Köztelek 1894. november 17.; Magyar Mémők és Építész Egylet Közlönye 1914. szeptember 13. és 27.

²² PÁLL A. 1913. 60.p.

²³ Gazdasági Lapok 1905. október 8. 809.p.

²⁴ SCHLEBECKER, J.T. 1975. 168.p.

²⁵ PÁLL A. 1913., ezzel szemben VÖRÖS Antal az I. világháború előtti munkában álló traktorok számát pár ezerre becsülte, lásd: Magyarország története. 1978. I.kötet 309.p.

²⁶ Jelentés a galántai...1915.; Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára, leltári szám: X.3775.

²⁷ DENCKER, C.H. 1961.4-5.pp.

²⁸ A jelenség tértől és időtől független, ennek igazolásául álljon itt a Magyar Közlöny 143. szám/1946. június 27./ a Földművelésügyi Minisztérium 141000/46. számú rendelete /1.§.2. bekezdés/: "Aratógépek használatát csak akkor és csak oly mértékben engedélyezheti, amikor és amilyen mértékben az aratási munkálatok elvégzését kézi munkaerővel biztosítani nem lehet, illetőleg a munkavállalók az aratást hatóságilag megállapított munkabérek mellett elvégezni nem hajlandók."

IRODALOM

BALASSA Iván 1973.: Az eke és a szántás története Magyarországon. Budapest.

BARBARITS Lajos 1965.: A vetés gépesítésének kezdetei és elterjedése Magyarországon. Budapest.

BARBARITS Lajos 1972.: A magyar mezőgazdaság gépesítését hátráltató jelenségek a tőkés gyáripari verseny körülményei között. Agrártörténeti Szemle. 3-4. szám. Folyóirat. Budapest.

BARBARITS Lajos 1979.: A kézi és gépi eszközváltás és az aratómunkás-mozgalmak. Agrártörténeti Szemle. 3-4. szám. Folyóirat. Budapest.

CHAMBERS, J.D. - MINGAY, G.E. 1978.: The Agricultural Revolution 1750-1880. London.

DENCKER, C.H. 1961.: Handbuch der Landtechnik. Hamburg, Berlin.

ENGELBRECHT Károly 1874.: A szarvasmarha, ennek fajta- és küllemtana /.../ Budapest.

FEHÉR György 1979.: Az aratás gépesítésének elterjedése, különös tekintettel a McCormick cég magyarországi üzleti tevékenységére /1850-1900/. Technikatörténeti Szemle XI. szám. Folyóirat. Budapest.

FEHÉR György 1985.: A műtrágyázási technológia és a műtrágyák használatának elterjedése Magyarországon az I. világháború előtt. Agrártörténeti Szemle. 3-4. szám. Folyóirat. Budapest.

FRANTZ, G. 1969.: Die Geschichte der Landtechnik in 20. Jahrhundert. Frankfurt am Main.

FÜR Lajos 1976.: A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón /1890-1914/. In: A magyar mezőgazdaság a XIX-XX. században /1849-1949/. Szerk.: GUNST Péter - HOFFMANN Tamás. Budapest.

GRATZ Otó 1915.: Kísérletek Omega fejőgéppel. Budapest.

- HAUSHOFER, H. 1972.: Die deutsche Landwirtschaft im technischen Zeitalter. 2. Auflage. Stuttgart.
- JÁSZBERÉNYI András - SZÁSZ Ferenc 1908.: Tejgazdaság. Kolozsvár.
- Jelentés a galántai...1915.: Jelentés a galántai nemzetközi szántógépbemutatóról. Összeállította: SPORZON Pál - KARKOVÁNY Ákos. Budapest.
- Magyarország története. 1979.: Magyarország története 1848-1890. I-II. Főszerk.: KOVÁCS Endre. Budapest.
- Magyarország története. 1978.: Magyarország története 1890-1918. I-II. Főszerk.: HANÁK Péter. Budapest.
- MONOSTORI Károly 1904.: A tejgazdaság alapvonalai. Budapest.
- PÁLL Andor 1913.: A motoros szántás. Budapest.
- Produktivkräfte...1985.: Produktivkräfte in Deutschland 1870 bis 1917/18. Wiss. Red.: MÜLLER, H.H. Berlin.
- ROTHMEYER Imre 1929.: A traktorok jelentősége a mezőgazdaságban. Budapest.
- SÁNDOR Vilmos 1961.: A technika fejlődése Magyarországon a kapitalizmus korában. Történelmi Szemle. 3. szám. Folyóirat. Budapest.
- SÁNDOR Vilmos 1962.: A gabonacéplés gépesítése Magyarországon. Agrártörténelmi Szemle. 3-4. szám. Folyóirat. Budapest.
- SÁRKÖZI Zoltán - SZIGETVÁRI István-SZILÁGYI Gábor 1959.: A százéves mosonmagyaróvári mezőgazdasági gépgyár története 1856-1956. Budapest.
- SCHLEBECKER, J.T. 1975.: History of American Farming 1607-1972. Iowa.
- SZÁSZ Ferenc 1909.: Tehenészetek szervezése és vezetése. Budapest.
- SZUHAY Miklós: 1971.: A szántóföldi termelés fejlődése a magyar mezőgazdaságban 1867-1914. Agrártörténelmi Szemle 1-2. szám. Folyóirat. Budapest.
- UJHELYI Imre évszám nélkül: A tejgazdaság dióhéjban kisgazdák részére. Budapest.
- VARGA Gyula 1965.: A parasztság munkaeszközei. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914. I.kötet. Szerk.: SZABÓ István. Budapest.
- VÖRÖS Antal 1976.: A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján /1849-1890/. In: A magyar mezőgazdaság a XIX-XX. században /1849-1949/. Szerk.: GUNST Péter - HOFFMANN Tamás. Budapest.
- ZACHARA Lajos 1914.: Elektromosság a mezőgazdaságban. Budapest.

Die Mechanisierung ungarischen Landwirtschaft zwischen 1849 und 1914 im Vergleich zu den hochentwickelten Industrieländern

1. Die technische Entwicklung der ungarischen Landwirtschaft zwischen 1849 und 1914 überblickend, lässt sich feststellen, dass die Veränderungen nach der Bauernbefreiung /bürgerliches Eigentum und Marktsystem/ trotz ungünstiger politischer Verhältnisse /Absolutismus zwischen 1849 und 1867/ die Nachfrage nach Lebensmitteln und landwirtschaftlichen Rohstoffen im In- und Ausland erhöhten. Gleichzeitig wurde die ungarische Landwirtschaft mit zwei Herausforderungen konfrontiert: zum einen mit der eben erwähnten Marktsteigerung und andererseits mit dem Zusammenbruch des feudalen Eigentums- und Arbeitssystems in der

gesamten Wirtschaft. In der ungarischen Wirtschaft wirkten die langfristigen konjunkturellen Kräfte und jene Faktoren parallel, die wachsenden Ansprüche durch eine Steigerung des technischen Niveaus der Landwirtschaft zu befriedigen suchten. Durch den Wegfall der kostenlosen Arbeitskraft /Fussdienst, Zugfron/ wurden die Produktionskosten zwar in einer erheblichen Masse gesteigert, doch wurde diese Steigerung dadurch abgeschwächt, dass der Agrarsektor nun auf mehrere Millionen billige Arbeitnehmer zurückgreifen konnte. Die Mechanisierung der Landwirtschaft /z.B. durch Mähmaschinen u. a. m./ verursachte gewaltige soziale Spannungen, führte zu Streiks und anderen Auseinandersetzungen. Obwohl es ungünstige wirtschaftliche Tendenzen zur damaligen Zeit gab, können wir eine bedeutende Steigerung des technischen Niveaus der Landwirtschaft konstatieren. Vor dem Hintergrund eines regionalen und temporären Arbeitskräftemangels kommt es in der ungarischen Landwirtschaft zu einer Steigerung der Arbeitslöhne; dies und vor allem der Zwang zur Mechanisierung bestimmter Arbeitstätigkeiten /Dreschen, Säen, Pflügen/ führt die ungarische Landwirtschaft im letzten Viertel des 19. Jahrhunderts aus ihrer Misere heraus.

2. Zu Beginn der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts stammte die Mehrzahl der landwirtschaftlichen Maschinen aus England.

Bei ihrem Import nach Ungarn spielten ungarische Emigranten eine grosse Rolle. In der zweiten Hälfte der sechziger Jahre traten in verstärkter Masse auch deutsche und österreichische Landwirtschaftsmaschinenhersteller auf den Plan: sie gründeten in Ungarn eigene Handelsniederlassungen und Betriebe. Parallel dazu entwickelte sich auch die ungarische Landmaschinenindustrie. Diese Konkurrenz bewirkte eine Verbesserung des technischen Niveaus der Maschinen und führte zu einer Senkung der Preise für diese Landmaschinen; allerdings lag das allgemeine Preisniveau immer noch um etwa 50 % höher als in den hochentwickelten Industrieländern.

3. Findet im Bereich der Bodenbearbeitung eine grundsätzliche qualitative Veränderung der Arbeitsgeräte /Holzpflug – Eisenpflug, Holzegge – Eisenegge/ statt, so wird bei der Ernte des Getreides die Sichel durch die Sense und der Dreschflügel durch die Dreschmaschine ersetzt. Auch wenn die Tiefe dieser Veränderung nicht ganz so gross war, ist die mit der in Westeuropa durchaus vergleichbar. Für die ungarische Landwirtschaft existiert umfangreiches statistisches Material über die Anwendung von Dampfmaschinen /Dampfpflüge und -dreschmaschinen/ sowie von Explosionsmotoren /Dreschen, Pflügen/ und Elektromotoren /Erzeugnisse der weltberühmten Ganz-Unternehmens/; weiterhin liegen Zahlen über die Nutzung der Mähmaschine in Ungarn vor.

4. Die technische Entwicklung der Landwirtschaft in Ungarn weist signifikante Unterschiede zu den hochentwickelten Industrieländern auf. Im Bereich der Anwendung von Traktoren und Lastkraftwagen beträgt beispielsweise der Rückstand zu den Vereinigten Staaten mehrere Jahrzehnte; ein etwas kleinerer Rückstand lässt sich hier

im übrigen auch für die führenden westeuropäischen Staaten feststellen. Ein weiterer wichtiger Unterschied liegt in der Struktur der ungarischen Landwirtschaft begründet. Werden in Ungarn die Kleingeräte /Häckselmaschine, Schrotmühle/ vorwiegend mit menschlicher oder tierischer Arbeitskraft angetrieben, so ist an ihre Stelle in den hochentwickelten Industrieländern bereits die Dampfmaschine oder der Elektro- bzw. Explosionsmotor getreten. Weiterhin sind Milchseparatoren, die die Milchverarbeitung revolutionierten, im damaligen Ungarn kaum verbreitet. Über die Nutzung von Melkmaschinen können hingegen wegen fehlender Quellen keine detaillierten Vergleiche angestellt werden; ebenfalls fehlt das nötige statistische Material für die Anwendung solcher Spezialmaschinen wie Kartoffelsä- und erntemaschinen, Maiserntemaschinen.

5. Die Tendenzen in der Mechanisierung der ungarischen Landwirtschaft zwischen 1849 und 1914 entsprechen qualitativ denen in den hochentwickelten Industrieländern. Im Vergleich zum Ungarn vor der bürgerliche Revolution vollzogen sich grundsätzliche Änderungen; zugleich verringerten diese grundsätzlichen Änderungen auch den hochentwickelten Industrieländern und leiteten den Prozess der Umwandlung Ungarns zu einem hochentwickelten Agrarland ein. In diesem Zusammenhang ist hervorhebenswert, dass die Mehrzahl der landwirtschaftlichen Geräte und Maschinen bereits in Fabriken hergestellt wurden. Eine Besonderheit der ungarischen Landwirtschaft war, dass die Dampfmaschine gegenüber Explosions- und Elektromotoren als Antriebskraft eindeutig dominierte. Eine weitere Spezifik besteht darin, dass die Mechanisierung der Tierhaltung nicht so weitgehend war, wie z.B. auf dem Gebiet der Milchwirtschaft. Die grosse Dynamik in der Entwicklung der ungarischen Landwirtschaft erfuhr durch den I. Weltkrieg einen bedeutenden Rückschlag. Der Pariser Frieden /1920/ war nicht für Ungarn eine politische, sondern vor allem auch eine wirtschaftliche Zäsur, so dass der Abstand Ungarns zu den hochentwickelten Industrieländern wieder wuchs.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

KERTÉSZETI TERMÉNYVÁSÁROK, MINT A XIX. SZ.-I NAGYTÁJI MUNKAMEGOSZTÁS EREDMÉNYEI*

Csoma Zsigmond

A vásárok történetével és néprajzával tudományunk már alaposan és behatóan foglalkozott.¹ Ennek ellenére a termény, de különösen a kertészeti terményvásárok szerepét és jelentőségét összefoglalóan nem vizsgálta még senki. Pedig úgy gondolom, hogy ezeknek a vásárfajtáknak a behatóbb vizsgálata is közelebb visz a paraszti árutermelés és a magyarországi tőkés gazdálkodás kialakulásának, fejlődésének megértéséhez. Ezzel is hozzájárul a Kárpát-medence eltérő adottságú, egymásra utalt nagytájainak, különböző termelő kultúrájának-munkamegosztásának megvilágításához és bemutatásához.

A hegyvidékek és a mélyföldek-alföldek népességének egymást kiegészítő és elősegítő egymás mellett élése már a középkorban általános volt és visszavezethető a gabonatermelő-élelmiszertermelő síksági, és az építőanyagot, fémeket, tüzelőanyagot, ásványi kincseket biztosító, szállító magasabb fekvésű földrajzi tájak gazdasági – kulturális együttélésére.² A Kárpátok és az Alpok vonulata két nagy vásárvöly és három medencei vásárhelyhálózat kialakulására adott lehetőséget. Az *első* a Kárpátok vonulatán belüli vásárvöly. Ez a Dunántúl, a Kis- és a Nagyalföld szélein, a síkság és a Kárpátok, részben az Alpok különböző hegyeinek találkozásánál alakult ki. A *másik* vásárvöly kívülről kíséri a Kárpátokat és az Alpokat. A három nagy medence vásárvölypontjai a következők: Győr, Komárom, Budapest, Kecskemét, Mezőtúr, Szeged, Hódmezővásárhely, Debrecen, Kolozsvár, (Cluj-Románia), Marosvásárhely, (Tirgu-Mures-Románia), Brassó (Brasov-Románia) Kézdivásárhely (Tirgu-Secuiesc, Románia).³ Az árualapot a vásár- és piackörzetek szolgáltatták, amit a piacközpont vagy elnyelt, vagy különböző csatornákon át továbbított. A vásárvölyek, vásárvonalak nemcsak eltérő természeti-ökológiai adottságú területet jelentettek, hanem adott esetben város és vidék találkozását, az eltérő munkakultúrák fel és leértékelődésének helyeit, a termények értékének meghatározó, arányosító értékmérlegelő pontjait, egyes gazdasági konjunktúrák és dekonjunktúrák helyhez-időhöz kötött, kézzel fogható bizonyítékait.

* Az előadás elhangzott a "Vásárok-Iparkiállítás-Világkiállítások című konferencián 1990. november 15-16.

A kertészeti terményvásárok a közelebbi-távolabbi termőtájak, kertészeti tájkoz-
zetek és vidékek termelési differenciáltságán alapult, ami az eltérő ökológiai, vala-
mint történeti múltú termelésből adódott. A vásáron a termelő, a közvetítő, valamint
a fogyasztó-vásárló érdekei feszültek egymásnak. Ebből alakult ki a kertészeti
termények a kereslete-kínálata alapján, a pénzben kifejezett közvetítői eszköz,
vagyis az ár. A kertészeti termények vásárainak és vásáros területeinek is jellemzője
volt a pénzforgalom, a kereskedő- és kofaréteg kialakulása, a külföldi, exportpiacok
képviselőinek és ezek közvetítőinek részvétele, a regionális-kistáji kereten túlnövő
szerepük az országok – nagytájak közti kapcsolatok kialakulása, a többletre-profitra
történő számolás, és a megtermelt terményeknek árúraktárban való tárolása. Talán a
kertészeti terményvásárok jelzik legjobban az agrárszegénység intenzívebb agrár-
kultúrával foglalkozó rétegeinél a bekövetkezett parasztpolgári egzisztenciális gya-
rapodást és az ezzel járó társadalmi felemelkedésének lehetőségét és példáját /pl.
Sárköz, Ormánság, Belső-Somogy, Pilis megye régi falvai, Csallóköz, a Vág- és
Garam mente falvai, Kalotaszeg, Mezőség, Fekete-Körös völgye, Nyárád-Maros
mente, Duna-Tisza köze/. Ez a gyarapodás ennek a népességnek nemcsak az önbe-
csülését, hanem a keresett árúik révén és értéktermelő munkája eredményeként a
termelői öntudatát és identitástudatát is alakította, formálta. Árútermelést ugyanis
viszonylag kis területen, kis tőkebefektetéssel, óriási kézimunka-élőmunka ráfordítá-
ással folytathatott ez a népesség, ugyanakkor, nagy értéket állíthatott elő. A kockázat
mértéke természetesen nagy volt – időjárási tényezők, kártevők-kórokozók, továbbá
a dömpingárú mennyisége miatt is – azonban ez a kockázat a kereslet-kínálat alapján
kialakított és megmutatkozó árban mindig benne is volt. Bár kertészeti termesztés
általánosságban az országban sokfelé megtalálható a XIX. században, mégis a szép
és piacos termék nagymennyiségű termelése, ekkor még nem általános jelenség.
Nyárvégén, ősszel ugyan bizonyos jól szállítható gyümölcs- és zöldségfélékből
egyes területeken árúfelesleg alakult ki, amely a terményvásárokat életrehívta, /pl.
dinnye, alma, körte, hagyma, káposzta/ de az országrésznyi hiányt más területeken
nem oldotta meg. NAGYVÁTHY János már 1821-ben megállapította: *"Hogy az útas
olly ritkán talál mégis gyümölcsöt útjában: nem az az oka, hogy nintsen: hanem az,
hogy Városaink, és Piatzaink ritkák; és így a' kének valamije van: nem tudja hol
áruba kirakni."*⁴ Pedig még a XIX. század első felében is még a vásárok alkották a
kereskedelmi akciók legfőbb helyét és mértékét.⁵

A magyar szabadságharc leverését követő három évtized mezőgazdasági fejlődése
a gabonakonjunktúra jegyében zajlott le, ami egyfelől konzerválta azt az egyoldalú
munkamegosztást, ami az elmúlt évszázadok során kialakult. Ezért is tűnhetett talán
robbanásszerűnek a Duna-Tisza közti zöldség- és gyümölcskultúra kialakulása és
kivirágzása. Bár ezeknek a kertészeti terményeknek termelése hosszú évszázada
folyt, de a termelés szerkezeti átalakulása csak a XIX. század második felében
következett be, ami a vásárok termény-árúkészletének változásában is megmutatko-

zott. Ezek a terményvásárok már nem a korábbi funkciót töltötték be, – vagyis az őszi terményvásáron az egész évi szükséglet beszerzését, amit a paraszti háztartás lassú fogyasztással élt fel, – hanem az egyszerre érő, friss, könnyen romlandó és sérülékeny nyári-nyárvégi zöldség és lédús gyümölcsfélelégek gyors továbbadása, vagyis kereskedők révén a külföldre történő továbbítása volt a fő cél. E kétféle kertészeti terményvásár – vagyis az őszi, régi típusú és a nyári-nyárvégi új típusú között nemcsak az időpont, a kínált termék és a vásári forgalom nagyságában, intenzitásában volt különbség, hanem a vásárt életrehevő termelő kultúrában, az agrártermelés szerkezetében beállott alapvető változások sorozatában.

A régi első típusú kertészeti terményvásárt nem az árútermelő jelleg uralta, nem is biztos, hogy árufeleslege volt annak a parasztgazdaságnak, amely kertészeti terményével a piacra-vásárra ment, hanem esetleg a kényszer, a pénz-vagy más termény-termékszűke hajtotta terménye eladására a gazdát. Ezért ezek a régi-hagyományos típusú kertészeti terményvásárok elsősorban a cserén majd a pénzforgalmon alapultak, ahol azonban nem a nyereség volt az elsődleges szempont. A közvetítők rétege itt nem meghatározó, a termelők közvetlen kapcsolatba kerültek a vásárló tömegekkel. E vásártípus alapja a kevésbé bővített újratermelést folytató paraszti üzem volt, ahol a háztartás ellátása az elsődleges cél, árútermelés – mint profitot, jövedelmet hozó tevékenység ezeknél nem volt meghatározó. Nem úgy, mint a XIX. század második felében megjelenő új második típusú intenzív árútermelő, családi és bérmunkán nyugvó, nagy szaktudást igénylő, nagy kézimunka ráfordítással termelő, piacérdekelt tanya – és városkörüli kertészeti gazdálkodás tömegvásárainál, amelyet 1-1 féle zöldség vagy gyümölcs értékesítésére rendeztek meg. Így bár sokszor együtt élt ez a két típusú vásár, az a fogalom, hogy kertészeti terményvásár, más-más termelőkultúra háttérrel jelentett a különböző kertészeti növényfélék vásárai esetében.

Vizsgáljuk meg az első típusú kertészeti terményvásárt. A Kárpát-medence a török hódoltság után kertészeti terményekben relatíve szegényebb terület lett, amit csak tovább fokozott a XVIII-XIX. századi egyoldalú gabonacentrikus szántóföldi növénytermesztés és a kedvezőtlen közlekedési-kereskedelmi lehetőség. A kertészeti áruk szegénysége, viszonylagos, mert pl. hagymafákról, határjelölő famatuzsálemekről, erdőben nemesített, oltogatott vad gyümölcsfákról, ártéri gyümölcserdőkről, szőlőhegyeken álló gyümölcsfákról ugyan van tudomásunk, de ezek termése általában csak egy-egy család vagy kisebb közösség igényeit elégítették ki, miközben a nagy mennyiségű termés óriási mértékű elpocséklása mellett más területek pl. éppen ezekből a terményekből szenvedtek nagy hiányt. Ezért alakulhatott ki a kertészeti növények és termények értékesítéséről az a képem, hogy a helyi termesztés ellenére Magyarország belső területein, hiány mutatkozott a kertészeti terményekből, amit a Kárpát-medencét övező hegyvidéki – folyó völgyi zónák területéről tudtak mindig folyamatosan kielégíteni. Persze a nagyfokú hiány és igény mellett a hegyvidéki –

folyóvölgyi termények megfelelő faj- fajtája és minősége biztosította a permanens cserét, árúközvetítést a gabona-bortermelő, és a felesleget felkínáló területek között.⁶

A XVIII-XIX. században a vásárfunkció felerősödése a gazdasági kereskedői központok kiválásához, kiemelkedéséhez vezetett. Az egykori egyházi búcsúk sokadalmából terménycserére összpontosító helységek alakultak ki. A XIX. század folyamán az országos vásárokat tartó helységek száma megduplázódott, miközben ez még nem jelentette mindenhol a vásári árúforgalom gyarapodását. Az 1828-as országos összeírás feldolgozása megmutatta, hogy az igen erős piacközponti funkciót betöltő vásár központok földrajzilag ott helyezkedtek el, ahol a mezőgazdasági termelés jelentős volt, így a Pest-Budától nyugatra eső Duna-szakasz mentén, a Dunántúlon elszórtan, és a Tisza-Maros vidékén.⁷

A vásárokat, vásárközpontokat terményszállításra szakosodott falvak vették körül és szolgálták ki. Bár az 1828-as összeírás tanulsága szerint a szállítók (hajósok, fuvarosok, bérkocsisok) száma még csekély. Igaz, hogy az összeírás, mint fő kereseti foglalkozásukat írta őket össze. Ugyanakkor az összeírás szöveges része mindig megemlíttette, hogy a fogattal rendelkező gazdák a falvak többségében fuvarozást vállaltak, mint alkalmi fuvarosok. Nem lehet véletlen, hogy a szállítással foglalkozók 95 %-át a fővárosban és az első és másodrendű kereskedelmi központokban írták össze. A hajósok fizették ekkor a legnagyobb adót jövedelmük után. A fuvarozást végzők rangjára jellemző a városokban, hogy 18 %-uk rendelkezett csak polgárjoggal, míg a kereskedőknek 35 %-a. A városi fuvarosok 62 %-a háztulajdonos volt, de többségük mind élelmiszerben, mind az állatok ellátásában is a piacra volt utalva.⁸ A vásári szállításokban az 1848 utáni szabad fuvaros, árusgazda parasztság jelentősen kivette részét.

A kertészeti termények szállításában a tutajozásnak óriási szerepe volt. A Dunán és a felvidéki mellékfolyóin (Vág, Garam) és a Tiszán, Kőrösökön, Berettyón, Dráván, Száván és a Maroson nagymennyiségű termény (hagyma, káposzta, dinnye, gyümölcs) jutott le a magasabban fekvő periférikus hegyvidékekről az ország közepe irányába. A tutajozás azért játszott óriási szerepet, mert a folyók az eltérő térszínű és gazdálkodási nagytájakat kötötték egymással össze, másrészt a tutaj anyagát, a rönkfát is el lehetett adni azokon a helyeken, ahol a zöldség és gyümölcs is kelendő volt. A Maros pl. Erdély keleti és középső valamint délnyugati területeit kötötte össze egymással és a Nagyalföld déli részével, ahonnan a Tiszán felfelé Szatmárig lehetett közlekedni.⁹

A tutajozás így nagy területeket vont be a gazdasági vérkeringésbe. Sőt tutajos és dereglyés munkára specializálódott falvak – közösségek foglalkoztak az árúszállítás nem könnyű és nem is mindig veszélytelen feladataival. A XIX. század második felében pl. tutajos Maros-menti falvaknak tartották Gyergyóremetét (Remetea - Románia) a Maros-szorostól közvetlen délre pedig Détát, (Deta - Románia) Füleházát, (Filea - Románia), Monostorfalut (Morareni - Románia), Maroshodákot, (Alunis

1. Gyümölcsöt szállító tutajos románok... 19... felvétele 12174 A Néprajzi Múzeum fotógyűjteményéből

- Románia), Disznajót (Valeni de Mures) Marosvécsét (Brincovenesti - Románia) Holtmarost (Lunca Muresului - Románia) és délebről Szászréggennel (Reghin) szomszédos falvakat, Marosfalfalut (Suseni - Románia), Radnótfáját (Iernuteni), Abafáját (Apalina), Beresztelkét (Breaza - Románia) és a valamivel távolabbi Kis (Filpisu Mic) és Nagyfűlpöst (Filpisu Mare), Körtvélyfáját (Peris - Románia). A tutajozásban résztvevőket a nagyszámú szegényparaszti réteg adta, ugyanakkor érdekes, hogy néhány Maros-parti falu népe egyáltalán nem járt tutajozni: így pl. a három száz többesgű falu: Alsó- és Felsőidecs (Ideciu), Petele (Petetea - Románia), ahol zöldség és gyümölcsstermesztésből éltek a falusiak.¹⁰ A Vág-völgyi káposztát és a csallóközi zöldséget pedig itteni tutajosok és dereglyések hozták le a Dunára vagy Pestre.

A tutajok és a dereglyék mellett a tengelyen szállítás, a szekerezés is nagy jelentőséget kapott.¹¹ Szerepük a vasutvonalak kiépítéséig az árufuvarozásban, és az etnikulturális kapcsolatok és kölcsönhatások kialakulásában volt igen nagy, Szekeresek, fuvarosok pl. Erdélyben a nyugati, északi és a keleti területek kertészeti terményforgalmában vettek részt. Ez utóbbira a szecselevárosi (Sacel, Románia), felsőbarcasági, a Szeben (Sibiu, Románia) és Beszterce-Naszód (Bistrica - Románia) környéki, a Bereck (Bretcu) vidéki és oltmelléki román, a hétfalusi, csiki, torockói,

kolozsvári (hóstáti) magyar és más vidéki szász szekeresek munkája jó példa. De a gyergyói székely szekeresek tevékenysége is jelentős volt, akik Parajd (Praid - Románia), Marosvásárhely (Tirgu-Mures-Románia), Kolozsvár (Cluj - Románia) Nagyvárad-Debrecen-Pest-Bécs, illetve Moldva irányában Tölgyes-Piatra Neamt-Roman-Iasi és Galac felé vivő útvonalat járták be.¹² Az utak azonban rendkívül rossz minőségűek voltak, nem véletlen, hogy a Vasápmapi Újság 1855-ben azt írta a kecskeméti vásárról: *"Vevőink igen kevés volt, s nagyobbára helybeli, mert az idegeneket a feneketlen sár, meg a vásár előtti napon beállott eső tartóztatták vissza..."*¹³

A vasút megjelenése a kertészeti termények szállításában is új korszakot nyitott, mert nagy tájakat hálózott be, és olyan kertészeti természetfaják terményei jelentek meg, amelyek távolságuk révén nem képviselthették magukat korábban. Pl. 1909-ben Gyergyószentmiklós (Gheorgheni-Románia) életében, vásári tevékenységében a Szászrégen melletti falvak Idecs (Idicel-Románia), Felfalu, (Petelea - Románia) stb.) zöldség- és gyümölcsárusai jelentek meg a vasút kiépítése után, akiket a helybeliek szászneknek hívtak.¹⁴ De a kiskanizsai "sáskák" virágot-zöldséget áruló vasutas feleségek budapesti megjelenését is a vasút tette lehetővé. Persze a vasútvo-

2. Virág és zöldségárus asszonyok a piacon. Cegléd, Pest m. 1910, helyi fényképész, 49758, A Néprajzi Múzeum fotógyűjteményéből

3. Zöldséges asszonyok tragacson ülve árúsítanak a piacon, Nagykőrös, Boross M., 1956, 120.788, A Néprajzi Múzeum fotógyűjteményéből

nalak kiépülése a XIX. század második felében nem hozta rögtön meg a várt eredményt a zöldségárak belföldi leverésében, mint azt a Kerti Gazdaság "cikkfrója 1857-ben el is keseregte.¹⁵ Mindenesetre a fentebbi említett kertészeti terményszállítási-fuvarozási módszerek biztosították a *lokális, tájon belüli árukiegyenlítődést*, a nagyobb keresletű helyek ellátását és az *eltérő adottságú nagytájak nagyvolumenű ellátását*, valamint a speciális kertészeti növény - és termelő kultúrával rendelkező területekre a rendszeres terményfuvarozást.

A kertészeti termények vásárlásában a továbbiakban négy eltérő és elkülöníthető formát, altípust különböztet meg.

1./ A tájegységek vásárai alkalmával rendezett, évszázadok során kialakult kertészeti terményvásárt,

2./ Az extenzíven termelt nagymennyiségű kertészeti termények vásárát.

3./ A polgárosodó, és a lakosságuk számában növekedő nagyvárosok kertészeti terményvásárait.

4./ Az alföldi mezővárosok XIX. század végi - XX. század eleji szakosodott intenzív kertészeti vásárát.

Az első két vásárforma a korábban említett *régi típusú kertészeti terményvásár kategóriájába tartozik*, míg 3. és 4. forma az *új típusú árútermelő vásár kategóriába tartozik*.

A TÁJEGYSÉGEK VÁSÁRAI ALKALMÁVAL RENDEZETT ÉVSZÁZADOK SORÁN KIALAKULT KERTÉSZETI TERMÉNYVÁSÁROK.

A vásárok alkalmával megforduló nagy népesség szomját-étvágyát csillapíttandó, a helybeliek mindig árultak - ha olyan időszakban rendeztek vásárt - gyümölcsöt, zöldséget. A vásárt sok helyen az alapján nevezték el, hogy melyik időszakban milyen kertészeti termés ért, vagy éppen azokkal milyen jellegű munkavégzés, ápolási munka volt soron. Így pl. tartottak szüreti vásárt, dióverő vásárt Erdélyben, meggyéresi vásárnak hívták az egyik békési vásárt, gesztenyevásárnak a pécsvárad Lukács-napi vásárt, cseresznyeérésinek a csicsói vásárt, több helyen káposzta vásárnak az őszi november eleji vásárokat, míg Csikszentmárton (Sinmartin - Románia) Márton-napi vásárát mogyoróvásárnak hívták a székelyek. Nagy volt a kereslet a búcsúvásárok alkalmával a kertészeti termények iránt, így Gyergyóban pl. Csomafalva (Ciumani - Románia) Péter-Pál napi búcsúját az itteni gyümölcsárusokról cseresznyevásárnak is nevezték. A hanyi pusztai Szent Anna búcsúban a századfordulón nagyon sok dinnyeárus és fokhagymaárus pakolt ki. De a keceli Szentháromság vasárnapi búcsút tréfásan salátabúcsúnak hívták, míg a jánoshalmi Szent Anna-napi búcsút tökbúcsúnak, az algyőit pedig tökkáposztásnak nevezték. Tökkáposztával csúfolták a csépai Jakab-napi búcsusokat is, míg a Szeged-alsóvárosi Havi Boldogasszony búcsúnak kovászsuborkás búcsú volt a neve. Dinnyés, szilvás és egyéb gyümölcsös gyerekek érkeztek a munkácsi Csemikhegyi (Csemyik - Szovjetunió) kolostor Latorca partmenti búcsújára is, ugyanúgy, ahogy a baranyai Kéménd augusztusi és szeptemberi búcsúin szintén sok dinnyeárus jelent meg, vagy pedig Máriavölgy nyári-őszi búcsúit is sok gyümölcsös kofa kereste fel.

Nemcsak a vásárban árult, vagy abban az időtáiban érő-fogyasztható kertészeti termékről kaphatta nevét a búcsú, hanem a nagytömegben árult kertészeti termés akár a vásároshely nevét is adhatta. Ez a falunév pedig a sajátos szakosodásra utal, mint pl. a káposzta, alma, hagyma, meggy szavakkal összetett helynevek, amelyek semmilyen kapcsolatba sem hozhatók az egykori árpádkori szolgáló népek, vagy a földrajzi névadás szokásának rendszerével. Pl.: Káposztásmegyer, Káposztásszentmiklós, Hagymásbodon, Medgyes, Dunaalmás, Almáskeresztúr stb. A falvak közti egykori munkamegosztás emléke, mint falucsufolók, továbbélhettek pl. Magyar-Egryet gyümölcsös egregyként, a Pécs környéki bosnyák falvakat a nagymérvű káposztatermesztés miatt kapuszáriknak hívták, a szakcsiakat tökmagosoknak, a vásárljait pedig az ottani pamukalmával csúfolták.¹⁶

A termőtájak és vidékek a termésbőség idején mindig találkoztak a vásároshelyeken, a vásárközpontokban. Számptalan adat bizonyítja a kertészeti terményeknek, a gyümölcsnek és a zöldségnek a forgalmát, akkor is ha termésbőség, de akkor is ha természűke köszöntött be. A gyümölcs és a zöldségféle mindig eladható áru volt.

AZ EXTENZÍVEN TERMELT NAGYMENNYISÉGŰ KERTÉSZETI TERMÉNYEK VÁSÁRA.

A kertészeti növények terményvásárának ebbe a kategóriájába azok a gyümölcs/mogyoró, gesztenye, a gyűjtögetés eredményei - málna, kökény, áfonya, csipkebogyó/ és zöldségfajok /káposzta, dinnye/tartoztak, amelyek már régóta, rendszeresen, kisebb vagy nagyobb mértékben vásári termények lehetnek. Elsősorban az utóbbiakról (a zöldségfajok) van nagyobb számú adatunk.

A dinnyét népi gyógyszerek tartották a XVII. században, amelynek emléke még napjainkig is fellelhető. A XVIII - XIX. századi természetési kedv révén nagyobb területet hódított meg. A paraszti gazdaságok a dinnyéért kapott pénzből fizették ki adójukat, vásárolták meg évi sószükségletüket, valamint biztosították cukor, szóda, szappan és dohányigényüket. A csallóközi dinnyéről áradozott BÉL Mátyás is, megfigyelve, hogy nemcsak kertekben, hanem kiterjedtebben szántóföldeken is természetették. Személyes hangvételi beszámolójában a Pozsony környéki dinnyésekről így írt: *"Ha meleg az idő, már július végén olyan bőségesen és olyan változatos fajták érnek, hogy elgondolni is nehéz. Ekkor naponta hozzák a városba, és sok*

4. Dinnyevásár a piactéren. Mezőkövesd, Borsod m., Gönyey S., 1929, 61.629, A Néprajzi Múzeum fotógyűjteményéből

vásárló fut össze. Megfigyeltem, hogy három óra alatt tíz szekér érkezett." - a város falain belülre. A XIX. században már dinnyetermesztő tájakon nőtt és hízott, a nagyszerű és nagymennyiségű gömbölyű termés. Nagy dinnyefogyasztó volt Pest városa is, ahová Hevesből, Jászkunságból szállították az ízes csemegét. A XIX. század közepén a városban négy helyen alakítottak ki dinnyevásárt, a Kerepesi úton, a Széna-téren, a volt vágóhíd alatti parton, és a Duna-parton hosszában a görög templommal szemközti területen. A sárgadinnyét pesti gyümölcsös kofák árulták. A dinnyét a Csepel-szigetről, Ráckeveéről, az alföldi pusztákról a Dunán hozták, ezért rakták a Dunapartra, míg a kúnságiak, a nagy és kiskőrösiek szekérrel hozták Pestre a kerek árut. De dinnyét természetek ekkor a Rákosmezei homoktalajon is. A legnagyobb dinnye 26 fontot nyomott, nemegy fél mázsányi nagyságúra nőtt, így szerzett örömet fogyasztójának.

John PAGET angol utazó, aki később Erdélyben telepedett le, utazási beszámolójában így emlékezett meg a Duna-Tisza közti dinnyetermesztés mértékéről:

"A görögdinnye országában jártunk, s éppen dinnyeérés idején. Bár e pompás gyümölcs igen rövid ideig áll el, s csak frissen fogyasztható, erre felé sokat természetek belőle. Egy részét itt helyben elfogyasztják az emberek, a gyerekek és a disznók, mert többnyire ezek is jelentkezni szoktak a maradékért, a többit pedig a Tiszán és a Dunán szállítják el Pestre, Pozsonyba és Bécsbe. Pestre annyi sok dinnyét visznek fel a folyón, hogy a szeptemberi vásárt dinnyepiacnak, Melonen Markt-nak is szokás nevezni. Egy igazán jó, emberfej nagyságú görögdinnyéért két angol penynek megfelelő összeget kérnek az Alföldön. El sem tudom mondani, milyen pompás lakoma nagy hőségben egy görögdinnye, poros úton utazónak meg különösen jólesik. Több magyar szerző szerint a dinnye a gondviselés különös kegye a puszta számára, s az ottani rossz vízért kárpótol. A sárgadinnye is kitűnő erre felé, s még a görögdinnyénél is olcsóbb."

A dinnye a XIX. század végén is fontos cseretermék volt, pl. a Bükk déli lábánál, tüzifa ellenében.¹⁷

A másik fontos népelelmezési cikké a káposzta vált. A paraszti és a kismemesi háztartásokban, a konyhákban nagyon sokféleképpen készítették el, alapélelmiszernek mondható a XVIII - XIX. században országszerte. Frissen és savanyítva elrakva csillapította az éhes gyomrokat a belőle készült sokféle étel. NAGYVÁTHY János, a gazdasszonyoknak írt szakkönyvében Simon-Juda napja körüli tennivalónak ajánlotta a káposzta száráról történő levágását és a káposztáskertből beszállítását. Ebben az időben tartották a nagy káposztavásárokat. Országos hírví volt a párkányi Simon-Juda napi káposztavásár. Ezt a vásárt a helyiek 1546-tól származtatták. Szombaton kezdődött a népi sokadalom, és kezdetben 8-10 napig is eltartott és beletorkollott a november 5-i Imre hercegi bucsúba. Ez a vásár mozgatta meg Csallóköz, Vág- és Garamvölgye káposztatermelőit és hatósugara a fél országra kisugárzott. Ezért lehetett, hogy a XIX. században itt a hídtól egészen az un. Brenner-bányáig húzóódó

part mentén horgonyoztak a farkasdi, negyedi káposztás tutajok, uszályok. Ez a vásár nagy forgalmat bonyolított le, nemcsak a kedvező földrajzi fekvése, hanem a vásártartás időpontja miatt is. Ugyanis a terménybetakarítás utáni viszonylagos pénzbőség állapotában készülhettek a vásárlatók a télre.¹⁸

Vácon a XIX. század közepén négy vásárt tartottak. A "virág-vásárt"-t Virágvasárnap táján a baromvásárt, a "sarlósvásár"-t, amely az aratás előtti Sarlós Boldogasszony-napi vásár volt, a harmadik a "Gáli vásár" amit október közepe táján tartottak, és a "karácsonyivásár"-t amit december 15-én rendeztek. A "Gáli vásár"-t káposztavásárnak is hívták, "...a legnépesebb és legjobb vásárok egyike" – ez lehetett, ugyanis a télre felkészülés, a pénzbeli gazdagság rendelkezésre állt. Híresek voltak a Balatonfelvidéken a Káli-medence káposztavásárai is, amit itt ugyancsak Imre herceg napján /november 5/ tartottak, de a nagy felhozatal miatt csak "káposztavásárnak" – hívták a helybeliek.

Sárbogárdon, a Mezőföld egyik kereskedelmi központjában gyümölcs vásár ugyan nem volt, de az Erzsébet-heti vásár /november 19/ egyben a káposztavásár alkalma is lett. A környékről kocsiszámra hozták a káposztát. Ezen a vidéken úgy tartották, a halottak hete után kezdték a káposztát szelni, gyalulni és savanyításra elrakni.

5. Káposztavásár az őszi vásárban. Pécs, Boross M. 1957., 125.494, A Néprajzi Múzeum fotógyűjteményéből

A békési vásárra Székudvar tájékáról echós szekereken hozták az eladásra szánt káposztát. Gyegyószentmiklóson október utolsó szombatján szintén jellegzetes vásári árucikknek számított a káposzta. Ilyenkor 400-500 szekér káposztát is hoztak Szárhegyről (Lazarea - Románia) és Vaslábról (Vaslábeni - Románia). Nemcsak Gyegyószentmiklóson, hanem Toplicán (Toplita Muresului - Románia) Borszéken (Borsec - Románia) is sok káposztát értékesítettek ekkor.¹⁹

A POLGÁROSODÓ ÉS LAKOSSÁGUK SZÁMÁBAN NÖVEKEDŐ NAGYVÁROSOK KERTÉSZETI TERMÉNYVÁSÁRAI.

A magyar városodási folyamatban a mezőgazdasági áruterelés döntő szerepet játszott. Ez azonban csak ott hozott létre jelentősebb települést, ahol találkozott a kereskedelemmel. Így jöttek létre az ipari és kereskedelmi, valamint az agrár- és kereskedelmi városok.²⁰ A XIX. század második felében nagymértékben megnőtt a városi piacok- vásárok felvevőképesége. Ez a lakosságszám növekedéséből, a kézműves-ipari munkák és foglalkozások, elterjedéséből adódott. Gyümölcs- és zöldséggel a városokat főleg a környező-közeli nagyszámú parasztgazdaságok látták el. Ez pedig az áruterelés fellendülésére hatott a nagyvárosok környékén. Speciális szaktudású német iparkertészek telepedtek meg a városok külső telkein, akik a XIX. század közepétől a levélzöldségek, hajtattott primörzöldségek termesztésében, elterjesztésében szorgoskodtak nagy eredménnyel.²¹ A nagy kertészeti városi vásárhelyek BÁCSEKAI Vera tipológiája szerint a III. város csoportba, vagyis a gyűjtő- és elosztó központokba tartoztak, másodrendű utak mentén. Ezek a városok inkább az eltérő tájegységek, a különböző országrészek közötti forgalom csomópontjai és elosztó központjai voltak, pl. Kecskemét, Arad, Miskolc, Versec, (Vršac - Jugoszlávia) Gyula, Szatmárnémeti (Satu Mare - Románia), Temesvár, (Timisoara - Románia), Nagyvárad, Kolozsvár, Brassó.²²

Kolozsváron pl. évi öt országos vásár volt. Különösen az őszi nagyvásárok alkalmával tele volt a főtéri templom

6. Zöldség (zöldbab, retek, paradicsom) árusítása a piacon, Kolozsvár, Kolozs m., Gönyey S., 1962, 172.077, A Néprajzi Múzeum fotógyűjteményéből

környéke és a szomszédos széles utcák zöldséggel, gyümölcscsel. Zöldséggel a városi "hóstátiak", de a györgyfalvi (Gheorghieni - Románia), szopori, patai és a kalotaszentkirályi (Sfincraiu - Románia) és magyarbikali (Bicâlatu - Románia) asszonyok foglalkoztak, ügyeskedtek. Káposztát, hagymát és más veteményt nagy mennyiségben hoztak fel az aranyosszékiek /Szentmihály (Mihai Viteazu - Románia), Kövend (Plaiesti - Románia) a komjászegiek (Comsesti - Románia), túriak és a györgyfalviak. Hagymát a Beszterce (Bistrita - Románia) környéki szászok, gyümölcsöt pedig a hidelveiek és a kétvízköziek fuvaroztak Kolozsvárra, aszaltszilvát pedig a bodonkútiak és a kideiek (Chidea - Románia). A hóstátiak terményeket főként a kolozsvári Széchenyi-téren, a Trencsény-téren, a Belső-Közép utcában, a Heltai utcában és a Kül-Magyar utcában a dohánygyár előtt rakták ki. Az évente négy-ötszöri nagyvásárt hetente kétszeri hetivásár egészítette ki, amire a hóstátiak nagy szorgalommal szállították zöldségeiket a XIX. században és a XX. század elején. Az asszonyok árusítottak, a férfiak a szállításban és a mezei munkákban segítettek. A hóstátiak széki cselédekkel is dolgoztattak. 1870-ben Kolozsváron a belvárosban 2 piacot /a főtéren és az óvári kispiacl/, valamint 2 külvárosi piacot /Széchenyi-tér, fa- és baromvásár-piac/ tartottak nyilván. A külvárosi részeken ekkor 78 konyhakertész dolgozott és termelt friss árut a városi lakosság számára.²³

Pesten négy országos vásár volt a középkortól, amelyeket 1694 március 12-én I. Lipót megerősített. A pesti piacokat és vásárokat már a XVIII. század első felében számos közelebbi-távolabbi falu látott el árukkal. Kertészeti terményekkel a következő falvak vettek részt a város ellátásában. Alsónémedi zöldséggel, Pécel zöldséggel, Tápióság káposztával, Dány káposztával, Cinkota dinnyével, Rákospalota káposztával, dinnyével, zöldséggel, Kerepes káposztával, zöldségveteménnyel, Vác-szentlászló zöldségveteménnyel, Boldog zöldséggel, Tura káposztával, zöldséggel, Mogyoród zöldségveteménnyel, Fót káposztával és zöldséggel, Bag dinnyével és káposztával, Galgahévíz káposztával és gyümölcscsel, Hévízgyörk káposztával és zöldséggel, Szada gyümölcscsel, Veresegyház gyümölcscsel, Galgamácsa káposztával, Verseg gyümölcscsel, dinnyével. A Pestet ellátó falvaknak két fő központja különíthető el a kertészeti termények szempontjából. Az egyik csoport az intenzív művelést folytató, a piac-városközelségben élők csoportja, a másik pedig a legtávolabb fekvő községek csoportja volt, ahol elsősorban gyümölcs és a Heves megyével érintkező községekben dinnyetermesztés folyt. A pestkönyéki homokon új művelési ágként egy zöldségtermesztő tájkörzet kialakulását mutatták a fentebbi adatok. A városi ellátásra törekvés már kilépett a hagyományos paraszti háztartás szokásos termelési köréből, és árucserére-áruforgalomra alapozódott a XVIII. század első felében.²⁴

SCHAMS Ferenc 1820 körül megemlíttette, hogy Pestre majd ezer szekér hordta kenyér mellett a különböző zöldségféléket, gyümölcsöt a keddi és a pénteki Városház-téri hetipiacra. CSAPLOVICS János 1829-ben a pesti vásárokról azt írta, hogy a négy

országos vásár egyenként 16 milliónyi árukészletnyi értékkel bír. Vásáronként 14.000 falusi szekér haladt át a városvonalon, ami a Dunától kb. a mai Csanádi u. – Élmunkás híd – Szűnyei Merse u. – Felsőerdősor – Rottenbiller u. – Fiumei u. – Hámán Kató u. – vonalán a Dunáig húzható határterületet jelentette. A hídtól lefelé állt a hetipiac, amely nyáron a pompás görögdinnyék árusító helye volt. A parton a dinnyék hatalmas halmokban tornyosultak.²⁵

1828-ban Pest-Buda lélekszáma 227 118 fő volt, és ekkor 26 város lakossága haladta meg az 50.000 főt. A városok zöldség és gyümölcsigénye a XIX. század második felében ugrásszerűen megnőtt. Pesten a mai Dimitrov téren voltak a halászok, mellettük helyezkedett el a zöldségpiac, de a káposztát árulók a Káposzta /Kohlmarkt/ piacon és a rakparton várták a vevőket. A pesti koranyári piacokat a Duna balparti német falvak látták el korai cseresznyével, amit ötösével összekötve csomóban adtak el. Csak utánuk jelentek meg a "die rothe Mai-Herzkirsche" fajtával a Hont- és Nógrád megyeiek Pesten.²⁶

A Dunán szállított, vagy a Duna-Tisza közéről szekerekkel fuvarozott kertészeti áruk lerakására és vásári eladására legmegfelelőbb a pesti, aldunasori rakpart mutatkozott. Ennek az oldalnak a szabályozását és kiépítését az 1840: IV tc. által meghatározott szabályozási vonal adta meg. 1853 óta több évig építették ki, és az elhúzódo építkezésekben 1868 május 6-án a képviselőházhoz küldött kérvényében Pest városa kérte a Duna-part végérvényes kiépítését. A Dunaszabályozás egyik szempontja éppen a növekedő kereskedelem és az áruforgalom volt.²⁷

A fővárosi vásárokra a vásárigazgató felügyelt, az ő feladatkörébe tartozott a gyümölcs és zöldségárusok ellenőrzése a vásárfelügyelők segítségével. 1877-ben pl. 29 kosár éretlen gyümölcsöt, 686 kosár romlott gyümölcsöt, 338 db. dinnyét, 40 kosár gombát és 1171 db romlott uborkát koboztak el a vásárokból és a város 26 élelmiszerpiacán. A kertészeti terményekkel való ellátás nem volt kielégítő, több ostromozó cikk is megjelent ebben a témakörben. Bécs lélekszáma a XIX. század közepén 500.000 fő körül mozgott, de a bécsi iparkertészek képesek voltak zöldséggel ellátni a várost. Pesten ebben az időben – egy pesti kofa szerint – alig volt 50 konyhakertész, és nagy részük is inkább kapás és nyári zöldségtermesztéssel foglalkozik, nem pedig a "míveltebb" konyhakertészettel. Bécsben ellenben több száz iparos kertész dolgozott, és a környező falvak lakói is konyhakerti növényeket termesztett szántóföldjein, a kieső kenyérgabonát pedig a kertészeti áruk árából vette meg. Magyarországra a kertészeti termények egy része feldolgozva jött külföldről. Így pl. a pesti piacra a téli konyhazöldség, a korai zöldség – különösen a spárga, karfiol és a champignon Bécsből, a télire ecetbe elrakott zöld gyümölcs, a hordós téli uborka Znaimból, Morvaországból érkezett. Egy frankfurti részvénytársaság préselt konyhai zöldséget papirosba göngyölve olcsóbban árusított, és az fze is jobb volt, mint a magyar télire elrakott zöldségnek. A friss zöldségterméket, mint a salátát, champignon gombát, a spárgát, babot, borsót, karalábét, spenótot mind-mind Bécs-

ből hozták. A XIX. század közepén városainkban nagy sikert arató zناimi uborka sem más, mint sós vizes-uborka, amely a korábban megszokott erős paprikával vegyes ecetes uborkához képest új fűt jelentett a városi lakosságnak.

A friss zöldségfogyasztás a XIX. század közepén még nem volt általános, ami felett a Kerti Gazdaság cikkírója is kesergett, de meg kellett állapítania, hogy a magas ár sokakat visszatartott. A század végéig ugyan javult a zöldségfogyasztási kép, de rendkívül kiegyenlítettlen volt a különböző területek közti eloszlás, előfordult 20-szoros különbség a friss zöldségfogyasztás mennyisége között /pl. Bács-Bodrog m. és Liptó m. között/, és a különböző évszakok közti kertészeti terményfogyasztási különbség a tél kárára óriási volt. Ennek ellenére friss zöldségfélékből a század végén Magyarország exportáló lett, friss gyümölcsből viszont importra szorult ekkor az ország.²⁸

AZ ALFÖLDI MEZŐVÁROSOK XIX. SZÁZAD VÉGI – XX. SZÁZAD ELEJI SZAKOSODOTT INTENZÍV, KERTÉSZETI VÁSÁRA.

Az alföldi zöldségtermesztés fellendülése a XVIII. században kezdődött el. Kalocsa és Szeged környékén a paprika, Makó határában a hagyma, Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös határában zöldség- és gyümölcsstermesztésre koncentráltak a kisparaszti gazdaságok. Mindez nem a véletlen műve volt, hanem fokozatos termelési struktúra átalakulás biztosította az egyre sikeresebb termesztést. A fennálló piac – vásárcsatorna hatás mellett a XIX. század elejétől a homokmegkötés vissza-visszatérő állami programja, a nagymérvű szőlőtelepítések, majd a XIX. század közepétől kezdődő tagosítások biztosították a minőségében, és szerkezetében más jellegű termelést. A nagyhatárú Duna-Tisza közti városokat az 1850-es évektől megnövekedett adóterhek, a pusztai legelők csökkenése arra kényszerítette, hogy az egykori szilaj állattartó mezővárosok majd félszázezer holdat meghaladó pusztáikból nagyobb jövedelemre tegyenek szert. Ezt a pusztákra kitelepülő törpebirtokosok szőlő-, gyümölcs-, zöldségtermelésével érték el. Így a városok egykor híres állatvásárai helyébe az 1860-as évektől az egyre erősödő gyümölcs- és zöldségpiacok léptek.²⁹ Az alföldi nagyhatárú mezővárosok az intenzív, nagy volumenű mezőgazdasági ártermelés következményeként igazgatási és oktatási, intézményhálózati központokká is váltak - még ha csak másodlagos mértékben is - és a XIX. század végére a kertészeti termelésből adódó parasztpolgári társadalmi-vagyoni fejlődés ezt a városiasodó folyamatot biztosította.

Nagykőrös határában az uborka és a meggy, Kecskemét és Cegléd határában a kajsziparack termesztése emelkedett ki. A specializált termelés speciális terményvásárokat hívott életre. A kertészeti növényeket a tökéletes termelés előretörése idején négy jól elkülöníthető módszer szerint termesztették:

1. A falusi-városi beltelkekhez kapcsoltn félíg öntözéses, félíg száraz kertészeti módon.
2. Köztes növényként, kapások mellett, száraz módon.
3. Szántóföldeken, száraz kertészeti módon.
4. Bolgár és német iparkertészek módjára, intenzíven.

A tanyák váltak az itteni agrárszegénység kertészeti termelésének központjaivá, a tanyák szorosán bekapcsolódtak a városok árucserkapcsolataiba.³⁰ A XIX. század végére a tanyasi kertészek egyféle civis öntudatú, parasztpolgári fejlődést éltek át a gazdasági gyarapodásuk mellett. Előbb a hagymásoknál, majd a kertészeknél és a tanyasi agrárszegénységénél következett ez be, miközbe munkájuk, fáradozásaik révén a legfontosabb termelőeszközüknek – a földnek az értéke felment. A nagybani terményvásár eladási szokásai is megváltoztak, mert a mintából való árulás lépett előtérbe.

A hagymavásárok

A fokhagymát és vöröshagymát már a török hódoltság idején nagy kedvvel termesztették, az oszmán török adót is szedett be a termelés-értékesítés után. Bél Mátyás a csallóközi fokhagyma és vöröshagyma termesztés kiterjedtségét csodálta meg, ami jelzi, hogy ekkorra már kialakultak a hagymatermelő tájkörzetek. A vásároiban is külön területen vagy alkalmakkor a hagyma vagy fokhagyma vásárrban árúsfottak.³¹

A XIX. század közepétől a makói hagyma iránti érdeklődés rohamosan megnőtt. A külföldi piacokon is keresett cikké vált. Az 1859-es és az 1866. évi olasz-osztrák háború következtében az olasz hagyma helyett a makói bevonult az osztrák és német piacokra. 1861-től a belső legelők felosztásával a makói hagymakultúra a korábbi kerti művelésből, szántóföldivé vált. Az 1858-ban elkészült Bécs-Budapest-Temesvár vasutvonálnak köszönhetően makói hagymát csak Szőregig kellett szekéren szállítani. Az árufuvarozás nagyságát jelzi az is, hogy a makói komp, rév helyett már állandó hídra volt szükség.

7. Hagymapiac, Makó, Boross M., 1964, 181. 868, A Néprajzi Múzeum fotógyűjteményéből

A makói parasztpolgári fejlődésű kertészek 1879-től Bánátba is átmentek hagymát termelni, ugyanis a friss erdőirtású földön kitűnő minőségű hagyma termett. A bánáti földbirtokosokkal a haszonbérleti szerződést maguk a hagymakertészek kötötték meg. Az egyre növekedő termelés egyre növekedő kivitelt és egyre jobb hírnevet biztosított Európában. 1886-ban még 17 vagon hagymát szállítottak ki az országból, 1888-ban már 686 vagonnyit, és 1890-ben 65-szeresét vitték ki a négy évvel azelőtti mennyiségnek, 1110 vagon mennyiségben. A makói fokhagyma és vörshagyma Gömörbe is eljutott Kövi /Kamerany Cseh és Szlovák Köztársaság/ falucska élelmes evangélikus, szlovák fuvarosai révén. A szeptembertől karácsonyig árult makói hagyma Putnok-Miskolc-Mezőkövesd-Szolnok-Makó útvonalon jutott el Szepes, Liptó és Sáros megyékbe.³²

Gyulán hagymatérnek hívták azt a helyet, ahová a Maros mellékéről, Makóról, Csanádról (Cenad-Románia), Zsombolya (Iimbolia-Románia) vidékéről és Bánátról szállították a hagymát. A vörshagymát földön kupacba rakva árusították, a fokhagymát pedig füzérben, koszorúba kötve. A békési hetipiacon a doboziak rakodták ki öklömnyi nagyságú, híres fokhagymáikat.

A XIX. század közepén Baja az egyik legfontosabb kereskedő központ volt, június 29-én, Péter-Pál napján tartotta fokhagymavásárát. Baján és környékén a talaj nem

8. Piaci kép, fokhagymát árusító asszonyok, Baja, Kresz M., 1960, 199.550,
A Néprajzi Múzeum fotógyűjteményéből

volt megfelelő, éppen ezért Dusnokról, Foktóról, Uszodról - ahol hold számra termesztették - szállították a fokhagymát a vásárközpontba, Bajára. 16-16 fokhagymából készítették egy-egy fonatot, és ezeket összekötve 32 fejből álló fonás jött létre.³³

Maroson szállították tutajokon a szászrégeni (Reghin - Románia) kereskedők a hagymát, már az 1840-es években, míg a XX. század elején a gyulai hagymavásárról a románok szekérszám vitték haza a vörös és fokhagymát. A nagyfokú, dömping hagymatermesztés, a minőségromlással együtt az árak csökkenéséhez vezetett, a trianoni határmeghúzás pedig nagy problémákat és feszültségeket okozott az értékesítésben.³⁴

A FRISS ZÖLDSÉGEK ÉS GYÜMÖLCSÖK VÁSÁRAI

A Duna-Tisza közti tanyabérlők az agrárszegénységből kerültek ki. A szőlős és zöldséges tanyák között nemcsak térbelileg húzható esetenként határ, hanem eltérő az is, hogy bár mindkettő belterjes gazdálkodást folytatott, a zöldséges tanyák kialakulása időben lényegesen rövidebb, kiterjedési köre is sokkal szűkebb volt a

9. Uborkamosás a kút melletti kádban, Kecskemét, Boross M., 1956, 120.735,
A Magyar Néprajzi Múzeum fotógyűjteményéből

szőlős tanyákénál.³⁵ Nagykőröst már a XIX. század közepén az uborka tette híressé, a gazdák szekerekkel mázsaszám vitték terményüket Pestre. Frissen vagy hordóban kovással savanyított uborkát fuvaroztak, a század végére Budapestet majdnem kizárólag Nagykőrös városa látta el uborkával, sőt Európa többi nagyvárosába is innen szállították ezt a terményt. A kecskeméti német iparkertészek szintén a XIX. század közepétől lendítették fel az itteni zöldségtermesztést, akiket 3-4 évtized múlva a bolgárok szorítottak ki. A XX. század elején már itt is zöldséges tanyák sora termelt Nagykőröshöz hasonlóan, majd az 1920-as évektől Cegléden is.

A nagymértékű kertészeti terményvásároknak Nagykőrös Rákospalotához hasonlóan uborkával és salátával, Kecskemét zöldbabbal, uborka, zöldpaprika, paradicsom értékesítésével, Szeged és Kalocsa fűszerpaprikával vett részt. De mindegyik Duna-Tisza közti helység a határában üzletszerűen - a tőkés termelés szempontjait is jellegzetességeit magán hordozó - termesztett babbal, káposztával, paradicsommal, petrezselyemmel, zellerrel, sárgarépával, dinnyével, retekkel, borsóval, karalábéval, paprikával és tormával³⁶ jelentkezett abban a nagy munkamegosztásban, amelynek eredményeként az országhatárokon túlra is, jó minőségű terményt biztosítottak a kertészeti terményvásároknak. 1897-ben Cegléd 147 q, Kecskemét 208 q, Nagykőrös 2 609 q zöldséget értékesített a budapesti vásárcsarnokban.³⁷ A nagy mennyiségű nagykőrösi zöldséget csak frissen és szárítva lehetett értékesíteni, mert a XIX. század végéig nem épült fel konzervsavanyító üzem, így a morvaországi Znaim uborkájával, a hazai nem állhatta a versenyt. Ugyanakkor magyar uborka nyersanyag is került vissza Magyarországra az élet fintoraként znaimi uborka névvel a XIX. század második felében.³⁸

A gyümölcs piacoknak - vásároknak a XIX. század közepétől egyre nagyobb szerepe lett. Kecskemétnek pl. olyan jeles gyümölcsvására volt, hogy terméséréskor, szeptemberben még a pesti piacot is felülmúlta.³⁹ A XIX. század végén és a századfordulón, a késő éjjel és a kora hajnalban induló szekereken, talicskákon, gyalogosan kosarakban, rengeteg gyümölcsöt hoztak egy-egy tanyás település hetipiacára. Az 1890-es években Nagykőrösön 20-30 ezer, jó

10. Gyümölcs piac székértábora a nagytemplom előtt, Kecskemét, Gönyey S., 1930-as évek, 77.048, A Néprajzi Múzeum fotógyűjteményéből

11. Gyümölcs piac éjjel. Kecskemét, Pest m., Gönyey S., 1937., 76.276, A Néprajzi Múzeum fotógyűjteményéből

termés esetén 40 ezer q-ra becsülték az évi gyümölcsstermést.⁴⁰ Kecskemét és Nagykőrös tanyáiról évente több száz vagon gyümölcsöt szállítottak el.⁴¹ Az 1895-ös statisztika szerint országosan a szilvafélék vezettek, így messze kiugróan Nagykőrösön és Cegléden is. Ezzel szemben a kertültúrás tanyásodásban élenjáró Kecskeméten és Szegeden a kajszibarack - illetve az almafélék vették át a szerepüket. Eltérés az országos átlaghoz viszonyítva az, hogy a meggy ezeken a kertültúrás tanyás központokban, a második helyre verekedte fel magát, sőt Szabadkán a kajszifélék következtek. A kertültúrás tanyarendszer legáltalánosabb gyümölcsféléje a XIX. század végén a szilva, a meggy, a kajszis és az alma volt, míg Szeged és Kiskunhalas határában az őszibarack.

A TERMELŐ-FOGYASZTÓ KÖZTI LÁNCKERESKEDELEM KIALAKULÁSA.

A hagyományos vásárokon a termelő és a fogyasztó közvetlen kapcsolatba került. Kereskedők-közvetítők rétege azonban hamar kialakulhatott. Terménykereskedők a XIX. században már működtek. Pesten 1828-ban pl. olasz gyümölcskereskedők

tevékenykedtek, akik a marhakereskedőkkel, és a sertéskereskedőkkel azonos nagyságú adót fizettek.⁴² Az 1870-es években Pesten 161 kertészt, Budán 7 kertészt írtak össze, valamint 2-2 káposztakereskedőt és 10 déli gyümölcskereskedőt. Emellett Pesten 18, Budán 8 zöldségárus kereskedő, Pesten pedig 43, Budán 7 gyümölcskereskedő dolgozott ekkor.⁴³ Terményekre specializálódott terménykereskedők tevékenykedtek, mint pl. a békési vásárban a doboziak öklömnyi nagyságú, hfres fokhagymáit áruló terménykereskedő, vagy a bajai fokhagymavásáron is, akik egész hagymahegyeket vettek meg a vásár napján reggel 9 óra után. A fogyasztók érdekében ugyanis a korábbi nagybani vásárlás tilos volt.⁴⁴ A kecskeméti, nagykőrösi, ceglédi, kalocsai, szegedi vásárokat nagykereskedők keresték fel, akik óriási tételekben vásárolták fel a kertkutatás tanyák produktumait.

A kereskedők mellett a vásárok jellegzetes alakjai a zöldség-gyümölcs kofák voltak. A magyar városok társadalmában különleges csoportot alkottak, a XIX század első harmadában általában gyümölcs- és zöldségárusok voltak, jelentős részük férjes asszony, akiknek férje kereső foglalkozást űzött.⁴⁵ De kofák szolgálták ki a búcsúvásárok megéhezett, megszomjazott résztvevőit is. A gyümölcsáruló kofák jórészt helybeliek vagy környékeliek voltak. Már a múlt század-közepén megjelenő szaklap, a Kerti Gazdaság rámutatott a pesti kofák árfelhajtó szerepére. A pesti kofák ugyanis a bécsi kofáktól rendelték meg a terményeket. A pesti árhoz így hozzájött a bécsi kofa nyeresége, a fuvardíja a termelő kertjétől a vasutig, vagy a gőzhajóig történő szállíttatás díja, a fuvar díja Bécstől Pestig, a fogyasztási adó, a pesti kofaasszony nyeresége, a raktár-lerakópince hasznobére, a helypénz, - ami többletköltségként mind-mind a pesti árban jelentkezett végül is, és a vásárlóval fizettették ezt ki. Ezért volt jóval drágább pesten a zöldség, mint Bécsben.⁴⁶ A pesti kofák tudtak magyarul, németül, szlovákul, vásári monopóliumot tartottak fenn. A pesti Aldunaszorra érkező kertészeti terményt fuvarozó hajóhoz, vagy a vidékiek szekereihez nem engedték közelbe a vásárlót. Mindenkit elriasztottak - szabadszájuságukkal, káromkodásaikkal, erőszakosságukkal, - aki közvetlenül a termelőtől vett volna árut.

A "Vasárnapi Újság" azt is megírta, hogy kis négy lábú lócán ülnek, amelyiknek egyik lába könnyen kijár, hogy a harcias kofák verekedéseknél jó fegyverként használhassák.⁴⁷ A színes, rátarti, üzletelő fehérmépet a pesti városi közszej kissé csúfondáros tréfával viccelte meg az 1870-es évek elején, amikor a Dunapartot leaszfaltozták és akácfákat ültettek el árnyékkadás céljából. A vicc szerint, ha nem is volt eddig a városnak akácfája, fája azonban volt, mégpedig olyan; amelynek sem gyökere, sem levele, sem ága, mégis volt gyümölcse, és úgy hívták, hogy a város kofája.⁴⁸

Hűvösebb, csípősebb időben az ülő, álló kofák, lábuk közé, szoknyájuk alá "tüzes parázzsal telt fazekat" állítottak, mely melegítő eljárás más városok kofáinál sem ismeretlen. A kofák télen sulymot, földimogyorót, pattogatott kukoricát, görhőt, máliét árusítottak. Nyáron alma, szilva, körte, barack mögött ülték, amelyek" ...oly

nyájasan mosolyognak piros arczaikkal, hogy az ember még egy kis fiókkholera árán sem bír - ellenállni a kísértésnek, hogy velők ajkait érintkezésbe tegye. Hát még dinnyeéréskor! Egész Himalayák közé vannak ilyenkor temetkezve a kofák, gömbölyű, sötétzöld görög, illatos turkesztán, törpe leveses hógömb, mind külön-külön raktárra halmazva, mint háború idején a jól rendezett ágyugolyók,..." - ahogy írták munkájukat ismertetve a múlt század végén.⁴⁹

A főváros körzetében, a friss terményekkel történő ellátás érdekében a XIX. század második felében jelentős kofahajózás alakult ki. Duna-mente községeiből, Újpest, Dunakeszi, Szentendre, Tótfalu, Megyer, Vác, Ercsi, Adony, Csepel, Soroksár stb. gyümölcs és zöldségtermelő, valamint kenyérsütő lakói naponta leginkább alkonyat felé rakták be terményeiket. Eladás után, úton visszafelé magukat fogták be hajóvontatónak. Az 1870-es évektől a Dunagőzhajózási Társaság a főváros élelmi-szerellátása érdekében kofahajókat indított.⁵⁰

Híresek voltak a váci kofák is a XIX. század végén. Gyümölcsérés idején taligásokkal bejárták a környező gyümölcsstermesztő falvakat /Rád, Penc, Kosd, Nógrád-Verőce, Kismaros, Nagymaros, Diósjenő/ és onnan Vácra és Pestre fuvarozták a terményt. A Börzsöny falvainak gyümölcsét dömösi, marosi, dunabogdányi és tahibeli kereskedők vásárolták fel, akik aztán pesti kofáknak adták azt tovább.⁵¹

Az erőszakos, rámenős zöldséges kofák visszaszorítására Pécsen 1846-ban kísérletet tettek, de nem sok sikerrel.⁵² Kolozsváron az élelmes kofák már a város határán, a vámháznál vették meg a termelőktől, falusi szekeresektől a másnap kiárusítandó terményeket. Ők foglalkoztak a nagy mennyiség kicsiben történő elárúsításával. 1870-ben itt a belvárosban 2 gyümölcs- és 3 zöldségárust, a külvárosban pedig 81 gyümölcsárust és 41 zöldségárust, kofát írtak össze.⁵³

A nagykorösi kofák élelmességét jelzi, az, hogy hatalmas számuk szállította a Tiszántúlra, a különféle gyümölcsöket gabonáért cserélve, és a fővárosban pénzt szereztek ezért. Az ügyes kereskedői szellemet és a piacorientált viselkedést mutatja ez az adat is. De az is, hogy az öntöző zöldségkertészek inkább a kofáknak, a száraz kertészek

12. Kertészeti terményt árusító kofa a kecskeméti piacon, 1930-as évek, Gönyey S., 77.051, A Néprajzi Múzeum gyűjteményéből

pedig inkább a nagykereskedőknek adták el árúikat.⁵⁴ A Duna-Tisza közén a kertészeti termények értékesítésében a közvetítő kiskereskedők, a kofák népes tábora zömmel a parasztság, a szállító és exportáló nagykereskedők pedig inkább a zsidóság soraiból kerültek ki, ők tartották kézben az exportot.

ÖSSZEGZÉS

A kertészeti terményekkel történő árucserét és kereskedelmet, főleg a szakosodott terményvásárt a táji munkamegosztásból és a termelőkultúra specializálódásából eredő legmagasabb fokú tevékenységnek tartom. A kevésbé lédúsos, nagyobb távolságra szállítható gyümölcsök /alma, körte/ és zöldségek /káposzta, hagyma, dinnye/ már korábban is, de a finomabb, sérülékenyebb kertészeti termények /paradicsom, paprika, uborka, őszi- és kajsziarack, meggy, cseresznye/ csak az intenzív, belterjes termeléssel jelentek meg a terménypiacon a XIX. század második felében. Ehhez a szállítás korszerűsítése mellett hozzájárult a városok fejlődése és lakosságának növekvő igénye is. A kertészeti terményvásárok, a forgalom állandósága ellenére az agrártermelésben bekövetkezett strukturális változásokat jelzik és mutatják. Ez a változás a vásároknak az áruválaszték bővülésében és a mennyiségi növekedés mellett a minőségi árúra törekvésben mutatkozott meg. A kertészeti terményvásárok két fő típusán belül, négy altípust különböztettem meg:

A régi, első típusú kertészeti terményvásárt

- A tájegységek vásárai alkalmával rendezett, kialakult kertészeti terményvásárt.
- Az extenzív termelt nagy mennyiségű kertészeti termények vásárát.

Az új típusú intenzív árutermelő nyári - nyárvégi kertészeti terményvásárt

- A polgárosodó és a lakosságszámában növekvő, gyarapodó nagyvásárok kertészeti terményvásárát.

- Az alföldi mezővárosok XIX. századvégi - XX. századeleji szakosodott, intenzív kertészeti vásárát.

A XIX. század során a kertészeti termények vásári értékesítési iránya megváltozott. A század közepéig a Tiszán-Maroson, a Dunán és mellékfolyóikon a peremterületekről szállított kertészeti termények az ország belseje, központja felé irányultak, a XIX. század végén az intenzív, belterjes, árutermelő tanyák bekapcsolásával az áruk értékesítési útja, az ország közepéből a peremterületeken keresztül külföldre mutatott, exportállásra, Olaszország, Ausztria, és Németország irányában. Ennek a tendenciának a kialakításában az egykori nagyhatárú Duna-Tisza közti mezővárosoknak és a tanyavilágnak volt óriási szerepe. Magyarország gyümölcsexportjának 1/6 -át pl. az első világháború előtt a kecskeméti tanyavilág adta.⁵⁵

A nagyarányú és sokrétű kertészeti növénytermesztés és terményvásár típusok az 1920-as évek közepére már hivatalosan is felkeltették és felvetették egy szervezett

kertészeti nagy piac létesítésének gondolatát. Az Országos Magyar Kertészeti Egyesület kertésztörvény tervezete is foglalkozott a kertészeti terménypiac-vásár kérdéssel.

A kertészeti terményvásárok, mint az eltérő adottságú nagytájak termelőkulturájának munkamegosztása, a rendi társadalom bomlását és az árutermelő tőkés gazdálkodás erősödését, valamint a polgári társadalom kialakulását is elősegítették és egyben ennek a folyamatnak a kísérő jelenségei is voltak.

Jegyzetek

- ¹ DANKÓ I. 1977. 367-387.p. Dankó I. 1973.155-167.p. Andrásfalvy B. 1982.66-72.p.
- ² BRAUDEL, F. 1985.114.p.
- ³ DANKÓ. 1979.7-21.p.
- ⁴ NAGYVÁTHY J. 1821.172.p.
- ⁵ BÁCSKAI V. - Nagy L. 1984.216-217.p.
- ⁶ vö: V.FROLEC 1988, 26-32.p. B.GUNDA 1988. 32-39.p. J.LISZKA 1988.64-69.p. CSOMA Zs. 1988.184-188.p.
- ⁷ BÁCSKAI V. - NAGY L. 1978. 224.p.
- ⁸ BÁCSKAI V. 1988.126.p.
- ⁹ PALKÓ A. 1979.205.p.
- ¹⁰ PALKÓ A. 1979. 205. p.
- ¹¹ vö: CSOMA Zs. 1981-83.p. 1987, 1988/b
- ¹² TARISZNYÁS M. 1982.182.p.
- ¹³ Vasámapi Újság 1855.95.p. vö: GRÁFIK I 1983.4-5-6.p.
- ¹⁴ TARISZNYÁS M. 1982.182.p.
- ¹⁵ Kerti Gazdaság 1857.183.p.
- ¹⁶ vö: KIRNER A. B. 1964. 108 p. 123. p. ANDRÁSFALVY B. 1982. 71 p. BARNA G. 1986. 45 p. DANKÓ I. 1963. 83-84 p., ANDRÁSFALVY B. 1978. 235-236 p.
- ¹⁷ BÉL M. 1735/1984. 214 p. J. H. E. v. BIKKESY. 1826 színezett rézmetszeten Pozsony megyei hagymát áruló és a háton batyuzó szlovák asszony képe, aki zöldhagymát és száraz fokhagymafűzért árul., PAGET J. 1987. 13 p., 166 p., PETERCSÁK T. 1983. 56 p., LAPU L.-né 1983. 32 p., PRÓNAY P. 1855. 90-91 p., OLÁH G. 1976. 321-324 p.
- ¹⁸ NAGYVÁTHY J. 1820. 176. p., VÉRCSE M. 1975. 230. p.
- ¹⁹ Vácra vö. Vasámapi Újság 1865. 622. p., Káli medencéhez vö. CSOMA Zs. 1983. 17-35. p., Sárboárdhoz vö. saját gyűjtés, a békési vásárhoz vö. KIRNER A. B. 1964. 123. p., Gyergyóhoz vö. TARISZNYÁS M. 1982. 170-181. p.
- ²⁰ GYIMESI S. 1975. 192. p., GYIMESI 1982. 118-119. p.
- ²¹ KUBINYI F.-VAHOT I. 1854. 32. p., FÜR L. 1983. 83. p., 84. p., 87. p.
- ²² BÁCSKAI V. 1988. 28-44. p.
- ²³ KÓVÁRY L. 1870. 35. p., Kós K. 1976. 379. p.
- ²⁴ WELLMANN I. 1966. 81-121 p., BELITZKY J. 1936. 98. p.
- ²⁵ CSAPLOVICS J. 1829. II. 84. p.

- ²⁶ SZILVÁGYI I. 1986. 38. p., Kerti Gazdaság 1857. 184. p.
- ²⁷ HUNFALVY J. 1877. 114-115. p., Vasárnapi Újság 1865. 16. p.
- ²⁸ Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása. 1879. III.121-122.p. Kerti Gazdaság 1857.182-183.p. Falusi Gazda 1857.240.p. a statisztikai adatokhoz vö: KELETIK. 1887.105-107.p. Magyarország földmívelése... 1896.327.p. 337.p.
- ²⁹ VÖRÖS A. 1976. 81-82.p.
- ³⁰ FÜR L. 1983.88.p. SZTRINKÓ I. 1986.89-99.p.
- ³¹ BÉL M.1735. DANKÓ I.1977.371.p.
- ³² TÓTH F. 1974-75.32.p.35.p. VÖRÖS A. 1976.82.p. RÁCZ S. 1983.30.p.
- ³³ DANKÓ I. 1963.67.p. a dobozi fokhagymára vö: KIRNER A.B. 1964.107.p. a bajai fokhagymára vö: SOLYMOS E. 1976.84-87.p.
- ³⁴ PALKÓ A. 1979.207.p. DANKÓ I. 1963.67.p.-68.p. SZABADOS M.1940.II-IV
- ³⁵ FÜR L.1983.80.p.85.p.
- ³⁶ GALGÓCZY K. 1896. 550.p. 551.p.
- ³⁷ NOVÁK L. 1986.255.p.
- ³⁸ Magyarország földmívelése 1896.333-336.p. FÜR L. 1983.232-233.p.
- ³⁹ KUBINYI F. - VAHOT I. 1854.38.p.
- ⁴⁰ GALGÓCZY K. 1896.548.p.
- ⁴¹ Magyarország földmívelése 1896.308.p.
- ⁴² BÁCSKAI V. 1988.106.p.
- ⁴³ Budapest és környéke...1879.III.149.p.
- ⁴⁴ A dobozi adat: KIRNER A.B. 1964.108.p. a bajai adat: SOLYMOS E. 1976.86.p.
- ⁴⁵ BÁCSKAI V.1988.105.p.
- ⁴⁶ Kerti Gazdaság 1857.183.p.
- ⁴⁷ Vasárnapi Újság 1873.730.p.
- ⁴⁸ Vasárnapi Újság 1873.370.p.
- ⁴⁹ Vasárnapi Újság 1873.370.p.
- ⁵⁰ Vasárnapi Újság 1863.229.p.
- ⁵¹ IKVAI N. 1977.153-154.p.
- ⁵² DANKÓ I. 1964.177.p.
- ⁵³ KÓS K. 1976.329.p. KÓVÁRI L. 1870.46.p.
- ⁵⁴ BOROSS M. 1963.227.p. GALGÓCZY K. 1896.550.p.
- ⁵⁵ SZUHAY M. 1962.314.p.
- ⁵⁶ SZÁSZ N. 1926.1-23.p.

Irodalom

- ANDRÁSFALVY Bertalan 1978 A táji munkamegosztás néprajzi vizsgálata. In: Ethnographia 1978. 231-243
- ANDRÁSFALVY Bertalan 1982 Az árucserre, a műveltség egyik meghatározója. In: Múzeumi Kurír 1982. 66-72
- BARNA Gábor 1988 A tutajozás kulturális jelentősége a Közép-Tisza és Kármás-Kőrös mentén. In: Ethnographia 1988/2 189-212

- BARNA Gábor 1986 A búcsúvásár. In: Árucseré és migráció szerk.: Szabadfalvi J.-Viga Gy. Miskolc
- BÁCSKAI Vera-NAGY Lajos 1978 Piackörzetek a XIX. század eleji Magyarországon. In: Ethnographia 217-230
- BÁCSKAI Vera-NAGY Lajos 1984 Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. Budapest
- BÁCSKAI Vera 1988 Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. Budapest
- BELITZKY János 1936 100 év a pesti határ életéből, 1663 tájától 1756 tájáig. In: Tanulmányok Budapest Múltjából 4.
- BÉL Mátyás: 1735 Notitia I. Pozsony megye mezőgazdasága. In: Hungáriából Magyarország felé 1984. Budapest
- J. H. E. o. BIKKESY 1826 A Magyar és Horvátországi legnevezetesebb Nemzeti öltözetek hazai gyűjteménye. Bécs
- BOROSS Marietta 1963 A kecskeméti homoki zöldségtermelés. In: Ethnographia 1963/2 sz. Budapest és környéke 1879/III
- BRAUDEL F. 1985 Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. sz. Budapest
- CSAPLOVICS J. 1829 Gemälde von Ungarn II. Pest
- CSOMA Zsigmond 1981-1983 Nyugat-Magyarországi terményfuvarosok
Adatok a dél-burgenlandi paraszti borkereskedelemhez és borértékesítéshez. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 183-207. Budapest
- CSOMA Zsigmond 1983 Káposztáskertek a Káli-medencében. In: Néprajzi gyűjtőúton a Káli-medence falvaiban, Veszprém 1983. szerk.: S. Lackovits Emőke
- CSOMA Zsigmond 1987 Die Vermittlung der Wirtschaftsgüter als bäuerliche Tätigkeit zwischen Ost und West in einem von vielen Nationalitäten bewohnten Gebiet am Beispiel des ehemaligen West-Ungarns (Südburgenland). In: Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung.
- CSOMA Zsigmond 1988 Märkte in Oberwart, ihre Bedeutung für den Warenaustausch und Warentransport. In: Märkte und Warenaustausch im Pannonischen Raum. Székesfehérvár, Hg: László Lukács
- CSOMA Zsigmond 1988/b Gazdasági, kulturális és családi kapcsolatrendszer a Káli-medence és Stájerország, valamint a nyugat-magyarországi Felső-Órség (Dél-Burgenland) között (18-20. század). In: Kapcsolatok rendszere a Káli-medence falvaiban... Szerk.: Lackovits E., Veszprém
- DANKÓ Imre 1963 A gyulai városok, Gyula
- DANKÓ Imre 1964 Adalékok a pécsi piacok és vásárok néprajzához. In: Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
- DANKÓ Imre 1973 A magyar vásárok funkciói. In: Hajdúsági Múzeum Évkönyve, Hajdúböszörmény
- DANKÓ Imre 1977 Opuscula Ethnographica. Debrecen
- DANKÓ Imre 1979 An Outline of Migration Interlinked with the Exchange of Goods in the Carpathian Basin. In: Ethnographica et Folkloristica Carpathica. Tom. 1. Debrecen, 7-21
- FROLEC Václáv 1988 Die Mährischen Städte als Zentren des Warenaustausches. In: Märkte und Warenaustausch im Pannonischen Raum. Székesfehérvár
- FÜR Lajos 1983 Kertes tanyák a futóhomokon (Tájtörténeti tanulmány). Budapest
- GALGÓCZY Károly 1896 Nagykovács város monographiája. Budapest
- GRÁFIK Imre 1983 Az árú útja a szállítás forradalma előtt. In: Ethnographia 1983/1.
- GUNDA Béla 1988 Volkskundliche Handelsbeziehungen zwischen Süd-Transdanubien und Slowanien. In: Märkte und Warenaustausch im Pannonischen Raum, Székesfehérvár
- GYIMESI Sándor 1975 A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában.

(Funkcionális és strukturális változások nyugat- és közép-kelet Európa városhálózatában, különös tekintettel Magyarországra). Budapest

GYIMESI Sándor 1982 Wirtschaft und Kultur in den ungarischen Städten des 18. Jahrhunderts. In: Städtische Kultur in der Barockzeit. Linz/Donau

HUNFALVY János: 1877 A Duna budapesti szakaszának szabályozása. Budapest

IKVAI Nándor 1977 Földművelés az Ipoly és a Börzsöny között. In: Börzsöny néprajza 129-217. Szentendre

KELETI Károly 1887 Die Ernährungs Statistik der Bevölkerung Ungarns. Budapest

KIRNR A. Bertalan 1964 A békési vásár. In: A Gyilai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. Gyula

KÓS Károly 1976 Tájak, falvak, hagyományok. Bukarest

KÓVÁRY László 1870 Kolozsvár sz.kir.város lakosai és lakásai az 1869-70-ki népszámlálás szerint. Kolozsvár

KUBINYI Ferenc-VAHOT Imre 1854 Kecskemét város leírása. Budapest

LISZKA József 1988 Warenaustausch und Wanderhändler im dem slowenischen Teil der Kleinen Tiefebene. In: Märkte und Warenaustausch im Pammonischen Raum, Székesfehérvár.

Magyarország földművelése 1896. Budapest

NAGYVÁTHY János 1820 Magyar házi gazdaszony. Pest

NAGYVÁTHY János 1821 Magyar Practicus természet. Pest NOVÁK László 1986 A három város. Budapest

OLÁH Gábor 1976 Dinnyevásár. In: Vásártörténet - Hídivásár. Debrecen

PAGET John 1987 Magyarország és Erdély. Budapest

PALKÓ Attila 1979 Tutajozás a Maroson. In: Korunk Évkönyv 1979. Kolozsvár

PÁLL István 1986 Árúcsere a Tisza két partja között. In: Árúcsere és migráció, Miskolc

PETERCSÁK Tibor 1983 Termékcsera az Északi-Középhegység és az Alföld közötti népi kereskedelemben. In: Diárium III. 55-58

RÁCZ Sándor 1983 A makói hagyma útja Gömörbe és Gömörben. In: Honismeret 1983/4.

SOLYMOS Ede 1976 A bajai fokhagymavásár. I. Múzeumi Kurír II/10

SZABADOS Mihály 1940 A hagymatermelés és értékesítés szociális vonatkozásai, Marosvidék. Budapest

SZÁSZ Nándor 1926 A kertészeti piacok rendezése. In: Kertészeti Lapok 1926/10-11. sz. Budapest

SZILVÁGYI Irén 1986 A pesti vásárok történetéből XVII-XIX. század. In: Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok tájékoztatója 1986/2. Budapest

SZTRINKÓ István 1986 A tanyák és a város árúcserekapcsolata: tanya-város, migráció. In: Árúcsere és migráció, Miskolc

SZUHAY Miklós 1962 Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Budapest

TARISZNYÁS Márton 1982 Gyergyó történeti néprajza. Bukarest

TÓTH Ferenc 1974-1975 A makói rév és híd

In: Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974-75/1

VÉRCSE Miklós 1975 Adalékok a párkányi Simon-Júda napi vásárok történetéhez. In: Irodalmi Szemle 1975/3. Bratislava

VÖRÖS Antal 1976 A magyar mezőgazdaság a kapitalista átalakulás útján (1849-1890). In: Agrártörténeti Tanulmányok 4.

WELLMANN Imre 1966 Pest megye viszálya Pest városával piacra vitt termelvények körül az 1730-as években. In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1966.

DIE GARTENFRUCHTMÄRKTE, ALS ERGEBNISS DER ARBEITSTEILUNG DER GROSSREGIONEN

Die Untersuchung des Warenaustausches ist eine der besten, die meisten Kenntnisse anbietenden Forschungsgebiete, die Lebensweise, die Kenntniss der wirtschaftlichen- gesellschaftlichen und kulturellen Beziehungen der einzelnen Gemeinschaften betreffend. Dieses Forschungsgebiet untersucht über den tatsächlichen Austausch der Güter hinaus auch die kulturellen Beziehungen und Zusammenhänge, man weiss ja, dass der Warenaustausch eins der allgemeinsten Arten der Übergabe, Übernahme und Modifizierung der Kulturgüter ist. Man kennt die kulturelle, integrierende Rolle und Bedeutung des Warenaustausches in den interethnischen Beziehungen, in der Kulturation.

Die Märkte und Messen haben eine mehrfache Bedeutung: sie boten Gelegenheit zum Austausch der Waren und förderten auch den kulturellen Austausch. Die vorliegende Arbeit weist vorwiegend auf die historische Rolle der Gartenfruchtmessen und Märkte, sowie auf deren Einfluss auf die Lebensweise hin.

Den Warenaustausch mit Gartenfrüchten, Produkten und die Gartenmessen halten der Verfasser für die höchste Arbeitsteilung und Arbeitsspezialisierung der Grossproduktionsgebiete. Die Äpfel, Birnen, Krauten, Zwiebeln, Melonen waren schon früher auch am Markt, aber die feinen Gartefrüchte zB. Tomaten, Paprika, Gurken, Pfirsiche, Aprikosen, Sauerkirschen, Kirschen meldete sich nur nach der intensiven Gartenwirtschaftsproduktion.

Bei dem Gartenmarkt kann man zwei Haupttypen und vier Untertypen unterscheiden:

Der alte, erste Gartenmarkt-typus

- Landesmarkt der Regionen mit Gartenfrüchten
- Märkte mit "extensiv" Methoden produzierten Gartenfrüchten

Der neue, Warenanbau-Typus,

- Gartenmarkt des Sommers oder Sommerendes

Gartenmärkte in den Grosstädten (Anfang des 18 Jh.-s -19 Jh.)

- Fach-und "intensiv" Gartenmärkte der Städte des Ung. Tiefebens. (Ende XIX Jh.-s -XX. Jh.)

Der Verfasser stellt fest, dass diese Märkte nicht nur dem Warenaustausch dienen, sondern auch Treffpunkte darstellen. Somit handelt es sich hierbei um regelmässige Gelegenheiten, wo sich voneinander weit entfernt lebende Verwandte, Bekannte, gleiche Volksgruppen, Vertreter gleicher Konfessionen und Berufsgruppen treffen und Gelegenheit haben, Neuigkeiten, Meinungen und Erfahrungen auszutauschen. Bei den Gartenfruchtmärkten haben die Höckerfrauen, - Höckerinnen eine besondere, special Rolle gehabt.

VÁSÁRI SOKADALOM - FÜVESEK, FOGHÚZÓK ÉS TÁRSAIK

Deáky Zita

A vásározás és piacozás történetével és néprajzával foglalkozó dolgozatok nagy része megemlíti a vásári gyógynövény- és pióca árusokat, és a titkos gyógyszerek és gyógyimódk kfnálóit. Őket azonban csak a vásári sokadalom színesítő alakjaként mutatják be, mint a jósokat, mutatványosokat, vándorkomédiásokat. Pedig a vásári gyógyítással, a vásárokon árult gyógyszerek készítésével és eladásával foglalkozók rétege igen széles volt, évszázadokon keresztül fontos orvos-sebészi feladatokat láttak el, és kiegészítették a helyi népi gyógyítók tevékenységét. Sokan közülük borsos áron kfnáltak még hosszú életet biztosító elixirt, fiatallá és széppé tevő balzsamot, szerelmi varázsláshoz nélkülözhetetlen szereket és efféle titkos, mindenki számára fontos kellékeket. (1. kép.)

A falvak, városok egészségügyi viszonyai oldaláról megközelítve a kérdést, a következő képet kapjuk: orvosok, képzett sebészek, szülésznők nem voltak gyakorlatilag a XVIII. század közepéig. Egy-egy külföldi vagy külföldön szerzett diplomás orvost találunk a főurak és nagyobb városok szolgálatában. A céhekbe tömörült borbélysebészek szolgáltatásait főleg a városi polgárság vette igénybe, míg a nőgyógyászati, szülészeti, csecsemőgondozási problémáknál és eseményeknél, jó esetben felesketett vagy főorvos képezte bábák segédkeztek. Kisebbségi betegeket, sebeket, fájdalokat mindenki otthon, saját ismeretei alapján gyógyított, ha nagyobb baj volt, u.n. tudósokhoz, javasokhoz fordultak. Ha ők sem tudtak segíteni, belenyugodtak az "Isten kezében vagyunk" gondolatba. A falvakban, kisvárosokban élő gyógyítóemberek, még ha specializálódtak is valamely betegség gyógyítására - csontkovács, kenő, mérő, foghúzó, ólomöntő, fürdető, bába - a közösség teljes jogú és állandó tagjai voltak, életmódjuk, mindennapi munkájuk nem vált el a többiekétől. Tudományukat Istentől kapott feladatnak tekintették, amelyet kötelességük volt mindenféle nyereségvágytól mentesen használni. Nem vándoroltak, nem árulták tudományukat, legfeljebb hozzájuk jöttek, ők keresték fel közelebbi-távolabbi vidékekről. Tehát nem tartoztak a vásári vándorgyógyítók csoportjába, hanem a vásárokon és piacokon vásárlóként vagy legfeljebb fölösleges termékük eladóként szerepeltek.

1. Pancsova /Torontál m./ Hetivásár 1904.
Seemayer Vilibárd Néprajzi Múzeum /továbbiakban NM/F/6632

Az egészségügyi ellátatlanság, az orvos- és gyógyszerhiány, az ember örök reménye és vágya a betegség, a halál leküzdésére, minden korban teret nyújtott a jószándékú, önzetlen javasoknak, gyógyítóknak, de ugyanúgy a felelőtlen nyereszkeskedő ál orvosoknak, kuruzslóknak, és ez nem is mindig vált ilyen élesen ketté. Általános jellemzőjük volt a vándorgyógyítóknak a céhenkivüliség, a szabad helyváltoztatás lehetősége, az alkalmi engedélyek birtokában, a vásári taxák lefizetése után a szabad gyógyító tevékenység végzése. Az elkövetett műhibákért, az utólag jelentkező károsodásokért, esetleg tragédiáikért nem tartoztak felelősséggel, illetve állandó mozgásuk, vándorlásuk miatt elérhetetlenek, és a korbéli adminisztratív lehetőségek miatt ellenőrizhetetlenek voltak. Az orvostörténeti adatokból az is kitűnik, hogy a vásárokon megjelenő érvágók, kőmetező, szemoperálók, herélők, foghúzó, többnyire külföldiek, olaszok, görögök, törökök, bosnyákok voltak. A Felvidékre és a Szászföldre nyugati német tartományokból érkeztek a magukat "Stein und Bruchartz-Okulist"-nak nevező orvosok.¹

Igen jó hírnévnek örvendtek az anabaptista vándorgyógyítók, akik közül sokan állatgyógyítással foglalkoztak, mások érvágással és köpölyözéssel, vagy vízégetéssel és gyógyfüvek árúsításával.²

Orvosi szempontból a legmerészebbek a XVI-XVII. században a Balkánról Közép-Európába érkező, vásárokon és piacokon tevékenykedő vándorsebészek és vándorgyógyítók voltak. "A sebészek legtöbbször, mint a hályogmetsző, kő- és sérvmetsző fogtörő, nomád életmódot folytatott, s egyik vásárról a másikra vándorolt dob- és trombitász, bohócok, zsonglőrök és egyéb mulatságos népség kíséretében."³ Megfékezésükre a porosz választófejedelem 1685-ben elrendelte, hogy mielőtt a piacon bódét nyitnának, előbb orvosi vizsgát tegyenek az orvosi testület előtt.⁴ Magyarországon gyakorlatilag szabadon tevékenykedhettek Mária Terézia 1755. augusztus 19-én kelt közegészségügyi tervezetéig, amelyben szabott vásári taxát, és a városi hatóságnál előzetes bejelentkezést és engedélykérést javasolt.⁵ LINZBAUER Xavér Ferenc 1868-ban keserűen jellemezte a 100 év előtti állapotot: "Külföldről kiképzetlen ál orvosok jöttek be hozzánk, kik hazánkban helységről helységre járva, országos vásárokon = mint foghúzó, hályogszűrő, csonttörést gyógyító, füstölő, kenő, érvágó, sérv- és kőmetsző = - kontárkodtak. Az akkor általános érvényű nézet szerint: hogy t. i. nyilvános országos vásárokon a szabad üzlet meg nem zavartathatik /a vásári jövedelmek kisebbsége nélkül/ azok garázdaságnak - az orvosi viszonyok mindenütt kezdeményezett szabályozása dacára - sem lehetett gátat vetni."⁶

A sérvmetsző, hólyagtörő és szemész specialisták más sebészi munkákat is elláttak, pl. nyúlajak műtétét, vadhúsok, fekélyek kifirtását, érvágást, húgykőmetszést, szemműtéteket, heréléseket. Az egyszerűbb operációkat ott helyben a vásári sokadalom élénk érdeklődése közepette végezték el, nehezebb esetekben házhoz mentek. Teljesen természetes volt, hogy a vásár végén eleget téve a meghívásnak, egy uradalomban vagy egy városkában ütöttek tanyát. Sok helyen görög herélődoktoroknak nevezték őket. A XVIII-XIX. században görög elnevezést kaptak nemcsak a görög, hanem a török és más balkáni nép kereskedői és gyógyító specialistái is.⁷

A vándorló szemészek /okulisták/ az öregkori szürkehályogban szenvedők látását adták vissza a hályog lehúzásával ill. átszűrésével. A fertőzések, vagy a szem megsértése miatt a páciensek gyakran egy idő után megvakultak, addigra azonban ők már messze jártak, számonkérésre, utókezelésre nem volt mód. Az orvosdoktorok, a sebészek állandó panasszal fordultak a hatóságokhoz, kérve, hogy tiltsák el a vándorkuruzslókat tevékenységüktől. A panaszok kenyérirírgységből is, és a kontárkodásból származó súlyos betegségek hátrahagyása miatt árasztották el a hatóságokat. Végül is 1778-ban Magyarországon is megtiltották a vásári gyógyítók és kuruzslók tevékenységét.⁸

Valószínűleg a tiltás ellenére még sokáig megjelentek a városokban és vásárokon, - bőven tájékoztatnak erről a korabeli folyóiratok. A "Vasárnapi Újság" 1855. évi 36. számában rokonszenvező hangnemben tudósít róluk EDVI ILLÉS Pál: "Lám a szemorvosok /oculisták/ egész országokat bevándorolnak, szakukhoz kellő minden gyógyítási s műtételi szereikkel és felkeresvén a szerencsétleneket, kik szemeik

világától megfosztottak vagy csak szemfájásban szenvedők, ott helyben végzik a műtétet és megrendelik az orvosláshoz megkívántató teendőket."⁹

A "Pressburger Zeitung" viszont 1862-ben csodálkozik a pozsonyi vásári sokadalom hiszékenységén, azon, hogy egy magát csodadoktornak nevező ember pillanatokon belül eladja gyógykészítményeit - reumára fájdalomcsillapítót, fogbetegségekre tinktúrát, csodabalzsamot, amely minden betegséget gyógyít. És még ehhez ráadásul a fogadóban, ahol tanyát vert, kezeli is a betegeket. Cikke végén fölteszi a kérdést a "Pressburger Zeitung": Ez is a vásár szabadságához tartozik?¹⁰

A vásári gyógyítók közül leglátványosabban a vándor foghúzók, az u.n. "olasz foghúzó" tevékenykedtek. Rendkívül népszerűek voltak, egy-egy vásár alkalmával több száz fogat húztak ki. Pedig, ha belegondolunk, foghúzásért nem kellett a vásárba menni. A középkorban sebészek, borbélyok, kovácsok, szerzetesek, papok /Irgalmas rendiek/¹¹ segítettek a fájós fogúakon. Egészen a közelmúltig majd minden faluban élt foghúzó ember, aki apjától, nagyapjától örökölt eszközökkel és módszerekkel ingyen kihúzta a beteg fogakat.¹² Ha ilyen foghúzó specialista nem volt a közelben, a helybeli kovács biztosan segített, hisz majd mindegyik értett állatgyógyításhoz, sebkötözéshez, foghúzáshoz.

A vásár azonban esemény, alkalom volt mindenki számára. Kinyílt a világ, zaj, forgás, csodák, ahol minden megeshet egy pillanatig, ahol mindenki részese lehet ennek a mozgásnak. A vándor foghúzók hatalmas hírveréssel dolgoztak. Feltűnően öltözködtek, hangosan, zajosan hirdették a fájdalom nélküli foghúzás művészetét. Valóságos cirkuszi mutatvány közben húzták ki a rossz fogakat, és ha a páciensnek tetszett a móka, megelőzőképpen néhány jó fogától is megszabadították. Sok megroncsolódott állkapocs, sérült gyökerek, más szájbetegségek kísérték működésüket. Nem véletlen, hogy ők is a tiltott vándorgyógyítók listáján szerepeltek, ez azonban nem zavarta őket "művészetük" gyakorlásában még majd 150 évig.

1846-ban bizonyos PÁVÁN Péter a soproni piacon fogóval, kardheggyel, ostorral mutatta be bravúros foghúzó művészetét. A szegényeknek ingyen húzott, csak a minden betegségre jó gyógyvizét árulta 20 krajcárért.¹³ A városi gyógyszerészek és orvosok tiltakozása miatt gyorsan átvándorolt a győri főtérre, ahol 3 nap alatt 1000 fogat húzott ki a tőle már ismert módszerrel.¹⁴

1871-ben a kiskunhalasi városi főorvos panaszolja, hogy a halasi hetipiacon 3 olasz vándorfoghúzó jelent meg hivalkodó külsőségek közepette, és fájdalom nélküli foghúzást hirdettek a piaci tömegnek. Az emberek egymást letarolva tolongtak, és "...Némely fogak éles karddal, mások ostornyélel döfettek ki". Később előkerültek a fog-, ideg-, és arcfájást, zsugor és bénaságot gyógyító paszták, a viperaszírból készült kenőcsök. A megrökönyödött kiskunhalasi főorvosnak azt is le kellett nyelnie, hogy mindehhez a helyi rendőrség 3 napi engedélyt adott.¹⁵

A XX. századi vásárokon, piacokon is megjelentek a szerényebb, kevésbé színes és feltűnő utódaik. VAJKAI A. /orvosi diplomával rendelkező néprajzkutató/ 1936.

június 9-én szemtanúja volt, hogy a budapesti Haller piacon két, "olasz módszerrel" dolgozó foghúzó, pusztán kézzel több száz fogat húzott ki egy délelőtt. Pénzt a húzásért nem, csak a fájdalomcsillapító orvosságért kértek.¹⁶

Az eddig felsorolt gyógyítók mindegyike komoly, veszélyes orvos-sebészi feladatokat végzett, nemegyszer súlyos következményeket hátrahagyva. Az ország egészségügyi viszonyainak javulásával, az adminisztratív intézkedések szigorításával - a foghúzókat kivéve - mindnyájan eltűntek vásárainkról, piacainkról. /2-3 kép./

Tovább maradtak, és ma is megtaláljuk utódaikat a füveseknek, a gyógyhatású szerek készítőinek és árusítóinak. A vándorló gyógyszerárusok közül a legismertebbek az olejkárok voltak, más ismert nevükön orosz vengerecek, sáfrányosok, sonkolyos tótok.¹⁷ Felvidéki szlovák vándorárusként leginkább gyógyolajokat, balzsamokat, gyógyteákat, füveket, fűszereket árultak, de más használati tárgyak, kisebb eladható eszközök is megfértek hátú dobozaikban, szekrénykéikben - kaszak, pipa, köszörűkő, fakanál, kések, borotvák, tükrök, stb. A szakirodalom jól ismeri az olejkárok tevékenységét, ezért csak a témánk szempontjából legfontosabb jellemzőket emelem ki. Turóc, Zólyom, Nyitra és Trencsén megyékből indultak el vándorútjukra az első felvidéki szlovák árusok feltehetően már a XVI. században.

2. Alsóerdőfalva /Szepes m./ Tátrai gyökéréső 1880. körül. Greisinger Mihály NM. F/8297

3. Hódmezővásárhely /Csongrád m./ Fűves asszony. Plohn József 1880. 1930 között. NM. F/291.765

Vándoréletük virágkora a XVII. századra tehető, mert a XVIII. században már korlátozták kereskedői területüket és az árusítható gyógykészítményeik körét. Az 1741-es és 1748-as határozat alapján eltiltották a Trencsén és szomszéd megyék lakóit az olajok és gyógyszerek árusításától. Indokok: "nem adóznak, elhanyagolják földjeiket, útlevelet hamisítanak, recepteket hamisítanak, a jezsuita patikákra hivatkoznak, Bécsből vett közönséges olajat befestenek és különböző név alatt árusítanak... Alkőrmösük, teriacájuk borsóból és és zabszalmából készül - skatulyába téve, feliratozva velencei árunak adják el. Közönséges disznóhájat borz és medvezsír gyanánt, elhullott barmok csontjait unikornis porképében árulják..."¹⁸ Túl szigorú volt MÁRIA TERÉZIA véleménye, enyhítette is 1754-ben, amikor megengedte a gyógyolajok és kenőcsök árusítását olyan területeken, ahol gyógyszerár nincs.¹⁹

Az olejkárok maguk készítették az olajokat, párlatokat, kenőcsöket, de gyógyszerárakban is vásároltak különböző alapanyagokat és készítményeket. Nemcsak vásároltak, hanem hatalmas területeket bebarangolva házaltak is. Sokan közülük állatgyógyítással is foglalkoztak, külön készítményeik voltak beteg szarvasmarhák számára.²⁰ Mindig szívesen vásárolták tőlük a fogfájás elleni készítményüket, de ajánlottak hajnövesztőszert, tyúkszem- és szemölcsírtót, és "... a megvetett szerelem ellen is bírnak egy öt - ujj talp - alaku gyökérrel, melyel csak érintenie kell a szerelmesnek hidegvérű ideálját s az lángoló szerelemre gyűl azonnal."²¹ Szívósságukat és alkalmazkodóképességüket bizonyítja, hogy a gyógyszerárúsítási tiltáson keveset bántva, vállaltak patkány- és poloskafirtást, később csávázószert árultak gabonaüszög ellen, és ellátták a kocsmákat a borhamisításhoz szükséges ólomcukorral.²² Igazi vándorkereskedők voltak, ismerték őket egész Európában s azon kívül is.

Nem annyira mozgékony és sokoldalú csoportjai voltak a vásároknak a füvesek, a gyógynövényárusok. Az igazi füvesek nem jártak be országot - világot. Általában a lakóhelyükhöz közel eső hetipiacokra, vásárookra vitték ki a maguk gyűjtött gyógynövényeket. Tudták mikor, melyik növényt és melyik részét kell szedni, ismerték a szárítás és tartósítás módját. Kis vászon- vagy papírcacskóba tették fajtánként és adagonként a füveket, vagy kisebb kötegben szabadon árulták. Ők többnyire nem gyógyítottak, de ismerték a növények hasznát és felhasználási módját: - ez erre jó, az arra jó, ebből teát kell főzni, abból fürdőt kell készíteni.

A szegedi piacon az 1950-es évek végéig dorozsmai füvesasszonyok 31féle növényt árultak.²³ Békésre Gyula környékéről járt egy füvesember, aki kicsi asztalkán árulta teának való füveit.²⁴ Jellegzetes alakjai voltak a Sárét környéki piacoknak a pákászok. Feleségeik foglalkoztak a gyógynövények és egyéb gyógykellékek gyűjtésével és árusításával. "A bajomi, komádi, gyarmati, ványai, karcagi piacra mindig bejött a pákász felesége, s nagy gyékényszatyorja mellé guggolva árulta a füvet, bogarat, madárnyelvet, madárszívet és egyéb efféle szereket. - Szikfű, bodzavirág, torma, pemetefű, virádcics, zsálya, feketenadálytő, fodormentavadkapor,

gyalogbodza, árvacsalán, tisztessíf, ökörfark-koró, fekete üröm, boszorkánytövis, cintóriumvirág..." tartozott a választékhoz.²⁵ /4. kép./

A felvidéki gyógyfüvesek az Alföldre is lehozták áruikat. A gömör megyei Nagybalog község szegényebb lakói vándorkereskedelemmel foglalkoztak. Részben faárukkal, részben gyógynövényekkel kereskedtek novembertől márciusig.²⁶ Még a XX. század első felében is kocsiszámra hozták más felvidéki füvesek gyógynövényeiket az alföldi piacokra, vásárokra terményre cserélni illetve eladni.²⁷ Messzibb tájakra és városokba is eljutottak a Fekete-Körös völgyi román gyökér- és gyógynövényárusok. A gyökereket és füveket maguk gyűjtötték, de a ritkább fajtákat a hegyekben lakóktól vásárolták. Falvaikból 2-3 hétre is útra keltek, és árulták gyógyfüveiket Temesvár, Brassó, Nagyszeben, Bukarest és Galac piacain. 1918 előtt az Alföldön is megfordultak. 1946-ban GUNDA Béla egy román gyökérárusnál 9 fajta gyökeret és füvet számolt össze. Az árus a kolozsvári piacon az utcásarokra telepedett, papírra kirakta maga elé a füveket, és reggeltől estig várta. Mindig akadt vásárlója.²⁸

Évszázadokon keresztül, egészen a XX. század elejéig minden valamire való gyógyszerárban, gyógyítóembernél volt nadály, más néven orvosi pióca. Fejfájásra,

4. Kecskemét /Bács-Kiskun m./ Hetivásár. Szappanfőző. Becseréli a szappannak való zsiradékot.
Bene Zsuzsánna 1963. NM. F/182.963

szédülésre, fáradtságra, tüdőgyulladásra, magas vérnyomásra, fogfájásnál fnyre, nehéz szülésnél mindig kéznél volt a pióca - tulajdonképpen a köpölyözést helyettesítette. A XVII-XIX. században rendkívül elterjedt, talán mondhatjuk divatos gyógy mód volt a nadályozás, úgy hogy a gazdagabb nyugat-európai országok tömegével vásárolták az olcsó, könnyen beszerezhető magyarországi piócákat.²⁹ Pákászok is gyűjtöttek nadályt, de ők kisebb mennyiségben, és csak alkalmilag árulták a helyi piacokon darutollaik és állatbőrök mellett. Voltak kifejezetten nadályosok, szegény emberek, cigányok, egy-egy pákász, akik nagyobb mennyiségben gyűjtötték a piócákat, és városról városra, vásártól vásárra járva árulták azokat. Egy-egy vásáron még századunk elején is több piócás árult egyszerre. Széles szájú befőttes üvegekkel ácsorogtak, és árulták a gyógyító állatokat. Budapesten például az 1870-es évek végén 4 adófizető piócakereskedőt tartottak nyilván.³⁰

Az embergyógyítás mellett az állatok orvoslása is fontos volt. Különösen jó alkalom adódott erre a baromvásárokon, ahol a herélők és miskárolók sokszor nagyon fontos szerepet kaptak. A gazdák a tenyészállatok kiválasztásánál igénybe vették tanácsait, tapasztalataikat. Egy-egy gazdaság jövője függhetett az apaállat kiválasztásától, de nem volt mindegy a vemhes tehének, kocák vagy éppen süldők állapota, egészsége sem. A herélők és miskárolók fel-alá járkáltak a vásárban, tanácsokat osztogattak, felfírták noteszukba a herélést, miskárolást rendelő gazdák címét, a kivágandó állatok számát.³¹ Ilyenkor beszélték meg az elvégzendő kisebb műtéteket is, karikázást, foghúzást, stb.. Székesfehérváron még az I. világháború előtt tudták a gazdák, hogy a piactéri Ponty vendéglő előtt fogadhatják fel a bosnyák herélőket és miskárolókat.³²

A vásárokon még mások is részt vettek gyógyító szándékkal, de jelentőségük, ismeretségük messze elmaradt az eddig felsoroltakétól. Egy-egy szemüvegárus is megjelent félrehúzódva a sokadalomtól. Leterfített pokrócról árulta a szemüvegeket, amelyeket öregedő, rosszul látó emberek próbálgattak, és amelyik legjobban talált, megvették. Cserélni is lehetett, ha valaki egy jobbat talált, akkor némi ráfizetéssel vagy anélkül is egyszerűen otthagya a régit, az újat pedig az orrára tette.³³ Hódmezővásárhelyen a piac szélén fogorvosságot és csodabalzamot árult időközönként egy férfi. "... az emberen forró napon is rajta volt a vastag kabát, székre felállva dicsérte, kínálta csodaszerét. A ládát körülvevőkkel megszagoltatta a folyadékot, melynek erős fokhagyma szaga volt. 20 fillérért adott egy kis üveggel..."³⁴ Lehetett kapni a piacon a kisgyermek altatásához mákhajat, tályogyökeret a disznó fülibe a betegség kihűzésára, és a magzatelhajtáshoz nélkülözhetetlen feketehunyort is. Tavaszi nagyvásárokon, hetipiacokon nyírvizet, viricset árultak. Hűsítőnek is, orvosságnak is jó volt. Itták gyomor baj, mellbetegség, golyva, hólyagbántalmak, székszorulás ellen, de arcot mosva benne, eltüntette a szeplőket és májfoltokat.³⁵

(5. kép)

Végezetül csak megemlítem a vásári vándorgyógyítás hanyatlásának gyenge, és

5. Nagybánya /Máramaros m./ Olajárus asszonyok
/Kb. XX. sz.e./ NM. F/78.239

igazából nem is jellemző képviselőit. A vándorvillanyozó öregedő emberek számára ígért felfrissítést, fiatalítást. Egy ládikából villamosáramot adott két rézfogantyúra, amelyek a pácienseket 20 fillérért 5 percig bizsergették.³⁶

Nem kevésbé ötletes a vándor röntgenológus módszere, aki nagy ládjával érkezett a vásárokra, és négy tojásért a vállalkozó szájába égő villanykörtét helyezett, így "átvilágítva" őt.³⁷

Összegzés képpen láthatjuk, hogy a sokszor csak színesnek, meghökkentőnek leírt vásári vándorgyógyítók, vándor gyógyszerárusok milyen fontos szerepet töltek be a népi egészségügyben. A piacra, a vásárra menők mindig számíthattak, és számítottak is valamilyen gyógyítóember megjelenésére, és igénybe is vették szolgáltatásaikat. Ezek az alkalmak sokszor nemcsak a test gyógyítását, hanem a lelkiek megnyugtatását is szolgálták. A gyógyításba vetett hit örök és kielégíthetetlen - ezért is van keletje ma is a gyógyfüveknek, a különböző gyógykészítményeknek. Ha megnéznünk ma egy nagyobb piacot itt Budapesten és főleg Erdélyben, mintha 100 éve ülnének az asszonyok a földön vagy kicsi széken, és mintha 100 éve árulnák a levendulát, a sáfrányos széklicét, a kakukkfüvet, a bojtorjángyökeret, a propoliszos cseppeket és kenőcsöket.

JEGYZETEK

- ¹ MAGYARY - KOSSA Gy. 1929. I. 83. p.
² KRISZTINKOVICH B. 1961. 20. sz. 91-93. p.
³ MAYER F. K. 1927. 158-159. p.
⁴ MAYER F. K. 1927. 208-209. p.
⁵ LINZBAUER X. F. 1852-1856. II. 412. Art.
⁶ LINZBAUER X. F. 1868. 49. p.
 LINZBAUER X. F. 1852-1856. II. 325. p. 438. Art.
⁷ HÓGYE I. 1986. 57. p.
 MAGYARY K. Gy. 1929. I. 79. p.
⁸ MAGYARY K. Gy. 1929. I. 80. p.
⁹ EDVIILLÉS P. 1855. II. 36.sz. 285. p.
¹⁰ PRESS; ZEIT; 1862. 3. p.
¹¹ ORAVECZ P. 1958. 65. p.
¹² VAJKAI A. 1937. 442. p.
¹³ CSATKAI E. 1963. 313. p.
¹⁴ u.o. 314. p.
¹⁵ MOLNÁR I. 1871. 669-671.
¹⁶ VAJKAI A. 1937. 442-445. p.
¹⁷ PRÓNAY G. 1855. 55. p. HUNFALVY J. 1860. 324. p.
 CZIPPÉK J. 1907. 247-268. GUNDA B. 1954. 76-87. p.
 KISS L. 1956. 35. p. KIRNER A.B. 1964. 140. p.
 MAGYARY-KOSSA GY. 1929. 162-167. p.
¹⁸ LINZBAUER X. F. 1852-1856. 292. p.
¹⁹ u.o.
²⁰ PRÓNAY G. 1855. 55. p.
²¹ u.o.
²² CZIPPÉK J. 1907. 258. p. 264. p.
²³ GRZYNEAUS T. 1964. 89-126. p.
²⁴ KIRNER A. B. 1964. 73-74. p.
²⁵ SZÚCS S. é.n. 136. p.
²⁶ PALÁDI-KOVÁCS A. 1966. 295. p.
²⁷ PETERCSÁK T. 1983. 55. p.
²⁸ GUNDA B. 1949. 86-88. p.
²⁹ GRZYNEAUS T. 1962. 129. p.
³⁰ GERLÓCZY Gy.-DULÁCSKA G. /Szerk./ 1879. 149. p.
³¹ KIRNER A. B. 1964. 129-130. p.
³² LUKÁCS L. 1986. 121. p.
³³ KIRNER A. B. 1964. 87-88. p.
³⁴ KISS L. 1956. 49. p.
³⁵ ECSEDI I. 1935. 208. p.
 GYÓRFFY I. 1937. 219-220. p.

³⁶ KISS L. 1956. 85. p. KIRNER A. B. 1964. 74. p.

³⁷ FÖLDES V. 1960. 28. p.

Irodalom

CSATKAI Endre 1963.: Vándorkereskedők és vándoriparosok a régi Sopronban. In: Soproni Szemle. Folyóirat. Sopron.

CZIPPÉK János 1907.: Adatok a felvidéki olejkárok történetéhez. In: Néprajzi Értesítő. Folyóirat. Budapest.

ECSEDI István 1935.: A Debreceni és Tiszántúli magyar ember táplálkozása. In: A Déri Múzeum Néprajzi Osztályának Ismeretterjesztő Közleményei. Debrecen.

DÁNIELISZ Endre 1980.: Nagyszalontai vásárok a századfordulón. In: Művelődés. Folyóirat. Bukarest.

EDVI ILLÉS Pál 1855.: Szószármaztatás, kis adalékok az orvosokról. In: Vasárnapi Újság.

FÖLDES Vilmos 1960.: Kuruzslók és javasasszonyok. In: Orvostörténeti Közlemények. Budapest.

GERLÓCZY GYULA-DULÁCSKA GÉZA: 1879. /Szerk./ Budapest és környéke természetrajzi, orvosi és közművelődési leírása. Budapest.

GUNDA Béla 1949.: Vándor román füvesek Erdélyben. Magyar Nyelvőr. Folyóirat. Budapest.

GRYNEAUS Tamás 1962.: Nadály és nadályosok. In: Orvostörténeti Közlemények. Budapest.

GRYNEAUS Tamás 1964.: Gyógynövényárusok Szeged piacain. Orvostörténeti Közlemények. Budapest.

GYÓRFFY István 1937.: Viricselés a Székelyföldön. In: Ethnographia. Budapest.

HÓGYE István 1986.: A hegyaljai görögök és zsidók szerepe az árucserében. In: Árucseré és migráció. Miskolc.

HUNFALVY János 1860.: Magyarország és Erdély eredeti képekben. Darmstadt.

KIRNER A. Bertalan 1964.: A békési vásár. In: A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai. Gyula.

KISS Lajos 1956.: Vásárhelyi híres vásárok. Szeged.

KRISZTINKOVICH Béla 1961.: Anabaptista orvosok, gyógyszerészek a higiénia szolgálatában. In: Orvostörténeti Közlemények. Budapest.

LINZBAUER XAVÉR Ferenc 1868.: A magyar korona országainak nemzetközi egészségügye. Buda.

LINZBAUER XAVÉR Ferenc 1852-1856.: Codex Sanitario - Medicinalis Hungariae. Buda.

LUKÁCS László 1986. Vándorkereskedelem a Mezőföldön. In: Árucseré és migráció. Miskolc.

MAGYARY-KOSSA Gyula 1929.: Magyar orvosi emlékek. I-IV. Budapest.

MAYER FERENC KOLOS 1927.: Az orvostudomány története. Budapest.

MOLNÁR István 1871.: Kis-kun-halasi levél. In: Gyógyászat. Folyóirat. Budapest.

n.n. 1862. c.n. Pressburger Zeitung. Pressburg-Pozsony.

ORAVECZ Pál 1958.: A fogorvoslás rövid története. In: Orvostörténeti Közlemények. Budapest.

PALÁDI-KOVÁCS Attila 1966.: Gömöri magyar vándorárusok az Alföldön. In: Ethnographia. Budapest.

PETERCSÁK Tivadar 1983.: Termékcseré az Északi-Középhegység és az Alföld közötti népi kereskedelemben. In: Diárium.

PRÓNAY Gábor 1855.: Vázlatok a Magyarhon népeletéből. Pest.

SZŰCS Sándor é.n.: A régi Sárrét világa.

VAJKAI Aurél 1937.: Falusi foghúzó. In.: Ethnographia. Budapest

Marktgetümmel - Kräutler, Zahnklempner und ihre Gefährten

Bunte, sich jeweilig am Marktgetümmel beteiligenden Figuren waren die Heilpraktiker.

Die Tätigkeit der Wanderheilpraktiker an Märkten und Messen war jahrhunderte lang durch die schlechten sanitären Zustände bedingt. Den örtlichen völkischen Heilspezialisten entgegen kamen sie meistens aus der Ferne, und wegen ihres standigen Unterwegsseins und Wanderns waren sie unkontrollierbar. Neben den bekanntesten Wanderheilpraktikern, also den Aderlassern, Stein-Brucharzt-Okulisten und Zahnklempnern hatten noch die Hailkräutler, die Blutegel, Liebestrank, Wundersalbe, Ölen, Giften- und Schmierverkaufser eine bedeutende Rolle inne. Im Aufsatz wird die Geschichte der Tätigkeit von Marktheilpraktikern im XVIII-XIX. Jahrhundert kurz dargestellt, mit einem Ausblick auch auf das XX. Jahrhundert, da doch man ihren späten Nachkömmlingen auf den Märkten, Verkaufsplätzen auch heute begegnet.

VÁROSOK, MEZŐVÁROSOK - ORSZÁGOS ÉS HETIVÁSÁROK MAGYARORSZÁGON (1686-1870)*

Pálmány Béla

A funkcionális várostörténeti szemlélet az iparosodás előtti városok központi funkciói közül a kereskedelmi - piacközponti jelleget tekinti meghatározónak és hangsúlyozza, hogy még a kisebb árúgyűjtő, elosztó, közvetítő vásárhelyek is igen fontos szerepet játszottak. A kereskedelmi élet legfőbb színterét a hagyományos agrártársadalmakban a vásárok képezték, itt bonyolódott le a területi munkamegosztás keretei között rendszeressé vált árú és terménycsere az eltérő természeti és termelési adottságú nagy tájegységek - gazdaságföldrajzi régiók - vagyis a felföldek (Erdély, Felvidék, Alpok) és az alföldek (Nagyalföld, Kisalföld) között. A zordabb éghajlatú, soványabb földű hegyek lakosai - akik zömmel nem magyarok (németek, szlovákok, románok, ruszinok) voltak - értékesítették kézműves szorgosságuk termékeit - famegmunkálással készített hordókat, kerekeket, bútorokat, ekéket, zsinelyt, deszkákat továbbá cserépfazekakat és korsókat valamint vasárukat, gyógynövényeket (az olejkárok), ugyanakkor felvásárolták az alföldi magyarok által feleslegben természet kenyérgabonát, káposztát és más zöldséget, aszalt gyümölcsöt, szalonnát, továbbá az élőmarhákat, sertéseket, juhokat. Az alföldi agrártermékek többszöri adásvétel útján külföldre - Morvaországba, Sziléziába, az osztrák tartományokba - is eljutottak, de Magyarországon is áthaladtak a balkáni török hódoltságú országokból exportált élőállat és iparcikk számos hagyományos kereskedelmi útvonalai. Ezen útvonalak - melyek között kiemelkedő szerepet játszott a nagy folyók, a Duna, Tisza, Maros, Vág, Dráva - mente - számos nagyforgalmú vásárhely városiasodását - népességük, iparos és kereskedő foglalkozású lakosaik számának növekedését, központi közigazgatási, oktatási, egyházi, kulturális, egészségügyi, forgalmi intézményeik gyarapodását - segítették elő, így fontos tényezőivé váltak a magyarországi városi fejlődésnek.

A vásárok történeti szerepének, jelentőségének a tárgyalásakor is szükségesnek

* Az előadás elhangzott a "Vásárok-Iparkiállítás-Világkiállítások" című konferencián 1990. november 15-16.

tartjuk, hogy a történészmunka módszertanának "három F"-ét - a fogalmakat, a forrásokat és a feldolgozás szempontjait - tisztázzuk. A vásár (latinul emporium) a feudális korszak árucseréjének legjelentősebb fóruma fogalmilag szerencsére eléggé tisztázott, és ez jórészt DANKÓ Imre néprajzos professzor munkásságának köszönhető. A "sokadalmak" - ahogy gyakran nevezték eme eseményeket - szervezett, ellenőrzött, meghatározott időpontban tartott adásvételi alkalmak voltak. Jogi szempontból fontos kiemelni, hogy a XIV. századtól a vásárok tartása összekapcsolódott a szabad királyi városok (civitates) és a mezővárosok (oppida) közösségi előjogaival. A vásárokat mindig a királyok által a városoknak vagy földesuraknak adományozott kiváltságlevelek alapján tartották, amelyekben megállapították a vásár állandó napjait, továbbá mindenki számára lehetővé tették a szabad megjelenést és minden vevő, vásárló számára biztosították a király védelmét. Ez utóbbi fontos előfeltétel volt, mert olyan, a feudális rendi társadalomban diszkriminált jogállású népcsoportoknak, mint a megtúrt idegennek tekintett zsidóság és cigányság, továbbá a külföldi kereskedők, kalmárok és a céhen kívüli kontárok, valamint az egyszerű gyalogos kereskedők tömegeinek is védelmet nyújtott. A vásárok látogatóinak megtámadása és kirablása - bár a török időkben a magyar katonaság által is gyakran elkövetett bűn volt - súlyos büntetést vont maga után. A vásárokon résztvevők kötelesek voltak vámot fizetni, a kiváltságot élvező városnak vagy földesúrnak, amit árucikként határoztak meg vármegyei, városi szabályrendelettel. A vámokat a vásárbírók szedték be, ugyanők vigyáztak a vásárok rendjére. A hagyományok erősen meghatározták a sokadalmak, piacok rendjét, főleg a sátorok jobb vagy rosszabb helyre állításának jogát. A vásárokat több szempontból lehet osztályozni. Az országos vásárokat - szép, régi magyar szóval a sokadalmat - az egyházi naptár meghatározott ünnepnapjain, elsősorban a templomok védőszentjeinek napján, búcsúkor tartatták. Nagyobb városokban, ahol több plébánia is működött, mindegyik védőszent ünnepnapján búcsú is tartottak. Ám a XVI. századtól számos fontos vásárhelyen a fő árucikkek adásvételének természetileg meghatározott időszakában /pl. gyapjúnyírás, gabonabetakarítás, borérés után/ is tartottak speciális vásárokat. A leggyakoribb "szakosodott" árucseré fórum a "baromvásár" volt. Ilyen sokadalmat nagyon sok városban és mezővárosban tartottak - minthogy a marhák, lovak, sertések, juhok felhajtása és együtttartása különös rendet igényelt, az állatvásárokat a városok szélén, a város főterén rendezett, portékákat, tehát iparcikkeket kirakodó sokadalmak előtti napon rendezték. A XIX. század első felében a legnevezetesebb marhavásárokat Pesten, Győrött, Székesfehérvárott, Debrecenben, Szencen, Losoncon, Nagyvárádon, Pápán, gyapjúvásárokat Pesten, Vácott, Losoncon, Nagyszombaton, Szegeden, Győrött, Kassán, Pápán, a leghíresebb gabonapiacokat Pesten, Győrött, Mosonban, Losoncon, Székesfehérvárott, Temesvárott, Szegeden, Zentán, Óbecsén, Szabadkán, Baján, Újvidéken - tehát a Bácska és Bánát mellett a dunai hajóút mentén és /Losonc esetében/ a Felvidék határán rendezték. A bor nagybani /hordónkénti/ adásvétele ritka

jelentőséggel bírt az uradalmak és az egyszerű polgárok, parasztok számára is. A legfőbb borvásárokat főleg a híres borvidékek központjaiban: Budán, Szekszárdon, Pécsen, Egerben, Hegyalján, Sopronban, Ruszton, Villányban, Nagyszombatban, Szentendrén, Esztergomban, a honti Nagyborzsönyben, Vágújhelyen tartották. Néhány terménynek külön, híres vásárai voltak, pl. a legnagyobb káposztavásárt Párkányban, a leghíresebb számvásárokat Gyöngyösön tartották.

A legnagyobb és legforgalmasabb sokadalmak egy hétig is eltartottak: Pesten a József napi /márc. 17./, a Medárd napi /jún. 8./, a János fejevételi /aug. 24./ és a Lipót napi /nov. 10./ sokadalmakat ún. elővásárok előzték meg. Debrecenben is csak 4 vásár volt /Vizkereszt, Szent György, Nagyboldogasszony és Dénes napjain/, de a három utóbbi sokadalom előtt 5-6 napig juhvásárt, majd két napig sertés, szarvasmarha és lóvásárt rendeztek. A vásár fő napján csak kirakodó vagyis iparcikkvásárokat rendeztek, ahol a helyi és "külföldi" városbeli céhek szigorú sorrendben következtek az utcákon és tereken.

Fontos és kihangsúlyozandó, hogy a vásárok jelentősége egyáltalán nem merült ki az anyagi javak cseréjében. A közeli falvakból és a távoli vidékekről összegyűlt különböző rendű, rangú, nyelvű, vallású, foglalkozású népek a vásárokon híreket, hiedelmeket is cseréltek, az itt látott, hallott újdonságok mély hatást gyakoroltak az egyszerű városi, falusi tömegek gondolkodására, értéknormáira, magatartására. Kalendáriumok, imakönyvek, ponyvairodalom, új divatot formáló díszes portékák kerültek vásárfiaként a lakóházakba. A vásár egy nagy színpad volt, ahol az emberek egyszerre voltak egy-egy dráma, vagy vígjáték nézői és szereplői.

A magyarországi városok és mezővárosok számának, népességük nagyságának és a polgári foglalkozású rétegek arányának növekedése a törökök kiűzésétől a kiegyezésig tartó közel két évszázados preindusztriális korszak, a rendi társadalom és gazdaság bomlásának, a polgári, liberális társadalom és gazdaság fokozatos kialakulásának fontos összetevőjét képezte.

A funkcionális szemléletű várostörténet vizsgálatai során eddig inkább a fejlett városok állományának meghatározására, központi szerepköreik sokodalú körülfrására korlátozódtak. Ugyanakkor a magyarországi városállományra, annak hierarchiájára különösen jellemző a nyugat-európai városoktól morfológiailag, társadalomszerkezeti, gazdálkodási szempontból is élesen eltérő, a virtuális város és falu ideáltípusaitól sokban különböző mezővárosok nagy száma, lakosságuk nagy aránya az ország népességén belül. A mezővárosok zömmel a város-hierarchia eggyel alacsonyabb fokán lévő piachelyek, csak rendszertelen árucserét, kis forgalmú vásárt lebonyolító vásárohelyek voltak. Többnyire a nagy piacközpontoktól távolabb eső vidékeken érvényesíték vonzásukat, mindennapi, kis tételű bevásárlások színhelyeül szolgáltak, a főbb piacközpontok közvetítő, kiegészítő szerepet játszó alközpontjai voltak.

A városok teljesebb feudális kiváltságait élvező szabad királyi és bányavárosok száma a XVIII-XIX. században érdemlegesen alig nőtt. Az 1715-1720-as országos

összeírást feldolgozó ACSÁDY Ignác összesítése szerint Magyarországon 39 civitas és 433 oppidum volt /Erdélyben 13 sz. kir. város és 43 mezőváros/. Az általunk feldolgozott kalendáriumok 1700-ban Magyarországon 29 sz.kir. város és kb. 230 mezőváros sokadalmait hírdették meg, mint ténylegesen látogatott országos vásárokat. Az újonnan kiadott vásárkiváltságok nyomán csak évek múltán váltak ténylegesen is tömegesen látogatottá a meghírdetett sokadalmak. Eltért az egyes vásárhelyeken tartott sokadalmak száma is: 1700-ban 78 helységben egyetlen, 71-ben 2, 61-ben 3, 63-ban 4, 33-ban 5, 10-ben 6, 17-ben 7, 5-ben 8, 1-1-ben 9 és 10, 2-ben 12 vásárt hírdettek. A vásártartó helyek zöme /230/ természetesen a volt királyi országrészre esett, Nyugat-Magyarországon /Pozsony, Nyitra, Vas, Zala, Sopron, Veszprém megyékben/, az észak-keleti megyékben /Abaúj, Gömör, Sáros, Zemplén és a "két magyar haza", vagyis Erdély és az Alföld határán /Biharban, Szatmárban/.

Az egykori török hódoltság területén 1686 előtt forgalmas vásárokat tartottak Debrecen, Kecskemét, Tiszafüred, Gyöngyös magyar városai mellett a török kezén lévő végvárok közül Váradon, Egerben, Szécsényben, Vácott és Esztergomban is. 1700-ig 14 töröktől visszafoglalt vár és város /Buda, Pest, Esztergom, Fehérvár, Szeged, Balassagyarmat, Szécsény, Eger, Gyöngyös, Vác, Kecskemét, Tiszafüred, Várad és Olasz/ nyerte el I. LIPÓT-tól a vásárkiváltságot, ez a folyamat 1735-ig további 20 vásárszabadalom kibocsátásával folytatódott.

A Királyi Könyvekbe 1655-től kezdték bevezetni az adományozott vásárkiváltságokat. Egy-egy város akár többször is nyerhetett szabadalomlevelet, ilyenkor ugyanis a régi vásárnapok újabakkal bővültek, az országos vásárok mellé hetivásárokat is engedélyeztek. 1700-ig 86, 1701-1750 között 132, 1751-1800 között 187, 1801-1848 között 217 újonnan említett vásároshelyet összesítettünk. A magyarországi vármegyékben és kerületekben összesen 622 település kapott királyi kiváltságlevelet. Különösen jelentős folyamat az alföldi vármegyék és kerületek városai, mezővárosai számára kibocsátott vásárszabadalmat elsőként biztosító privilégiumok ugrásszerű növekedése: 1700-ig 7, a XVIII.sz. első felében 32, a másodikban 47, a XIX. században - 1848-ig - már 91 új vásárhely keletkezett. /Itt persze sokszor ősi, már 1650 előtt is vásártartó városok, oppidumok újonnan engedélyezett hetivásárai és régi sokadalmakat megerősítő oklevelei is számításba vettek./

A szűkebb Magyarországon 1785-ben 43 sz.kir. város és 548 mezőváros volt, ugyanezen a területen 1828-ban 51 civitast és 692 oppidumot lehet összesíteni. Az 1828-as országos összeírást páratlanul sokoldalúan elemző BÁCSKAI Vera és NAGY Lajos e területen 138 /Budát, Pestet és Óbudát külön véve 140/ önálló piackörzetű központot és 144 megosztott vonzáskörzetű "alközpontot" mutatott ki. Az 1825-ik évi Kalendárium sokadalom jegyzékében azonban összesen nem 282, hanem 470 magyarországi /továbbá 140 erdélyi és 48 Dráván túli/ vásárhelyet említettek. A kisebb jelentőségű vásárok kimutatásával ugyanis a kalendáriumok

teljesebb képet mutatnak a vásárváros hálózatról, mint a fontossági cenzust alkalmazó 1828. évi országos összeírás elsősorban gabonaeladásra vonatkozó megfigyelései.

Az alföldi és déldunántúli városhálózat - különösen a mezővárosok - XVI-XIX. századi fejlődését kutató RÚZSÁS Lajos is megállapította, hogy a XVIII. század végétől a kiegyezésig nagy mértékben gyarapodott az ország mezővárosainak a száma, lakosságuk, az ott élő kereskedők száma és a lebonyolított áruforgalom nagysága. Mindez az agrártermelés fellendülésének volt a következménye, minthogy a termények gyűjtőkereskedelmét hazánkban is a kisvárosok garmada, a felvásárló kereskedők hada bonyolította le. A mezővárosokban RÚZSÁS szerint összeségében nagyobb kereskedelmi forgalom bonyolódott le, mint a szabad királyi városokban, így nagyobb szerepük is volt az ország gazdasági életében a magasabb rangú városoknál - ezért is növekedett olyan feltűnően az oppidumok száma, lakossága. A XIX. század harmadik harmadában a feldolgozott agrárárúk és ipari termékek súlya nőtt és a belső piac is alaposan átalakult - ezzel együtt fokozatosan növekedett a kialakuló ipari nagyvárosok jelentősége. Különösen a vasútvonalak kiépülése hatott kedvezően: piackörzetük kitágult, miáltal tovább erősödött kereskedelmük és a gyáripár kialakulása is meggyorsult bennük.

A magyarországi város és mezőváros hálózatot az 1849 utáni fél évszázadban még nem rekonstruálta történettudományunk. Első vizsgálati időmetszetként az 1863-as esztendő kínálkozik, mivel erre az évre több forrásból össze lehet gyűjteni a városok központi szerepét jellemző népességszám, közigazgatási és önkormányzati szervek, iskolák, patikák, vasútállomások, hajóállomások hálózatára vonatkozó adatokat. Helységnevtárból Magyarországon - a visszacsatolt Partiummal együtt - 48 sz. kir. várost, 114 rendezett tanácsú várost és 613 mezővárost (összesen tehát 775 kiemelt jogállású települést) összesítettünk. Jellemző, hogy 1000 lakosnál is kevesebb élt közülük 108-ban, 1000-2000 közötti népesség volt 241-ben, 2000-5000 fő közé esett a lakosság 269-ben, 5000-10000 között volt 95 településen. 10000 és 20000 közé 45, 20000 és 50000 lakos közé esett 14 város lélekszáma, 50000 és 100000 fő közé esett két nagy alföldi város, Szabadka és Szeged lakossága, míg 100000 fölé egyedül Pest népessége nőtt. Ha a vásártartó helyeket nézzük, az 1862-es kalendárium 726 magyarországi (237 erdélyi és 118 Dráván túli) helységet összesítettünk. Alig 40 év alatt tehát 470-ről 726-ra nőtt az említésre méltónak tartott sokadalmakat rendező városok, mezővárosok száma a szűkebben vett Magyarországon. A vásárhálózat kiterjedt és az ország egész területét befedte - immár az Alföldet, a Bácskát, Bánatot, Erdélyt és a hátramaradottabb horvát- és szlavón megyéket is.

Ez a kiterjedt vásárhálózat azonban már magában hordozta saját felbomlását illetve átalakulását is. A nagyüzemi bányászat és a gépeiket alkalmazó gyáripár zavartalan működésének, fejlődésének, előfeltételét képezte a gőzhajózási és vasúti közlekedési és szállítási hálózat kiépítése. Magyarországon 1848-ig 176 km vasút épült, 1849 és 1866 között újabb 1800 km vasútvonal létesült, amelyek Debrecen illetve Szeged és

Temesvár felé terjedvén az agrártermelés fő színterét, az Alföldet és a Bánátot kötötték össze a fővárossal Pesttel illetve Pozsonyon keresztül Béccsel. (1914-ben már 22117 km hosszúságú vasútvonalat kezeltek a magyarországi vasútállalatok.) Ahová pedig eljutott a vasút, ott hamarosan gyökeresen átalakult a kereskedelem is. A vaspályák fejlődést hoztak Szolnok, Hatvan, Kiskőrös, Székesfehérvár, Szombathely és más vasúti központok számára, egyéb korábban fontos vásártartó mezővárosok viszont, ha a gőzösök elkerülték őket, stagnálásra lettek ítélve. Példa erre Gyöngyös vagy Pápa is. A kereskedelem átalakulására példa Losonc esete. Itt, a "Felvidék Debrecenében" rendezték 1695 és 1849 között a Palócföld legnagyobb forgalmú gabona, gyapjú és marhavásárait. A várost a szabadságharc végnapjaiban a cári csapatok porig égették, de hamar feléledt. 1873 után azonban a vasútállomás megnyitásával az eladók a gyapjút közvetlenül Pestre szállítva értékesítették, a korábban Losoncon gazdát cserélt 100000 pozsonyi mérőnyi gabonának pedig csak egy kis részét őrlték lisztté a város gőzmalmában. Bár Losonc 1918-ig jelentős vásárváros maradt, korábbi messzi földre kiterjedő árucseréje és oktatási központi szerepe, amely a Felvidék Debrecenévé tette, jórészt megszűnt és a rendezett tanácsú város megmaradt a kisvárosok között.

A magyarországi városhálózat a gyárpar és a infrastruktúra - közlekedés, kereskedelem, egészségügyi, oktatási intézmények, közigazgatási szervezet - polgári társadalomra jellemző fejlett szintre emelkedésével az 1867 és 1918 közötti fél évszázadban gyökeresen átalakult. Új ipari és bányavárosok fejlődtek rohamos ütemben, régi virágzó szabad királyi városok, szabadalmas mezővárosok maradtak egy helyben, vagy kezdtek lassan hanyatlani. A kereskedelem területi szervezetét a vasutak alakították át, intézményrendszerét viszont a tőkés gazdaság mindennapi igényei változtatták meg: a nagybani adásvételeket az országos vásárok helyett mindinkább a tőzsdék, bankok és nagykereskedő házak bonyolították le, a kiskereskedelem terén pedig a bolthálózat növekedése és a fokozódó szakosodás által csökkent a hetipiacok korábbi jelentősége. Az agrártermékek árucseréje terén a hagyományos vásárok szerepe még a XX. század első felében is jelentős volt, főleg kisbirtokosok tömegének az áruterelésbe való bekapcsolódása miatt, azonban e korszak vásárainak szerepe más, a társadalmi munkamegosztás és az infrastruktúra fejlődése által gyakorolt hatások eredményére alakult ki, ami további kutatási feladatot képez.

TOWNS, MARKET TOWNS - FAIRS AND WEEKLY MARKETS IN HUNGARY (1686-1870)

The functional view of urban history regards the role of commercial centre as the determining characteristic of towns, emphasizing, that even the smaller scenes of collecting, distributing and jobbing of goods played a very important role in the life

and activity of societies. In the traditional agrarian societies the fairs and weekly markets were the chief stages of the exchange of goods. The territorial division of labour among regions of different natural and economic conditions - especially among highlands and lowlands - makes necessary the bartering of peasant domestic industry (e.g. of wooden implements like lumbers, tiles, ploughs, tubes, wheels or hardwares and potteries) respectively of the overflow of lowland crops (e.g. corns, cabbage, dried fruits, cattles, bacon and ham) and wines.

The paper - before treating of historical role and significance of the fairs - defines the main concepts, sources and methods of elaboration of the theme. The right of keeping fairs, markets - as fixed dated, organised, supervised and protected opportunities of buying and selling of goods - was connected with the privileges of the "free royal towns" (civitates) and market towns (oppida). A kind of specialization is also noticeable: there were special live-stock markets for sale and purchase of cattle, horses, swine, sheep, wool etc. famous grain crop fairs, wine markets and so on. The author emphasizes the significance of fairs as scenes of exchanging news, ideas, standards of values, where also new books, calendars, "dime novels" and souvenirs were bought and brought into the dwelling-houses. The fair was a large stage, where people were simultaneously spectators and actors of a drama or of a comedy.

The growth of the number of towns and market towns, their population and the rate of their bourgeois strata (handicraftsmen, merchants, intellectuals) is a significant component of the Hungarian society during the two centuries from the war of liberation against the Turkish conquerors until the abolition of serfdom and the Compromise between Austria and Hungary (1686-1687). This was the age of decay of the society of orders and traditional agriculture and the birth of the bourgeois - liberal society and market economy in Hungary.

The paper describes the development of urbanisation in Hungary with historical - statistical methods, reconstructing the network of market places in several points of time: 1700, 1720, 1787, 1825, 1863. The author publishes his own, totalized data on the increase of market privileges granted between 1655 and 1848 won from *Libris Regiis* - referring to the rapid development of the Great Hungarian Plain. The paper emphasizes the significance of smaller market towns. The author agrees with Prof. Rúzsás' opinion on the role and importance of market towns: these small market places settled the major part of the trade in land produce of the whole country in the 19th century, too. In 1863 there were 775 urban settlements (48 free royal towns, 114 municipal towns and 613 "simple" market towns - 726 of them were mentioned in the Calendar for 1862 as market places. The growth of the market places between 1825-1863 was 256 new central settlements! So the network of market places covered the whole country.

The paper explains the changes of the last decades of the 19th century with the building up of the system of railway-lines between 1846-1866 (2000 km) respecti-

vely until 1914 (22.100 km). In consequence of the building up of modern industry, mining and urban institutions (infrastructure) the significance of smaller market towns – although did not come to an end – decreased, while new, large cities were born.

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

FEJEZETEK A HAZAI NÖVÉNYTERMESZTÉSI ÉS KERTÉSZETI KIÁLLÍTÁSOK TÖRTÉNETÉBŐL. (1879-1990)*

Vajkai Zsófia-Wohné Nagy Ágota

A mezőgazdasági kiállítások történetét kutatva a reformkorba kell visszanyúlnunk. Akkor még nem rendeztek önálló mezőgazdasági szemléket, hanem az ipari kiállítások részeként bemutattak a gazdálkodás köréből is valamit. Ezek többnyire öletszerűek, nem a tényleges helyzetről adtak számot, és nem a mezőgazdaság általános fejlesztését célozták, hanem inkább a különlegeset, a kimagasló teljesítményeket mutatták be. A kor gazdasági viszonyaira jellemzően 1-1 nagybirtokos állított ki; másfajta bemutatkozásnak még csak a gondolata sem merült fel.

Mint oly sok minden más ebben az országban, a mezőgazdasági kiállításügy is igen sokat köszönhet SZÉCHENYI Istvánnak. 1833-ban ő rendezte meg az Angliából behozott mezőgazdasági gépek és eszközök első - oktató jellegű - bemutatóját az Üllői út sarkán vásárolt telken, ahol korábban már néhány állatbemutatót tartottak. Akkor nevezték el azt a helyet SZÉCHENYI javaslatára Közteleknek, s ezentúl ez lett a mezőgazdasági bemutatók fő helyszíne. Az említett állatbemutatókat az 1830-ban alakult Állattenyésztő Társaság tartotta. Ők 1835-ben tevékenységüket kiszélesítették, s felvették a Magyar Gazdasági Egyesület /a későbbiekben OMGE/ nevet, a Köztelken felépítették székházukat, és hivatalos lapjuk, a "Köztelek" 1891-től a hazai mezőgazdasági kiállításügy fő propagálója lett. Vizsgált korszakunkban szinte valamennyi mezőgazdasági kiállítás kezdeményezője az OMGE volt.

Az 1949 utáni években a későbbiek szempontjából jelentős, hogy egymás után megalakultak a megyei gazdasági egyesületek, mert csak ezeknek a működését engedélyezték. Helyi, regionális kiállításokat rendeztek, amelyeknek inkább volt - mai szóval élve - politikai színezete, mint jelentősége a hazai mezőgazdaság fellendítése szempontjából. Mindenesetre - mondhamók úgy - divatba jöttek az ilyen kiállítások, és lassan-lassan ugyan, évtizedekkel elmaradva a világtól - de felmerült az országos kiállítás gondolata is. 1857-ben az OMGE "Gazdaság, termés, állat és gépkiallítás Pesten" címmel nagyszabású bemutatót rendezett. Ettől kezdve számít-

* Előadás a "Vásárok-Iparkiállítások-Világkiállítások" című Konferencián. Bp. 1990. november 15-16.

juk a mezőgazdasági kiállítások *rendszeres* jelentkezését.¹ Mint a korabeli beszámoló írja: "a tárgyak nagy tömege nem fért fel a Köztelek bármily nagy udvaraiban is." A növényi termékek bemutatója ezen a kiállításon nem volt sikeres, de a borok annál inkább, ezekről a külföldi sajtó is elismerően írt. Nem tartozik szorosan vett témánkhoz az 1865-ös városligeti állat- és gépkiallítás, amelyet szintén az OMGE szervezett, de megemlíjtük, mert - mint a korabeli lapok írják - "az uralkodó a szabadságharc után itt érintkezett először nyilvános ünnepélyességgel a nemzettel," s magyar politikusok előtt kijelentette, hogy a nemzet kívánsága hamarosan meg fog valósulni"² -célozva ezzel a kiegyezésre. Tehát egy ilyen fontos politikai eseménynek egy mezőgazdasági kiállítás adott színteret.

A kiegyezés után mind gyakrabba váló kiállítások kapcsán merült fel először csak a kertészetet múzeumszerűen bemutató állandó kiállítás gondolata. Ez a Köztelken már 1869-ben megvalósult, s mint később látni fogjuk, a millenniumi kiállítás után ebből nőtt ki a Magyar Mezőgazdasági Múzeum. A kiegyezés utáni korszak első nagy eseménye az 1879-ben Székesfehérvárott megrendezett I. Országos Mű-, Ipari, Termény és Állatkiallítás volt.³ Jelentősége, mint a neve mutatja, abban áll, hogy tényleg az egész országból eljöttek a kiállítók. Országos kiállítás volt, azzal a céllal hogy a hazai termelést a látottak alapján fellendítsék. A reformkori hagyományokat felelevenítendő, ez is közös ipari és mezőgazdasági kiállítás volt, ahol 17 csoportban mutatták be a tárgyakat. A III. csoport a "mezőgazdasági terményeket és félkészítményeket", valamint a "kertészeti ipart" szemléltette az alábbi megosztásban: gabona és magok, dohány, paprika, repcepogácsa, burgonya, répa, komló, tök, cirok. Virág, szilva, dió, gyümölcs, gyümölcsfa, ugorka, kerti bútor és kertészeti eszköz.

A IV. csoportban malomipari termékek és élelmiszerek kaptak helyet, nevezetesen: liszt, dara és tésztaemű sütemény, aszalt gyümölcs, cukorsütemény, szörp, befőtt gyümölcs.

Az V. csoport: borok, szeszek, ecetek, pezsgők, serek és borászati eszközök.

A kiállítási katalógust forgatva látszik, hogy a rendezők törekedtek egy bizonyos szisztéma bevezetésére, a kiállítás oktató-ésszerűsítő-korszerűsítő, mindemellett népszerűsítő kivitelezésére. Ugyanakkor a felvonultatott termékek nem mutatják az ország korabeli mezőgazdaságának valós képét. Már a kiállításról jelentést író KELETI Károly sem volt elégedett. Szerinte a kiállítás a termelés akkori állását minőség tekintetében híven tüntette fel, mennyiségileg nem. Szerinte a cél az lett volna, hogy tájékozódni lehessen a mindennapi szükségleti cikkek piacáról, s ennek nem feleltek meg teljes egészében Székesfehérvárott. KELETI Károly szavai ma is figyelembevehetőek az országos, sőt a világkiállítás gondolatával foglalkozók számára: "Országos kiállítás, bármily kitűnően van rendezve és gazdagon ellátva kiállítási tárgyakkal, ...többé, kevésbé a véletlen eredménye. A kiállításra csak az látogat el iparcikkeivel vagy terményeivel, aki arra hajlandó; némely országrész gazdagon lehet képviselve, más alig; némely iparág be lehet mutatva, más hiányzik; sőt

megtörténhetik - mint ezúttal is megtörtént - hogy egyes iparoknak éppen legkiválóbb képviselői s a legtömegesebben termelők elmaradnak." ⁴

Különösen elégedetlen volt KELETI a III. csoporttal, a növénytermesztési kiállításokkal, annak ellenére, hogy a közönség nagy tetszéssel fogadta azokat. Kifogásai a korszak szinte valamennyi ilyen bemutatójára érvényesek, és a változás csak igen lassan következett be. A nagybirtokosok szerepeltek túlsúlyban, igen sok és szép terméket felsorakoztatva. De nem tettek egyebet, mint "felsorolták" termékeiket anélkül, hogy "összehasonlító tanulmányozást lehetővé tettek volna." Mindenki tudja - írja KELETI, - hogy milyen a búza és a rozs. De nem mutatkozott meg, hogy az ország egyes részein milyen talajokon mit termelnek, és milyen módszerrel. Mennyi a holdankénti magszükséglet és az átlagtermés. Mi a vetési, aratási, cséplési módszer, mennyi a költsége. Milyen a vetésforgó, a trágyázás, és hol folynak magnemesztési kísérletek. Ezen kívül egy jó országos kiállítás bemutatja a mezőgazdaság és az ipar valamint a kereskedelem viszonyát is. ⁵

Ettől eltekintve, mint említettük, a kiállítás sikeres volt, s hatására az OMGE 1881-től elindította rendszeres kiállítás-sorozatát, amely az Országos Mezőgazdasági Kiállítás intézményévé fejlődött ki. Kevésbé látványos, de szakszerű és a termelők és a feldolgozók szempontjából fontos volt a szintén az OMGE által 1884-ben elindított sörárpa és komló-kiállítás sorozat. ⁶ Ezeket már bemutatták a fajtakísérletek eredményeit, a tájfajtakat, s fő céljuk a termelők és vevők összehozása volt. Érdekes megjegyezni, hogy a komlótermesztéssel foglalkozó kiállítások később is kiemelkedtek az egyéb ipari növények között, úgy látszik, az ilyenek rendezése során szerzett tapasztalatok iskolát teremtettek.

Szólni kell még az 1885-ös Budapesti Országos Általános Kiállításról, amely -mint a korabeli sajtó írja - úgy külső díszénél, mint méreteinél, úgyszintén belső tartalmánál fogva felért egy világkiállítással. A kiállítás 32 csoportjából 5 mezőgazdasági volt, de egyéb csoportokban is helyet kapott ilyen anyag, pl. az élelmiszeriparok, a gépkiállítások stb. ⁷

A növénytermesztés szempontjából 3 dolog miatt jelentős mérföldkő ez a kiállítás. Itt kaptak először hangsúlyozott szerepet a kísérletügyi és szakoktatási intézmények eredményei, melyek többek közt a jó minőségű vetőmagok terjesztését célozták. A zöldség- és gyümölcsfélék bemutatásánál kitűnt, hogy ezekkel érdemes foglalkozni, mert az ország megfelelő adottságokkal rendelkezik termesztésükre. A harmadik jelentős momentum az volt, hogy ismerték már a pusztító filoxéra-vészt, a kiállítás bemutatta az ellene való védekezést, így próbálva orvosolni az érintett területek gazdasági bajait. Egyébként itt mutatkozott be MATHIÁSZ János is híres csemege-szőlőivel.

1893-tól kezdve országszerte próbakiállításokkal kezdtek készülni a millenniumi kiállításra. Nyugodtan mondhatjuk, hogy ezek csak helyi események voltak, majdnem 100 év távlatából nézve unalmasak. De ha gondosan átnézzük a róluk szóló

beszámolókat, egy újfajta törekvés csíráival találkozunk. Eddig ugyanis a kiállításokon az uradalmaké volt a vezető szerep. Bemutatkozásuk szinte főúri pompával történt, a bemutatandó anyagot olyan keretbe helyezték, hogy az méltán lehetett volna egy kastély előcsarnoka vagy könyvtárszobája, nem pedig növénytermesztési bemutató. Ekkor, a múlt század utolsó évtizedében gyakoribbá válnak a kisgazdaságok bemutatkozásai, amelyek aztán a két világháború közötti korszakban lesznek igazán népszerűek. Ezekben a bemutatókon is töménytelen tárgyat lehet látni, de a keret egyszerűbb, mondhatnánk úgy, közelebb áll a közfölszéshez. Elismerésül a nagybirtokos kiállítók érmet és oklevelet kaptak, míg a kisgazdaságok sokszor a jutalom mellett még gazdasági felszereléshez, tenyészállathoz, díjazott vetőmaghoz is juthattak.

1896-ban - sokszor és sokan leírták már - fényes külsőségek között rendezték meg a millenniumi kiállítást. 16 ezer kiállító vett benne részt és 6 hónap alatt 6 millió látogatója volt. A minket érdeklő mezőgazdasági részt lényegében az 1885-ös kiállítás alapján, de szakszerűbben rendezték meg. Nehezítette a munkát az azévi rossz termés, amely különösen a kertészeti és gyümölcsstermesztési kiállítók gondjait növelte. A Mezőgazdasági Csarnokban kaptak helyet a nagy- közép- és kisbirtokok üzemét és terményeit bemutató kiállítások, valamint a szakoktatási, kísérletügyi intézmények és a gazdasági egyletek fejlesztő munkáját népszerűsítő bemutatók. A Csarnok mellett kisebb pavilonok foglalkoztak a kertészet és szőlészet és az élelmiszeriparok bemutatásával. Mindenki tudja, hogy megépült a Millenniumi Kiállítás idejére egy kiállítási falu, ahol az ország jellegzetes háztípusait, berendezését, háziiparát lehetett látni. Örök kár, hogy lebontásra került ez az első "skanzen".

A mezőgazdasági kiállításokon összegyűlt tárgyi anyag szerencsére együtt maradt, s alapját képezte a Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményeinek, amelyről e helyen érdemes néhány szót szólni.

A múzeum gondolata - tehát az állandó mezőgazdasági kiállítás szükségessége - már az 1860-as években felmerült, amikor a "Kertész Gazda" c. folyóirat indítványozta, hogy az OMGE székházában összegyűlt pomológiai anyagot fejlesszék kertészeti múzeummá. Ez meg is valósult, szinte egyidőben azzal az igénnyel, hogy általános gazdasági múzeummá kéne a gyűjteményt kiszélesíteni. Ezt indokolták a sokasodó kiállítások, bemutatók, amelyeknek anyagából a készülődő múzeum válogathatott. Az 1871-ben a Köztelken megnyílt Gazdasági Múzeum kapta többek közt az 1878-as párizsi világkiállítás magyar mezőgazdasági anyagát is. A gyűjtés hamarosan túlnötte az ottani lehetőségeket, s a mezőgazdasági múzeumügy újabb előrevitelének ismét egy kiállítás - a millenniumi - kedvezett. Döntés született, hogy ezentúl a kiállítás történelmi főcsoportjának épülete ad majd otthont a múzeumnak. A beköltözés meg is történt, de mint ismeretes, az épületet le kellett bontani s időálló anyagból újra felépíteni. Így a múzeumunk 1907-ben nyithatta meg kapuit új, most már végleges helyén. A kiállításügy szempontjából igen nagy esemény volt a Mezőgazdasági Múzeum létrehozása, hiszen egy múzeum az állandó és időszakos

kiállításaiival, az azok háttérét adó gyűjteménytáraival és tudományos apparátusával jóval több, mint egy aktuális mezőgazdasági kiállítás.⁸

Hosszan lehtne sorolni a Millenniumi Kiállítás kapuzárása után következőket. Elmondhatjuk, hogy egyre jobban átalakultak bemutatókból igazi célkitűzésekkel rendezett kiállításokká. Akár az ipari növények termesztésének népszerűsítése, akár a nagy tömegben, piacra termelhető gyümölcsfajták elterjesztése, akár a homokon létesített kertgazdaságok lehtőségeinek feltárása volt a céljuk - nagy hasznot hoztak a magyar mezőgazdaság fejlesztésében: mert megismertették a termelőket egy sereg új lehetőséggel, kihangsúlyozták a nemesített fajták fontosságát, a termelők szemléletének formálásában segítettek. Mire a kiállításrendezők eljutottak erre a felismerésre, és igazán létrejöhettek volna a jó kiállítások, kitört az I. világháború. Utána, megváltozott körülmények között, a kiállítási intézménynek is újra kellett szerveződnie.

Előadásunk második részében a két világháború közötti kiállítások és terménybemutatók megváltozott célkitűzéseiről szólunk.

Körülbelül a 20-as évektől kezdődően a mezőgazdaság különböző ágainak és azok szolgálatában álló intézmények bekapcsolása révén néhány év alatt a korábban általános tenyészállatvásárokat is teljes értékű mezőgazdasági kiállításokká sikerült fejleszteni. Így bekapcsolódott a kiállítások keretébe a mezőgazdasági szakoktatás és kísérletügy, továbbá a Mezőgazdasági Kamara, a szövetkezeti, állattenyésztő és zöldmező egyesület szervezete. A kiállításokon általánossá vált a növénytermesztési és nemesítési, kertészeti eredmények felvönultatása.

Az igényes, látványos, sok pompával gazdagított kiállítások vonzották a látogatókat. Amíg a század elején - a tenyészállatvásárok kezdeti idején - csak a kiállítani és vásárolni szándékozók látogatták a kiállításokat, addig később a gazdálkodással foglalkozók mellett a különféle mezőgazdasági szakiskolák tanulói és a fővárosi, valamint vidéki lakosság is szívesen ellátogatott oda. Nyugodtan mondhatjuk, hogy *divat lett* a mezőgazdasági kiállítások és a hozzá kapcsolódó rendezvények felkeresése. Így nemcsak gazdasági hasznuk, hanem nevelő, oktató erejük is volt, amikor a mezőgazdaság időszerű kérdéseit, eredményeit feltárták. Ezen időszak kiállításainak sorában kiemelkedő volt a *Magyar Növénynemesítők I. Országos Kiállítása* 1922-ben. Az OMGE növénynemesítő bizottsága 1921-ben SZÉKÁCS Elemér m.kir.gazd.főtanácsos elnökletével tartott ülésén határozta el, hogy *"miután a magyar növénynemesítés fejlődése során eljutott ahhoz a ponthoz, hogy az elért eredmények a legszélesebb körben való bemutatást és a külföld előtt való ismertetést is a cél érdekében igényli, 1922 év tavaszán, Budapesten, a magyar növénynemesítők részvételével, kiállítást rendez."*⁹

A kiállítás sikere óriási volt, a "magyar növénynemesítők a kitűzött cél által buzdítva, derekasan megfeleltek a várakozásnak". De mi is volt a tulajdonképeni cél?

Ezt a rendezők három pontban foglalták össze:

1. A magyar növénynevelés mai fejlődési fokának bemutatása:
 2. Hazai növénynevelésünk és nevelített vetőmagvaink iránt a külföld figyelmének felkeltése:
 3. Hazai növénynevelésünk terményeinek egymás mellett való bemutatásával az egymás közti verseny és a nevelés további fejlesztésének felkeltése.
- A legjelentősebb kiállítók az alcsuti és bánkúti főhercegi uradalom, a Hatvani Növénynevelés Részvénytársaság voltak. Természetesen nem hiányzott a magyaróvári M.Kir.Növénynevelés Intézet sem, mely 1909 óta szolgálta a magyar növénynevelés ügyét. Növénynevelésünknek volt is mire büszkének lenni. A magyar gabonanemesítésben - hazai fajtákra alapozva - *SZÉKÁCS Elemér* ért el kimagasló eredményt. A Bánkúti 1201-1205-ös búza nevelését *BAROSS László* 1921-ben kezdte meg. /A Bánkúti 1201-es fajtát 1933-ban a kanadai reginai búzavilágkiállításon a világ legjobb búzájának jelölték! Az 1960-as évekig a hazai vetésterület nagyobb részén termesztették./

FLEISCHMANN Rudolf a kisparaszti gazdaságok számára állított elő edzett, ellenálló, igénytelen fajtákat, így a legelterjedtebb F 481-est is.

A Mezőgazdasági Kamara 1926 őszén rendezett nagyszabású kiállítást. Ez volt az első országos Legelő- Rétgazdasági és Takarmánytermesztési kiállítás, a debreceni Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara rendezésében. A látogató a Kamara különféle "Szakgyűjteményei"-nek megtekintése után a Keszthelyi M.Kir. Gazd. Akadémia Növénytermesztési Tanszékének műtrágyázási kísérleti eredményeivel ismerkedhetett. Az uradalmak egymással versengve, ötletesebbnél ötletesebb módon állították ki takarmánynövényeiket, a harsogó zöld lucernát, a műtrágyával óriásivá puffasztott takarmány- és sütőtököt / e kintetben a helyzet a mai napig mit sem változott. / Az "oktatva szemléltetés" eszméjét jól mutatta a "Rét- és legelőgazdálkodás tízparancsolata". A nagy uradalmak, részvénytársaságok mellett természetesen az egyéni termesztők is helyet kaptak.

Az 1930-ban Orosházán megrendezett Országos Mezőgazdasági, Ipari és Kertészeti Kiállítás és Vásár jelentőségéről így ír egyik korabeli méltatója: "Ennél nagyszabású kiállítás vidéken nem volt, még az 1929-évi kaposvári sem, ahol főként földbirtokosok szerepeltek. Ezzel szemben Orosházán kis és középparasztok állítottak ki."¹⁰ Mindemmel együtt fő látványossága JÓZSEF főherceg Bánkúti Növénynevelés Uradalmának kiállítása volt. Itt a kukorica és búzanemesítés legújabb eredményeivel ismerkedhetett a látogató. A mezőgazdasági szerszámok szemképrázató garmadájával fogadta az érdeklődőket a rimamurányi - Salgótarjáni Vasmű R.T. Salgótarjáni Acélgyárának bemutatója.

A két világháború közti kiállítások sorában kiemelkedő jelentőségű az 1934-es Termény- Gyümölcs és Virágbemutató, mely a Városligetben került megrendezésre, és a "Nemzeti Munka a Magyar Földön" alcímet viselte. Ezzel az alcímmel a kiállítás

rendezői kifejezésre akarták juttatni, hogy a kiállítás a "nemzeti munkahét"-hez /október első hete/ kapcsolódik. A TESz /Társadalmi Egyesületek Szövetsége/ rendezvények sorával gondoskodott méltó megünnepléséről, mint például "Hódolatok a kormányzó úr előtt", "Ipari és kereskedelmi felvonulás a kormányzó előtt", különféle rendezvények a magyar kultúrmunkáról, hatvanhárom kongresszus tartása az ország különböző helyein, valamint "Magyar Bál" rendezése a magyaros szellem és viselet terjesztésére.

Magának a kiállításnak az alapgondolata kettős mondanivaló köré csoportosult: *bemutatni, hogy Európa "legtermékenyebb" földjén élünk, és bebizonyítani, hogy erre méltóak is vagyunk: azaz ésszerűen gazdálkodunk és a külföld előtt sem vallunk szégyent.* Ez az alapgondolat - azt hiszem bízvást mondhatjuk - tulajdonképpen a vizsgált korszak minden egyes kiállítására jellemző. Csakúgy, - most már előadásunk befejező gondolatainál járok - mint az ezévi OMÉK kiállításra, mely a hasonló jellegű kiállítások sorában a 71. volt. A tény, hogy már 71. alkalommal került megrendezésre az OMÉK, indította a vásár Agrártörténeti Szakbizottságát arra, hogy a MMM. munkatársait felkérje egy "vásártörténeti bemutató" elkészítésére.

E kiállítás a múlt század második felétől napjainkig kísérte figyelemmel a hazai agrárkiállítások és vásárok történetét, összefüggésben a magyarországi agrárfejlődéssel. A növénytermesztési és kertészeti bemutató a viszonylag nagyméretű pavilonnak csak kicsiny, ám annál hangulatosabb részeiben idézte fel a korabeli kiállítások hangulatát. Őszintén reméljük, hogy eredményesen sikerült a korabeli kiállítók elképzeléseit érzékeltetnünk, hiszen törekvésük ma is időszerű. Mindannyiunk kötelessége ugyanis, olvashattuk az 1934-es kiállításról szóló kiadványban: *"hogy a természet adományait az emberi agy, értelem és változatos munka útján áttökéletestve fejlesszük és mezőgazdaságunk hasonlíthatatlanul jobb minőségű terményeivel kiszolgálhassuk az európai fogyasztóközönséget."*¹¹

JEGYZETEK

¹ S.SZABÓ F. 1956. 24-25 p.

² SZABÓ Miklós hagyatéka a Mg. Múz. Adattárában. Mezőgazdasági kiállítások rövid története. 6.p. Bp. 1956. Kézirat.

³ KELETI K. 1879. XIX-XXV. p.

⁴ KELETI K. i.m. 31-32.p.

⁵ KELETI K. i.m. 34.p.

⁶ Ld. az erről kiadott katalógusokat. Pl. Orsz. Sörárpa és Komlókiállítás 1911.

⁷ MÁDAY I. 1885. 1-15.p.

⁸ Ld. részletesen S.Szabó i.m. és A Magyar Mezőgazdasági...- az erről szóló fejezeteket.

⁹ Az Országos Magyar...1922. 3.p.

¹⁰ Az Országos Mezőgazdasági...1930. 1.p.

¹¹ Országos Mezőgazdasági Termény-Gyümölcskiállítás. 1934. 3.p.

IRODALOM

- A Magyar Mezőgazdasági...1986.: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum 90 éve. Szerk. Szabó Lóránd. Bp.
- Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület által Budapesten, a városligeti Mezőgazdasági Múzeum helyiségében 1922-évi március hó 17-20-ig rendezett Magyar Növénynevelők I. Országos Kiállítása katalógusa. Budapest, 1922.
- KELETI Károly 1879. /szerk./: Jelentés a Székesfehérvárott 1879-ben rendezett Országos Mű; Ipar; Termény- és Állatkiállításról. Bp.
- MÁDAY Izidor 1885.: Die Ausstellung der Anstalten u. Organe... in der landwirtschaftlichen Halle. Bp.
- Országos Mezőgazdasági, Ipari és Kertészeti Kiállítás és Vásár 1930. Kiállítási album. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Adattára. VII. 10. 469.
- Országos Mezőgazdasági Termény- és Gyümölcskiállítás. Városliget, Iparcsarnok. Budapest, 1934. 3.p.
- Országos Sörárpa és Komlókiállítás 1911. Bp.
- S. SZABÓ Ferenc 1956.: A hatvanéves Mezőgazdasági Múzeum. Bp.

**ABSCHNITTE AUS DER GESCHICHTE DER EINHEIMISCHEN
PFLANZEN- UND GARTENBAUAUSSTELLUNGEN
/Vortrag auf der Konferenz Messen - Gewerbeausstellungen -
Weltausstellungen. 15-16 November 1990 Budapest/**

Die Geschichte der ungarischen landwirtschaftlichen Ausstellungen begann in der Periode des Vormärzes. Der Ungarische Wirtschaftsverein, der später der Organisator aller landwirtschaftlichen Ausstellungen wurde, gestaltete sich im Jahre 1835.

Anlässlich der Millenniumsfeierlichkeiten 1896 wurden die neuesten Ergebnisse des einheimischen Anbaus in Pflanzen-, Garten-, und Weinbaupavillonen gezeigt. Das Gegenstandsmaterial dieser Ausstellung war der Grund der Sammlungen des heutigen Ungarischen Landwirtschaftsmuseums.

Die zwei Weltkriege - zu Beginn und Mitte des 20sten Jahrhunderts - hatten natürlich einen Einfluss auf die Geschichte der Ausstellungen. Die Ausstellungen der Zwischenzeit zeugen von den veränderten Zielen der Organisatoren. Die in der Pflanzenveredlung erreichten Ergebnisse spielten schon eine grosse Rolle in den ausgestellten Materialien. Die erste Ausstellung der ungarischen Pflanzenveredlern wurde im Jahre 1922 organisiert. Diese Veranstaltungen waren gleichzeitig Anlässe zum Ausbau neuen Verbindungen mit anderen Ländern.

Wie ein zeitgenössischer Beschprecher der Gartenbauausstellung im Jahre 1934 schrieb, ein wichtiges Ziel dieser Veranstaltung war, dass "man die Geschenke der Natur durch menschlichen Gehirn, Geist und Abwechslungsreicher Arbeit vervollkommet und entwickelt, um den europäischen Markt mit Produkten von unvergleichbar besserer Qualität bedienen zu können."

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár

Magyar Mezőgazdasági Múzeum és Könyvtár